

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

3

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

ТУМАНЯН

ИССЛЕДОВАНИЯ
И
ПУБЛИКАЦИИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1983

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՎ

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

A II
69940

3

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանառու խմբագիրներ՝
ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս էԴ. Մ. ԶՐԲԱՇՅԱՆ
բան. գիտ. դոկտորներ՝
Խ. Մ. ԳՅՈՒՆՆԱԶԱՐՅԱՆ, Պ. Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ բանա-
սիրական գիտ. քննաձուներ՝ Տ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԸ, Ա. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԸ

Թ 95

Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարա-
կումներ. ՀՍՍՀ ԳԱ, Մ. Աբեղյանի անվ. գրակ. ինստ.,
/Պատ. խմբ. Խ. Մ. Գյուլնազարյան, Պ. Հ. Հակոբյան,
է.դ. Մ. Զրբաշյան—եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983, 424 էջ,
2 թերթ նկ.:

Գիրքը կազմված է 2 բաժնից՝ «Ուսումնասիրություններ» և
«Հրապարակումներ»: Առաջին բաժնում արծարծվում են Հ. Թուման-
յանի կյանքի և ստեղծագործության առանձին հարցեր, որոնք մինչև
այժմ բավարար չափով չեն լուսաբանվել: Բաղմագան է «Հրապա-
րակումների» բաժինը, որտեղ զետեղված նյութերը նոր լույս են
սփռում բանաստեղծի գրական ժառանգության և հասարակական
գործունեության մի բանի կողմերի վրա:

Նախատեսված է գրականագետների և ընթերցող լայն շրջան-
ների համար:

4603010200

ԳՄԴ 83.3 Հ 1

Թ ————— 48—82

8 Apr 1

703 (02)—83

... 1990.000 4.000.000 8.000.000 12.000.000
... 1990.000 4.000.000 8.000.000 12.000.000
... 1990.000 4.000.000 8.000.000 12.000.000
... 1990.000 4.000.000 8.000.000 12.000.000

ԽՄԲԱԿՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Դեռևս 1960-ական րվականներին Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը ծրագրեց պարբերաբար հրատարակել Հովհ. Թումանյանին նվիրված ուսումնասիրությունների և բուժանյանական նյութերի ժողովածուներ: Առաջին գիրքը «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» վերնագրով լույս տեսավ 1964, իսկ երկրորդը՝ 1969 րվականին:

Այժմ հասարակայնությանն է ներկայացվում երրորդ գիրքը, որը, ինչպես և նախորդները, կազմված է երկու հիմնական բաժիններից՝ «Ուսումնասիրություններ» և «Հրապարակումներ»: Ուսումնասիրությունների բաժնում արժարժվում են Հովհ. Թումանյանի կյանքի ու ստեղծագործության առանձին հարցեր, որոնք մինչև այժմ բավարար չափով չեն լուսարանվել գիտական գրականության մեջ: Բազմազան է հրապարակումների բաժինը, որտեղ զետեղված նյութերը նոր լույս են սփռում բանաստեղծի հասարակական գործունեության որոշակի շրջանների վրա կամ ամբողջացնում այս կամ այն երկի ստեղծագործական պատմությունը: Այս առումով ինչպես նախորդ, այնպես էլ սույն գրքում զետեղված հրապարակումները, անշուշտ, կնպաստեն Հովհ. Թումանյանի երկերի ակադեմիական երկրորդ հրատարակության գործին, որին ձեռնամուխ է եղել ինստիտուտը:

Թումանյանագետ Արամ Իննիկյանը ժամանակին այս գործի նախաձեռնողներից ու ղեկավարներից է եղել: Վաստակաշատ գիտնականը երազում էր հավաքել, ի մի բերել ու հրատարակել «Հազարան բլրովի» բուժանյանական բոլոր նյութերը, որոնք սույն գրքի հրապարակումների հիմնական մասն են կազմում: Նրա երազանքը, որ մնաց անկատար, այժմ իրագործվում է հրա համաշխատակիցների ջանքերով:

Գրքի վերջում հատուկ բաժին են կազմում Արամ Իննիկյանի գրական ժառանգության մի շարք անտիպ էջեր, որոնք կապվում են Հովհ. Թումանյանի հետ: Բացի բանաստեղծի կյանքի և ստեղծագործությանն առանձին հարցերին նվիրված երեք հոդվածներից, նպատակահարմար գտանք հրապարակել հանգուցյալ գրականագետի 18 նամակները՝ ուղղված բանաստեղծի դուստր Նվարդ Թումանյանին (1936—1941): Այդ նամակները հարուստ և հետաքրքիր նյութ են պարունակում Թումանյանի երկերի առաջին ակադեմիական հրատարակության վերաբերյալ, որի ակտիվ մասնակիցներից է եղել Արամ Իննիկյանը: Տպագրվում է նաև նրա Թումանյանական աշխատությունների մատենագիտությունը:

Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործություններից կատարված մեջբերումները, բացի հատուկ նշվածներից, փառված են բանաստեղծի երկերի ակադեմիական հրատարակությունից (վեց հատորով, 1940—1959): Մեջբերումների աղբյուրները նշվում են բնագրում, փակագծերի մեջ ցույց տալով համապատասխան հատորն ու էջը:

Գրականության ինստիտուտի բնագրագիտական բաժինը առաջիկայում կպատրաստի և տպագրության կհանձնի նաև սույն հրատարակության հաջորդ գրքերը, որոնք կպարունակեն մեծ բանաստեղծի գրական ժառանգության նորահայտ և լանժանոք էջեր:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԷԴՎԱՐԻ ԶՐԲԱՇՅԱՆ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՌԵԱԼԻԶՄԸ

(ՄԻ ԲԱՆԻ ՀԱՐՅԱԳՐՈՒՄ)

1

Հովհաննէս Թումանյանի ստեղծագործութեան ամենից քիչ ուսումնասիրված հարցերից մեկը նրա գեղարվեստական մեթոդի խնդիրն է։ Այն հարցը, թե ի՞նչ սկզբունքներով է Թումանյանը տեսնում և պատկերում իրականութիւնը, ինչպե՞ս է կերտում հերոսների կերպարներն ու արտահայտում իր գեղագիտական իդէալը և, հետևաբար, ի՞նչ հարաբերութեան մեջ է նրա ստեղծագործութիւնը իր ժամանակի տարբեր գրական ուղղութիւնների՝ ռեալիզմի, ռոմանտիզմի, սիմվոլիզմի և մյուսների հետ,— մինչև անժամ ստացել է միայն ամենաընդհանուր, մոտավոր լուծում։ Այնինչ ավելորդ է ապացուցել, որ առանց այդ հարցերի գիտական հստակ մեկնաբանութեան մենք իրավունք չենք ունենա ասելու, թե ըստ պատշաճի բացահայտել ենք Թումանյանի գեղարվեստական մեթոքիւնը։ ու ինքնատիպութիւնը։ Չէ՞ որ գեղարվեստական մեթոդն ըստ էութեան առնչվում է գրողի ստեղծագործական մտածողութեան և աշխատանքի բոլոր էական կողմերի հետ, իր կնիքն է դնում նրանց վրա։

Հայ գրականագիտութեան զարգացման տարբեր փուլերում Թումանյանի գեղարվեստական մեթոդի հարցը տարբեր մեկնաբանութիւններ է ստացել, թեև երբեք չի դարձել առանձին և խոր ուսումնասիրութեան նյութ։ Ընդունելով հանդերձ Թումանյանի ստեղծագործութեան ընդհանրապես ռեալիստական բնույթը, հետադուրողները տարբեր կերպ են մեկնաբանել նրա յուրահատկութիւնը։

Բանաստեղծի ժամանակակից քննադատության մեջ Թումանյանի երկերի ռեալիստական ուղղվածությունը ավելի ենթադրվում էր, քան վերլուծվում և գնահատվում: Այս առումով չի կարելի շնկատել մի տարբերություն: Դարասկզբին հայ դասական ռեալիզմը արձակի և գրամատուրգիայի մեջ արդեն ավարտուն տեսք էր ստացել, հասել էր իր վաղգույն նվաճումներին, և այդ հանդամանքը քննադատության կողմից աննկատ չմնաց: Սունդուկյանին, Պոռշյանին, Նար-Դոսին և, մանավանդ, Շիրվանզադեին նվիրված աշխատություններում փորձ էր արվում բացահայտելու նրանց ռեալիզմի բնորոշ գծերը: Դա երևում է, մասնավորապես, Շիրվանզադեի մասին Արսեն Տերտերյանի և Սիմեոն Հակոբյանի դրքերում, որոնք լույս տեսան 1910-ական թթ. սկզբին: Այդ գրքերի հեղինակները, — ամեն մեկը իր հասարարակական և ղեկավարական բմբռնումների դիրքերից, — ձգտում էին ցույց տալ Շիրվանզադեի ղեկավարվեստական ռեալիզմի յուրահատկությունները, ելնելով այդ ուղղության մասին այն ժամանակ տիրապետող բմբռնումներից: Այնինչ Թումանյանի վերաբերյալ նույնը ասել չի կարելի, եթե նույնիսկ վերջիններ միևնույն Ա. Տերտերյանի գիրքը՝ «Հովհաննես Թումանյան. Հայրենի եղերրի քնարերգուն» (1911): Այստեղ Թումանյանի ռեալիզմի մասին ուղղակի ոչինչ չի ասվում, նրա գրական ուղղության հարցն առհասարակ չի էլ արծարծվում:

1912 թ. «Գարուն» ամսանախի երրորդ գրքում հրապարակվեց Հովհաննես Թումանյանի ծավալուն «գիմադիծը», որը պատկանում էր Պողոս Մակինցյանի գրչին: Ժամանակակից կյանքն արտացոլող Թումանյանական երկերի վերլուծության մեջ նշվում էր, թեև առանց ծավալվելու, նրանց «ռեալական» բնույթը (ի տարբերություն ամսանախի նույն գրքում տպագրված՝ Ավ. Իսահակյանի «գիմադի», ուր Մակինցյանը մի քանի անգամ հստակ ընդգծում էր բանաստեղծի բանաստեղծական նախասիրություններն ու պատկերները): Անցնելով բանահյուսական հիմքի վրա ստեղծված պոեմներին ու լեգենդներին, քննադատը Թումանյանի ղեկավարվեստական մեթոդի բնութագրման համար զիմում էր սիմվոլիզմի հասկացությանը, բմբռնելով այն շատ յուրօրինակ: Այդ մասին Պ. Մակինցյանը գրել է. «Եթե ուզում եք՝ սա մի յուրօրինակ սիմվոլիզմ է, յուրօրինակ, որովհետև սկզբունքով տարբերվում է Մետերլինկի, Իբսենի, Հաուստմանի մտածած, արհեստական սիմվոլիզմից. սա մի տեսակ անշաճույճ, ինքնաբուխ սիմվոլիզմ է, պրիմիտիվ, կուստարական սիմվոլիզմ»¹:

¹ Պ. Մակինցյան, Դիմադիծը, «Գարուն», ամսանախ, գիրք երրորդ, 1912, Մոսկվա, էջ 265:

Այստեղ քննադատը նկատել է Թումանյանի ստեղծագործության մի շատ կարևոր դիժ, թեև նրա բնութագիրը չի կարելի բավարար համարել: Այդ յուրահատկությունը բխում է բանաստեղծի նախասիրած որոշ ժանրերի (ժողովրդական դյուցազնավեպ, բալլադ և լեգենդ, հեքիաթ և առակ) բնույթից, որը ենթադրում է հայտնի «շեղում» պատկերի անհատական կոնկրետության պահանջից և ընդհանրացված, սիմվոլիկ աստիճանի հասցված կերպարների ստեղծում: Հետաքրքիր է, որ դրանից տասը տարի անց (1922) ինքը՝ Թումանյանն էլ հենց նույն Պ. Մակինցյանին հասցեագրած հայտնի նամակում իր «Քաջ Նաղարի» առիթով ասում էր, որ հեքիաթը «գրականության ամենաբարձր արտահայտությունն է, ուր ամբողջը հավիտենական սիմվոլներ են», և անմիջապես հիշում էր ժամանակակից սիմվոլիզմը, գրելով. «Եվ այժմ գրականության մեջ սիմվոլիզմը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի հանդուգն ձգտումն հեքիաթին մոտենալու» (V, 472):

Բայց ամբողջ հարցն այն է, որ Թումանյանի ստեղծագործության մեջ Մակինցյանի նկատած «սիմվոլիզմը» ոչ միայն ուղղակի կապ չունի սիմվոլիզմի գրական հոսանքի հետ, այլև ունի իր իրական յուրահատուկ ձև է: Այդ շատ կարևոր է հետաքրքիր իրողության ըմբռնումը կա Պ. Մակինցյանի մոտ, թեև դարձյալ հստակ և ամբողջական արտահայտություն չի ստացել: Այսպես, իր աշխատության մի ուրիշ մասում քննադատը ուղղակի գրում է, թե Թումանյանի երկերում «ժողովրդական էպոսի արտաքինի տակից մեր առաջ հանդես են դալիս շատ իրական փոխհարաբերություններ, ռեալական ընդհանրացումներ և կենցաղական երևույթներ»²:

20—30-ական թվականներին Թումանյանագիտության մեջ բավական հաճախ է խոսվել բանաստեղծի գեղարվեստական մեթոդի որոշակի «երկվության» մասին. ժամանակակից դյուղը նա պատկերել է ռեալիստորեն, իսկ հեռավոր անցյալին դիմելիս, ժողովրդական լեգենդներ ու հեքիաթներ մշակելիս դառնում է ռոմանտիկ: Այս տեսակետը, ինչքան մեղ հայտնի է, առաջին անգամ ձևակերպել է Հարություն Սուրխաթյանը, որը 1928 թ. գրել է. «Հովհ. Թումանյանի դեմքը, որպես բանաստեղծի, երկուսնում է. գեղարվեստական ռեալիզմի կողքին (նրա լիրիք պոեմները) նրա ստեղծագործության մեջ բարձրանում է ռեռոսական ռոմանտիզմը»³: Որպես ռոմանտիզմի արտահայտություններ հիշատակվում են «Փարվանան» ու «Ախթամարը», «Թմկաբերդի առումն» ու «Սա-

2 Նույն տեղում, էջ 253:

3 Սուրխաթ, Հովհաննես Թումանյանի մահվան հնգամյակի առիթով.—«Պրոլետար», Թիֆլիս, 23 մարտի, 1928, № 68:

սունցի Դավիթը», «Հսկան», «Քաջ Նազարը» և ուրիշ համանման գործեր: Մեկ տարի անց Սուրխաթյանն ավելի մանրամասնեց իր ըմբռնումը, գրելով. «Այսպես՝ երեկվա գյուղը, պատմության գիրկն անցնող գյուղը բանաստեղծի գործերում արտացոլվել է ռեալիզմով, բուրժուական բազաբը գրեթե պարսպ տեղ առաջացնելով՝ բանաստեղծին փոխադրել է հեռավոր անցյալը, լեզնիզների, հերիաթների, Հազարան բլրուների, Փարվանայի կարիճների, ժողովրդական լեզնիպար հերոսների աշխարհը, դարձրել նրան ռոմանտիկ»⁴:

Այս տեսակետն իր զանազան տարբերակներով մի անգամ չէ, որ կրկնվում է նաև հետադայում, ընդ որում ռեալիզմի և ռոմանտիզմի սահմաններն ամեն անգամ տեղաշարժվում են: Սրինակ, Ն. Դաբաղյանը 1936 թվականին գրում էր. «Եթե Քումանյանն արձակի ասպարեզում հանդես է գալիս գերազանցապես ոբսյես ռեալիստ, ապա պոեզիայի ասպարեզում, որը նրա տեղծագործության մեջ կազմում է հիմնականը, այդ ռեալիզմը զուգակցվում է յուրահատուկ «հովվերգական» ռոմանտիզմի հետ»⁵: Քումանյանի ամբողջ պոեզիան գիտելով իբրև ռեալիզմի և ռոմանտիզմի (այն էլ ավյալ գեպրում խիստ անհաջող թվացող «հովվերգական» ռոմանտիզմի) համադրություն, քննադատն, անշուշտ, հեռանում էր բանաստեղծի գեղարվեստական մեթոդի միասնական էությունը ըմբռնումից: Թեև ինքնիշխան, այս անգամ հենց Քումանյանի գեղարվեստական արձակի ներսում: 1937 թ. նա գրել է. «Հովհ. Քումանյանն իր գրական ուղղության մեջ հետևողական չէ: «Գիքորը» և «Աղբատի պատիվը» ռեալիստական պատմվածքների հետ 1894 թվին նա ունի ռոմանտիկական այնպիսի պատմվածքներ, ինչպես «Քաջերի կյանքից», «Լեռների հովիվը»: Եթե ներկան Քումանյանը ռեալիստորեն է պատկերում, ապա անցյալը ռոմանտիկական շղարշով է պատում»⁶:

Այս մեջբերումները հիմք են տալիս ասելու, որ 20—30-ական թվականներին, այն պայմաններում, երբ շատ գրականագիտական հասկացություններ ու տերմիններ դեռ անորոշ էին և երբ Քումանյանի ստեղծագործության բնութագրերը դեռ չէր դարձել գիտական հանգամանալից ուսումնասիրության առարկա, գիտական միտքը դեռ չէր հասել Քումանյանի գեղարվեստական մեթոդի «մոնիստական» ըմբռնման: Շատ ավել-

4 Չ. Սուրխաթյան, Հովհաննես Քումանյան—«Ժողովրդական լուսավորություն», Երևան, 1929, № 2, էջ 8:

5 Ն. Դաբաղյան, Մեր պոեզիայի պագաթը—«Խորհրդային Հայաստան», 4 նոյեմբերի 1936:

6 Ա. Ինճիկյան, Հովհ. Քումանյանի գեղարվեստական արձակը—«Խորհրդային գրականություն», 1937, № 8—9, էջ 113:

յի մոտ էր ճշմարտությանը Դ. Դեմիրճյանի դիրքորոշումը, թեև դարձյալ արտահայտված ըստ անհրաժեշտության սեղմ ու ընդհանուր ձևով: Մենք նկատի ունենք, հատկապես, «Հովհաննես Թումանյանի պոեզիան» հոդվածում (1939) արտահայտված հետևյալ դրույթը. «Մխիթարյան և Մոսկովյան դպրոցների ռոմանտիզմը մի որոշ չափով ազդելով Թումանյանի պոեզիայի վրա՝ տեղի տվեց առողջ ռեալիզմին, և եթե հետագայում Թումանյանը տուրք տվեց ռոմանտիզմին, դա ամելի ոճ էր, քան ուղղութիւն: Հիմնականում Թումանյանը եղավ ռեալիստական պոեզիայի հաստատիչը հայ բանաստեղծության պատմության մեջ»⁷:

Մենք այլևս չենք վկայակոչի Թումանյանի գեղարվեստական մեթոդի մասին հետագա տասնամյակներում արտահայտված կարծիքները, որոնք, ի դեպ, նույնպես մեծ մասամբ մնացել են ընդհանուր դատողությունների սահմաններում: Ասենք միայն, որ 40-ական թվականներից սկսած Թումանյանի ստեղծագործական մեթոդի «երկատվածության» տեսակետը այլևս բացահայտորեն չի պաշտպանվել: Նրա երկերը մեծ մասամբ գնահատվել են իբրև հայ գրականության ռեալիստական ուղղության, ավելի կոնկրետ՝ հայ քննադատական ռեալիզմի օրգանական մաս, համարվել նրա բարձրագույն արտահայտություններից մեկը: Սակայն վաղուց ժամանակն է այդ ընդհանուր դատողություններից անցնելու հարցի ըստ ամենայնի կոնկրետ, խոր և բազմակողմանի քննության: Այդ են թեևագրում ինչպես Թումանյանի ստեղծագործության հետագա ուսումնասիրության խնդիրը, այնպես էլ ժամանակակից գրականագիտության մակարդակն ու պահանջները: Իսկ հայ գրականագիտության ո՞ր բնագավառում պիտի նախ և առաջ արտահայտվեն այդ մակարդակն ու պահանջները, եթե ոչ մեր ազգային ամենամեծ բանաստեղծի ժառանգության ուսումնասիրության մեջ, որը պետք է լինի մեր գրականագիտական մտքի հասունության և կարողությունների լավագույն ցուցանիշը:

Թումանյանի ռեալիզմը կարելի է ուսումնասիրել տարբեր տեսանկյուններով: Ամենից առաջ նրա առաջացման և զարգացման առումով, որը ենթադրում է Թումանյանի ստեղծագործության մեջ ռեալիստական մեթոդի ձևավորման ընթացքի և ուղիների բացահայտում՝ նրա գրական կենսագրության բազմակողմանի քննության հիման վրա: Դա բարդ և դժվարին խնդիր է: Տարիներ առաջ մենք փորձել ենք այդ հարցն արծարծել մեկ ժանրի, ճիշտ է, Թումանյանի համար ամենից կարևոր և բնորոշ ժանրի՝ նրա պոեմների քննության հիման վրա: Աշխատել ենք ցույց տալ երիտասարդ Թումանյանի գեղարվեստական որոնումների

7 Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. 8, 1963, էջ 137:

ուղին, որոնց շնորհիվ նա 90-ական թթ. վերջին հաղթահարեց իր ոճի ռոմանտիկական տարրերը և տալերային ռեալիզմից հանդես ամբողջական ու լիարյուն ռեալիստական մեթոդի և համապատասխան գեղարվեստական համակարգի, որոնք տիրապետող դարձան մեր դարի սկզբին⁸։ Սակայն հարցի հետագա ավելի խոր ուսումնասիրությունը պահանջում է լայնորեն ընդգրկել նաև մյուս ժանրերի՝ արձակի և քնարերգության, բալլադների և թարգմանությունների նյութը, ինչպես նաև խնդիրը քննել ժամանակի հայ գրականության ավելի լայն ֆոնի վրա։

Ավելի մանրամասն քննություն է պահանջում նաև Թումանյանի ռեալիզմի զարգացման շրջանների խնդիրը։ Թումանյանի ստեղծագործական ուղին մենք բաժանում ենք երկու մեծ շրջանի՝ 80-ական թվականների կեսերից մինչև դարի վերջը և 1901—1902 թվականներից մինչև բանաստեղծի մահը։ Այդ շրջանները սովորաբար դիտվում են իբրև ամբողջական միավորներ, առանց ներքին ստորաբաժանումների։ Սակայն Թումանյանի ժառանգության ուսումնասիրության ժամանակակից փուլում դա արդեն բավարար չէ։ Ե՛վ առաջին՝ մոտ 15-ամյա շրջանը, և՛, մանավանդ, երկրորդ շրջանը, որն ընդգրկում է ավելի բան քանամյա մի ժամանակահատված, իրենց միասնությունը հանդերձ, ունեն նաև ներքին զարգացման շատ հետաքրքիր անցումներ, որոնք չեն կարող չգրավել գրականագիտության ուշադրությունը։ Այդ անցումները նաև Թումանյանի ռեալիզմի ներքին զարգացման «միկրոշրջաններն» են, որոնք պետք է բացահայտվեն ամենայն խորությամբ։

Թումանյանի գեղարվեստական մեթոդի ուսումնասիրության մյուս ուղին նրա ռեալիզմի տիպաբանական նկարագրի բացահայտումն է։ Հենվելով, իհարկե, բանաստեղծի առավել կատարյալ երկերի քննության վրա, որոնք իրենց վերջնական տեսքով պատկանում են գերադանցապես նրա գրական զարգացման երկրորդ շրջանին, անհրաժեշտ է ցույց տալ Թումանյանի ռեալիզմի բուն տիպն ու յուրահատկությունները, իրականության ընկալման և արտացոլման հիմնական «պարամետրերը»։ Տիպաբանական քննությունը ենթադրում է նաև տվյալ արվեստագետի ստեղծագործական մեթոդի ներքին կառուցվածքի՝ նրա կաքերոբաղադրամասերի, նրա ազդային և միջազդային գրական առնչությունների բացահայտում, որով պետք է ավելի ցայտուն ընդգծվի այդ մեթոդի ինքնատիպությունը։

Թումանյանի ստեղծագործության, մասնավորապես նրա ռեալիզմի

8 Տե՛ս էդ. Զրբաշյան, Թումանյանի պոեմները, Երևան, 1964, էջ 5—75 («Թումանյանի էպիկական ոճի ձևավորումը» գլուխը)։

նկատմամբ նշված բոլոր հարցերը դեռ սպասում են իրենց հետազոտությանը:

Այս հոդվածը նպատակ չունի ամբողջ ծավալով և խորությամբ քննարկելու Թումանյանի ռեալիզմի հարցերը ոչ նրա պատմական զարգացման և ոչ էլ տիպաբանական յուրահատկության առումով: Մենք ցանկացել ենք ցույց տալ միայն Թումանյանի գեղարվեստական մեթոդի մի բանի բնորոշ գծերը, նշել այն հարցերը, որոնք պետք է ուսումնասիրվեն ժամանակակից գրականագիտական ըմբռնումների դիրքերից:

2

Ինչպես իր ստեղծագործության շատ ուրիշ կողմերով, այնպես էլ իր գեղարվեստական մեթոդով, Թումանյանը կոչված էր հանրագումարի բերելու հայ գրականության բոլոր նախընթաց նվաճումները և նշանավորելու զարգացման մի նոր աստիճան: Մինչև Թումանյանի հրապարակ իջնելը, այսինքն՝ մինչև անցյալ դարի 90-ական թվականները, հայ նոր գրականությունը գեղարվեստական մեթոդների զարգացման, պայքարի և փոխներգործության առումով ևս անցել էր մեծ և ուսանելի ճանապարհ: Հայ նոր գրականությունը իր զարգացման մեջ, այսպես ասած, «ուշացած գրականություն» էր: Բայց նա պատմական համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում անցավ գրական մեթոդների և ժանրերի «արագացված զարգացման» ճանապարհ, մի 50—60 տարվա ընթացքում յուրովի վերապրեց այն, ինչ եվրոպական որոշ երկրներում երկու-երեք հարյուրամյակ էր տևել: Հայ գրականությունն էլ ասլոնց աղբային պոստմոլյան թեմաները որոշակի գեղարվեստական կանոններով մշակելու կլասիցիստական հրապուրանքը: Նա ունեցավ իր բռնանտիկական հղորդությունը, որն ընթերցողին համշտակում էր աղբային աշատագրության իդեալներով, իրականությանը հակադրվող և նրա վերափոխմանը ձգտող վառ և հղոր բնավորություններով: Այդ պարոցը հայ գրականությանը տվեց այնպիսի խոշոր ստեղծագործական անհատականություններ, ինչպես պոեզիայի մեջ Ղ. Ալիշանը, Խ. Պատկանյանը, Պ. Դուրյանը, արձակի մեջ՝ Բաֆֆին:

Գրեթե միաժամանակ, բռնանտիկական ուղղությանը դուզահեռ, մերթ դաշնակցելով նրա հետ կյանքի հնացած ձևերի և հետադեմ ուժերի գեմ մղված պայքարում, մերթ հակադրվելով նրան սոցիալական և աղբային փրկության ուղիների, անհատի և հասարակության փոխհարաբերության ըմբռնման հարցերում, հայ գրականության մեջ դարգանում էր նաև ռեալիզմը: Այդ ուղղության նշանաբանը կյանքի էական կողմերի ճշմարտացի, չգունազարդված պատկերումն էր, իրա-

կանության սոցիալական վերլուծութիւնը, շարիքների անխնա մերկացումը, բացահայտումը այն հասարակական հանդամանքների, որոնց մեջ ձևավորվում է տվյալ բնավորութիւնը, տիպը: Դա այն ուղղութիւնն էր, որը հետագայում ստացավ քննադատական ռեալիզմ անունը: Իր նախնական, տարերային ձեւերով հայ քննադատական ռեալիզմը սկզբնավորվեց դեռևս դարակեսի գրական որոնումների ընթացքում: Նալբանդյանի քննադատութեան մեջ այն իր առաջին տեսական հիմնավորումը դտավ, իսկ 70—80-ական թվականներին՝ Գ. Սունդուկյանի, Պ. Պոռչյանի, Հ. Պարոնյանի, Ղ. Աղայանի և ուրիշների երկերում, այն հասավ գեղարվեստական բարձր մակարդակի XIX դարի վերջին, հենց այն ժամանակ, երբ գրական ասպարեզ էր իջնում Թումանյանը, հայ բննադատական ռեալիզմը թեւակոխել էր իր զարգացման ամենաբարձր փուլը: Ռեալիստների նոր սերունդը, որի խոշորագույն դեմքերն էին Շիրվանզադեն և Նար-Դոսը, Արփիարյանը, Զոհրապն ու Օտյանը, կերտում էր բուրժուական հասարակութեան համապարփակ դիմանկարը, ցույց էր տալիս նրա սոցիալ-հոգեբանական բարդ հակասութիւնները: Իսկ XX դարի սկզբին հայ գրականութեան մեջ ևս մուտք գործեցին գրական նորագույն հոսանքները, մասնավորապես՝ սիմվոլիզմը:

Ի՞նչ տեղ է գրավում Թումանյանը գրական ուղղութիւնների այդ բարդ համակարգի մեջ: Ամենից առաջ, Թումանյանը հանդես եկավ ռեալիստական պոեզիայի իրավունքների հաստատման պատմական առաքելութեամբ: Եթե դարավերջին հայ արձակն ու դրամատուրգիան արդեն ռեալիստական հարուստ ավանդութիւններ ունեին, ապա պոեզիայի բնագավառում այդպիսի նախափորձ չկար: Այն գրեթե բացառապես զարգացել էր աղգային քաղաքական և սոցիալական թեմաների հրապարակախոսական կամ երգիծական արժարժման ճանապարհով և քիչ էր զբաղվել անհատի հարուստ ներաշխարհի բացահայտումով, ավելի քիչ՝ ժողովրդի բուն կյանքի, հոգսերի և հույսերի անմիջական պատկերումով: Բեկումն սկսվեց Հովհ. Հովհաննիսյանի՝ 1887 թ. հրատարակված անդրանիկ բանաստեղծական ժողովածուով, որի մեջ կային անհատի հոգեկան ապրումները ճշմարտացի բացահայտող շատ էջեր: Բայց դա բավական չէր հզոր շնչառութեան ռեալիստական պոեզիա ստեղծելու համար: Այդ փնդրի լուծումը պատմականորեն վիճակվեց Հովհաննես Թումանյանին: Նա, իրոք, միանգամից, Ավետիք Իսահակյանի խոսքերով ասած, «հեղեղի պես իջավ առասպելական լոռու վայրենի լեռներից բերելով իր հեռ մի ամբողջ բնութիւն, հուռթի և բազմատարր, մի ամբողջ հինավուրց ժողովուրդ, իր տոհմիկ երգով ու խոսքով,

հույզերով ու երևակայությամբ»⁹։ Թումանյանի առաջին իսկ պոեմներում, բալլադներում և բանաստեղծություններում ներկայացավ հա ժողովրդի, ավելի կոնկրետ՝ հայ գյուղաշխարհի կյանքը իր սոցիալ-կենցաղային և հոգեբանական առավել բնորոշ գծերով, վշտերով և ուրախությամբ, անցյալով, ներկայով և ապագայի ձգտումներով։

Սկզբից ևեթ Թումանյանը պոեզիայի խնդիրը, նրա ժողովրդայնության հիմնական շափանիշը տեսնում էր ոչ թե արտաքին կենցաղային մանրամասների և հայրենասիրական ղեղումների, այլ ժողովրդի բուն ոգին, նրա հոգեբանությունը ճշմարտացիորեն արտահայտելու մեջ։ Դեռ 1894 թ. հանդես գալով «բրմական, կույր, կեղծ, անխելք հայրենասիրություն» դեմ, Թումանյանն իր խոսքը մասնավորեցնում և քննադատում էր գրականության ժողովրդայնության զուտ արտաքին, դեկորատիվ բմբռնումը։ «Զարմանալի ժողովուրդ էնք մենք,— գրել է Թումանյանը։— Հայոց բանաստեղծին ավելի ազդում, վշտացնում է այն, թե ինչու են սև ամպեր կուտակվել Մասիսի ձյունափառ դագաթին— և նա շատ քիչ է նկատում կենդանի հայ գյուղացու ճակատի սև ամպերը։ Հայոց հայրենասերն Արտազը, Տարոնն ավելի է սիրում, քան Արտազում և Տարոնում ապրող ժողովուրդը» (VI, 69)։ Իսկ մի քանի տարի անց, 90-ական թթ. վերջին, նա շատ ավելի որոշակի է ձևակերպել իր տեսակետը ազգային կյանքի հետ գրականության կապի մասին, գրելով.

«Հայոց բանաստեղծությունը այն խո շի, որի մեջ Հայաստանի և հայի անուն կա, որի մեջ ազգասիրական քարոզներ կան, Մասիս ու Արաքս նա, այլ այն, որի մեջ հայի հոգի կա, հայի շունչ կա, հայի վիշտ կա, հայի ուրախություն, հայի սովորություն, հայի զգացմունք։ Հայասնելով, ևս ժողովուրդն եմ հասկանում...»¹⁰։

Այս բմբռնումն էլ հենց դաժավ Թումանյանի ունակիմի տեսական ամուր հիմքը։ Ելնելով այս շափանիշից, միանգամայն բնական պետք է համարել, որ Թումանյանին շատ կողմերով չէր կարող դոհացնել նրա նախորդ շրջանի հայ պոեզիան, հատկապես՝ այսպես կոչված «տարաշխարհիկ դրողների» ստեղծագործությունը (Պատկանյան, Ալիշան, Շահալիզ և ուրիշներ)։ Բարձր գնահատելով նրանց հայրենասիրական կորովը, բանաստեղծական զգացմունքների թափը, Թումանյանը միաժամանակ նշում էր սլատմական հանգամանքներով՝ հայրենիքից հեռու

9 Ալ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5. 1977, էջ 133։

10 «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», հատ. 2, 1969, էջ 299։

լինելով պայմանավորված մի էական թերութիւն,— նրանց ստեղծագործութեան մեջ բացակայում է ժողովրդի կյանքի և հոգեբանութեան ճշմարիտ և բազմակողմանի պատկերը: Իսկ դա, ինչպես տեսանք, համարում էր զրականութեան կարևորագույն խնդիրը: Թումանյանը առաջ Բաշեց գրականության ժողովրդայնության ռեալիստական բմբռնումը, հետևողականորեն կիրառեց այն իր ստեղծագործութեան մեջ:

Ինչպես Թումանյանի ստեղծագործական համակարգի մյուս հիմնական կողմերը, այնպես էլ նրա ռեալիզմը ինչ-որ անշարժ, քարացած ըմբռնում չի եղել, այլ ժամանակի ընթացքում զարգացել է, հարստացել նոր կողմերով: Իր ստեղծագործական ուղու առաջին շրջանում (80—90-ական թթ.) Թումանյանն արդեն որոշակիորեն զրոսկորում է ռեալիստ արվեստագետի մի շարք ցայտուն գծեր՝ կյանքի էական կողմերի ընտրութիւն, մարդկային ճակատագիրը հասարակական իրադրութեամբ բացատրելու ձգտում, ժողովրդական բանահյուսութեան ոգու և իմաստի ճշմարտացի բացահայտում և այլն: Բայց, դրա հետ միասին, Թումանյանի ստեղծագործական համակարգում զեռ բավական ուժեղ էին ռոմանտիկական ոճի տարրերը: Դրանք մասամբ արդյունք էին հայ և համաշխարհային ռոմանտիզմի (մասնավորապես՝ Բայրոնի և Լերմոնտովի ռոմանտիկական պոեզիայի) թողած ազդեցութեան, որն ուժեղ էր այդ շրջանում, մասամբ էլ հետեանք էին այն բանի, որ Թումանյանը զեռ չէր գտել իր երկերի կենսական բովանդակութեանը համարժեք և համապատասխան ռեալիստական ոճ: Ռոմանտիզմի պոետիկայի ազդեցութեանը ամենից ավելի ցայտուն կերպով երևան եկավ մի շարք պոեմներում («Մեհրի», «Մերժած օրեր», «Անուշի» առաջին տարբերակ), ուր կերպարներն ու զեպրերը հաճախ կորցնում էին իրենց նկարագրի որոշակիութեանը, կենսական կոնկրետութեանը, ձուլվելով հեղինակի սուբյեկտիվ մտորումների մեջ:

Ստեղծագործական բուն որոնումների տասնամյակը՝ 90-ական թվականները, ավարտվեց ռեալիստական ոճի լիակատար հաղթանակով: Զեպրվեց Թումանյանի ռեալիզմի այն նոր, բարձրագույն որակը, որն իր համապարփակ արտահայտութեանը գտավ ինչպես «Անուշի», «Հոռեցի Սարգի», «Հառաչանքի» վերջնական մշակումների մեջ, այնպես էլ դարասկզբին դրած կամ հրատարակած նոր պոեմներում և բալլադներում («Սասունցի Դավիթը», «Թմկաբերդի առումը», «Դեպի Անհունը», «Հին կոիվը», «Պոետն ու Մուսան», «Փարվանա», «Մի կաթիլ մեղրը» և այլն), բանաստեղծութիւններում, պատմվածքներում, հեքիաթներում: Այդ երկերը հրապարակվեցին մեր դարի սկզբին, հենց այդ ժամանակից էլ Թումանյանը դառնում է մեր դրա-

կանության ամենամեծ, կենտրոնական դեմքը, գնալով ուժեղանում է նրա ազդեցությունը ամբողջ հայ գրական պրոցեսի վրա:

Ահա թե ինչու սխալվում են նրանք, ովքեր կարծում են, թե Թումանյանի տեղը XIX դարի վերջի հայ գրականության պատմության մեջ է: Դա նշանակում է շփոթել իրար հետ բանաստեղծի զարգացման երկու որակապես տարբեր փուլերը և, կամա թե ակամա, Թումանյանին թողնել դարավերջին իրոք իրենց գեղարվեստական բարձունքին հասած գրողների ստվերում: Իր ստեղծագործական հնարավորությունների բարձագույնը դրսևորմանը Թումանյանը հասավ XX դարի սկզբին, երբ հասարակությանը ներկայացաւ՝ ռեալիզմի և ժողովրդայնության նոր որակով, հայ գրականության զարգացման մեջ նշանավորելով մի ամբողջ դարաշրջան: Բաժանելով հայ գրականության պատմությունը առանձին փուլերի, մենք Թումանյանին տեսնում ենք ամենից առաջ դարասկզբի գրական պրոցեսում: Զե՞ր գրականության պատմության մեջ գրողներին «դասդասելիս» կա միայն մեկ հիմնական չափանիշ՝ ո՞ր դարաշրջանում է տվյալ հեղինակը հանդես բերել իր տաղանդի հիմնական ուժն ու յուրահատկությունը, ե՞րբ է առավել ազդեցիկ եղել նրա դերը գրական շարժման մեջ: Այդ շրջանը Թումանյանի համար եղավ մեր դարի սկիզբը:

3

Հաստատելով ռեալիզմի իրավունքները հայ պոեզիայի մեջ, Թումանյանը, սակայն, իր մեթոդի նվաճումներով դուրս եկավ գրական մեկ առանձին տեսակի շրջանակներից և իր ստեղծագործությամբ ձեռք բերեց համադրական, համադրային արժեք: Թումանյանի ռեալիզմը, կարելի է ասել, հայրենի ողջ գրականության և ժողովրդական բանահյուսության լավագույն կողմերի համադրությունն էր, որն իր մեջ ամփոփեց ոչ միայն նախընթաց ռեալիզմի, այլև գրական մյուս դպրոցների, առաջին հերթին՝ ռոմանտիզմի նվաճումները: Այս իմաստով, ինչպես նաև իր գեղարվեստական ձևերի բազմազանությամբ, Թումանյանի մեթոդը կարելի է անվանել համադրական ռեալիզմ:

Ահա թե ինչու խիստ հատկանշական և օրինաչափ պետք է համարել ռեալիստ Թումանյանի մշտական լիտուացող հետաքրքրությունը Աբովյանի ստեղծագործության, մասնավորապես նրա վեպի նկատմամբ, որն իր գեղարվեստական ոճի հիմնական հատկանիշներով գերազանցապես ռոմանտիզմին է պատկանում: Բացի բոլոր մյուս գաղափարական նախադրյալներից, այդ հետաքրքրությունը պայմանավորված էր նաև Աբովյանի ստեղծագործական համակարգի ներքին

բազմադանուբյամբ: Թումանյանին հարազատ էր Աբովյանի վեպի ոտմանտիկ պաթոսը, էպիկական թափի և քնարական ջերմության, կենցաղային մանրամասնի և վիթխարի չափազանցումների, երգիծանքի և հրապարակախոսության օբյեկտական միաձուլումը, որն այնքան բնորոշ է հայ նոր գրականության հիմնադրի համար: Այդ հատկությունը նոր, ռեալիստական հիմքի վրա հանդես եկավ նաև Թումանյանի ստեղծագործության մեջ:

Հայ իրականության մեջ ուրիշ ոչ մի գրողի այնպես բնորոշ չէ ստեղծագործական մեթոդի համադրական բնույթը, ինչպես Աբովյանին և Թումանյանին, որոնք կանգնած են հայ նոր գրականության սկզբում և վերջում: Մեկն սկզբնավորեց և ուղղություն տվեց գրական նոր շարժմանը, իսկ մյուսը՝ շատ կողմերով հանրագումարի բերեց և ավարտեց այն: Նրկուսի ստեղծագործության մեջ էլ առկա է իրականության զեղարվեստական ընկալման և արտացոլման ամենաբազմազան տարրերի բնական համադրությունը: Սակայն կա նաև այն էական տարբերությունը, որ եթե Աբովյանի զեղարվեստական համակարգում տիրապետողը ումանտիզմն էր, ապա Թումանյանի երկերի հիմնական ստեղծագործական որակն տնայաման ռեալիստական է: Այսպիսով, Խ. Աբովյանից մի կես դար հետո, Թումանյանի ստեղծագործության մեջ զեղարվեստական մեթոդի համադրական բնույթն ասեք կրկնվեց, բայց դոմինանտները փոխվեցին:

Հաղթահարելով վաղ տարիների ստեղծագործության մեջ առկա ումանտիզմի ոճական աղեղնությունները, Թումանյանը, սակայն, իր ռեալիստական մեթոդի մեջ ընդունեց բարձր ումանտիկայի շատ հատկանիշներ, առանց որոնց չի կարող լինել իսկական պոեզիա և արվեստ: Թումանյանի ստեղծագործության վրա մշտապես թեւածում է մի հզուր ումանտիկ շունչ, նույնիսկ կյանքի ամենակոնկրետ պատկերներից ընթերցողի միտքը տանելով գեպի գեղեցիկ իդեալի ոլորտները: Այդ ումանտիկան հանդես է գալիս կյանքի «երջանիկ ակունքների» երազանքի, անմահ դոժի և անարատ մարդու իդեալի մեջ, որից դուրս չի կարող պատկերացվել Թումանյանը: Ընթացիկ իրականության ղգաստ զննողը երբեք իր խնդիրն ավարտված չի համարում կյանքի լավ կամ արատավոր կողմերի, ցավերի և ուրախությունների ճշմարտացի պատկերումով: Նրա երկերը միշտ պարունակում են ավելի բարձր ու գեղեցիկ մի խորհուրդ, մի այնպիսի բանաստեղծական աշխարհի երազանք, երբ կլինի «հաշտ ու խաղաղ մարդկություն», երբ կյանքը կպարզվի «երջանկություն ամեն մարդու, խաղաղություն ողջ աշխարհին»: Իդուր չէ, որ կյանքի մայրամուտին Թումանյանը գրում էր. «Իմ մուրազը շատ էր

շքեղ, Դրախտ պիտեր քաղաք ու գեղ. Երզը հոսեր հառաչքի տեղ, Սերն ու բարին՝ Արաղ, Անուշ»:

Այդ բարձր ու մանտիկան, մարդու և հանուր մարդկության երջանկության, արդարության որոնումները հանդես են գալիս ոչ միայն Թումանյանի մշակած ժողովրդական հերիաթների և ավանդությունների, օրինակ՝ «Փարվանայի» և «Թմկաբերդի առումի», «Հաղարան բլուզի» և «Ոսկե քաղաքի» շափազանցված ու ֆանտաստիկ պատկերների մեջ, այլև կյանքի ամենաիրական տեսարաններ ներկայացնող պոեմներում. պատմվածքներում և բանաստեղծություններում: Ժամանակակից գյուղաշխարհը պատկերող Թումանյանական երկերի հերոսները՝ Անուշն ու Սարոն, «Հառաչանքի» Մերունին, Գիքորը և մյուսները, իրենց բնավորության մեջ զուգակցում են իրականն ու իդեալականը, կոնկրետ պատմականն ու հավերժականը: Նրանք իրենց միջավայրի և ժամանակի ճշմարտապատում դեմքեր են, իրենց բնավորության առօրյա դժերով միանգամայն իրական մարդիկ: Բայց միաժամանակ նրանք մարդկային հավերժական դժերի, երջանկության և արդարության ձգտման կրողներ են, որոնք այդ իմաստով դառնում են յուրօրինակ սիմվոլներ: Առավել ևս դա կարելի է ասել բանահյուսական հիմքի վրա կերտված այնպիսի կերպարների մասին, ինչպես Սասունցի Դավիթը, Թաթուլը, Արեգը, «Փարվանայի» արքայազուստրը, «Աղավնու վանքի» Հայր Օհանը, «Թագավորն ու շարշու» գոթախո ծերունին, որի շուրթերով բանաստեղծը հռչակել է իր ամենամիտքական պատգամներից մեկը՝ տոգորված սոցիալական արդարության և ակտիվ մարդասիրության գաղափարով. «Ու միշտ, քանի որ կա Շահ ու ղերի, ստրուկ ու տեր, Չի լինելու երկրի վրա Ո՛չ շիտակ խոսք, ո՛չ կյանք, ո՛չ սեր»: Դա հավասարապես վերաբերում է նաև Թումանյանի բանաստեղծությունների ու քառյակների մեջ կերտված քնարական հերոսին, որը կանգնում է մեր առջև իբրև մարդասիրության, բարության և անձնադո՛ւլության, հոգու և սրտի անսպառ հարստության մի հոյակապ տիպար:

Թումանյանի ռեալիզմը դիտում և պատկերում է մարդուն իրականության կենդանի հոսանքում: Նրա կերտած բնավորությունները իրենց արարքներով և մղումներով միշտ պայմանավորված են այն կոնկրետ կենսական հանգամանքներով, որոնց մեջ ապրում և զործում են նրանք: Ոչ թե հեղինակի սուբյեկտիվ ցանկությունները, այլ իրականության «երկաթե թևերն են», որ ստիպում է նրանց զարգանալ, փոխվել, դնալ ղեպի կատարելություն կամ անկում: Բավական է հիշել նույն Անուշին և Սարոյին, Մոսիին, Լոռեցի Սաքոյին և Մարոյին, Թմկա տիրուհուն, գյուղական իրականության զարմանալիորեն ճշմարիտ պատկերներով հագեցած պատմվածքների հերոսներին: Թումանյանն ամեն-

ուրեք յուրովի իրադրծում է տիպական հանգամանքների և տիպական բնավորությունների փոխադարձ կապի ռեալիստական սկզբունքը, իհարկե, այն առանձնահատկությամբ և այն սահմաններում, որ ընձեռում էին նրա օգտագործած հիմնական ժանրերը՝ պոեմ, բալլադ, պատմվածք, հեքիաթ:

Բայց դրա հետ միասին, Թումանյանի ստեղծագործության մեջ միշտ առկա է մարդկային գոյության իմաստն ու խորհուրդը զննելու, մարդու կոշման և նպատակների մեջ թափանցելու ձգտումը: Դա հատուկ է ինչպես իրեն՝ բանաստեղծին, այնպես էլ նրա հերոսներից շատերին: Մասնավորապես՝ ալլո հակումը դրսևորվեց Թումանյանի պոեզիայի այնպիսի գոհարների մեջ, ինչպես «Թմկաբերդի առումն» ու «Փարվանան», «Դեպի Անհունն» ու քառյակները: Կենցաղ և փիլիսոփայություն, սոցիալական, ազգային ու ժամանակային կոնկրետություն և վեհ, գեղեցիկի բուռն երազանք, — արտաբուստ հակադիր այս կողմերը այնքան բնականորեն զուգակցվում, միաձուլվում են Թումանյանի ստեղծագործության մեջ: Նրա ռեալիզմը ներկայացնում է մաքուր պատմական, ազգային, սոցիալ-կենցաղային հանգամանքների և գծերի ամբողջ կոնկրետությամբ և միաժամանակ զնահատում է նրան կյանքի գեղեցկացման և մաքուր կատարելագործման վեհ նպատակի լույսի տակ: Դա է, որ մի առանձին հմայք է տալիս Թումանյանի ստեղծագործությանը:

Պատահական չէ, որ Թումանյանն անբավարար էր գտնում զբաղանությունը կյանքի հայելի հռչակող ավանդական տեսակետը և սնհրածեղտ էր համարում այն լրացնել՝ կյանքի վրա գեղարվեստի հակադարձ ազդեցության, մարդու բարձր իդեալի մարմնավորման գործում նրա վիթխարի դերն ընդգծելով: Հիշենք 1913 թվականին ստած նրա նշանավոր խոսքերը. «Այո՛, զրականությունը հայելի չէ լուի. և եթե հայելի էլ ասենք, ապա շատ տարօրինակ ու կախարդական մի հայելի է նա: Նա ոչ միայն արտացոլում է ժամանակը և իր դեպքերն ու դեմքերը, այլև տալիս է իր լույսն ու ջերմությունը կյանքին, և ձգտում է կյանքում ստեղծել մարդու էն վեհ ու վսեմ, էն մաքուր ու անաղարտ պատկերը, որ տվել է նրան աստված, կալմված ու հյուսված բնության ամենամաքուր տարրերից» (IV, 240):

Գեղագիտական այդ ակտիվությունը էպպես բնորոշ է իր՝ Թումանյանի ռեալիզմին: Նրա կերտած լավագույն կերպարները հենց ներկայացնում են մարդու այդ «վեհ ու վսեմ, մաքուր ու անաղարտ» պատկերը: Թումանյանի իդեալը ինչպես նահապետական, այնպես էլ բուրժուական հասարակության արատներից զերծ, ժողովրդի բնավորության լուսավոր դեմքը մարմնավորող մարդն է, բարության և անձնազոհու-

Յլյամբ, հոգու և սրտի անսպառ հարստությամբ օժտված, իր պարզության մեջ բարդ և խոր անհատը:

Թումանյանի ռեալիզմի յուրահատկության տեսակետից կարևոր է նշել նաև ժողովրդի կենցաղի պատկերման նոր զեղադիտական ելակետը: Իր նախորդների՝ Աբովյանի, Պռոշյանի, Աղայանի, Րաֆֆու համեմատությամբ Թումանյանը հիմնովին փոխեց կենցաղի պատկերման դերն ու նշանակությունը: Իր երկերում լայնորեն տեղ տալով ժողովրդի կյանքի ու սովորույթների բազմազան պատկերներին, Թումանյանը երբեք դրանք չի դարձնում աղգազրական մանրամասն նկարագրության նյութ, այլ միշտ ենթարկում է հերոսների ներաշխարհի ու դործողությունների բացահայտման, գյուղական կոլեկտիվի հավաքական պատկերն ստեղծելու, կարճ ասած՝ երկի հիմնական զաղափարական-զեղարվեստական խնդիրներին: Այդ պատճառով էլ «Անուշի» և «Լեռեցի Սարգիս», «Գիրորի» կամ նույնիսկ «Նեստյի քարաբաղնիսի» ու «Արջառոսի» մեջ Թումանյանը երբեք չի դառնում գյուղական կյանքի նեղ կենցաղագիր: Կենցաղը մեկն է այն հիմքերից, որոնց վրա հենվելով նա հասնում է կյանքի էության, ժողովրդի և մարդու ճակատագրի իր խորիմաստ զննումներին:

Ահա թե ինչու այս հարցում պետք է հավասարապես մերժելի համարել երկու տեսակի ծայրահեղություններ: Եթե խորապես սխալ է Թումանյանի ստեղծագործության մեջ առաջին հերթին կենցաղային-ճանաչողական նյութ որոնելու հակումը, ապա անընդունելի է նաև վերջին տարինրա մեր զրականագիտության մեջ նկատվող մի ուրիշ միտում: Ամեն կերպ ընդգծելով Թումանյանի երկերի, առաջին հերթին «Անուշի» համամարդկային գծերը, երբեմն ամեն ինչ հանգեցնում են նրա մեջ «կեցության անքննելի խորհրդի», «հավերժական գոյի իրավունքի» բացահայտմանը, իսկ պոեմի կոնկրետ պատմական, ճանաչողական բովանդակության մասին խոսելը համարվում է ավելորդ և սխալ մի բան: Այնինչ, հակադրել այդ երկու կողմերը անհիմն է՝ և՛ ընդհանուր մեթոդաբանական առումով, և՛ տվյալ կոնկրետ դեպքում: «Անուշի», ինչպես և ամեն մի գեղարվեստական մեծ ստեղծագործության համամարդկային գծերը չեն հակադրվում, այլ բնական ճանապարհով բխում են կոնկրետ պատմահասարակական, նույնիսկ կենցաղային նյութից, որը կազմում է երկի բովանդակության բնական հիմքը:

Թումանյանի ռեալիզմի մի ուրիշ էական գիծն այն է, որ նա իր հետ բերեց անհատի և կոլեկտիվի կապերի, հոգեբանության պատկերման նոր սկզբունքներ: Թումանյանն անհատին պատկերում, նրա հոգեբանությունը բացահայտում է կոլեկտիվ հոսանքի մեջ, հաճախ մասսայական տեսարանների, բախումների ոլորտում: Ներանձնացված հո-

դերանական վերլուծումները բնորոշ չեն Թումանյանին: Նրա իսկական տաղերը ժողովրդական կյանքի էպիկական լայնությունն է, որի մեջ էլ նա դիտում է անհատին: Գյուղական կյանքի և բնության լայն ֆոնի վրա է ցուցադրվում, օրինակ, Անուշի ու Սարոյի սիրո դրաման: Ժողովրդական բանահյուսությունից, հատկապես էպոսից եկող այդ սկզբունքը, սակայն, բանաստեղծին երբեք չի հանգեցնում անհատի ճակատագրի և հոգեբանության անտեսման, ինչպես երբեմն: ասվել է Թումանյանի ժամանակակից քննադատության մեջ (Լեո, Պ. Մակինցյան և ուրիշներ): Նրա պոեզիայում էպիկական հզոր պատկերները բնական հիմք են դառնում և միշտ պոզալիցվում են հերոսների հոգեբանության ամենախոր ծալքերի բացահայտման հետ: Բավական է հիշեցնել սիրո հոգեբանության դարմանալիորեն նուրբ դրվագները «Անուշի», սիրո և դավաճանության, ասվածության և փառասիրության բախման մոտիվները «Բավարերդի առումի», կատարելության անմար տենչանքի, իրականության և իդեալի հակադրության ողբերգական ընկալումը «Փարվանայի» մեջ: Իր արձակում ևս, առերևույթ չգրադվելով հոգեկան վիճակների վերլուծությամբ, Թումանյանը ղեպերի զծագրմանը զուգընթաց ստեղծում է հերոսների ներաշխարհի սպառնիչ պատկերացում: Հիշենք միայն Գիքորի և Համբոյի ողբերգական ապրումները, որոնք մի ամբողջ հոգեբանական վեպի կշիռ ունեն:

Թումանյանի խոշոր ծառայությունը հայ ուսուցիչմի պատմության մեջ այն է նաև, որ նա մեծապես հարստացրեց, շատ ավելի բաղմաղան դարձրեց իրականության արտացոլման զեղարվեստական ձևերն ու միջոցները: Այս առթիվ նախ նշենք հայ քննադատական ուսուցիչմի առանձնահատկությունը, որ կարելի է նկատել նրա զրեթի ողջ դարգացման ընթացքում, մինչև Թումանյանի երևան գալը: Սունդուկյանի ու Պոռշյանի, Շիրվանդադեի ու Նար-Դոսի և հայ քննադատական ուսուցիչմի մյուս ներկայացուցիչների երկերում կյանքի արտացոլումը տեղի էր ունենում, այսպես ասած, բուն «կյանքի ձևերով», պահպանելով երկվյութների բնական տեսքն ու արտաքին տրամաբանական կապը: Դա պատմականորեն անհրաժեշտ մի փուլ էր ուսուցիչմի դարգացման մեջ, դրականությունը կյանքին մերձեցնելու արտահայտություններից մեկը: Նղել են միայն առանձին շեղումներ այդ սկզբունքից, ասենք, Սունդուկյանի «Օսկան Պետրովիչն էն կինքումը» վոդեվիլ՝ իր պայմանական, անդրաշխարհը պատկերող սյուժեով, «Նվալլն կամ նոր Դիոգենեսը»՝ իր գրոտեսկային չափազանցումներով: Կարելի է հիշել նաև Պարոնյանի «Ծիծաղը»՝ իր մի շարք պայմանական, այլաբանական տեսարաններով: Սակայն ընդհանուր առմամբ սրանք փոքր բացառություններ են հայ

քննադատական ռեալիզմի հարուստ գրական հասանքում և այն էլ հանդես են գալիս միայն երգիծական բնույթի ստեղծագործություններում:

Կենսական հավաստիության, «կյանքի ձևերի» պահպանման ըսկըզբունքը Թումանյանին բոլոր դեպքերում բավարարել չէր կարող: Իր պոեմների, բալլադների և հեքիաթների մեջ նա լայնորեն տեղ տվեց ոչ միայն շափաղանցումների, այլև սլայմանական՝ ֆանտաստիկ և ալաբանական պատկերների: Այդ բոլորը, սակայն, ոչ թե շեղումներ էին ռեալիզմից, այլ նրա արտահայտման յուրօրինակ ձևեր: Ծիշտ է, այդ սլայմանական, ֆանտաստիկ պատկերները հիմնականում հանդես են գալիս ժողովրդական բանահյուսության հիման վրա գրված շափածո և արձակ երկերում, արդյունք են ֆոլկլորային պոետիկայի առանձնահատկությունները հարադատորեն պահպանելու: Բայց այդ բոլորը օրգանապես մտել են նաև իր՝ Թումանյանի գեղարվեստական մտածողության մեջ և բնորոշում են առհասարակ նրա մեթոդի կարևոր գծերից մեկը: Այն հանգամանքը, որ բանաստեղծը հետևողականորեն պահպանում է բանահյուսական նյութերի արտաքուստ անիրական, անբնական թվացող պատկերները, այն, որ նա «Սասունցի Դավիթը» գրելիս, օրինակ, չի ձգտում որևէ շափով «հավաստի գծեր» մտցնել, արդիականացնել մեր էպոսի գեղարվեստական ներկայակեր, այլ ամեն ինչ ներկայացնում է իր հարազատ ժողովրդական տեսքով, կամ որ նրա բալլադներում ամեն քայլափոխի հրաշքներ են կատարվում, մարդիկ կարող են թռչուն կամ թիթեռ դառնալ, ձուլվել բնությանը, այն, որ հեքիաթներում ամեն ինչ շափաղանցվում է, շնչում է ժողովրդի գեղարվեստական մտածողությանը հարազատ, այս ամենը խոսում է Թումանյանի խոր ռեալիզմի մասին նաև ֆոլկլորային նյութերը մշակելիս: Արտաքուստ խաբուսիկ «ռեալիստական» միտումը՝ բանահյուսության նյութերին «հավաստի, բնական մեկնաբանություն» տալու ձգտումը, որը հանդես է եկել նաև հայ գրականության մեջ (իբրև օրինակ նշենք Լ. Մանվելյանի «Սասունցի Դավիթ և Մարա Մելիք» դրամատիկական պոեմը), իրականում հանգեցնում է ռեալիզմի կործանման: Թումանյանը երբեք չի ընթացել այդ սայթաքուն ճանապարհով:

Գեղարվեստական սլայմանականությունն ու ֆանտաստիկան զգալի շափով մուտք են գործում նաև Թումանյանի մի շարք ոչ-ֆոլկլորային ստեղծագործությունների մեջ: Հիշենք «Անուշի» նախերգանքում հանդես եկող և սուպագա ողբերգությունն ազդարարող փերինները, կամ պոեմի վերջերգը՝ աստղերի վերածված սիրահարների պատկերով: Հիշենք բուրժուական հարաբերությունները մերկացնող «Պոետն ու Մուսան», որն սկզբից մինչև վերջ հիմնված է սլայմանական սյուժեի՝ բանաստեղծի և Պառնասից իջած Մուսայի խոսակցության վրա: Հիշենք, վերջա-

պես, արևմտահայության կյանքին և ազատագրական ոգորումներին նվիրված «Հին կոփը» պոեմը, որի մեջ այնքան ուժեղ և որոշակի հանդես են դալիս իրականի և հեքիաթայինի միաձուլման միտումները:

Սակայն, կրկնում ենք, Թումանյանի ստեղծագործության մեջ ֆանտաստիկայի դրսևորման հիմնական ուղորտը ժողովրդական բանահյուսության հիման վրա գրված երկերն են: Այստեղ ռեալիզմը դրսևորվում է ափելի բարդ ուղիներով՝ կյանքի բնական ձևերից շեղվող պայմանական պատկերների մեջ: Ի դեպ, մեղադրում մինչև այժմ էլ այդ երկերը ռեալիզմի սահմաններից դուրս գնելու որոշակի հակում կա: Օրինակ՝ ոմանք անկեղծորեն համոզված են, թե Թումանյանի «Փարվանան» «ռոմանտիկական լեգենդ» է, երևի այն պատճառով, որ նրա մեջ կան թիթեռ դարձած կտրիճներ, կամ աղջկա արցունքներից զոյացած մի ամբողջ լիճ: Կամ որ՝ Թումանյանը «Հին կոփ» մեջ լուրջ շեղում է կատարել ռեալիզմից, երբ պոեմում տեղ է տվել ջրի ճանապարհը փակող վիշապի հեքիաթին, թռչուն դարձած աղջկա ավանդությանը, կարճ առած՝ տուրք է տվել «հեքիաթային-ալլաբանական մոտաժողովյանը»¹¹:

Այսպիսի պատկերացումները արդյունք են ռեալիզմի ձևերի բազմազանության, նրա լայն հնարավորությունների անգիտացման: Ռեալիզմը դրսևորվում է նախ և առաջ կյանքի բուն էության, նրա ներքին բովանդակության ճիշտ ըմբռնման և ոչ թե ամեն ինչ տառաջիորեն ճշգրիտ պատկերելու մեջ: Պայմանական՝ ֆանտաստիկ կամ ալլաբանական պատկերները հաճախ օգնում են շատ ավելի խոր և ճիշտ բացահայտելու երևույթների իմաստը, կյանքի օրինաչափությունները, քան դա հնարավոր է կենսական փաստերի ուղղակի ցուցադրման ճանապարհով: Թումանյանի ստեղծագործության մեջ բազմիցս հանդես եկող նման պատկերները միշտ ծառայում են այդ նպատակին: Հասուն շրջանի Թումանյանի ռեալիստական մեթոդը միասնական է, այստեղ որևէ «երկփեղկում» չկա: Եվ մենք կարող ենք ասել, որ ժողովրդի ոգին ու ձգտումները ճշմարտացիորեն բացահայտելու տեսակետից դյուցազնական և սիմվոլիկ պատկերներով հագեցած «Սասունցի Դավիթը», «Բեմկաբերդի լուռը» կամ «Աղավնու վանքը» նույնքան ռեալիստական են, որքան և «Անուշը», «Լոռեցի Սաքոն» կամ «Հառաչանքը»: Մարդու և մարդկության կատարելագործման հումանիստական նպատակով շնչող, ֆանտաստիկ սյուժեների վրա կառուցված «Փարվանան» ու «Հաղարան բլուրը», աշխարհի տերերի հակաժողովրդական

11 Տե՛ս Լ. Հախվերդյան, Թումանյանի աշխարհը, Երևան, 1966, էջ 118, 299 և այլն:

էությունը հիպերբոլիկ պատկերներով մերկացնող «Քաջ Նազարն» ու «Մի կաթիլ մեղրը» ոչ պակաս ռեալիստական են, քան ժամանակակից կյանքն իր բնական ձևերով վերարտադրող Թումանյանական բանաստեղծություններն ու պատմվածքները: Տարբեր են արտահայտության ձևերը, բայց ներքին էությունը միշտ նույնն է՝ խորապես ճշմարտացի, ժողովրդի աշխարհընկալման լավագույն կողմերը մարմնավորող, պատմական լավատեսության իդեալներով հագեցած: Սա էլ հենց նրա ռեալիզմի ամուր հիմքն է:

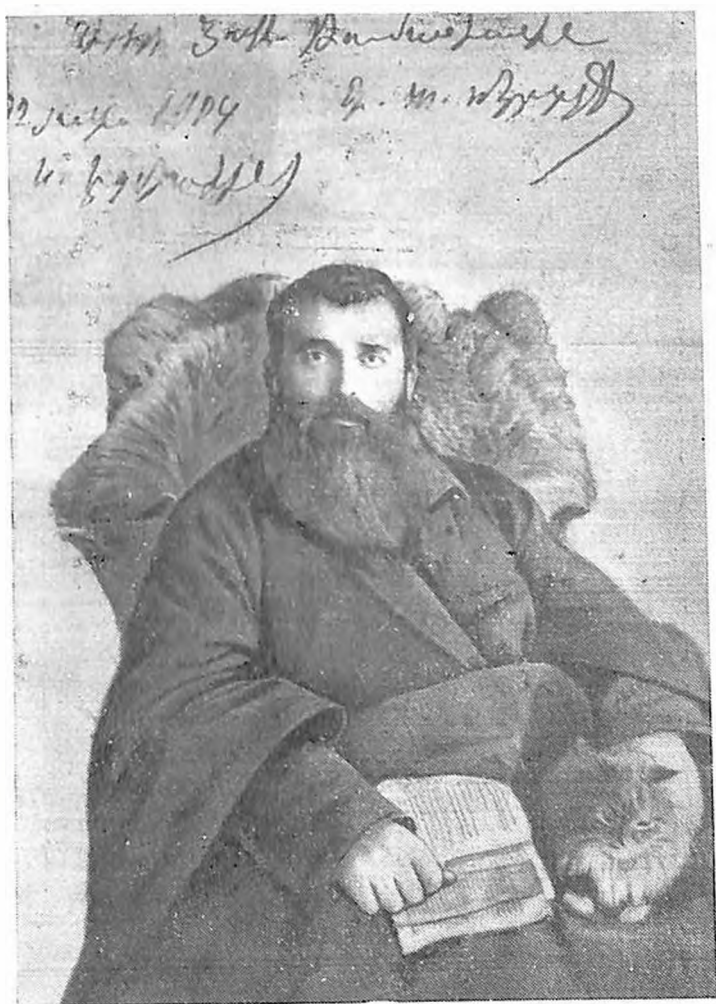
Ֆանտաստիկան և գեղարվեստական բոլոր մյուս պայմանականությունները երբեք Թումանյանին չեն հեռացնում իրականությունից, այլ դառնում են միջոց՝ պատկերելու միանգամայն իրական բնավորություններ, հոգեբանություն և ձգտումներ: Իրական աշխարհը չի կլանվում բանաստեղծի «հոգու սուրբկտիվ մղումների» մեջ, ինչպես հաճախ լինում էր անցյալի ռոմանտիկների երկերում, այլ կանգնում է մի քանի քայլ իր ողջ գունագեղությամբ, հարադատ և բնական գծերով: Հրաշապատում ձևափոխություններ են կատարվում, ասենք, «Անիծած հարսը» կամ «Պողոս-Պետրոս» բալլադներում, բայց որքան իրական է նրանց միջուկը՝ գյուղական կյանքի իրադրությունը, չար սկեսորդ կամ խորթ մոր անեծքը, բախտից հալածված էակների տառապանքն ու վախը: «Մի կաթիլ մեղրը» բալլադում հանդես եկող վիթխարի շափաղանցումները միանգամայն բնականորեն զուգակցվում են ծայր աստիճան իրական, առօրյա-սովորական տեսարանների հետ. ահա գյուղական խանութը, խանութպանն ու հարևան գյուղից գնումների եկած շոբանը՝ իր մահակով և շնով, նրանց բարեկամական զրույցը և հետո մի կաթիլ մեղրից ծագած կռիվը, գյուղական համայնքների արյունալի ընդհարումը և, վերջապես, աշխարհավեր պատերազմը: Դժվար է պատկերացնել գեղարվեստական կոնկրետության և ճշմարտացիության ավելի վառ մի օրինակ: Նույնը կարելի է տեսնել «Քաջ Նազարի», «Տներն ու ծառայի» և բոլոր մյուս հեքիաթների մեջ:

Ամենուրեք Թումանյանը կարողանում է համադրել երկու գծով, որոնք առաջին հայացքից անհամատեղելի են թվում. մի կողմից՝ բացառիկ կոնկրետություն, գեղարվեստական մանրամասների ճշգրտություն, մյուս կողմից՝ հսկայական շափաղանցումներ, հավերժական խորհրդանշելի արժեք ունեցող գեղարվեստական ընդհանրացումներ: Ե՛վ կենսական մանրամասների մեջ, և՛ ընդհանրացումներ կատարելիս բանաստեղծը հասնում է գեղարվեստական զարմանալի լրիվության և ամբողջականության: Դա ևս Թումանյանի ռեալիզմի կենսունակության հիմքերից մեկն է:

Վերջին հարցը, որին կուզենք անդրադառնալ, այն էլ միայն ընդհանուր հարցադրման կարգով, Թումանյանի գեղարվեստական մեթոդի և հայ քննադատական ռեալիզմի փոխհարաբերության խնդիրն է։ Այս հարցի կարևորությունն ընդգծվում է նաև նրանով, որ Թումանյանի ռեալիզմը ձևավորվեց հայ քննադատական ռեալիզմի ուղղության էական բժերի ամբողջացումից հետո, որը ձևոր բերվեց Սունդուկյանի և Պարոնյանի, Շիրվանզադեի և Զոհրապի, Նար-Դոսի և Օտյանի ստեղծագործության մեջ։ Պե՞տք է արդյոք Թումանյանի գեղարվեստական մեթոդը համարել այդ ռեալիզմի ուղղակի շարունակությունը, նրա սկզբունքների կիրառումն ու հաստատումը պոեզիայի բնագավառում, թե՞ մենք պոթծ ունենք որակապես նոր երևույթի հետ։ Այս հարցի պարզաբանման կարևորությունն ավելորդ է ապացուցել։ Բայց սկսենք մի փոքր «հեռվից»։

Արդեն կես դար է, ինչ մեր գրականագիտության մեջ ամուր կերպով մտել ու լայն կիրառություն է ստացել Մաքսիմ Գորկու առաջադրած «քննադատական ռեալիզմ» տերմինը։ Այդ հասկացությամբ ընդգրկվում է մի շատ լայն ու կարևոր գեղարվեստական երևույթ, որպիսին արևմտաեվրոպական, ռուսական և մի շարք ազգային գրականությունների մեջ XIX դարի 20—30-ական թվականներից (կամ ավելի ուշ) սկսված ռեալիստական մեծ հոսանքն է, որը մեր երկրում հարատևեց մինչև XX դարի սկիզբը, մինչև սովետական դրականության և նրա նոր ստեղծագործական մեթոդի առաջացումը, իսկ արտասահմանում դանապան տարբերակներով շարունակվեց նաև հետագայում։ Գործին այդ ռեալիզմը քննադատական կոչեց, նկատի ունենալով, որ նրա գրել-խաղը պաթոսը սոցիալական կյանքի արատների մերկացումն ու քննադատությունն էր։

Սակայն, ինչպես շատ տերմինների, «քննադատական ռեալիզմը» ևս զերծ չէ որոշ պայմանականությունից ու միակողմանիությունից։ Անշուշտ, «քննադատական» մակդիրը չի ամփոփում այդ ռեալիզմի զարգացման գեղարվեստական նկարագրի բոլոր կողմերը։ XIX դարի ռեալիզմն անվանելով քննադատական, չպետք է մոռանալ ո՛չ դրական կերպարների ու իդեալների առկայությունը և ո՛չ էլ «չեղոք», «ռչ-քրննադատական» պատկերների հնարավորությունը այդ ռեալիզմի մեջ։ Այս վերապահությունները վաղուց հայտնի են գրականագիտությանը։ Եվ, այնուամենայնիվ, չպետք է հրաժարվել քննադատական ռեալիզմի հասկացությունից՝ ոչ միայն գիտական ավանդույթի պահպանման համար, այլև այն, որ այդ տերմինն իրոք մատնանշում է XIX—XX դարերի

Գրիգոր Տեր-Մկրտչյան

Թումանյանոցէտ Արամ Ինճիկյան

ռեալիզմի էական կողմերից մեկը, որով նա տարբերվում է և՛ նախորդ դարաշրջանի լուսավորական ռեալիզմից, և՛ սոցիալիստական հասարակության ռեալիստական արվեստից: Ահա թե ինչու վերջին տարիներս վերսկսված հարձակումները քննադատական ռեալիզմի հասկացության դեմ պետք է համարել անհիմն և վնասակար: Թե ինչ տխուր արդյունքների կարելի է հասնել այդ հասկացության վերանայման ճանապարհով, շոշափելիորեն ցուցադրեց Վ. Կոթինովը 1978 թ. տպագրված իր մի հոդվածում: Ռուսական քննադատական ռեալիզմի հզոր հոսանքը նա բաժանեց բազմաթիվ մասերի, որոնցից անհնար է վերստեղծել որևէ միասնություն: Այսպես, ըստ Վ. Կոթինովի, Պուշկինի ստեղծագործությունը ներկայացնում է վերածնության բնույթի ռեալիզմ, Դոբոլը, Տյուաչևը, Լերմոնտովը և ուրիշներ՝ ռուսական բարոկկոն, Տուրգենևը, Նեկրասովը, Շեկոբրինը, Չեռնիշևսկին և ուրիշներ պատկանում են լուսավորական ռեալիզմին, երիտասարդ և Տոլստոյը սենտիմենտալիստ է, Դոստոևսկին՝ սկզբից մինչև վերջ ռոմանտիկ, և միայն Չեխովի ու նրա ժամանակի որոշ գրողների երկերն են, որ կարելի է անվանել «քննադատական ռեալիզմի գրականություն»¹²: Եթե հետևենք այս բնութագրումներին, ապա պետք է ընդունենք, որ XIX դարի ռուս գրականությունն անընդհատ փոխել է իր ստեղծագործական մեթոդը, և կարծես թե բոլորովին չեն գործել գրական ժառանգականության և գեղարվեստական զարգացման հայանի օրինաչափությունները: Բարեբախտաբար, Վ. Կոթինովի անհիմն մտահայաց կառուցումները մերժվեցին, հատկապես Բ. Բյալիկի փալլոն բանավիճական հոդվածում¹³:

Հայ իրականության մեջ քննադատական ռեալիզմի սահմաններին նեղացման միտումը արտահայտվեց «լուսավորական ռեալիզմի» մի ամբողջական ուղղություն առանձնացնելու փորձերի ձևով: Ոմանք լուսավորական ռեալիզմ են տեսնում Աբովյանի ստեղծագործության մեջ: Մյուսները այդ ուղղությանն են դասում անցյալ դարի 50—70-ական թվականների հայ գրականության շատ երևույթներ: Մեր կարծիքով, այդ ջանքերը հիմնավորված չեն: Եթե մենք ելնենք ոչ թե հայ գրականության մեջ ևս անսպասելի մի ամբողջ լուսավորական ռեալիստական հոսանք ունենալու կանխակալ ցանկությունից, այլ հասարակական և գեղարվեստական զարգացման իրական տվյալներից, ապա այդպիսի հոսանքի առանձնացման համար բավարար հիմքեր չկան: Աբովյանն,

12 В. Кожин, Русская литература и термин «критический реализм». — «Вопросы литературы», 1978, № 9.

13 Б. Бялик, Поверхность концепции и ее ядро. — «Вопросы литературы», 1979, № 4.

իհարկե, իր հասարակական հայացքներով և դործունեությամբ լուսավորիչ գեմոկրատ էր, և դա երևում է նաև նրա գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ: Սակայն վերջինս մեթոդի առումով, նախ և առաջ, առժանտիկական բնույթ ունի: 50—60-ական թվականների հայ ռեալիստական գրականության մեջ (Մ. Նալբանդյանի և «Հյուսիսափայլի» արձակը, Սունդուկյանի, Պոռշյանի, Աղայանի, Պարոնյանի առաջին երկերը) անսլացման կաշին լուսավորական ուժեղ միտումներ, բայց իր գեղարվեստական հիմնական մեթոդով՝ դա ձևավորվող քննադատական ռեալիզմի ուղղությունն էր: Լուսավորական ռեալիզմի հատուկ և ամբողջական հոսանք հայ գրականության մեջ չեղավ և չէր կարող լինել. ժամանակի ոգին ուրիշ բան էր պահանջում: Լուսավորական միտումները միաձուլվեցին քննադատական ռեալիզմի հետ, դարձան նրա ձևավորման շրջանի յուրահատուկ գծերից մեկը:

Ս.Վելի ճիշտ կլինի XIX դարի և XX դարի սկզբի ողջ հայ ռեալիստական գրականության համար պահպանել «քննադատական ռեալիզմ» անվանումը, որն ամենևին չի բացառում այդ գրականության զարգացման առանձին փուլերի և նրա խոշորագույն ներկայացուցիչների ստեղծագործական յուրահատկությունների բացահայտման անհրաժեշտությունը: Այս առումով՝ Թումանյանի ստեղծագործությունը ևս մտնում է հայ քննադատական ռեալիզմի մեծ հոսանքի, այլ կերպ ասած՝ նախասոցիալիստական շրջանի ռեալիստական գրականության պատմության մեջ:

Սակայն միաժամանակ չի կարելի չնկատել, որ Թումանյանի գեղարվեստական մեթոդն արդեն բավական տարբերվում է քննադատական ռեալիզմի այն «հասական մոդելից», որը մենք կարող ենք տեսնել Սունդուկյանի կամ Շիրվանզադեի երկերի մեջ: Վերը նշված յուրահատկությունները խոսում են նաև այդ տարբերության մասին: Նորից շճրանելով հաջցի բնության մեջ, մենք նրա էությունը, ամենաընդհանուր ձևով, կարող ենք բնութագրել այսպես. լինելով բնադատական ռեալիզմի անմիջական շարունակությունը, Թումանյանի գեղարվեստական մեթոդը միաժամանակ իր հետ բերում էր որակապես նոր գծեր: Քննադատական ռեալիզմի գլխավոր խնդիրը բուրժուական հասարակության, նրա սոցիալական և բարոյական հարաբերությունների վերլուծական ղենումը և գեղարվեստական ցուցադրումն էր: Այդ ճանապարհին են ձևեր բեռվել քննադատական ռեալիզմի հիմնական նվաճումները նաև հայ գրականության մեջ: Թումանյանը ևս, ուղղակի կամ անուղղակի, իր ստեղծագործության ներքին պայծառով քննադատել և մերժել է բուրժուական հասարակությունը: Սակայն հիմնականը նրա ստեղծագործության մեջ դարձավ ժողովրդի մարդկանց բնավորություն—

ների, նրա կյանքի բանաստեղծական կողմերի, հերոսական-էպիկական ոգու և հումանիստական աշխարհընկալման բացանայտումը, սոցիալական և ազգային մեծ ձգտումներով ապրող Մարգոյ իդեալի կերտումը: Դա հիմք է տալիս Թումանյանի գեղարվեստական մեթոդի մեջ տեսնելու դասական բնագաղափարական ունակիցի շատ կողմերով տարբերվող մի նոր աստիճան¹⁴: Դա ամբողջ հայ գրականության խոշորագույն նվաճումն էր, որը և դարձավ նրա հետագա առաջընթացի կայուն հիմքերից մեկը:

Ահա թե ինչու Թումանյանի ստեղծագործությունն ավելի, քան որևէ ուրիշ հայ դասական գրողի ժառանգություն, ուղղակիորեն մասնակցեց հետհոկտեմբերյան հայ գրականության ձևավորման, զարգացման և գեղարվեստական հարստացման ողջ ընթացքին: Դրա հիմքը ոչ միայն Թումանյանի աշխարհայացքի լայն գեմոկրատական բովանդակությունն է, այլև նրա գեղարվեստական մեթոդի համապարփակ բնույթը, ստեղծագործական տարրերի այն ներքին բաղմազանությունը, որի մասին խոսվեց այս հոդվածում: Եվ այսօր էլ Թումանյանը շարունակում է մեզ համար լինել գրականության ժողովրդայնության ու ունակիցի, պարզության ու խորության մի այնպիսի բարձր տիպար և չափանիշ, որին վիճակված է հավերժական կյանք հայրենի գրականության պատմության մեջ:

¹⁴ Մեր գրականագիտության մեջ արդեն խոսվել է XIX դարի քննադատական ունակիցի Թումանյանի ստեղծագործության ունեցած որոշակի տարբերությունների մասին: Նկատի ունենք Ս. Աղաբաբյանի «Հովհ. Թումանյանի գեղագիտական իդեալը և արդիականությունը» («Թումանյան, Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», 1, 1964) և Մ. Մկրյանի «Ժողովրդի սիրտը, ժողովրդի սիրելին» («Սովետական Հայաստան», 1969, 15 մայիսի) հոդվածները:

ՊԻՈՆ ՀԱԿՈՐՅԱՆ

Ե Ր Կ Ո Ւ Ա Կ Ն Ա Ր Կ

1. «ՄԻ ԿԱԹԻՎ ՄՆԴՐԸ» ՅՈԹԱՆԱՍՈՒՆԱՄՅԱ ՀԵՌԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԻՅ

1

Գրական դարադարձերն ու տարեկիցները սերունդների երախտագիտության ու պարտքի հատուցման արտահայտություններն են, որոնք հավասարապես վերաբերում են ոչ միայն գեղարվեստական խոսքի մեծանուն վարպետների ամբողջական վստակին, այլև բանաստեղծական մտածողության բարձրագույն արտահայտություններին, բերթության արվեստի անկրկնելի հորինվածքներին:

Հայ դրականության և, մասնավորապես, Հովհաննես Թումանյանի բանաստեղծական հանճարի այդօրինակ ղարմանալի և հավերժ թարմ կերտվածքներից է «Մի կաթիլ մեղրը» առակը՝ հորինված 1909 թվականի փետրվարին, Տիգրիսի Մետեխի բանտում, ուղիղ 70 տարի առաջ¹:

Ինքը՝ բանաստեղծը, առանձնահատուկ նշանակություն էր տալիս հիշյալ երկին՝ բաց ճակատով այն դնելով համաշխարհային մանկա-

¹ Թեպետև «Մի կաթիլ մեղրը», որպես դրական տեսակ, իր հորինվածքով ավելի բալլադներին է մերձենում, բայց նկատի առնելով, որ ինքը՝ Թումանյանը այս գրվածքը առակ է կոչել («...«Մի կաթիլ մեղրը» առակ է, թեև սուսերը վրեժի գրեժ են ՇԱՅՅԱ...»), սույն շարադրանքում, հարգելով հեղինակի կամքը, պահում ենք նրա բնորոշումը (տե՛ս V, 472):

Հակառակ որ այս ղգաստացնող խոսքերը ժամանակին ուղղված են եղել Պողոս Մակինցյանին, բայց վերջինս, անտեսելով հեղինակի կամքը՝ «Մի կաթիլ մեղրը» ներմուծել է Թումանյանի հերթաթերթի՝ իր խմբագրած ժողովածվում (տե՛ս Հովհաննես Թումանյան, Հերթաթերթ, Երևան, Պետհրատ, 1930, էջ 56—60):

կան գրականության առաջնակարգ նմուշների շարքը: Վերհիշենք 1922 թ. հուլիսի 22-ին Հայաստանի լուսժողովում Պողոս Մակինցյանին ուղղված նրա նամակի խոսքերը. «Անշուշտ, մի նոր «Փաշ Նազար» կամ մի նոր «Մի կաթիլ մեղր» ձևով բերելը ձեզ համար ավելի լիակատար պիտի լինի, քան ուրիշ շատ լիակատար, պատրաստի բաներ: Սրանց հմ օրինակ բերում, որովհետև, իմ կարծիքով, սրանք և՛ լրոտական մանկական գրականության մեջ էլ պիտի որ նկատվեն: Համարձակություն ունեմ էսպես ասելու...» և այլն (V, 471): Ավետիք Իսահակյանը, որը եղել է «Մի կաթիլ մեղր» ստեղծագործման ակահատեսը, թերևս նաև՝ առաջին ընթերցողը, այն բնութագրել է «հրաշալի» մակդիրով: Վերջապես՝ բանաստեղծի դստեր՝ Նվարդ Թումանյանի վկայությամբ, մասնավոր գրույցների ժամանակ Թումանյանը հաճախ էր անդրադառնում այս գործին, «բարձր էր գնահատում...», ասում էր՝ համաշխարհային գրականության մեջ դա կարող է տեղ ունենալ»²:

«Մի կաթիլ մեղր» սյուժեն ինքնաստեղծ չէ, այն որոշ վերամշակմամբ ու հավելումներով (Օր.՝ «զու շոբանի» և թագավորների կերպարները)՝ փոխ է առնված «Վարդանյան առակների ժողովածուներից», որոնց պարունակությունն ու հարստությունն ամբողջական ձևով հայտնի դարձան անցյալ դարի վերջերին միայն, շնորհիվ մեծալատաստի հայագետ Նիկողայոս Մառի հետազոտությունների ու հրապարակումների: Ըստ այդմ՝ այս հետաքրքրական աշխատությունը Միշին դարերի հայկական միջավայրում լայնորեն տարածված առակաղբերի մեջ մուտք է գործել երկու խմբագրությամբ կամ տարբերակով, որոնք ո՛չ մի տարբերվեցումներ չունեն, իսկ այդ նշանակում է, թե տվյալ առակը ձեռագրական կյանք համարյա չի՝ ունեցել և գրի է առնվել կամ փոխադրվել ո՛չ շատ վաղուց:

Առաջին տարբերակի բնագիրը, որ Ն. Մառը բաղել է էջմիածնի մատենադարանի նախկին № 12 ձեռագրից, գրված 1669 թվականին, Սարգիս Երեցի ձեռքով և Ստեփանոս վարդապետի պատվերով (Մաշտոցյան մատենադարանի այժմյան ձեռագիր № 36), բառացի հետևյալն է.

«Այլ ոմն ունէր խանութ և մեղր կու ծախէր. և կաթեաց կաթ մի ի մեղրէն ի ղետին. և պիծակ մի նստաւ ի վերայ նորա. և կատու վաղեաց և էառ զպիծակն. և յետ նորա շուն վաղեաց և էառ զկատուն. և խախնութիւն տէրն եղարկ զշունն և սպանեաց. և կայր այն զեղին

² Ա. Խաճկյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1951, էջ 31 («Բանտում նա գրեց նաև հրաշալի «Մի կաթիլ մեղր» առակը»):

³ Նվարդ Թումանյան, Հուշեր և զրույցներ, Երևան, 1969, էջ 107:

գրացիութիւն գեղ մի, որ շունն յայն գեղիցն էր. իբրև իմացաւ շան տէրն, եթէ խանութպանն զիւր շունն սպանեաց, յայն ժամ եկն և սպանէ զխանութպանն: Յետոյ յարեան .Բ. կողմանց գեղացիքն և արարին պատերազմ մեծ ընդ միմեանս. և եղև կոտորումն ի մէջ նոցա. զի մնաց երկու կողմանց մարդ մի կենդանի վասն կաթ մի մեղրի համար:

Յուցանէ. զի ամենայն որ ի հետ աշխարհիս շրջի, նա որպէս այն .Բ. գեղի մարդիք վասն կաթ մի մեղրի համար մտն (մարտնչին): Նոյնպէս ամենայն, որ զմեզս գործէ, նա մեռանի, որպէս մեռան այն մարդիքն»⁴:

Երկրորդ խմբագրութիւնն ավելի հավաք ու համառոտ պատում է տարբեր և՛ հերոսների կազմով, և՛ գործողութիւնն հաջորդական ընթացքով: Բայց գրառման ժամանակով թերևս ավելի հին է. քստ Ն. Մառի՝ XVI—XVII դարերից, քստ նորագույն ցուցակագրողներին՝ XV դարից (ձեռագիրը պակասամոր է, առանց հիշատակարանների. հին համարը՝ 2281/2237, այժմյանը՝ 2188):

«Խանութպան մի մեղր կու կշռէր, կաթ մի ի գետինն կաթեց. նայ պիծակ մի ի վերայ նստաւ, կատուն ի խանութէն ի վերայ վազեց. չիպա մի ի մեկալ խանութէն վազեց և զկատուն սպանեց: Յայնժամ .Բ. խանութպանն ի յիրար դարձան, և բազում արեան հեղութիւն հղև. և յորժամ զպատճառն իմացան, նայ մեկ կաթն մեղր էր»⁵:

Դժվար չէ նկատել, որ առաջին տարբերակում, որի վրա հստակ նկատվում է որոշակի աշխարհայեցողութիւն կնիք, գործողութիւնների տարածական շառավիղը և առանձին զրովագների միջև ընկած ժամանակամիջոցը ընդարձակ են ու տեւական (Թումանյանն իր մշակման մեջ այդ երկու ուղղութիւններ էլ ավելի է ծավալվել), արշուն վաթելու պատճառը՝ խիստ աննշան, իսկ թշնամական կողմերը կամ կոտորվողները մատնանշված են միանգամայն որոշակի, մինչդեռ երկրորդ տարբերակում գեպքերը դուրս շեն գալիս այդ անանուն վայրի սահմաններից, և առօրեական զիպվածք բնազդորեն վրիժառութիւնն է մղում նախ՝ հարեաններին (հարեան խանութպաններին), իսկ ապա՝ ուրիշներին, որոնք, ամենայն հավանականութիւնով, խանութպանների աղդ-բարեկամներն են (ինչ սովորական բան էր հայ գյուղերում), թեպետև նրանց ո՛վ և ի՛նչ լինելը խմբագրողը չի էլ ուղում հիշել:

4 Ն. Մառ, Ժողովածոյր առկաց Վարդանայ, Նիւթր առ ի պատմութիւն Միջին Դարուց զպրովեան հայերէնի, մասն Բ, Բնագիր, Ս. Պետերբուրգ, 1894 (լույս է տեսել 1895 թ. մայիսին՝ ինչպե՜ս որ Բվագրված են Հիշատակարանը և Առաջարանը, էջ IV և 344), էջ 298—299: Խմբագրողի խորագիրը՝ «Կաթ մեղու պատճառ պատերազմի»: Զեռագրի մասին տե՛ս նույն հրատ., մասն Ա, էջ 139—140:

5 Նույն տեղը, էջ 299, Զեռագրի մասին՝ նույն հրատ., մասն Ա, էջ 224:

Իրանցից բացի՝ երկրորդ տարբերակի գրառողը բարոյախոսական հետևություններ չի հանում առակից և թողնում է, որ ընթերցողները կռահեն, այնինչ առաջինի խմբագրողը հենց դրան է ձգտում և իր հրատակ ու մեկին դատաւիճիւն է կարդում. մեղք գործողը պետք է մեռնի, անկախ նրանից՝ անրան կենդանի է հանցագործը, թե բանական արարած, նկատելով միաժամանակ, թե աշխարհական դաշլաղողություններին գերի անձնավորությունը միշտ էլ կառուցի շնչին բաներից, ինչպես մի կաթիլ մեղրից, որի ճաշակողը հետո խորապես պիտի զգաս։ Ուստի և՛ մարդ արարածը պետք է կարողանա տիրապետել ինքն իրեն և զալույթի բռնկման պահին չանել այնպիսի բայլ, որի հետևանքները շատ ծանր կլինեն։

Առական ինքը և նրանից բխեցվող բարոյախոսությունը հայ խմբագրողներին էին հասել ավելի հին աղբյուրներից։ Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայերից շուրջ տասը դար առաջ այսօրինակ մի առակ կամ ալլաբանություն տարածված է եղել նաև հարևան ազգերի շրջանում և մուտք է գործել «Պատմություն Սինդրագի և փիլիսոփաների մասին» հուշարձանում, որի սկզբնական տարբերակը ձևավորվել է Հրեղ-կաստանում, հետո անցել է պարսիկներին, ասորիներին, արաբներին ու նաև հայերին։ Մեղ մատչելի հնագույն տարբերակը փոխադրվել կամ խմբագրվել է իններորդ դարում, պարսիկ գրող Մուսա ալ-Կիսրուլիի ձեռքով։ Այս վերջին բնագրի ասորական թարգմանության մեջ էլ գրանում ենք «Մի կաթիլ մեղրը» առակը, որ ավելորդ շենք համարում մեջ բերել ստորև՝ քաղելով ռուսերեն մեթոդյա թարգմանությունից («Միտքը թարմացնող և տիրություն ցրող պատմությունների» ժողովածուից)։

ՄԻ ԿԱԹԻԼ ՄԵՂՐԻ ՀԱՄԱՐ

Այն ժամանակ վեր կացավ երրորդ փիլիսոփան։ Նա գլուխ տվեց թագավորին և ասաց.

— Մեր տիրակալ և թագավոր, թող կյանքդ հավերժ լինի. իմացի՛ր, որ երբեմն աննշան դիպվածներն ունենում են ողբալի հետևանքներ։ Ահա այսպես, մի անգամ, երկու մեծ գյուղերի բնակիչներ մի կաթիլ մեղրի պատճառով կոտորեցին միմյանց։

Թագավորը հարցրեց.

— Ի՞նչպես կարող էր այդպիսի բան պատահել։

Այն ժամանակ փիլիսոփան պատմեց հետևյալը.

— Մի անգամ որսորդը սարում գտնում է մեղրով լի մեղրահացեր և վերցնում է դրանք, որ վաճառի։ Գալիս է որսորդը վաճառականի մոտ և ցույց է տալիս մեղրը։ Իսկ այն որսորդն ուներ մշտապես իրեն ուղեկցող մի բարակ (թաղի). վաճառականն էլ ուներ մի արիս (паска)։

Մեղուն նկատում է հատակի վրա մի կաթիլ մեղր և դուրս է թռչում մեղրահացի [բջիջից]: Աքիսն անմիջապես ցատկ է գործում դեպի մեղուն, որ բռնի, բայց բարակը նետվում է արխի վրա և ճզմում է նրան: Այդ ժամանակ վաճառականը խլում է մահակը և այնպես է հարվածում շանը, որ սա վայր է ընկնում ու սատկում: Թաղու տերն, ինչ խոսք, չի հանդուրժում վերաժողանքը և խփում է վաճառականին:

Նվ բարբառում է կոխվր: Հավաքվում են երկու գլուղների բնակիչները և անխղճներն կոտորում մեկը մյուսին, մինչև որ ո՛չ որ կենդանի չի մնում:

Դրա համար էլ, մեր տեր և թագավոր, մի կաթիլ մեղրը հիշեցնող չնչին բանի համար մահապատժի մի՞ ենթարկիր որդուդ...⁶:

Որ Թումանյանին ծանոթ էին հնօրյա առակի հայկական տարբերակները, անվիճելի է, բայց հնարավոր է միանգամայն, որ նրան բնահանուր գծերով հայտնի լինեին նաև ավյալ նյութի հին արևելյան պատումները, որոնց բոլորի համադրական բնագրի վերամշակմանն է, որ նա ձեռնարկել է ավելի քան մեկ ու կես տասնամյակ անց, բանտային պայմաններում, առանց սակայն ձեռքի տակ ունենալու լուրջ հրատարակություններից և ո՛չ մեկը և հենվելով լոկ հիշողության վրա, իր բանաստեղծական երեակայություն մեջ տարիների բնթացքում աստիճանաբար վերախմբադրված ու վերաիմաստավորված պատումի վրա: Այսօրինակ իրադրության մեջ Թումանյանն իրեն ավելի ազատ է զգացել, որովհետև տպագրի պատումների կամ առակի տարբեր խմբադրությունների մատչելիությունը պիտի կաշկանդեր նրա երեակայություն թուլեք*:

Ինչի՞ մասին է հնօրյա առակի թումանյանական վերստեղծումը: Կարծիք կա, թե «Մի կաթիլ մեղրը» արտահայտությունն է թումանյանական յուրօրինակ խաղաղասիրության կամ պոսիֆիզմի, և հեղինակն այդ երկով հիմքից վեր մերժում է պատերազմների քաղաքականությունն ընդհանրապես և ծիծաղով ու ցավով ցույց է տալիս պատերազմ հրահրողների աղճատված հոգին և հակամարդկային գործունեությունը:

Առաջին հայացքից զուցե և ճշմարտություն կա այդ ասածների մեջ: XX դարի հենց առաջին տարիներից՝ հեղափոխական մեծ ցնցումների, ազգամիջյան կռիվների ու կոտորածների և աշխարհի վերաբաժանման շուրջ իմպերիալիստական տերությունների միջև ծագած բուռն վեճերի ու հակասությունների օրերին, երբ եվրոպական մայրցամաքի

⁶ «Рассказы, освежающие разум и изгоняющие печаль». Перевод с сирийского. Изд. «Художественная литература», Ленинград, 1972, стр. 49.

* Տե՛ս սույն հատորի էջ 78-ի կրպուղը:

մթնաշաղկապի աշխարհում, որ ժամ առաջ կարող էր պայթել և ահալոր աղետներ բերել մարդկությանը, Ռուսաստանի և Արևմտյան եվրոպայի խոսքի ու մշակույթի մեծ վարպետները՝ Մ. Գորկին, Ռ. Ռոլանը, Ս. Յվալդը և ուրիշներ, կանխազգալով գալիք ահալոր աղետը, իրենց գրական ստեղծագործություններով, հասարակական գործունեությամբ և անձնական ու հրապարակային նամակներով ջանում էին խելամուռության կոշիկ հանելու և մարդկության տերությունների կառավարող շրջաններին, կանխել ահալոր աղետը, աշխարհն ու մարդկությանը փրկել վերահաս կործանումից և ազդերին ու ժողովուրդներին համախմբել մարդասիրության և եղբայրության դրոշմի ներքո:

Ընդգեմ պատերազմի իրենց ձայնը բարձրացրած այդ գրողներին ու արվեստագետներին, հայտնի բան է, ատում ու հայհոյում էին շատերը՝ տերությունների ղեկավար շրջանները և իրենց ազդի բացառիկությամբ խանդավառված ազդայնամուլ-շողունիստները: «Եվ հիմալի, այդ ուժ է, որ ընդունակ է սիրելու ճշմարտությունն ասող մարդուն», — Ռոմեն Ռոլանի հակապատերազմական գործունեության գնահատման առիթով նկատել է Մաքսիմ Գորկին⁷:

Անկախ նրանից, որ Հ. Թումանյանն այդ գրողներից և ոչ մեկին անձամբ չէր տեսել, բայց իր հանճարեղ ներքնատեսությամբ զգում ու հասկանում էր, որ աննախադեպ ուժի է նախապատրաստվում ընդդեմ մարդկության, և ահալոր աղետ է գալու հայության գլխին, ուստի և, շատերից առաջ, զգաստության էր կոչում մարդկանց և որոնում փրկության ելք... Բայց այս ամենը առավելապես 1910-ական թվականների սկզբների իրողություններ են, մինչդեռ Թումանյանի՝ քննության առարկա առակը գրված ու հրատարակված է ավելի վաղ (1909 թ. սկզբներին): Հետևաբար, բնավ չափազանցած չենք լինի, եթե ասենք, որ Թումանյանի «Մի կաթիլ մեղրը» ուղղակի կամ անուղղակի ձևով առընչվելով տվյալ խնդրին, բնավ էլ այդ նպատակով չի գրված: Այն ավելի լայն ու խոր ընդհանրացում է, ծնունդ առած անձնական ու հասարակական, հոգեբանական ու բարոյագիտական այլ գրգռատեսչություններից, քան Ռուսաստանում և Նիդրալանդում ծայր առած պայքիֆիստական շարժումը նեղ իմաստով՝ խաղաղության քարոզը և կռիվն ու պատերազմների քաղաքականության մերկացումը, չնայած որ նման հետևություն կարելի է անել այս ստեղծագործությունից էլ, և բացի այդ՝ ամեն մի հայ, որի պատմության համարյա բոլոր էջերը թաթալված են անմեղ զոհների արյունով և պատմում են երկրի ու ժողովրդի գլխով անցած կոտորածների ու սրածությունների մասին, էությունով ու համոզումով ատում էր ազգային ու համաշխարհային սպանդն ու պատերազմը:

⁷ М. Горький, О литературе, изд. «Советский писатель», М., 1953, стр. 241.

Պատերազմների ծագման ու հետևանքների մեկնության խնդիրն, այսպիսով, նորօրյա բխեցում կամ մակարերում է, մինչդեռ Թումանյանի խոհերի ու որոնումների առարկան շարագործության ու ողբերգության, ժիծադելիի ու հերոսականի սերտ աղերսակցության խնդիրն է, մարդու բարոյական արժեքների, շնչին կրքերից աղարտված նրա հոգին մարելու մտահոգությունն է, նույն այն որոնումն ու ձգտումը, որոնց հայտարարն են այս խոսքերը.

Ա՛խ, երանի, ո՛վ մարդ կըղա
Ու մարդ կերթա անարատ...

2

Մանր ու շնչին կրքերն ու մասնավոր գծառվածքները, նաև՝ աննշան զրույթները, որոնք իրականում արհամարհանքի ու ծաղրի են արժանի, հղի են ահավոր հետևանքներով: Դրանք կայծակնային արագությամբ կարող են վերաճել համընդհանուր սպանդի, եթե մարդ արարածն առհասարակ մոռանա իր կոշումն ու շարունակի գերի մնալ եսամոլական կրքերին, գործի բնազդների թելադրանքով: Ընդհանուր գծերով այս է առակի բարոյագիտական հենքը, թեպետև տվյալ եղբահայնգումը նորություն չէր: Հայ և օտար աղգերի պատմական կյանքն ու գրականությունն այդ նույնը հաստատող խոստով շատ օրինակներ են մեզ ընձեռում: Միջնադարյան Հայաստանում համապատասխան առակի երևան գալը ինքնին պերճախոս ապացույց է, որ մասնավորապես հենքն այդ ուղղությամբ իրենց միտքը շատ են շարշարել՝ ջանալով կանխել ժիծադելի ու շնչին պատճառների աղետաբեր հետևանքները: Բայց նրանք՝ լինելով իրենց դարու զավակը, ամեն ինչ երկրայինի ունայնության և կատարված ոճրին հետևող կամ վերուստ ուղարկվող պատժի անխուսափելիության գաղափարին էին հանգեցնում, ողջախոհ ընթացքի մեջ փնտրել տալով սպեղանին:

Նոր ժամանակներում արդեն, այդ նույն առտնին ու աննշան զրույթները ծնունդ էին տալիս ավելի թեժ բախումների, թավալզոր արագության մարդկանց թշուժ դեպի կործանման անգունդ: Քչերն էին միայն, որ հասու էին մարդկայինի խորհրդին և հպարտ ու անվահեն ընթանում էին վեհի ու արհիվի ճանապարհով: Հովհաննես Թումանյանը հենց այդ քչերից էր:

Ժամանակն ու հանգամանքներն էին հարկադրում Թումանյանին ստեղծագործական երևակայության մեջ շարունակ վերլուծել ու քննել շարիքի ու շարագործության պատճառները, որովհետև նրանց բերած աղետներին վերջ չկար: Աղգերի կյանքն ու պատմության դասերը այդ որոնումների ժամանակ, կախարդական հայելու նման, նրա առջև բաց

էին տնում ողբերգական դալիքը, մատնանշում, թե ի՞նչ կլինէր մարդ-
կության ապագան, եթէ այն շարունակի կառավարվել շնչին կրքերով
ու կույր բնաղղով, անհանգուրժողականութեամբ ու քննով, վրեժի ու
արշան ծարավով: Վարդանյան առակի աշխարհությունը միանգամայն
պատշաճում էր բանաստեղծի այսօրինակ խորհրդածութուններին, թե-
պետե նրա առաջին գրառման ու մեկնաբանման օրերից անցել էր ուղիղ
240 տարի: Առաջին երկու դարերը կամ հինգ 40-ամյակները՝ մինչև
Թումանյանի աշխարհ գալը, վերջին 40-ամյակը՝ Թումանյանի
ծննդյան օրից հաշվելով: Եվ այնուամենայնիվ, հնօրյա բարոյախո-
սությունը, որ թաքնված էր առակի ներքին ծալքերում, չէր կորց-
րել իր արդիական հնչեղությունը: Հենքն իրենց մուլար ընթացքով
օգնում էին նորերին ծիծաղով ու անհիշաչարությունը բաժանվելու եր-
բմնի ցավերից, հաշտ ու խաղաղ նայելու կյանքի մակընթացուն-
ներին ու տեղատվություններին, այլասպես կկործանվեին իրենք էլ, աշ-
խարհն էլ:

Ձեռնարկելով «Մի կաթիլ մեղրը» առակի բանաստեղծական մշակ-
մանը՝ Թումանյանը նրա հերոսներին զուգում է իր բանաստեղծական
աշխարհի մարդկանց տարազով ու հանդերձանքով, հոգով ու մտածո-
ղությամբ մերձեցնելով այս վերջիններին: Թումանյանի առակի հերոս-
ները միեւնույն միջավայրի ծնունդ են՝ ինչ նաև նրա շատ այլ ստեղծա-
գործությունների. լեռների մարդիկ են՝ զրանք ու բնության պարզ դա-
վալներ, բնական օրենքով կառավարվող անձնավորություններ, թեպետ
արդեն կորցրել են իրենց նախնական անաղաբառությունը և հեռացել
տրաբշտության կամքով նախասահմանած համակեցության սկզբունք-
ներից:

Գոյության կռիվ օրենքը և ինքնապաշտպանության բնաղղը, սրոն-
ցավ կառավարվում են կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչները՝
դալաններն ու թռչունները, միանգամայն աննկատելի, բայց և ավելի
ահալոթ ձեւերով, իրենց անգեցությունն են թողել նրանց գործերի ու
ընթացքի վրա, աղարտելով գեղեցկությունը և խախտելով կյանքի ներ-
դաշնակությունը: Եթե բնության մեջ, այնուամենայնիվ, ինչ-որ միև-
թարական բան դեռ կար, կործանվում էին թռչունը ու հիվանդները,
որոնք առանց այն էլ դատապարտված էին մահվան, մարդկային հասա-
րակության մեջ բանն ուրիշ էր. այստեղ ամենքն ամենքի դեմ էին. դա-
վեր էին նշուխտ, սպանությունների գործում: Վրեժ էին որոնում և՛
թռչնները, և՛ ուժեղները՝ մթադնած բանականությամբ և արշան վրեժի
մոլուցքով տարված: Սպանդն աստիճանաբար ծավալվելով՝ աննկատե-
լիորեն իր հորձանքի մեջ էր առնում նոր անգիր ու աշխարհներ և, ի
վերջո, վերածվում համաշխարհային ու համամարդկային աղետի:

Թեպետև «Մի կաթիլ մեղրի» հեղինակը լավատես է, բանը չի հասցնում մինչև աշխարհ: Կործանումը, բայց զործողության տրամաբանական զարգացումն այդ է ենթադրել տալիս:

«Մի կաթիլ մեղրի» շողերն, այսպիսով, սկիզբ առնելով վաղ միջնադարից, հասնում են մինչև թումանյանական բառակներ, մինչև արյունոտ բերանով նորօրյա մարդակերներ, որոնք, չնայած իրենց մեծազորի հայտարարություններին, դեռ շատ հեռու էին մարդկայինի ճանապարհից:

Վերականգնել «Մի կաթիլ մեղրի» ստեղծագործական պատմության բոլոր մանրամասները, այսօր արդեն անհնարին է: Գրվածքի նախապատրաստական նյութերը՝ հեղինակային սեագիր ու մաքրագիր ինքնագրերը, ծրարային նշումները և այլն, չեն պահպանվել: Հետևաբար, գոնե առաջմ, զրկված ենք տվյալ երկի վրա Թումանյանի կատարած ստեղծագործական աշխատանքի բնույթի ու բովանդակության մասին որոշակի խոսք ասելու հնարավորությունից:

Իսկ երբեմնի⁸ կարող էր Թումանյանի ուշադրությունը գրավել մի կաթ մեղրի պատճառով բազում մարդկանց գերեզման իջեցնելու այս տխուր պատմությունը, Մառի Վարդանյան առակների ժողովածուն լույս տեսնելուց ու այս վերջինին ծանոթանալուց անմիջապես հետո⁹, 1895 թվականի¹⁰, թե՛ դրանից տարիներ հետո, ասենք՝ 900-ական թթ. սկզբներին, ու կամ թե՛ ավելի վաղ:

Բարեբախտաբար, այդ առթիվ ունենք մի թանկագին վկայություն: Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին սույն երկի՝ Վարդանյան առակագրերում մուտք գործած ընդարձակ տարբերակի ուսեսերեն թարգմանության կապակցությամբ գրել է. «Այս առակի բնագիրը «Վարդանի առակների ժողովածուների» հրատարակությունից էլ առաջ Ն. Յա. Մառը հաղորդել է հայ մեծ գրող Հովհ. Թումանյանին, որը դրա ընդարձակ վերադասումը տվել է «Մի կաթիլ մեղրը» բալլադի մեջ», որը «սյուժեի ստեղծագործական փոխադրության սքանչելի օրինակ» է⁸: Նշանակում է՝ Թումանյանն այդ առակին ծանոթ է եղել 1890 կամ 1892—1893 թվականներից (որովհետև Մառի հետ ծանոթացել է այդ ընթացքում)⁹, իսկ

8 Н. Орбели, Басни средневековой Армении, М.—Л., 1956, стр. 147.

9 Ն. Մառը Վարդանյան առակների բնագրերն հավաքելու և ուսումնասիրելու նպատակով Հայաստան է եկել 1890 թ. մայիսի սկզբներին, ավելի քան երկուսուկես ամիս պարապել է էջմիածնի մասնադարանում և Սեանա վանքում, հետո՝ հուլիսի շուրջ 20-ին մեկնել է Տփղիս ու միառժամանակ մնացել այստեղ. Պետերբուրգ է հասել միայն օգոստոսի վերջերին (տե՛ս Н. Муханкова, Николай Яковлевич Марр, М.—Л., 1949, стр. 39—40.—«Ն. Մառի անվան կարիքների աշխատություններ», № 1, 1945, էջ 74 և 76): Երբորդ և երրորդ անգամ, հնարավորական ուսումնասիրությունների նպատակով (Անիում,

դրել ու հրատարակել է, ինչպես ասացինք, 1909 թ. փետրվարին, 19 կամ 16—17 տարի հետո¹⁰:

Այսօրինակ բյուրեղացման ու ընդհանրացման, անգամ մեծ արվեստագետները, հանգում են տեղական խորհրդածույթյուններից և օգտագործած յուրաքանչյուր խոսքն ու բառը բազում անգամներ հանգամանորեն կշռադատելուց հետո: Բայց պայմաններն ու ժամանակները, որոնց մեջ զրվեց «Մի կաթիլ մեղրը» (1909 թ. հունվարի սկզբներից մինչև փետրվարի առաջին տասնօրյակը, բանտային մեկուկես ամիսների ընթացքում) նախ՝ աննպաստ էին, և ապա՝ շատ քիչ, այդպիսի մի գործ ստեղծելու համար: Հետևաբար, այս ևս զորեղ կուլան է պնդելու համար, որ բնաստեղծի անկատար մտահղացումների, տարիներով նրա միտքը դրաշխյաժ ծրագրերի մեջ «Մի կաթիլ մեղրը» նորեկ չէր, և բանտարկության կամ արդևկափական միջնարարը, մի որոշ առումով, բարեդեպ առիթ է ծառայել վաղուց մտածածը թղթին հանձնելու, ինչ որ կատարվել է կայծակնային արագությամբ¹¹:

Թումանյանի մասին անտիպ հուշագրությունների մեջ վկայություն կա, թե իբրև, «Մի կաթիլ մեղրի» նախնական տարբերակի վրա աշխա-

վորակում և այլուր), նա Անդրկովկասում և Տփլիսում է եղել 1892 և 1893 թթ. ամառային ամիսներին (տե՛ս Н. МИХАНКОВА, նշված աշխատ., էջ 48 և 54): Առավել հավանական է, որ նա Թումանյանին հանդիպած լինելու առաջին այցելության ժամանակ, 1890-ին, մասնավոր ուր, որպես զբաղմունք, մինչ այդ տղադրության էր թույլատրել Թումանյանի բանաստեղծությունների երկու հատորները, այդ տարի հատկապես պարսպում էր առակներով, հավաքել էր քննադրերը, որոնք նրա ձեռքին էին, և նկատի ունենալով Թումանյանի հակումը ղեպի ժողովրդական նյութերի մշակումը՝ նրա ուղադրությունն հրավիրել «Մի կաթիլ մեղրը» առակի միջնադարյան տարբերակների վրա: Վարսենիկ Դևորդյանի վկայությունը, թե Թումանյանն ու Մուրը ծանոթացել են 1893-ին, Մարց պոլսում, Տիգրան Տեր-Գալթյանի ամառանոցում (տե՛ս «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», Եղազրույթյան պատրաստեց և ծանոթագրեց Լ. Կարապետյանը, Եր., 1969, էջ 210), մեզ քիչ հավանական է թվում:

¹⁰ Տպագրվեց Թումանյանի՝ րանտում եղած միջոցին, «Հասկեր» ամսագրի մարտյան համարում (էջ 98—103): Հեղինակի, իսկ ավելի շուտ, հրատարակչի (Ստ. Լիսիցյանի) կամքով՝ առաջին հրատարակությունը մկրտված է որպես «Հեքիաթ»: Բնագիրն ամբողջությամբ, հետագայում, լուրջ փոփոխությունների ու վերամշակման չի ենթարկվել (հրատարակվել է նաև 1910 և 1922 թթ.):

¹¹ Այս ժամանակամիջոցը կարելի է ավելի սեղմել, կանգ առնելով փետրվարի առաջին յոթնօրյակի վրա, հիմք ունենալով Ա. Զոդանյանին ուղղված նամակի այս խոսքերը. «Դալով րանտին, պետք է ասեմ, որ շատ էի խաղաղ հոգով: Արդեն աշխարհ-րին մի բիշ փրկստփալորեն եմ նայում, մյուս կողմից էլ շատ էր հանգիստ խիղճս. ո՛չ մի այնպիսի գործ չունեի, որ զեմս բերեին ու ամաչեին... Բանտում պարապելու հնար չունեցա, միայն մի քանի օր...» (Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, գիրք I, Երևան, 1964, էջ 379):

տելիս, բանաստեղծը խորհրդակցել է Ղարաբաղի թեմի ղարոցների տեսուչ, գանձակեցի Ստեփան Տեր-Ավետիքյանի հետ՝ բնագրում օգտագործվելիք մի քանի «անպարկեշտ» արտահայտությունների վերաբերյալ, և նրա հավանություններ էլ խանութպանի ու շոբանի ընդհարման ժամանակ ասվելիք խոսքերը խմբագրել:

«1909 թվին,— գրում է Տեր-Ավետիքյանը,— ես թեմական տեսուչ եմ եղել Ղարաբաղում: Թիֆլիսում եղել եմ այն թվին երեք անգամ. հունվարյան տոներին, հունիսին և օգոստոսի վերջերին, երբ Ղարաբաղի պատգամավորության կաղմում գնում էի էջմիածին՝ ներկա գտնվելու Իդմիրլյան կաթողիկոսի օծման հանդեսում: Ամեն անգամ պատահել եմ Հովհաննեսին ու երկարատև զրույց ունեցել հետը: Ահա այն ժամանակ իմացա նրանից, որ գրում է «Մի կաթիլ մեղրը». պատմեց բովանդակությունը, կարդաց մի քանի հատվածներ... Նա ասաց, որ մի կետ կա, շատ փափուկ կետ, որ այն կետում ես պետք է աշխատակցեմ նրան, այն փափուկ կետն, այսպես ասած, միասին ստեղծագործելու նրա հետ...

— Հա՛, փափուկ կետը, Ստեփան ջան, գրվածքիս էն կետն է,— ասաց,— երբ շոբանն ու խանութպանը իրար մեռել-կենդան են քաշում... էն կետում պետք է ուշուցներ սալեցնել, սակայն այնպիսինները, որոնք, այսպես ասած, ցենզուրական լինեն...

«Մի կաթիլ մեղրը» երկի «փափուկ կետը» ղեղարվեստական կատարելապես ձևավորելու համար ես ու Հովհաննեսը ուշի ուշով թերթեցինք Մուսունց Արշակի հռչակավոր ուշուցների «Զենդ-Ավեստան» սկզբից մինչև վերջը ու, այսպես ասած, ցենզուրական դտանք միայն մեկը՝ Փլան փստանը՝ փոթորկային կրակից հետո դրվող արշակյան բազմակետը, որը Թումանյանն իր ձեռքով անմահացրեց իր անմահ երկի էջերում...»¹²:

Այս բնավ հավանական չէ, քանի որ, ինչպես ասացինք, «Մի կաթիլ մեղրը» գրվել է բանտում, տպագրվել է դարձյալ հեղինակի՝ բանտում եղած ժամանակ, այնինչ ակնարկվող բառերը՝ «Անխիղճ, լիրբ, շար, ֆըլան, ֆըստան...», հենց սկզբից էլ առկա էին բնագրի մեջ: Հնարավոր է, որ ավելի ուշ ժամանակներում նմանօրինակ ժողովրդական արտահայտությունների շուրջ Թումանյանը զրույցած լինեի Տեր-Ավետիքյանի հետ, իսկ այս վերջինն էլ իր հուշերը գրելիս մոռանալով ժամանակն ու շարժառիթները ու սխալմամբ կապեր «Մի կաթիլ մեղրի» հետ:

¹² Բնագիրը պահվում է Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի բնագրադիտական բաժնի արխիվում:

«Մի կաթիլ մեղրը» բանահյուսական նյութի կամ ժողովրդական պատումի մշակման գերադանց օրինակ է, ստեղծագործական ծրագրի հոյակապ իրականացում՝ Թումանյանի բանաստեղծական աշխարհին հարազատ կերպարների, ոճերի ու պատկերների միջոցով, նաև՝ ծիծաղ ու արցունք միմյանց հետ շաղախված, բայց վարպետորեն ծածկված ու թաքցրված:

Սովորական ձևով չեն ներկայանում այս երկի մեջ ծիծաղելին ու ողբերգականը: Առանձնահատուկ դիտավորությամբ՝ դրանք իջեցված են ներքին ծալքեր, շղարշված՝ խաղաղ իմաստությամբ՝ խոհերի քողի տակ, փոթորիկների բովով անցած և բաց-ճակատով տառապանքները դիմադրաված մարդու բարի ժպիտով, հիվանդագին կրքերից ձերբազատված և ճղճիմ առօրյայից վեր բարձրացած մարդու անհիշաչար կատակով: Դեպքերի ընթացքն ու գծությունն առիթները, մարդկանց պաշարած տենդն ու տագնապը, նրանց կուլի հրավերներն ու մարտական կոչերը, իրենց շինծու լրջությամբ ու վերամբարձությամբ, ինչ խոսք, ծիծաղ են հարուցում, ծիծաղելի են, բայց ո՛չ երբեք՝ անուշադրության արժանի, բանի որ հետևանքները միայն արցունք ու արյուն են բերում:

Պատումի ընթացքով «Մի կաթիլ մեղրը» բավականաչափ մոտիկ է «Շունն ու Կատուն» չափածո առակին. նույն բարի ժպիտով խոսք և անսովոր վիճակի մեջ դրված հերոսներ, որոնք իրենց բնական կոչումը մոռացած՝ իրենց իսկ բնութքին խորթ դբադմունքով են տարված: Բնատրեստեությունամբ ապրող գյուղը կարող էր առանց խանութի ու խանութպանի յուր գնալ, և սարերի շրբանն էլ հենց իր սարերի մեջ կարող էր անապակ մեղրահացեր գտնել, այն էլ ձրի, բայց աշխարհը փոխվել է, և նա հարկադրված՝ գյուղ է իջել, որ որոնածը խանութից փողով առնի, հոգս, որն ինքնին արդեն մի շարագուշակ բան է: «Շունն ու Կատուն» առակի մեջ ականատես ենք դառնում այս անբնական իրողության միայն մի կողմի վերարտադրությանն ու վերլուծությանը, «Մի կաթիլ մեղրի» մեջ՝ ողբերգականությամբ հղի երևույթի խորքերի բացահայտմանն ու հետևանքների մեկնաբանմանը: Առաջինի մեջ տիրությունն էլ ծիծաղ է հարուցում, վերջինի մեջ, ժպիտի հենց առաջին ցուրերի հետ գիրկընդխառն՝ ծավալվում է ողբերգականությունը և շարագուշակ ամպի պես ծանրանում մարդկանց կրկրային գործերի ու ընթացքի վրա:

Սարերում ապրող լեռան զավակներ, բայց արդեն մոռացած իրենց սարերի կարգն ու օրենքը՝ ընկել են նոր իրադրությունների հորձանուտի մեջ և աղավաղվել դիմաստովերներով ու հոգեբանությամբ: Մեկը կուռք է դարձրել փողը և խանութ բացել, մյուսն իր եսամոլական կրքերից ավիլի ու ավելի է կոպտացել և հոգով ու մտքով վայրենացել, մոռացել

գութն ու կարեկցանքը, ցավն ու մահը, կյանք ու աշխարհ: Երկուսի հետամտության առարկան էլ մեղրն է, կյանքի քաղցրությունը, բայց երկուսն էլ ներքուստ թույնով են լցված: Ազդագրական միջավայրը՝ տարազը, խոսքն ու զրույցը դեռ մնում են հինը, բայց փոխվել է նրանց հոգեբանությունը, շնայած որ հակառակը պիտի լիներ: Բնության փշաքանդավակներն են դրանք, փշաքանդ ո՛չ ի ծնե, այլ ժամանակների ու հանգամանքների բերումով, որոնք կործանարար ազդեցություն էին թողնում Հայաստան աշխարհի ու հայության բախտի վրա XIX դարվերջին և XX դարի սկզբներին:

«Շունն ու Կատվի» նման, «Մի կարիլ մեղրի» մեջ էլ առկա են նույն հյուրընկալությունն ու քաղցրախոսությունը, նույն անմիջական փոխհարաբերությունները: Այնտեղ, Շան ու Կատվի պատումի մեջ՝

Բարի աջողում, ուստա փխո,
Գլուխըս մըրսեց, ի սեր աստծո,
Ա՛ռ էս մորթին ու ինձ համար
Մի զգալ կարի զըխիս հարմար...
— Աչքիս վըրա, քեզի Ժուշի,
Մի զըղակ ա, հո մի քուրբ չի,
Քո Բանկազին խաֆեր համար
Ուրբաթ օրը համեցեր տար:
Փողի մասին ավելորդ ա,
Մեր մեջ խոսելն էլ ամոթ ա...

Իսկ այստեղ, «Մի կարիլ մեղրում»՝

— Բարի օր քեզ, ա՛յ խանութպան,
Մեղր շունե՛ս
Մի քիչ տաս մեղ:
— Ունեմ, ունեմ, չոբան ասպեր,
Ամանդ ո՛ւր է, ամանդդ րեր,
Ինչ տեղից որ ինքդ կուզես,
էս սըհաթին քաշեմ, տամ քեզ:
էսպես հանդիստ, էսպես սիրով
Մեղրից անուշ, լավ խոսքերով
Մեղր հն քաշում...

Բայց այս ամենն արյունով է վերջանում, երբ շարագուշակ ճանճն իջնում է մեղրի վրա, որն արդեն ինքնին մի մեծ սխմել է, ըմբռնելի բուռնցքի քաղաքականությամբ կառավարվողներին, որոնք լուր առիթ են փնտրում դավելու, կործանելու և ոչնչացնելու համար:

Իր շավղից դուրս սահած ժամանակի ողբերգականությունն է Թումանյանի խորհրդածությունների առարկան, մինչ ուշադրությամբ վերաբերնում ենք հնօրյա առակի նրա մեկնաբանման հայեցակետերը:

Բայց «Մի կաթիլ մեղրը» ունի նաև ինքնակենսագրական շեշտեր՝ հեղինակի ներաշխարհում, դիտակցական կյանքի առաջին օրերից, ծայր առած անվերջանալի ու հոգնեցուցիչ կռիվների արձագանքներ, բանաստեղծի ընկալումների ու ըմբռնումների մեջ տեղի ունեցած շրջադարձային փոփոխություններից հանված հետևություններ, առօրյա կյանքից ու հրապարակային պայքարից քաղած ուսանելի դասեր:

Աղղային ու համաշխարհային թախծը՝ միահյուսված պոռթկուն ծիծաղի հետ, ինչպես մի ցնցող ու շանթող իրողություն, տակավ առ տակավ ծավալվելով նրա հոգում և անցնելով իսկական ողբերգությանը հատուկ բոլոր փուլերը՝ ի վերջո հասնում է իր բարձրագույն լարվածությանն ու շեշտակի լուծմանը, կրկին ու կրկին համոզելով բանաստեղծին, թե ինչ ունայն ու անիմաստ են եղել նաև իր ապրած բոլոր փոթորիկներն ու կրքերը: Հոգու գոթիքը հուշերի տակ անթևադ, երևվա թուլություններն ու թշնամանքը մոռացած, սեփական անկումներից վեր բարձրացած և կյանքի բարձրագույն խորհուրդն ըմբռնած մեծ անհատականությունը միայն, անհիշալար ժպիտը դեմքին, կարող էր այսպես վերաբնականությունը գալիք ճանապարհը՝ հոգու խաղաղ ծփանքի առաջ բաց անելով գալիք մեծ երթի առազաստները:

Պահ մի հիշենք, որ «Վայրէջքը» և «Մի կաթիլ մեղրը» գրված են միաժամանակ¹³, Մետեխի բանտում և հայտարարն են միեկնույն հոգեմաշ խռհրի ու խորհրդածությունների, առաջինի մեջ՝ անաչառ անկեղծությամբ նժարելով իր քառասնամյա կյանքի վերելքներն ու անկումները, որոնք, ի վերջո, նրան հասցնում են ինքնամաքման ու ինքնաազնվացման, իսկ երկրորդի մեջ՝ քննելով համադժարհային աղետները, որոնք միշտ էլ կսպառնան մարդկությունը, եթե վերջիններս շարունակեն տառաջնորդվել անձնական նեղ հաշիվներով ու չնչին կրքերով:

Մենք, այնուամենայնիվ, կուղևինք արտագրել «Վայրէջքն» ամբողջությամբ, որի մեջ, թվում է, սլիտի փնտրել «Մի կաթիլ մեղրի» գաղափարական նպատակաուղղվածություն բանալին:

Քառասուն տարի բռնած ճանապարհ
Ծիտակ, անվեհեր
Գրեում եմ ես վեր —
Դեպ Անհայտը սուրբ, աշխարհքը սպաժառ:

Քառասուն տարի ճամփովն ահարկու
Անցել եմ էսպես
Ու հասել եմ ես,
նաղաղությանն եմ հասել ես հոգու:

Թողիկ եմ ներքե, մեծ լերան տակին,
ն՛վ փառքը, և՞ զանձ,
ն՛վ քեն, և՞ նախանձ —
Ամենը, ինչ որ ճընշում է հոգին:

Եվ էն ամենը, արդ նայում եմ ես —
Տեսնում եմ նորից
Իմ լերան ծերից —
էնպես հասարակ, դատարկ են էնպե՛ս...

Եվ ես իմաստուն, ու բերս թիթե,
Անհոգ ծիծաղով,
Նրդով ու տաղով
Իջնում եմ զովարթ իմ լերան ետև:

«Մի կաթիլ մեղրի» աշխարհը ևս բանաստեղծի՝ ետևում թողած փառքի ու զանձերի, քենի ու նախանձի աշխարհն է, ուր մարդիկ իրենց ճղճիմ եսից բացի ուրիշ ոչի՛նչ և ո՛չ ոքի չեն ուզում տեսնել, անհաղորդ են հոգու խաղաղությանը, սուրբ ու պայծառ աշխարհքի կարգին ու օրենքներին: Եվ Թումանյանը հայոց լեռներում ապրող, բայց հոգով կույր այդ մարդկանց կյանքն ու կենցաղն է մեզ ներկայացնում, թվում է՝ կատակով ու զվարթ հոգով, բայց հղի անհաշտ մոլությամբ ու շա-
րագործություններով:

«Մի կաթիլ մեղրի» կերպարներն, այսպիսով, իրենց համակարգով ու փոխհարաբերություններով Թումանյանի բանաստեղծական աշխարհի մշտական կենսությունները, նրա նախասիրած այլաբանություններն ու անձնավորումները լինելով հանդերձ՝ մի որոշ շափով նաև նրա անցած քառասունամյա կյանքի բուռն կրքերի և անիմաստ պայքարի հայտա-
րարն են, երբեմն նրա հպարտ հոգին ճնշող քենի ու նախանձի բանաս-
տեղծական անձնավորումները, թուլություններ, որոնց ինքը հրաժեշտ էր տվել «անհոգ ծիծաղով», ընդմիջտ բաժանվել ու հրաժարվել, բայց և որոնք դեռ շարունակում էին թագավորել աշխարհում ու գործել իրենց ավերածությունները մարդկանց ներքին էություն մեջ և դիմաստվերի վրա: Իր բարոյականը կարդալով՝ Թումանյանը հատուկ միտումով ընդ-
գծում է նաև մարդկանց անհանդուրժողականությունն ու ոխակալու-
թյունը, մանավանդ որ մեղմությունն ու սիրալիրությունը, որ ցուցադրում են առակի հերոսները առաջին պահերին՝ և՞ խանութպանը, և՞ չոբանը, իրականում ո՛չ թե էություն էին, այլ դիմակ: Այս ամենի հետ միասին, Թումանյանը, թվում է, թե ներքին ցավով է պատկերում իր սիրած շո-
բան տղային, որը կարող էր թողը կամ որդին լինել Սարոյի կամ Լոռեցի Սարոյի՝ նա կոպիտ է ու վայրենի, շարժվում է բնազդների թելադրան-
քով՝ շմտածելով իր արարքի հետևանքների մասին, ավելի ու ավելի մո-

լեզնելով, որ բնավ էլ լեռնականի էությունը չէր... բայց նա կորցնում էր «իր ապրուստը, տեղը, տունը...»:

4

«Մի կաթիլ մեղրը» գրված է քերթողական բարձր արվեստով, լեզվական ինքնատիպ մշակույթով ու ոճով, որ հատուկ է միայն ու միայն թումանյանական քերթույթյան ոճին ու նրա բանաստեղծական կերպարներին¹⁴: Այս գրվածքի շատ ոճեր ու արտահայտություններ վաղուց անցել են հայ ժողովրդի կենդանի խոսքի մեջ, դարձել առօրեական ու հավիտենական: «Ո՞նց թե դու իմ շանը վարկե՛ս, Դե, զարկելը հիմի դու տես...», «Դե, ձեր մեռելն եկեք տարեք...», «էս սըհաթին քաշեմ տամ քեզ...» և նմանօրինակ արտահայտությունների այսօրվա գործածողներից շատերը չեն էլ մտածում, որ դրանց կնքահայրը Հովհաննես Թումանյանն է:

Սարերում մանկությունն անցկացրած Թումանյանը սեփական է, որ հաճախ ականատես լիներ չնչին առիթներից միմյանց դուշման դարձած հրեկվա ընկերների տմարդի արարքներին, գերդաստանների ու գլուղների կոլովներին, սահմանավեճերի համար միմյանց դեմ դուրս եկած սարվորները տուրուղմբոցներին, որոնք մարդկանց սրտերը լցնում էին արյուն-արցունքով: Թումանյանը, հարկավ, այդ ամենը նկատի ուներ, երբ այնպես հեգեախառն, բայց և մոլեգին թափով, պատկերում էր կովի դուրս եկած մարդկանց ընթացքը.

Վերի թաղից, ներքի թաղից,
Ճամփի վերից, գործի տեղից,
Ժիշով, լալով,
Հարայ տալով —
էլ հեր ու մեր,
Քիր ու փալեր,
Կին, երեխեք,
Ընկեր տղերք,
Ջրբանջ, աներ,
Քալոթ, սանհեր,
Քեռի, փեսա...
Ի՞նչ իմանաս էլ՝ ո՞վ է սա,
Գալիս են ու անվերջ գալիս,
Ով գալիս է՝ տուր թե տալիս:

¹⁴ «Մի կաթիլ մեղրի» զեղարվեստական հատկանիշները հանգամանորեն բացահայտված ու մեկնարանված են էդ. Ջրաշյանի «Թումանյանի բալլադները» աշխատության մեջ (Նրևան, 1969, էջ 126—138), հետևարար ընթերցողներին հանձնարարում ենք այդ գիրքը:

Այսպիսի տեսարանները, այսպիսի տենդադին ընթացքով թափորեն-
ըը ինչքան էլ խայտաբղետ լինեին ու ծիծաղելի, այնուամենայնիւ, սար-
սափելի էին: Թումանյանից առաջ էլ հայ դասականներն ուշադրութիւն
են դարձրել այդօրինակ ահազդու տեսարանները վրա, և թումանյանա-
կան հենց այս պրովան իր դրական զուգահեռն ունի բանաստեղծի պաշ-
տելի գրողներից մեկի հանրահայտ վեպում, բայց «փոխառութիւնն»
այնպես է մերված ու ձուլված «Մի կաթիլ մեղրի» ընդհանուր ոճին, որ
դրա առկայութիւնը բնավ չի զգացվում:

Մեր խոսքը առակում պատկերված թափորներից երկրորդի՝ վրիժա-
ռության քենով լցված շորանի համադրողայինների սլացքի մասին է դե-
պի «զուշման գլուղը», արշան վրեժի իրավունքը գործի դնելու համար,
որ Թումանյանի գրչի տակ հետևյալ ձևակերպումն ունի.

Ինչպես շրնաճանճի մի բուն

Քանդես, թողնես՝

էն ճանճի պես

Ամբողջ գլուղով օրդու կապում,

«Բ՛ճ» են անում, դուրս են թափում

Մանե մինը առած մի բան.

Որի ձեռին մի հրացան,

Որը եղան, ցարատ կամ սուր,

Որը թի, բահ, որը շամփուր,

Որը կացնով, որը փետով,

Որը ձիով, որը ոտով,

Որն անգրտակ, որը բորիկ —

Դեպի գլուշման գլուղը մոտիկ:

Այս պատկերների մեջ ահա՜ Թումանյանն ընթանում է իր դրական
մեծ ուսուցչի՝ Աբովյանի հետքերով, և ընդօրինակում «վերք Հայաստա-
նի» վեպի հայտնի հատվածը՝ մհառվամի տենակատարութիւնը մասնակ-
ցելու համար Երևան շտապող «ուղղափառ մահմեդականներին»՝ թուրք ու
պարսիկ մոլեռանդ հաւատացյալների ծաղր հարուցող թափորի նկարա-
գրութիւնը.

«Ինչպես մեկ բունը քանդված մեղրաճանճի թարուն, էնպես դուս
թափեցան ուղղափառ մահմեդականքը: Որն իր դուքանիցը, որը բաղիցը,
ծորիցը... Որը մեկ փալան սիպտակ կտավն չալմա... զլխին փաթաթած,
որը մեկ շիւս թասակ անկաջները պրծացրած, որը մեկ ոշխարի քոսոտ
փոստ կատարին կպցրած, որը մեկ զիլի քուրք ուսին քցած... Սարից, ձո-
րից, տանից, հանդից, գեղերից, յայլաղից, բաղարից, առից, տրից, ինչ
ունենին չունենին՝ վեր ածած... Երեսի վրա թողած, ինչպես մեկ թունդ
կռվի ժամանակի, իրար գլխով դիպչելով՝ Երևան էին թափում... էս-
պես՝ մեկի ձեռին զամշի, մյուսի՝ դադանակ. մեկի ուսին մանգաղ կամ

երկար ձողի... որը մեկ ֆորմի թուկ, որը մեկ շան բհիր, որը մեկ ձիու նոխտա, որը ձիու կամ իշի փալանը քամակին դրած. շատ տեղ խեղճ հայերի կալն ու դեղը տաղը մեկ անելով, կամ ձին խլելով, կամ բաղը քանդելով...»¹⁵:

Աբովյանական պատկերների անկայությունը «Մի կաթիլ մեղրի» մեջ միանգամայն բնական է, եթե նկատի առնենք, որ նույն այդ շրջանում Թումանյանը մասնավորապես զբաղված էր «Վերք Հայաստանի» վեպի ուսումնասիրությամբ և պատրաստում էր իր մեծ աշխատությունը Աբովյանի մասին, որն այնպես էլ անավարտ մնաց:

Ոճական մի հետաքրքրական գյուտի էլ ենք հանդիպում «Մի կաթիլ մեղրում», մասնավորապես երկու թշնամական երկրների արքաների հրամանադրերում, որոնք մանրամասնորեն վերլուծված են մասնագիտական դրականության մեջ¹⁶, և մենք ուշադրություն ենք հրավիրելու միայն մի մանրուքի վրա: Երկու հրամանադրերում էլ օգտագործված է «աստված» բառը, միայն թե՛ տարբեր ուղղագրությամբ ու նպատակադրումով, թերևս այն իրողության թելադրանքով, որ դասական հայերենում «աստված» բառը երկիմաստ էր ու մի դեպքում քրիստոնեական աստված էր նշանակում, մյուս դեպքում՝ հեթանոսական կուռք (դիք): Այստեղից ելնելով՝ Թումանյանն այդ բառը առաջին դեպքում օգտագործում է «աստուծով» ձևով («Ու աստուծով մեծակարող...»), իսկ երկրորդ դեպքում՝ սղում կամ հնչյունափոխում է այն՝ «աստըծու, աստծու» («Մարդկանց առաջ և աստըծու...», «Հանուն աստծու և իր փառքի...») և այլն: Բնույթով 2-րդ հրամանը հիշեցնում է մահմեդական տիրակալների հավատո պատերազմների հրովարտականները, որոնց նամակությամբ էլ Թումանյանն ստեղծել է իր երգիծական ոճավորումը ու «աստված» բառն էլ մեջ է բերել վերջին ձևերով: Ի դեպ՝ «Մի կաթիլ մեղրի» առաջին նկարազարդողը, որին Թումանյանն, անշուշտ, իր խորհուրդներն է տվել, թագավորներից մեկին պճնել է հենց մահմեդական բռնապետի (թուրք սուլթանի) տարազով, մյուսին՝ եվրոպական միապետի¹⁷:

15 Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. III, Երևան, 1948, էջ 67—69 (մեջ ենք բերել քաղվածատը, Թումանյանական պատումին համապատասխանող մասերը միայն, կանոնավորելով կետադրությունը):

16 Տե՛ս էլ. Զրբաշյան, Թումանյանի բալլադները, էջ 131—134:

17 Նոսրը առակի՝ առաջին առանձին (անթվակիր) հրատարակության մասին է, որ նկարազարդել է Ռոտտերը [Մանկական գրադարան, հրատարակ. իշխ. Մ. Թումանյանի, № 11]: Լույս է տեսել 1910 թ. փետրվարին (տե՛ս «Հորիզոն», 1910, փետրվարի 19, № 39):

«Հասկեր» մանկական ամսագիրն առաջին անգամ հրատարակ հանելով «Մի կաթիլ մեղրը»՝ նրա առջև բաց արեց բովանդակալից ու նոր կյանքով ապրելու լայն աստարեզ։ Բացի հիմնական հրատարակություններից, «Մի կաթիլ մեղրն» ունեցավ երկու այլ՝ դասագրքային կամ դպրոցական ուսուցման համար կազմված խմբագրություններ ևս, որոնց վրա, ցավոք, պատշաճ ուշադրություն չի դարձվել։ Դրանցից առաջինը «Լուսաբերի» տարբերակն է, որն հիմնականում համընկնելով «Հասկերի» բնագրին (արտատպված է վերջինից հանված օրինակից՝ հաշվի առնելով բնագրի վրա հետո արված թանաքով ուղղումները)¹⁸, իր հերթին, մեթոդական նկատառումներով, ենթարկվել է կրճատումների ու բաժանվել հատվածների (ընդհանուր թվով չորս), այս հերթականությամբ.

Հատված առաջին, 1—16 տողեր («Մի գյուղացի իրենց գյուղում...»)

Հատված երկրորդ, 17—30 տողեր («Տը՛ղզ, էն կողմից մի ճանճ գալի...»)

Հատված երրորդ, 31—46 տողեր («Ենդղե՛ց, խեղղե՛ց, վա՛յ, իմ կատուն...»)

Հատված չորրորդ, 47—72 տողեր («—Բապանեցի՛ն... հա՛յ, օգնություն...»)

Հատված հինգերորդ, 73—108 տողեր («Ու էստեղից բոթը գընում...»)

Հատված վեցերորդ, 109—156 տողեր («Դու մի՛ ասիլ, մեկը մեկից...»)

Հատված յոթերորդ, 157—168 տողեր («Ամառ, ձմեռ, Ողջ տարիներ...»)

Կրճատումներն արված են մասնավորապես վեցերորդ հատվածում։ «Հասկերում» տպագրված բնագրի համեմատությամբ՝ «Լուսաբերում» բացակայում են՝ 127—128 («Արգ՝ սըրահար ու հըրակել/Մեր որդիքը կանչում են մեզ...»), 131—132 («Թընդանոթով մեր ավերող/Ու աստուծով մեծակարող...») և 137—150 («Մարդկանց առաջ և Աստըծով/Բողոքում ենք մեր զըրացում.../Բարձրացնում ենք մեր ձույնն ահա/Ու մեր սուրբ նրա վրա») տողերը (վերջինները երկրորդ թաղավորի հովարտակի խոսքերն են), իսկ 152-րդ տողը ենթարկված է խմբագրու-

¹⁸ «Հասկերից» հանված այդ օրինակում, թանաքով արված փոփոխություններից բացի, կան մատուցված արված լրացումներ ևս. նախապես՝ «Էպան սիրով, լվալ խոսքերով», հետո կրկնապատկվել են՝ «Էսպան հանգիստ/Էսպան սիրով/ Մեղրից անուշ լվալ խոսքերով»։ Ամեն միևր մի տերություն» տողը խմբագրված է՝ «Ամեն միևր մի արքայի...»։ Սրանք մոել են միայն առանձին հրատարակության մեջ։

Յլյան: «Հասկերի»՝ «Շաինդ, որստ, ալստեղ, ալնտեղ...» տարբերակի՝ փոխարեն «Լուսաբերն» ունի. «Թնդանոյներ ալստեղ ալնտեղ...»¹⁹:

Նույն ժամանակներում է կատարվել նաև «Մի կաթիլ մեղրը» արևմտահայ փոխադրությունը և տեղավորվել «Լուսաբերի» Բ տարվա դասընթացում, հարկավ, ո՛չ առանց Թումանյանի հավանության ու մասնակցության²⁰: Արևմտահայերն արդեն, արևելահայ ժողովրդական նյութերը տպագրելիս, պահանջ էին դրում որոշ բառեր ու արտահայտություններ վերախմբավորելու և փոփոխելու, բայց, դրանից բացի, մասնավորապես դրվածքի վերջաբանում, կատարված են նոր խմբագրումներ ու կրճատումներ:

Հետաքրքրասերներին դեմ մասամբ բավարարելու համար կողք-կողքի մեջ բերենք երկու տարբերակների վերջաբաններն էլ, նախապես ասելով, որ կրճատումներն ու փոփոխությունները բնավ էլ դրաքննության ճշման հետևանք չեն.

«Լուսաբեր» [Գ տիպ, 1909, էջ 53]

(արևելահայ տարբերակ)

Ամառ, ձմեռ,
Ողջ տարիներ,
Մըշակն անրան,
Դաշտերն անցան...
Ու կըսվի չղազարած,
Սովը եկավ համատարած.
Սովը եկավ, սովի հետ ցավ,
Մաղկած երկիրն ամայացավ...
Իսկ մնացած մարդիկ իրար
Հարցնում էին սարսափահար,
Թե ո՞րտեղից արդյոք ծագեց
Էս բնդհանուր աղետը մեծ:

«Լուսաբեր» [Գ տիպ, 1922, էջ 51]

(արևմտահայ տարբերակ)

Ամառ, ձմեռ ալդպես անցան,
Ու մնացին դաշտերն անցան:
Դեռ կոխվի չը գաղարած,
Սովը եկավ համատարած,
Սովը եկավ, սովի հետ ցավ,
Մաղկած երկիրն ամայացավ...

Մասնավորապես արևելահայ տարբերակի առաջին չորս տողերի՝ արևմտահայ տարբերակում երկու տողի վերաձեռն ու նոր խմբագրության մասին հուշում է, որ դա արված է որոշակի նկատառումով՝ բանաստեղծական հատվածի ընդհանուր չափը պահպանելու մտահոգու-

19 Տե՛ս «Լուսաբեր», Բ տարի, կազմեցին՝ Ստ. Նիսիցյան, Հովհ. Թումանյան և Լ. Շանթ, երկրորդ տիպ, բարեփոխված, Տիգրիս, 1909, էջ 48—53:

20 «Լուսաբերի» Բ տարվա արևմտահայ տարբերակի առաջին երկու հրատարակությունները Երևանի գրապահոցներում չկան, հետևաբար զժվարանում ենք որոշակի ասել, թե «Մի կաթիլ մեղրը» ո՞ր թվականից է մտել դասագրքի մեջ, և կամ փոփոխությունները ե՞րբ են կատարվել:

Յյունից ելնելով²¹, իսկ վերջին քառյակի կրճատումը թերևս թելագրված էր Հայաստան աշխարհի արևմտյան նահանգների իրավիճակով, որոնց մեջ, Մեծ եղեռնից հետո, ճիշտ որ մարդ չէր մնացել, ճիշտ որ «ծաղկած երկիրն ամայացել էր...»:

Բայց այդ խնդիրների վրա, ներկա հողվածում, շենք ծանրանա, քանի որ դրանք առանձին հարցեր են, որոնց քննությունն երևան կհաներ Թումանյանի ստեղծագործական փորձի և բանաստեղծական մտածողության ուշադրավ հատկանիշներ ու նրբերանգներ:

* * *

Ասացինք արդեն, որ «Մի կաթիլ մեղրը» գրվել է Տփղիսի Մետեխի բանտում, 1909 թվականին: Ցարերի այդ պատժարանը, որքան էլ ժամանակակիցներից ոմանք իբրև զբոսավայր նկարագրեին, կար և մնում էր որպես ահավոր շարշարանների ճամբար: Ես չգիտեմ, ի՞նչ բախտորոշ իրադարձություններից ելնելով՝ արձակագիր Ատրպետը սրամտել է, որ եթե իրեն մի բանի ամիս էլ բանտում պահեն, ապա բոլոր կիսատ մնացած վեպերը կավարտեր: Բայց Թումանյանի համար Մետեխին բնավ էլ դրախտ չէր, որքան էլ բանտի ստորին ծառայողները նրա հետ լավ վարվեին: Այո՛, բանտում Թումանյանը գրում էր այս կամ այն բնկերոջ մասին երդիծական ոտանավորներ, դուցև և լո՞ւրջ բաներ, բայց լրտեսության ու խուզարկության սարսափը աչքբան մեծ էր, որ մի անգամ ստիպված է լինում սեփական ձեռքով ոչնչացնել բոլորը: Ահա ինչ է ասել նա Ստեփանոս Մալխասյանցին. «Ա՛յ տղա, բոլորը այրեցի: Մի անգամ լուր տարածվեց, թե պիտի գան մեր խցիկները խուզարկելու: Մտածեցի՝ մի նոր խախաբալա էլ չգառնա՞ն սրանք իմ զլխին, վերքերի ու այրեցի: Ափսո՛ս...»²²:

Թումանյանի՝ բանտում գրած ստեղծագործություններից հրաշքով պահպանվել են երկուսը՝ «Վայրէջքը» և «Մի կաթիլ մեղրը», այն էլ՝ շրնորհիվ նրա, որ բանաստեղծը կարողանում է զրանց ձեռագիրը զաղտնորեն փոխանցել հարազատներին: Ահա թե ինչ է պատմում այդ առթիվ բանաստեղծի գուստրը՝ Նվարդ Թումանյանը. «... շաբաթը մեկ գնում էինք տեսակցության... Գիտեին, որ տասը երեխա ունի, և ամեն անգամ, երբ երեխաներով մայրիկի հետ բանտ էինք գնում, թույլ էին տալիս ազատ խոսելու: Ամենափոքրը Թամարն էր, մայրիկը նրան գրկած էր տանում: Մի օր, տեսակցության ժամանակ, հայրիկը Թամարին գրկե-

²¹ Մեր կարծիքով՝ ակադեմիական նոր հրատարակության մեջ մեջբերված հատվածի առաջին տողերը պետք է տպագրել ըստ «Լուսաբերի» արևմտահայ տարրերակի:

²² «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 604:

լիս՝ բարակ ծխախոտի թուղթ դրեց երկխաչի գիրկը: Եկանք տուն, տեսանք՝ ծխախոտի թղթի վրա գրված «Մի կաթիլ մեղրը» և «Վայր-էջրը»...»²³, Իր մանկական թափիկներով ծածկելով ու բանտից դուրս բերելով հայրիկի անմահ քերթվածքները՝ Թամար Թումանյանը անգնահատելի ծառայություն է մատուցել հայ բանաստեղծությանը, որի՝ ներկա քննությունն նյութ ծառայած էջերը շատ-շուտով դարձան համաշխարհային գրականության ու մայրենի քերթության անմահ փառքերից:

2. ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱԳԵՏ Գ. ՏԵՐ-ՄԻՐՏՉՅԱՆԸ

1

Բանասերների, մասնավորապես Թումանյանագետների չհատուցած, անհետաձգելի և ծանրագույն պարտքերից մեկը «Թումանյանական բառարանի» ստեղծումն է: Այդօրինակ տեղեկատուի առկայության դեպքում հետազոտողներն ու հետաքրքրասերները հնարավորություն կունենային, կարիքի դեպքում, վերջինից քաղելու իրենց հարկավոր տվյալներն ու տեղեկությունները մեծ բանաստեղծի երկերի ու ստեղծած կերպարների, գրական-գիտական-մշակութային ու հասարակական շրջապատի, հայրենի և օտար այլևայլ կապերի ու առնչությունների, հոգեկից ու գրչակից քնկերների ու բարեկամների, հարազատների ու մերձավորների և բազում այլ խնդիրների մասին:

Եվ որովհետև մի այդպիսի ծանրակշիռ հատոր ստեղծելը մեկ-երկու անհատի ուժերից վեր է ու կապահանջի շատերի տեւական ու քրտնաթոր աշխատակցությունը, ուստի ցանկանալով յուրովսանն նպաստել այդ գործին և աստեղծներ տրամադրել բառարանի սպաղա կազմողներին՝ հարմար դատեցինք ձևագիր ու սուղագիր սկզբնաղբյուրներից քաղելով ի մի բերել հայտնի ու անծանոթ, ցար ու ցրիլ՝ այն բոլոր տվյալները, որոնք վերաբերում են հայրենի գիտության և հայոց նոր քերթության այս երկու մեծերի՝ Հովհ. Թումանյանի և Գ. Տեր-Միրտչյանի (1860—1918) գիտական, հասարակական ու անձնական կապերին ու փոխհարաբերություններին:

Անձամբ Թումանյանը շատ է ժողովրդական և հանրաճանաչ: Բայց ահա՛ նրա գիտական բարեկամի վիճակը փոքր-ինչ այլ է: Այսօրվա անտարբեր քննիչներին շատերին նրա անունը քիչ բան է ասում և դուցե թե մի որոշ առումով էլ տատամսումների տեղիք տալիս.

— Ի՞նչ առնչությունների կարող էին լինել ազատ, համարձակ Թումանյանի և էջմիածնի մոռացված դպրի միջև, երբ բանաստեղծն ամբողջ

²³ Նվարդ Թումանյան, նշված աշխատություն, էջ 94—95:

կյանքում մերկացրել է հոգևորականության սուտն ու երեսպաշտությունը,— թերևս հարցնեն մեզ:

Բայց նման հարցումն անտեղի է ու անարդար, որովհետև նրանք, որ անդավաճան ուխտավորներն ու սպասավորներն են հայոց գիտության ու քերթության տաճարի և ընդհանրապես բանի, շատ լավ գիտեն, որ «Միաբան» ծածկանունով իր աշխատությունների մի սովոր մասը հրատարակած գիտնականը՝ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, պատահական անձ էր Թումանյանի շրջապատում ու ո՛չ էլ, ըստ էության, կրոնավոր (հրեմյանը, որ նրան անշափ զնահատում էր, դիմում էր «Պարոն Գալուստ» խոսքերով): Չենք ասում արդեն, որ հայագիտության պատմության մեջ Գ. Տեր-Մկրտչյանը խաղացել է նույնպիսի դեր ու վայելել նույն բարձր հեղինակությունը, ինչ Թումանյանը՝ հայոց բանաստեղծության պատմության մեջ:

Ծնունդով՝ գիտնականը Ախալցխա գավառի Ծուղբուրթ գյուղից էր, բարձր Հայքի Զերմուկ-Իլիճնից Արեւելյան Հայաստան գաղթած մատենասեր ծնողների զավակ, մայրական գծով շառավիղներից մեկը Հովհաննես Կարնեցի բանաստեղծի (շուրջ 1755—շուրջ 1820), ու ինքն էլ՝ մուսանների բարեկամ, երիտասարդական տարիներին զրել էր ուսանավորներ, նաև՝ մի վիպակ, թարգմանել Մ. Լերմոնտովին, Հ. Հայնեին, Շ. Պետեոֆին, Հաֆիզին... Ուսանել էր Գևորգյան ճեմարանում ու Ներսիսյան դպրոցում, ճաշակել գավառական ուսուցչին բաժին ընկած տառապանքները, հրապուրվել նարոդնիկական գաղափարներով, մասնակցել գաղտնի ժողովների, խորհել արեւմտահայության ազատագրության շուրջ, հեռու մեկնել Արեւմտյան եվրոպա և դասախոսություններ լսել Փարիզում ու Ստրասբուրգում, մասնագիտացել հասարակական-քաղաքական գիտությունների մեջ և բարձրագույն կրթության գիպլեմով 1885-ին վերադառնալով հայրենիք՝ վերստին պարապել ուսուցչությամբ:

Բայց հենց այդ տարուց ցարիզմն սկսել էր խաշակրաց արշավանք ու կատաղի հալածանք հայկական դպրոցների և կրթական հաստատությունների նկատմամբ՝ մոռալեկով հայոց առանց այն էլ մթամած երկնակամարը: Այդ պատճառով, թե՛ տակավին չպարզված հոգեկան ինչ-որ դրամայի, 1887 թ. վերջերին Գ. Տեր-Մկրտչյանն իր համար ընտրում է կես-աշխարհական, կես-հոգևորական վիճակ: Գալիս է էջմիածին, Մակար Ա. Թեղոտցի կաթողիկոսի թույլտվությամբ ստանում է դպրի համեստ աստիճան, ապա և մեկ տարի չանցած՝ ճակատագրական դժբախտության պատճառով՝, ընդմիջտ մնում է աշստեղ և ամբողջությամբ նըվիրվում գիտական պարապմունքների,— շատ-շուտով նվաճելով միջ-

1 1888-ին դեպի Վայոց Ձորի սրբավայրերը կատարած ուխտագնացության ժամա-

ազգային հռչակ և հեղինակություն, որպես արեւելահայ բանասիրության պարագլուխ:

Բաղմահատոր և հաստատիր աշխատություններ չի թողել Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը. եղածը փոքրածավալ հետազոտություններ են, ծրագրոված, բայց չավարտված գրքերի բովանդակության սեղմ շարադրանքներ կամ թեզիսներ, գիտաքննական բնագրեր ու վերջինների մեկնաբանություններ: Բայց ինչ էլ որ նա հասցրել է զրել ու հրապարակել, բոլորն էլ լուրջ են, հիմնավոր և մեծագույն մասով՝ մնայուն: Նրա անվան հետ են կապվում հայոց հին մատենագրության պատմության ու տեսության մի շարք առանցքային պրոբլեմների առաջադրումն ու լուծումը՝ կատարված դասական ոճով ու լրջությամբ: Դրանք նախ և առաջ վերաբերում են հայ առաջին ինքնուրույն և թարգմանական երկերի բնույթին ու ժամանակին, Մաշտոցյան գրերի գլուխի ժամանակագրության և հայ դավանաբանական գրականության սկզբնավորման հարցերին, իսկ այս վերջինը, հակառակ այն օրերին քաղաքացիություն ստացած կարծիքի և ըստ հայագետի նոր լուսաբանությունների՝ իրականում ծնունդ էր առել մի ամբողջ հարյուրամյակ ավելի վաղ, V դարի վերջերին: Գիտնականն այնուհետև ծանրակշիռ խոսք է ասել Մովսես Խորենացու, Ղազար Փարպեցու, Փավստոս Բունդանդի պատմագրքերի բնագրերի վերաբերմամբ՝ փորձելով վերականգնել դրանց սկզբնական պատկերը և մատնացույց անելով, ուղղելով ու բացատրելով նրանցում առկա բաղմաթիվ աղավաղումներ և մթագնած մասեր: Անանիա Շիրակացու և Անանիա Նարեկացու մատենագրական ժառանգության կորած էջերից շատերի հայտնագործումը և առաջին հրապարակման պատիվը նույնպես պատկանում է նրան, որոնց կցված ներածական գլուխները նոր լույս են սփռում հին Հայաստանի ներքին կյանքի ու ճշգրիտ գիտությունների, մասնավորապես համարողության և կտորակային թվերի պատմության վրա: Գիտնականն ապա մշակել է պատմագրական հուշարձանների գիտաքննական հրատարակությունների նոր սկզբունքներ, որոնք անփոփոխ են մնում այսօր էլ, և ըստ այդմ լույս հանել Ազատանգեղոսի և Ղազար Փարպեցու հայոց պատմությունները: Վերջապես՝ քննել ու հրատարակել է հայոց վարքագրական գրականությունն իր անծանոթ էջերով, աղանդավորական շարժումների ու թոնդրակյան աշխարհայեցություն առաջ բերած արձագանքները հայ մատենագրության մեջ և թողած ազդեցությունները՝ Արեւմուտքի իրականության վրա, Բալկաններից

նակ Գ. Տեր-Մկրտչյանը ընկնում է կարկուտի տակ, ուժեղ մրսելուց ստանում է ողնուղիղի ծանր բորբոքում, և հետեանքը լինում է այն, որ ամբողջ կյանքում կորցնում է քայլելու ունակությունը: Բուժման փորձերը ո՛չ մի արդյունք չեն տալիս:

մինչև Յրանսիա, վերականգնել վաղ միջնադարի հայ փիլիսոփայության նշանավոր դեմքերի՝ Հովհան Մանգակունու, Դավիթ Հարրադու, Պետրոս Այոնեցու, Ստեփանոս Իմաստասերի, Հովնան Մայրազոմեցու հավատարիմ պատկերը, ուղեկցված նրանցից մեկ հասած մեծ ու փոքր բնադրերի ճշգրիտ վերծանությամբ ու հրատարակությամբ:

Խաղաղ շեն անցել գիտնականի օրերը. նա մշտական բախման մեջ է եղել գոսնացած իրականության և պահպանողական հետադեմների հետ, կյանքի ազդեղությունները մաքրելու և ազդի հոգևոր ու բարոյական խոցերը բուժելու միջոցներ որոնել, մխրձվել հրապարակային թեժ պայքարի մեջ, մաքառել, հայհոյվել, դապարտվել, և միշտ մնացել ճշմարտության գինվոր. աղնիվ ու մեծ...

Ներկա պարասկզրի արեւելահայ հայագիտական բոլոր լուրջ ու մեծ ձեռնարկումները կապված են եղել նրա անվան հետ և իրականացվել են նրա եռանդուն մասնակցությամբ: Հիշենք «Պատմագիրք Հայոց» մատենաշարի իրականացման առաջին քալերը, հայոց գրերի ստեղծման 1500 և հայ տպագրության 400-ամյա հոբելյանը, որի հանդիսությունները տեղի են ունեցել նրա նախագահությամբ և այլն:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը ամենայն ուշադրությամբ հետևում էր երիտասարդ հայագետների ուսումնառությանը, ուղղություն տալիս նրանց հետադոտական գործունեությանը՝ կիսելով նրանց հետ իր մտքերը, անտիպ ու անհայտ նյութեր տրամադրելով: Ն. Մառը, Հ. Գեղեցիկը, Թ. Մոմուկը, Ֆ. Կոնիբերը, Ֆ. Մաբլերը, Ա. Մեյլեն, Մ. Նիկոլսկին, Ն. Լիդնցը, Հ. Աճառյանը, Հ. Մանանդյանը և ուրիշ շատ-շատերը օտար գիտնականներից և հայերից՝ մեծապես շահվել են նրա խորհուրդներից կամ էլ ստացել տպագրության համար գրեթե պատրաստ անձանոթ բնագրեր, խոստովանել նրա հեղինակավոր խոսքի ու հմայիչ անհատականության բացառիկ գերը հայագիտության զարգացման գործում: Իբրև այդպիսին գիտեր Գ. Տեր-Մկրտչյանին նաև Հովհ. Թումանյանը:

2

Իրենց երկրային կյանքում այս երկու մեծ հայերը անձնական հանգիստի մեծ և առօրյա շփոմների համար սակավաթիվ առիթներ են ունեցել:

Թեև շարունակ ոտքի վրա ու թափառումների մեջ՝ դեպի Բորժում, Ուրալի, Աբասթուման, Անի, Վան, Գսեղ և այլն, Հովհ. Թումանյանը մշտապես ապրել ու ստեղծագործել է Տփղիսում, այնինչ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը 1888-ից դամված մնալով անկողնուն՝ էջմիածնի իր վանական խցից գրեթե դուրս չի եկել: Ասում ենք՝ գրեթե, քանի որ տառացիորեն հայտնի են հետագա 30 երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում նրա

աշխարհ մտած բոլոր պահերը. 1892—93 թթ. մեկտարյա բուժումը Փարիզում, հռչակավոր Շարկոյի մոտ, վերադարձին, 1893-ի մայիսին, Տիգլիսում կանգ առած մի քանի օրը, ն.թ. ամռան վերջերին ուստ արևելադեհա Մ. Նիկոլսկու ուղեկցությամբ կարճատև այցը Աբարան՝ ուրարտյան արձանագրությունները և Գնթունյանց նախարարության մասին պատմող եզակի վիճագիր կոթողն ուսումնասիրելու նպատակով, 1895 և 1912 թթ. ամառային մեկ-երկու շաբաթ հանգիստը Սևանում, վերջապես՝ 1908 թ. ամառվա մի քանի օրը Բյուրականում, և միշտ էլ՝ սայլակ-բաղկաթուռի մեջ, ծառայի օգնությամբ ու ուղեկցությամբ:

Իր հերթին՝ Թումանյանն էլ, 90-ական թվականներից սկսած մինչև հայության մեծ ողբերգությունը, շուրջ 25 տարվա ընթացքում (1890—1914 թթ.), որքան գիտենք, էջմիածնում է եղել սակավաթիվ անդամներ, որոնցից աներկբայելի են հինգը՝ 1895 թ. նոյեմբեր (27—30)—դեկտեմբերին (1—2), 1904 թ. մայիսին (2—5) և հունիսին (17/18—22/23), 1905 թ. փետրվարին (10—12) և 1914 թ. դեկտեմբերին (առաջին տասնօրյակ): Հանդիպու՞մ են բանաստեղծն ու հայագետը նշված տարիներին, անձամբ, կարծում ենք՝ անկասկած: Թեպետև պահպանված վավերագրերում, այդ այցելությունների մասին պատմող Թումանյանի նամակներում հիշված ազդեցիկ էջմիածնականների (Մեսրոպ և Կարապետ վարդապետներ, Նրեմիա արքեպիսկոպոս, կաթողիկոս Խրիմյան և այլք) շարքում Գ. Տեր-Մկրտչյանը ուղղակի ձևով չի հիշվում (գուցե թե ա՛յն պատճառով, որ վերջինիս անձնավորությունը բանաստեղծի կնոջը և մյուս թղթակիցներին հայտնի չէ՞ր):

Անձամբ, սակայն, այն կարծիքին ենք, որ և՛ առաջին, և՛ երկրորդ, և՛ մյուս անգամները Թումանյանն իր այցելություններով պատվել է մեծ հայագետին, թեպետև հատուկ չնշելով: Օրինակ՝ 1895 թ. նոյեմբերի 30-ին Փ. Վարդապետյանին ուղղված նրա նամակում, որը գրված է էջմիածին հասնիլուց 3—4 օր հետո, կան այսպիսի խոսքեր. «Համարյա ամեն բան տեսել, ամեն տեղ եղել եմ: Միաբանությունը վատ տպավորություն թողեց—բացի մի քանի ընտրյալներից: Բարոյական և մտավոր կողմը ողորմելի է...» (V, 113)²: Բայց չէ՞ որ այդ ընտրյալներից ամենաընտրյալը Գ. Տեր-Մկրտչյանն էր, և նրան որպես այդպիսին էին ճանաչում էջմիածնի գրեթե բոլոր գիտնական այցելուները: Ի դեպ, մոտ չորս տարի առաջ, 1890 թ. հոկտեմբերի 29-ին, համարյա նույնն էր ասում Գ. Տեր-Մկրտչյանը Ն. Մառին՝ վերջինիս ուղղված նամակում. «Ձեզ մեծ պատիվ է բերում այն մեծ համակրությունը և անկեղծ զգացմունքը, որ տածում եք դուք դեպի մեր ազգային ամեն ինչ և դեպի էջմիածինը, բայց, իբրև հեռու կանգնած մարդ, չգիտեք դեռ, թե ինչ

ահադին ցախավիճակները ենթ կարողում մեր ներքին կեղտոտությունները ավելելու և մարքելու համար:—Ի՞նչ և իցե՞...»³: Թումանյանի և Գ. Տեր-Մկրտչյանի՝ տարբեր առիթներով էջմիածնական միջավայրին տված այս բնութագրերը արդյո՞ք նրանց հանդիպման և թարմ զրույցի արձագանքը չէին, և արդյո՞ք այս առաջին անգամ (բացառված չէ, որ նրանք հանդիպած ու խոսած լինեին առաջնեում էլ, մինչև 1893 թ. աշունը՝ հենց Տփղիսում) նրանց խոսակցության հիմնական նյութը հենց այդ չէր:

Անուղղակի կովաններ կան մեջտեղում նաև 1904 թ. հունիսյան հանդիպման մասին. Թումանյանի թողոններում պահպանվել է Գ. Տեր-Մկրտչյանի լուսանկարը (փոստո՞ւյլ ուղարկված, թե՞ անձամբ հանձնված՝ պարզված չէ), այսպիսի մակագրությամբ.

«Արեւի Հովն. Թումանյանին

Գ. Տ. Մկրտչյան

22 հունիս 1904

Ս. էջմիածին»⁴

Այսպես մարդիկ կոչում էին միայն վաղուց ծանոթ ու հոգեկից ընկերներին, իսկ Թումանյանը Գ. Տեր-Մկրտչյանի համար այդպիսին էր:

Եվ այս պարագաներում, երբ անձնական շփումների առիթները, մինչև 1914 թ. (հաջորդ տարի Թումանյանը երկար մնաց էջմիածնում) խիստ սակավաթիվ ու վայրկենական էին, նրանք հեռակա կարգով հետաքրքրվել են միմյանց գործերով, միմյանց նկատմամբ տածել խորին հարգանք ու ջերմ համակրանք, հայտնի կյանքի վերածնության նույն հոգսերով տառապել, իսկ երբեմն էլ պատմա-բանասիրական միևնույն կնճռոտ հարցերով իրենց միտքը շարժարել, վերջապես՝ կարիք զգացել միմյանց հետ խորհրդակցելու, վիճելու, փոխադարձ աջակցություն խնդրելու, ինչո՞ւ չէ, նաև՝ թարմանալու: Հատկապես Գ. Տեր-Մկրտչյանը ուշադրությամբ հետևում էր Թումանյանի գրական գործունեությանը, կարդում, անդիր անում: Նվաղ Թումանյանի վկայությամբ՝ «հայրիկի գրվածքների գլուխ-գործոցը» նա համարում էր «Դեպի Անհունը» պոեմը, «որն անդիր դիտեր»⁵:

3

Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Հովհ. Թումանյանի առաջին հեռակա զրույցն սկսվել է 1894 թվականին, և առիթը հայոց հին առասպելների հմայիչ ու

³ «Մառը և հայագիտության հարցերը», Երևան, 1968, էջ 222:

⁴ Պահպանվում է Թումանյանի թանգարանի հավաքածուներում:

⁵ Նվաղ Թումանյան, նշված աշխատություն, էջ 175:

հանկուկային կերպարներից մեկի՝ Սաթենիկ տիկնոջ տենչանքի խորհրդավոր առարկաներն էին.

«...Զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարծի ի բարձիցն Արգաւանայ» (Խորենացի, Ա₁):

Թումանյանին այդ ժամանակ, արդեն մի տարուց ավելի է, հանդիսո չէր տալիս «մեր աշխարհաշէն Արտաշէս II-ի մեծ վշտերից և նրա մեծ որդո՛ւ նախանձոտ Արտավազդ II-ի կրքերից» «մի բան հյուսելու» միտքը: Իսկ տվյալ պատմաշրջանի գեպքերն ու դեմքերը պարուրված էին առասպելների բողոք ու լիքն էին գծաուձնանքով ու դավերով, խրթին հանկուկներով, խորհրդավոր ակնարկներով՝ չեկված հին, վիպասանական երգերից հրաշքով փրկված բեկորների մեջ, մթազնած ու անվերծանելի դարձած⁶:

Բանի էությունն ըմբռնելու համար՝ Թումանյանը կարդում է հըսկայական գրականություն... և հիասթափվում, տեսնելով որ հայոց և օտար գիտունները զլուխ ջարդելով խրթին հատվածի վրա, իրենց տարօրինակ մեկնություններով ավելի էին մթազնել այն. չկար ո՛չ խելամիտ բացատրություն, ո՛չ միասնական կարծիք... Վերստին անհասկանալի էին մնում Գողթան երգիչների ակնարկները.

«Այլ և տենչայ ասեն Սաթենիկ տիկին տենչանս՝ զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարծի ի բարձիցն Արգաւանայ»:

Խորենացու Պատմության այս նույն հատվածը նույն շրջանում գրավել էր նաև Գ. Տեր-Մկրտչյանի ուշադրությունը, և նա «Արարատ» ամսագրի 1894 թ. մարտյան համարում գիտական հասարակայնության ուշադրությանն էր հանձնել իր ձեռք բերած արդյունքները՝ իր նոր մեկնաբանությունը, որն անհամբերությամբ կարդում է նաև Թումանյանը: Բայց նորից չի համոզվում և վիճարկում է, քանի որ, նրա կարծիքով, Գ. Տեր-Մկրտչյանը գտել էր Սաթենիկի տենչանքի առարկա-բառերի նախնական իմաստը, մինչդեռ ժողովուրդն այդ խոսքերը կարող էր այլ նշանակությամբ էլ օգտագործել: Երկուսն էլ համաձայն էին, որ գործ ունեն սիրահարական երգի հետ, միայն թե մեկնում էին տարբեր հայեցակետերից. Գ. Տեր-Մկրտչյանը՝ գիտական-բանասիրական, իսկ Թումանյանը՝ ազգայորական-ծիսական առումներով:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի հիմքը X դարի անծանոթ մատենագիր Արամի նորահայտ երկն էր, խիստ հետաքրքրական մի բնագիր, որ Բաբելոնյան հնոցի այլաբանության մեկնության առիթով ասված էր.

«...զի թէ ոգին ո՛չ իցէ երկրպագու արտից մարմնոյն՝ թէպէտ և

⁶ Տե՛ս Հովհ. Թումանյան, Խորենացու «Տենչայր Սաթենիկ» հատվածի առթիվ (IV, 13):

կապեալ ի տկարութենէ գտանի առ բռնութիւն բանսարկուին և ո՛չ կարէ շիջուցանել զհօրն ցանկութեան, այլ միայն աղաղակէ առ տէր՝ ոչինչ վնասի յախտից մարմնոյն, զի տէր ձեռնկալու է նորա. զի մերկանդամ ո՛չ է արկեալ ի հօրն, այլ պատմունան հաւատոյն ընդ իւր է, և վարեօք ապաշխարութեան զառականս մեղացն ծածկեալ է, և զբարձս սրբութեանն աբոյսխուրակեալ. նմա ո՛չ կարէ հօրն զամագիւտ լինել»⁷:

Վկայակոչված հատվածի մեջ «արտախուր» բառի ունեցած նշանակությունից ելնելով՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանն այն բացատրում է առհասարակ ծածկույթ կամ ծածկոց, նաև՝ զլխարկի, թագի ու զխտերի ծածկոց, և նորինացու մով հատվածը խորզմանում է այսպես.

«Տիկին Սաթնիկը ցանկանալով ցանկանում է Արզավանի բարձրից՝ զխտերի արտախուրին»: Իմաստը պարզ է, խիստ բաց, և նյութն է անզբավարտիկը...

Գիտնականն այնուհետև Սաթնիկի զուգահեռն էր գտնում արեւմտյան ազգերի վիսյասանությունների մեջ, ի դեմս Լատուրայի, ու նաև մատնանշում նման մի սովորույթ՝ նկարագրված «Ռուլանդի երգի» մեջ, որի հերոսներն ևս ընծաները դնում էին վարտիկի փողբի մեջ⁸:

Թումանյանի մեկնության կապեալն էլ հայ ժողովուրդական հավատալիքներն էին, որոնց լույսի տակ՝ անհասկանալի բառերը ներկայանում էին որպէս «Սիբահարված տիկնոջ տեղանքի առարկաների» անուններ, «Սիբահարվածի ուղիւրներ» (IV, 19):

«...Արեւելքում,— գրում էր Թումանյանը,—...դեռ այն ժամանակ, երբ բնությունն և յուր երևույթներն էին պաշտվում, երբ աներևույթ ուժերի հետ մարդը կախարդանքներով էր հաշտվում, ապահովվում ու զորանում, կախարդանքներով հռչակված Մարաց նահապետը՝ հեթանոս հայոց թագավորի երկրորդական Արզավանն էլ յուր իշխանական բարձրի մեջ կարող էր ունենալ զանազան ծաղիկներ, որոնք ունեին այլևայլ զորություններ, պահպանում և ներկայացնում էին իշխանի զանազան զգացմունքների ու հատկությունների գաղտնիքները, և նրանց զողանալը նույնն էր, թե գողանալ նրանց զորությունը: Այս է, որ ասել են Գողթան երգիչներն առասպելաբանելով...» (IV, 21): Հետևաբար՝ ո՛չ թե տըռ-

7 Բարևրտյան հնոցի այլաբանությունը բաղված է Հին կտակարանի Դանիելի Մարգարեության Գ. գլխից կամ Զորորդ տեսիլից, երից մանկանց պատմությունից: Որովհետև սրանք հրաժարվել էին երկրպագել նաբուգոդոնոսորի ոսկե արձանին, շորերով նետվում են բորբոքված կրակի մեջ, բայց աստծո կամքով մնում են կենդանի ու անվրէնաւ. շորերն իսկ շեն խանձվում:

8 Մանրամասնությունները տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Ա, Երևան, 1979, էջ 125—134, Հայկականը Ը:

փանր, այլ Արդավանի կախարդական զորութեան գաղտնիքն իմանալու անհագ ձգտում...

Իսկ այսօրինակ մեկնությունը խիստ ներդաշնակում էր մարդկային էություն թումանյանական ըմբռնումներին՝ ձգտում դեպի անհասանելին, ինչ աշխարհը էր արել Գ. Տեր-Մկրտչյանը և իրողությունը կոշեկ իր բուն անունով, այնպես, ինչպես հասկանում էին տասներորդ դարի մարդիկ:

Թումանյանի մինչև դարասերիզը գրած նամակներում մեկ անգամ էլ է հանդիպում Գ. Տեր-Մկրտչյանի անունը, այնպիսի առիթով, որ իրավունք է տալիս ասելու, թե վերջինս նրա համար հերավի հեղինակավոր ու հարգելի անձնավորություն էր: 1901 թ. ամառը (հունիսի շուրջ 20-ից մինչև օգոստոսի 7-ը) Թումանյանը բուժվում էր Ախալցխայի մերձակա Ռուսվել վանքի հանրային ջրհեղուկ, և ինչպես այդ ընթացքում, այնպես և նախորդ ու հետագա օրերին, մի բանի անգամ, լինում է բուն Ախալցխա բաղարում, պատվում փոխայեկություններով, շփվում ուսումնասիր և գրասիր անձանց հետ, բարեկամանում հայտնի նախնականների ընտանիքի հետ, մինչև անգամ հանձն առնում միջնորդելու կաթողիկոսի առջև նրանց երեխաներից մեկին՝ Հովհաննես Նախնականի Պարույր որդուն, ընդունելու Գևորգյան ճեմարան: Այդ առթիվ իրիմյան կաթողիկոսի եղբորը՝ Խորենին ուղղված նամակում էլ նա վկայակոչում է Գ. Տեր-Մկրտչյանին:

«Այս խղիբն անկու վստահություն ունեցա ես,— գրում էր Թումանյանը,— լավ ճանաչելով հիշյալ սրբոնին, որ միանգամայն արժանի է այսպիսի ուշադրության թե՛ որպես անհատ, թե՛ որպես հասարակական մարդ, որին լավ է ճանաչում և հայր Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը: Եվ որովհետև մեր թերթերը հավատացնում են, թե էջմիածնում ամեն բան կաշառքով է լինում, ես էլ Հայրիկին կաշառք մի ոտանավոր եմ ուղարկում: Մի շարք ոտանավորներ եմ գրում, որոնց ընդհանուր վերնագիրն է «Տրամության սաղմոսներ»: Այդ տրամության սաղմոսներից մի քանիսը այս ձմեռ կարդացի Հայրիկին: Նրան դուր եկան, և ես խոստացա, որ կուղարկեմ «Արարատին»: Արդ ուղարկում եմ դրանցից մեկը՝ «Աստուծո սպառնալիքը»: Խնդրում եմ ներկայացրեք Հայրիկին. եթե հավանի և հարմար դատի, տվեք «Արարատին»⁹:

Հայրիկը կարդում է Թումանյանի այդ ոտանավորը, հավանում ու հանձնում «Արարատի» խմբագրությունը, ուր և տարվա վերջերին նրա հետ ծանոթանում է Գ. Տեր-Մկրտչյանը:

Այսպիսով Թումանյանի և Գ. Տեր-Մկրտչյանի երկրորդ, հեռավա հանդիպումը տեղի է ունենում 1901-ի վերջերին:

⁹ «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», գիրք I, էջ 361—362:

1902 թվականի հենց սկզբից, Խրիմյան Հայրիկի հատուկ հանձնարարութեամբ, ստանձնելով էջմիածնի պաշտոնաթերթի «Արարատ» ամսագրի խմբագրի պարտականութիւնները, ամենայն հավանականութեամբ, հենց Հայրիկից էլ ստանալով Թումանյանի «Աստուծո սպառնալիքը» բանաստեղծութիւնը, Գ. Տեր-Մկրտչյանը այն անհապաղ տպարան է ուղարկում: Գրաքննութիւնը բարեհաճ չէր «Արարատի» նկատմամբ և հետեղականորեն արգելում էր նոր ու թարմ գրական էջերը: Այդ արգելքներից խուսափելու համար «Աստուծո սպառնալիքը» նա տեղափոխում է կրօնական բաժնում, որի նկատմամբ գրաքննիչը ավելորդ մանրախնդրութիւն հանդես չէր բերում:

Դարասկզբի շիկացած մթնոլորտը իր կնիքն էր դրել այս ստեղծագործութեան վրա, դարձնելով հակամարտ դասերի անհաշտ պայքարի վարապետ, բայց և վառ արտահայտութիւններից մեկը հայոց նոր գրականութեան պատմութեան մեջ:

Իր բանաստեղծութեան մեջ Թումանյանը մի որոշ աստիճանով կրկնում էր Մատթեոսի Ավետարանի ԻԳ զլիսում ամփոփված՝ Հիսուսի հայտնի խոսքերն ընդդէմ զպիրների ու փարիսեցիների կեղծավորութեան, առանց սակայն մնալու հնի սահմաններում: Բարոյախոսական այդ բարոյը նրա բանաստեղծական փոխադրութեամբ դառնում էր նախ՝ կատարելութեան հորդոր, իսկ ապա, և ամենից ավելի, վերաճում սոցիալական հզոր բողոքի ու մերկացման, ցասկոտ սպառնալիքի ու ընդդէման կոչի ընդդէմ այս աշխարհի հւորների:

Հիսուսի դատապարտմանն արժանացած մարդիկ, ըստ Ավետարանի, «կապեն բռնիս ծանո՞ւնս և զժուարակիրս, և զնեն ի վերայ ուսոց մարդկան. և մատամբ իւրեանց ո՞չ կամին շարժել զնոսա: Եւ զամենայն գործս իւրեանց առնեն ի ցո՞յցս մարդկան: Կայնե՞ն զգրպանակս իւրեանց, և երկայնե՞ն զրղանցս հանդերձից իւրեանց...» (Մատթեոս, ԻԳ, 4—5): Ընթացք, որ բացարձակապէս անհարիւր էր Քրիստոսի քարոզների ոգուն, որը մերժում էր դատարկապարտութիւնը, ընշաքաղցութիւնը, կեղծ բարեպաշտութիւնն ու ցուցամոլութիւնը: Նման հակումների համար Հիսուսը սպառնում էր նզովքով ու պատժով:

«Վա՛յ ձեզ զպրաց և փարիսեցոց կեղծաւորաց. զի փակե՛ք զարքայութիւն երկնից առաջի մարդկան. զուր ո՞չ մտանէք, և որոց մտանեն՝ չտա՛յք թույլ մտանել: Վա՛յ ձեզ զպրաց և փարիսեցոց կեղծաւորաց. զի յածիր ընդ ծով և ընդ ցամաք՝ առնել եկամուտ մի. և յորժամ լինիցի, առնէք զնա որդի գեհենի՝ կրկի՛ն ևս քան զձեզ...» (ն.տ., 13, 15):

Թումանյանն այս «Վա՛յ...»-երը դարձնում է ավելի առօրեական ու այսաշխարհային, ավելի պարզ ու հատուկ.

Վա՛յ ձեզ, հըղորներ, որ իր խորճիթում
կացացրիք խեղճին, այրուն ու որբին,
Ու վեհ, անպատիժ՝ ասիք ձեր սրբում—
Ո՞վ է վերելից նայում մեր ճամփին:

.....
Ես հուր եմ ձգում ճընշվածի հողին—
Երա համարձակ լեզվով ձեզ դատում.
Ես ուժ եմ տալիս աղբատի բազկին,
Նրա թիկունքին՝ գալիս եմ ձեր դեմ...

Մենք ուշադրություն ենք հրավիրում մասնավորապես «կացացրիք խեղճին, այրուն ու որբին...» տողի վրա: Ավետարանի հայերեն թարգմանության կանոնիկ բնագրում այրիներին վերաբերող բառերը չկան: Առաջինը Ոսկան Երեանցին է, որ իր հրատարակած Աստվածաշնչում (1666), հետևելով լատիներեն խմբագրությանը (Վուլգատա), ավելացրել կամ ներմուծել է համապատասխան արտահայտությունը. «Վա՛յ ձեզ զպրաց և փարիսեցոց կեղծաւորաց. զի ուտէք զտունս այրեաց. զատճառանօք երկարէք զաղօթս...»:

Թումանյանն ահա, ավետարանական թեման մշակելիս՝ տվյալ կետում ոսկանյան խմբագրությանն է հետևել: Մենք զեռ չենք խոսում Թումանյանի բանաստեղծության հետագա կյանքի ու առաջ բերած արձագանքների մասին, որոնցից առաջինն ու տնեթկբայելին Ավ. Իսահակյանի «Անհուն վրեժի և ատելության...» քերթվածն է:

Ամեն խմբագիր էլ, գործի անցնելուն պես, ձգտում է իր պարբերաթերթն ապահովել լուրջ, կարող ու հեղինակավոր աշխատակիցներով: «Աստուծո սպանակիքը» առիթ է դառնում, որ Գ. Տեր-Մկրտչյանը մտածեր նաև Թումանյանի մշտական աշխատակցության մասին:

«Արարատի» 1902 թ. առաջին համարը լույս տեսնելուն պես մի օրինակ ուղարկել տալով բանաստեղծին, Գ. Տեր-Մկրտչյանը միաժամանակ նրան է դիմում կես-պաշտոնական կես-անձնական հետևյալ նամակով, որը ցարդ մնացել էր անտիպ:

17 փետր. 1902 ամի. Ս. Էջմիածին

Մեծարգո պ. Հովհաննես Թումանյան

Նորին վեհափառության հայրապետական կոնգակով հանձն առնելով «Արարատի» խմբագրությունը՝ պատիվ ունիմ դիմելու Ձեզ, խընդրելով Ձեր աշխատակցությունը:

«Արարատը» 2000 օրինակից ավելի տարածվում է մեծ մասամբ այնպիսի ետ ընկած գյուղեր, ուր ո՛չ մի հրատարակություն չէ մտնում: ժողովրդին բազմակողմանի և օգտակար բնութեցանությամբ նյութ տալու նպատակով՝ խմբագրությունս անհրաժեշտ է համարում դիմել հայ գրականությանը և մոմսովով հետաքրքրվող բոլոր ձեռնհաս անձնավորություններին, համոզված լինելով, որ միայն կարող ուժերի աշակցությամբ հնարավոր պիտի լինի դարձնել «Արարատը» հետաքրքրական և օգտակար:

«Արարատը» ունի նաև հայագիտական բաժին, ուր լույս են տեսնելու գլխավորապես Մայր Աթոռի մատենադարանի ձեռագիրներից դեռևս չհրատարակված պատմական և մատենագրական նյութեր և հայագիտական հետազոտություններ: Խմբագրությունս խոնարհաբար խնդրում է հարգելի հայագետներին աշխատակցել «Արարատի» «Հավելվածին» իրանց գիտական աշխատություններով և հոդվածներով:

«Արարատի» 1898 թվի հաստատված ծրագրով՝ իրավունք չունինք բանաստեղծություններ հրատարակել և, ընդհանրապես, ունենալ գրական բաժին: Բայց այս անգամ հաջողվեց Ձեր գեղեցիկ ոտանավորը տպել՝ կրոնական բաժնում: Հատուկ խնդրում եմ և այսուհետև շարունակել աշխատակցել, աշխատելով վերնագիրը կրոնական բաժնի հարմար մի բան դնել: Իբրև քղբակցի՝ Ձեզ ուղարկվում է «Արարատ»:

Խորին հարգանքով՝

Գ. Տ. Մկրտչյան¹⁰

Այս համակում Գ. Տեր-Մկրտչյանը միայն երկու բառ է ասել «Աստուծո սպանակիրի» մասին՝ «գեղեցիկ ոտանավոր», բայց որքան նուրբ ու տարողունակ...

1902 թ. հունիսի սկզբներից, առողջությունը վատանալու պատճառով, Գ. Տեր-Մկրտչյանը դադարեցնում է «Արարատի» խմբագրումը և հրաժարական է տալիս. 16-ին նշանակվում է նոր խմբագիր: Թումանյանի որևէ նոր ստեղծագործությունն այդ ընթացքում, ինչպես նաև հետո, «Արարատում» չի տպագրվել:

Վավերագրերն ու համակներն ևս, ընդհուպ մինչև 1904 թ. դարունը, լռում են գիտնականի ու բանաստեղծի անմիջական ու հեռակա շփումների մասին, իսկ այդ տարի, մայիսին ու հունիսին, ինչպես արդեն ասել ենք, Թումանյանն երկու անգամ այցելում է Էջմիածին, մի քանի օր մընում, իսկ հետո, հունիսի 22-ին, նվեր ստանում Գ. Տեր-Մկրտչյանի նրկարը մտերմիկ մակագրությամբ: Այդ տարվա առաջին այցելությունն էլ,

¹⁰ Բնագիրը պահվում է Թումանյանի թանգարանում: Նամակի տակ ստորագրել են նաև խմբագրության մյուս անդամները՝ Հ. Մանանդյանը և Սիրական Տիգրանյանը:

երևի, առիթ է ծառայում այն խմբական նամակին, որ Թումանյանը և մի քանի ուրիշներ Տփղիսից ուղարկում են Գ. Տեր-Մկրտչյանին: Ծանոթանանք դրան:

5

Մեծ բանաստեղծ լինելուց բացի, Հովհ. Թումանյանը նաև անզուգական կատակախոս էր՝ այս կամ այն առիթով և սրա կամ նրա մասին հանդատարաստից ոտանավորներ հորինելու վարպետ, որոնք միշտ էլ փաշտում էին սրամտությամբ և առողջ ծիծաղով: Եվ ինչ արագությամբ որ հորինվում էին դրանք, նույն արագությամբ էլ մոռացվում էին, որովհետև ինքը հոգ չէր տանում զրի առնելու, իսկ մերձավորներն ու ընկերներն էլ զույցե կարևոր բան չէին համարում: Այնինչ, եթե բոլորը ի մի բերվեին, Թումանյանի երգիծանքի շատ կողմեր կբացահայտվեին:

Պիտի գոհ լինենք, որ, այնուամենայնիվ, որոշ պատահիկներ պահպանվել են շնորհիվ այն երջանիկ առիթի, որ դրված են հզել սրան կամ նրան՝ իր ու ընկերների հզած խմբական նամակների մեջ:

Մեր ձեռքին է Թումանյանի այդօրինակ նամակներից մեկը՝ դրված փոստային բացիկի վրա, որի առաջին էջի վերին ձախ անկյունում գունավոր ներկերով գրառված են վեր սլացող երկու օգտալարիկ, իսկ վարի աջ անկյունում՝ վշտահար դեմքով մի թավամազ կատու. նրա վզին թևակտև ժապավեն է կապած, բայց արդեն ձեռքից բաց է թողել ճախրող օգտալարիկների թելերը:

Բացիկը հասցեագրված է Գալուստ Տեր-Մկրտչյանին և այժմ պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, նրա թղթոսների մեջ (24/201):

Խմբական նամակի հորինմանը մասնակցել են՝ Թումանյանը, այն ժամանակ տակավին երիտասարդ, խոստումնալից պատմաբան, հետագայում ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանը (1873—1952), սրա հարսնացուն՝ ուսուցչուհի Վարվառա Խանդամիրյանը և իրավաբան Սիրական Տիգրանյանը (1875—1947):

Միջանկյալ նկատենք, որ Վ. Խանդամիրյանը Թումանյանի տաղանդի ջերմ երկրպագուներից ու սրտամոտ բարեկամ ուհիներից էր: Բանաստեղծը հաճախ էր լինում այդ երիտասարդ ուսուցչուհու հարկի տակ, զրուցում, վիճում, իսկ երբեմն էլ օգնում նրան՝ աշակերտական տետրակներն ուղղելիս: Մանանդյանն ու Խանդամիրյանը նշանվել էին Թումանյանի խորհրդով, 1904 թվականին: Նույն տարում էլ գրված պիտի լինի ույս նամակը:

Նկատենք նաև, որ Մանանդյանն էլ իր հերթին վայելում էր Գ. Տեր-Մկրտչյանի մոտերմությունը, վերջինիս հայրենակիցներից էր (երկուսն էլ ակալցխացիներ էին) և իր գիտական առաջին քայլերն անելիս՝ խրա-

խուսվել և ամեն տեսակ աշակցություն էր նրանից ստացել:

Նամակն սկսում է գրել Ս. Տիգրանյանը, հենց բացիկի նկարադարդ էջի վրա՝ իր ոճն ու լեզուն ամեն կերպ ջանալով նմանեցնել Թումանյանի ժողովրդական կերպարների պատմեղաձևին.

«Սիրելի Գալուստ Ախպեր, ողջ լե՛ր սիրեցյալ մեր.

Դրում եմք, գիտե՞ս, որտեղ... Մեր հարսի տանը: Նստած թեյ եմք խմում... ու քո մասին էլ խոսում: Հովն. Թումանյանն էլ է կատեղ, կշտիս նստել ա: Ասում եմ՝ ասա, մի բան գրենք հ. Գալուստին: Ասում ա՝ ի՞նչ ասեմ, գրում ես, դու գրի, էլի՛: Ասում եմ՝ ավր դու էլ մի բան ասա, հե՛ր օխնած. անուղղ հայ բանաստեղծ ա... քե գիտե՛նա՛ս: Օրիորդն էլ հենց էս բոսիքն նայում էր, քե ո՛նց ու ի՛նչ եմ գրում: Բայց տեսա՛լ, որ գրածս մի բան չի (ոնց որ դու էլ ես տեսնում), ու երեսը շուտ տվեց, գնաց... Մախլաս»:

Թումանյանն, ինչ խոսք, գոհ չի մնում Ս. Տիգրանյանի գրածից և շուտ տալով բացիկը, հաջորդ էջում, հասցևի ու նամակի համար հատկացված մասերում՝ փութով ստվերագծում այս հանդարանությունը.

Սիրելի խնամի Գալուստ,
էն երեսը դուրս եկա՛լ փուստ,
էս երեսին փեսա ու հարս
Դուցե անեն մեզ երեսպարգ...

Ու ստորագրում.

«Քո խնամի Օնանես»:

Բայց շատ չանցած՝ միաբը փոխում է, երկրորդ տողը նորից է կարդում, սրբագրում առաջին բառերը՝ «էն երեսը» փոխարինում է «Սիրականը» բառով, որից բանատողը նոր հնչեղություն է ստանում («Սիրականը դուրս եկա՛լ փուստ...»), իսկ իր վերաբերմունքը Ս. Տիգրանյանի գրածի նկատմամբ՝ ավելի պարզորոշ դառնում:

Ս. Տիգրանյանը չի ուզում խոսքի տակ մնալ՝ անպատասխան թողնել բանաստեղծի «հարվածը», և ջանալով իր երգիծելու շնորհքն էլ ցույց տալ, նորից շուտ է տալիս բացիկը և իր գրածի շարունակության վրա, ճիշտ նկարի կառույի պոչի վերևը, ավելացնում.

«Ախպե՛ր, Մխիթար հայր սուրբին ամենհիս ողջույնները: էն մյուս երեսը (Թումանյանի գրածը) մի՛ կարդա...»:

և այնուհետև ստորագրում. «Ս. Տիգրանյան»:

Մխիթար հայր սուրբը Գ. Տեր-Մկրտչյանի եղբայրն էր, էջմիածնի միաբաններից, որը նույնպես պարապում էր հայ հին մատենագրությամբ (վախճանվել է 1920-ական թթ. սկզբներին):

Այս տողերն առիթ են ծառայում, որ Թումանյանը նորից Ս. Տիգրանյանի «Հոգու հետ խաղա»։ Եվ նա շուտ տալով բացիկը, երկրորդ էջում, իր գրած բառակի տակ ավելացնում է.

«Ետ գրութուն. Միեիբար հայր սուրբ, կարծում եմ, չի բնդունիլ կառավի պոչի վրի ողջույնը»:

Ս. Տիգրանյանին ոչինչ չի մնում, բան բնդունել իր «պարտութունը» և կատրված սրտով գրել.

«Կառավի պոչը» ո՞րն ա, բարեք ասածուց ա...»:

Որովհետև Թումանյանն իր քառյակով արդեն հրավեր էր ուղղել Հարսին ու փեսային, այս անգամ էլ բացիկն իր ձեռքն է առնում փեսան՝ Հ. Մանանդյանը, և օղապարիկների նկարների արանքում մի փոքրիկ, աղատ տարածություն դռնելով՝ ակադեմիական լրջությամբ գրում է.

«Միեիլ՝ Գալուստ. բաց նամակը (այսինքն՝ բացիկը—Պ. Հ.) ոգևորված հափշտակեցին Սիրականն ու Հովհաննեսը: Գրելու տեղ չկա: Կգրեմ սնուպտառ մի բնշարձակ նամակ: Ողջույններ բեզ և հայր Մխիթարին:

Քն Հ. Մանանդյան»:

Թումանյանն ղգում է, որ մինչև հիմա գրածների մեջ երգիծական քիչ բան կա, ուստի նույն էջում, հենց կառավի նկարի տակ և բացիկի աջ ու ձախ լուսանցքներում, ընտիր գրչությամբ գրում է մի նոր քառյակ, որը սրամտորեն մեկնաբանում է բացիկի վրա եղած նկարի այլաբանական էությունը.

Կարծում եմ այս կառավի օրում
Շատ մարդիկ կան Մայր Արոտում,
Որ ձեռներից... քողել են բաց
Ու լալիս են անհար նրատած...

Սա ոգևորում է Հ. Մանանդյանին, որը քառյակի վերջին տողի շարունակության վրա, անշուշտ՝ Թումանյանի համաձայնությամբ, գրում է այս դրաբար ընծայականը.

«Նուէր հ.հ. Մխիթարին, Մեսրոպին ու այլոց սուրբ... <Հա>յաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցույ...»:

Մեսրոպը նշանավոր հայագետ Մեսրոպ մագիստրոս Տեր-Մովսիսյանն է (1864—1939):

Ընդմակետեր գրված տեղում բացիկի թուղթը պատուված է, թերևս միտումնավոր՝ գրգռելու համար Գ. Տեր-Մկրտչյանի հնագրական հետաքրքրությունը՝ բայց կռահվում է, որ պետք է լինեն «վարդապետաց» բառը:

Փետան իր ասելիքը սրանով վերջացնում է: Հերթը դալիս է հարսին: Սա էլ ուզում է ինչ-որ բան գրել, բայց չի ստացվում: Հարկադրված՝ Քումանյանի «Ես դուժյան» տառն ակարում է ցուցամատը պարզած մի անոթ և կողքին ստորագրում. «Վ. Խանդավորյան»:

Այնուհետև բացիկը ծրարվում է և առարվում էջմիածին:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ երկուստեք փոխադարձ վստահության ու մտերմության դեպքում միայն կարելի էր այսպիսի նամակ ուղարկել պատկանելի հայագետին, այսպիսի հանարներ անել, այսպիսի տողեր առկուշել՝ «Կարծում եմ այս կատվի օրում...» և այլն:

Ի՞նչ ձևով էր վերաբերմունքն արտահայտեց գիտնականը Քումանյանի սրամտությունների նկատմամբ, դժվարանում ենք ասել, 1904 թ. հունիսյան այցելության ժամանակ հանձնված իր լուսանկարով (եթե միայն խմբական նամակն ավելի վաղ է գրված և ուղարկված), ուր ինքը պատկերված էր կատուն և հին գրչագիր մատյանը ծնկներին: Դրանով Գ. Տեր-Մկրտչյանը թերևս ուզում էր բանաստեղծին և իր տիպիսյուն մյուս բարեկամներին հիշեցնել, որ ինքը ոչ թե աշխարհալին հաճույքներն առ միշտ կորցրած լինելով՝ լալիս է անճար նստած, այլ պարսպում է հաճելի ու լուրջ գործով՝ հայագիտական հետազոտություններով, իսկ փոխիկը փարատում է իր մեհակությունը... Այդ դեպքում՝ Քումանյանի վերոհիշյալ բառյակները գրված պետք է լինեն 1904 թ. մայիս-հունիսին:

6

Բարեկամների՝ հետագա չոթ տարիների հնարավոր հանգիստմանը իր կամ փախանակած նամակների մասին առաջմ ոչինչ հայտնի չէ, և ըստ պահպանված վավերագրերի՝ նրանց ընդհատված շփումները վերսկսվում են 1910—1911 թթ. միայն, երբ Քումանյանը ժամանակավորապես հանձն առնելով «Հորիզոնի» խմբագրությունը՝ մխրճվել էր հրապարակախոսության ասպարեղ:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի փորձն ու հմտությունը, նաև՝ գիտական հեղինակությունը, շատ առումներով կարող էին օգտակար լինել թերթի ու նաև՝ Քումանյանի համար, որը հրաշալիորեն ըմբռնելով այդ ամենը, նույն 1911 թ. հոկտեմբերի 30-ին գիտնականին է հղում համապատասխան հրավեր ու առաջարկություններ: «Ամենաառաջին խնդիրն ինձ համար,— գրում էր Քումանյանը,— նրա (այսինքն՝ «Հորիզոնի» — Պ. Հ.) բովանդակությունն է, իհարկև, և լուրջ աշխատակիցներն են: Դրա համար էլ քեզ դիմելով՝ խնդրում եմ քո աշխատակցությունը լուրջ, բանասիրական հոգովածներով հենց, մի բան, որ մեր ընթերցող հասարակությունը չի տեսնում: Անշուշտ, նրանց լայն շրջանի համար մի քիչ դրաբար

կլինի, բայց մի մեծ բազմության համար շատ կլինի թանկ ու հասկանալի: Եվ որքան ցանկալի էր, որ մեր կյանքի, մեր աշխարհքի, մեր լեզվի, մեր գրականության վրա լինե՞ր խոսքը. մենք մեզանից միանգամայն անտեղյակ մի ժողովուրդ ենք»: Այս անցնելով որոշ գործնական հարցերի, Թումանյանը նամակն եղրափակում էր այսպես. «Շնորհակալ կլինեի, եթե գրեիր և նկատողություններդ ու կարծիքդ, խորհուրդներդ...» (V, 347):

Այս հրավերին Գ. Տեր-Մկրտչյանի տված պատասխանը մեզ հայտնի չէ, իսկ գալով աշխատակցությանը՝ «Հորիզոնին», ինչպես և, առհասարակ, օրաթերթերին, նա հազվագեպ էր նյութեր ուղարկում: Մինչև Թումանյանից նամակ ստանալը «Հորիզոնի» 1911 թ. հուլիսի 5-ի համարում տպագրվել էր Գ. Տեր-Մկրտչյանի «Նամակ խմբագրությանը»՝ Արմավիրում գտնված հունարեն արձանագրությունների մասին, որոնք, ինչպես պարզեցին հետագա ուսումնասիրողները, քաղվածքներ էին գրական անձանոթ ինչ-որ ստեղծագործություններից և պարունակում էին առաջնակարգ տվյալներ Երվանդունիների թագավորության ժամանակաշրջանի (մ. թ. ա. III—II դդ.) վերաբերյալ¹¹, իսկ 1912 թ. հունիսի 8-ի և 9-ի համարներում՝ «Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ» մեծածեր աշխատությունը (արտատպելով «Արարատից»): «Հորիզոն» էլ իր հերթին, 1912 թ. հուլիսի 9-ի առաջնորդում, անդրադառնալով Գ. Տեր-Մկրտչյանի տվյալ հոդվածին, ընդգծում էր. «Տառերի գյուտի թվականը ճշտելու ու պարզելու համար մինչև այժմ չէ կատարված այնքան լուրջ, խորաթափանց ուսումնասիրություն, որպիսին տալիս է այսօր հ. Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը»¹²:

1912 թվականը հայ կյանքի համար ուշագրավ էր մի քանի առումներով. մի կողմից՝ թուրք բռնապետության դադանային ճնշումների դեմ երկրում բարձրացող ազատագրական պայքարի նոր ալիքը և անվերջանալի կոտորածների հետևանքով շատերին պատահած տազնապն ու հուսահատությունը, և բուն Ռուսիայում՝ հեղափոխական շարժման վերելքը, մյուս կողմից՝ համազգային երկու մեծ տոների՝ հայոց գրերի ստեղծման 1500 և հայ տպագրության 400-ամյա հոբելյանների նախապատրաստումը, երկուսն էլ խոսուն վկաներ ընդհանուր քաղաքակրթության մեջ հայ ժողովրդի կատարած ծանրակշիռ ներդրումների:

Մեր գիտական ու գրական հասարակայնության միահամուռ ցան-

¹¹ Մանրամատություններ տե՛ս Հ. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946 և К. В. Тревер. Очерки по истории культуры Древней Армении, М.—Л., 1953, стр. 104—156.

¹² Առաջնորդողի հեղինակը լեռն էր, որի թախանձանքով և Գ. Տեր-Մկրտչյանը ձեռնարկել էր «Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ» աշխատությունը գրելուն:

կույթամբ Գ. Տեր-Մկրտչյանն բնտրվում է հոբելյանական կենտրոնական հանձնաժողովի նախագահ և, շնայած առողջական տագնապալի վիճակին (չէր կարողանում հարմար դիրքով նստել դրասեղանի առաջ, գրեկիս ոտքերն ուռչում էին և մեծ նեղություն պատճառում սրտին), եռանդով լծվում է գործի՝ շուրջ ու խելամտությանը նշելու համար մեծ հոբելյանները:

Կրջափոռ ու հայրենասեր անձինք՝ և, առաջիններից մեկը նրանց մեջ՝ Հովհ. Թումանյանը, ուզում էին հոբելյանն առիթ ծառայեցնել հայ գրականության, մշակույթի և գիտության զարգացմանը խթանող ձևա-նարկումների համար հիմնադրամ ապահովելու խնդրին, ծրագրելով ստեղծել նախ՝ «Գրական ֆոնդ», «Հայագիտության ազգային ֆոնդ», իսկ հետո՝ բաց անել հայկական ակադեմիա իր համապատասխան մասնաճյուղերով, հայոց հին ու նոր մշակույթը, գրականությունն ու պատմությունը համակողմանիորեն ուսումնասիրելու համար¹³, Իրենց գործակցությանը ու խորհուրդներով նրան օգնում ու քաջալերում էին հայտնի հայագետ Նիկողայոս Մառը, նկարիչ Վարդգես Սուրենյանցը, հասարակական գործիչ Սանտին Մամիկոնյանը և ուրիշներ:

Այս բուռն գործունեության և որոնումների ընթացքում ահա՛ կարիք զգալով Գ. Տեր-Մկրտչյանի գործնական խորհուրդներին ու աջակցությանը՝ Թումանյանը 1912 թ. մայիսի 25-ին նրան է դիմում հատուկ նամակով, մասնավորապես ասելով.

«Վերջապես մի գիտության օջախ ենք ունենալու Դու... հանձնաժողովների հանձնաժողովի՝ կենտրոնականի նախագահն ես և, հետևաբար... սուրբ մեջ մի կենտրոնական գիրք ունես. քեզ վրա է ընկնում այդ լուրջ գործն (այսինքն՝ Հայագիտության ազգային ֆոնդը — Պ. Հ.) անելու պարտականությունը: Շատ կուզեի բո կարծիքն իմանալ... Քո և մի երկու հոգու մասին շատ ենք խոսել Մառի հետ՝ այդ շատ լավ մարդու հետ: Եթե կարողանայինք այն տեսակ մի գործ կատարել, այսինքն՝ ճիշտ որ գիտության մի ակադեմիա ունենալ, և Մառն էլ այնտեղ... Սրանից էլ լավ դեպք չի կարող լինել, որ մենք էլ ազգովին մի շարժվենք գիտության համար: Ախր շատ ենք անգետ ու կույր՝ գյուղից մինչև քաղաք, հողևորական, աշխարհական, զրոգ ու ընթերցող... տգե՛տ, տգե՛տ, ամեն բանից, սկսած մեղանից, մեր պատմու-թյունից, մեր կյանքից...» (V, 375):

¹³ Թումանյանն այդ առթիվ գրել է մի շարք նամակներ ու հրատարակել կրակոտ հոդվածներ՝ «Գրական ֆոնդ» («Հորիզոն», 1911, հունիսի 4, № 119), «Հայոց պատմու-թյուն» (ն. տ., 1912, ապրիլի 7, № 71), «Հայագիտության ազգային ֆոնդը» (ն. տ., մա-յիսի 2, № 91), «Դպրոց և գրականություն» (ն. տ., 1913, ապրիլի 24, № 87), «Ազգա-յին վերածնության մեծ կոչը» (ն. տ., մայիսի 21, № 110) և այլն:

եղնելով այն պարզ իրադրությունից, որ մինչև աշուն, այսինքն՝ 1912 թ. հոկտեմբերի 13-ը, երբ նախապես, կաթողիկոսական կոնգակով նշանակված էին հորելյանական հանդիսությունները, շատ քիչ ժամանակ էր մնում, և դժվար էր որևէ լուրջ դործ առաջ տանել, տվյալ դեպքում՝ հօգուտ «Հայագիտության ակադեմիայի ֆոնդի» շոշափելի հիմնադրամ ապահովել, Թումանյանը «Հորիզոնի» սեպտեմբերի 11-ի համարում հանդես է գալիս նոր հոգվածով՝ առաջարկելով ժամանակավորապես հետաձգել հորելյանական հանդիսությունները, «Միակ ելքն է,— ասում էր նա,— հետաձգել մի վեց ամսով կամ մի տարով, էդ ժամանակի ընթացքում լուրջ պատրաստություն տեսնել և տոնը կատարել վայելուշ շրջությունը ու իմաստուն կերպով, ամեն տեղ միաժամանակ և միասին» (IV, 207):

Թումանյանի ինչպես այս նամակում, այնպես էլ վերջին՝ «Հետաձգել և միասին տոնել» խորագրով հոգվածում արծարծած խնդիրներն ու առաջադրած լուծումը Գ. Տեր-Մկրտչյանը դառնում է լուրջ ու գործնական, բայց որոշ նրբին հանգամանքների պատճառով (նա չէր համարում նոր կաթողիկոսին, բայց և չէր ուզում հրապարակորեն փոխել հորելյանն անպայմանորեն հոկտեմբերի 13-ին նշելու նրա վճիռը), երկար մտառալուց հետո, ի վերջո, գտնում է ելքը, ստանում գործադրելու թույլտվություն և նույն սեպտեմբերի շուրջ 20-ին, ո՛չ թե անմիջապես Թումանյանին, այլ Տփղիսի հորելյանական հանձնաժողովին հղում հետևյալ նամակը, որի թեթև խմբագրված տարբերակն այնուհետև, իբրև պաշտոնական փաստաթուղթ, հրատարակության է հանձնում «Արարատ» ամսագրին, «Հոբելենական տարի» խորագրով¹⁴:

Այս վավերագրերում Գ. Տեր-Մկրտչյանը Թումանյանի ոգով էր լուծում կնճիռը. հորելյանական հանդիսությունները երկարաձգվում էին մինչև 1913 թ. հոկտեմբերի 12-ը՝ «ֆոնդերի գործը առաջ մղելու և զանազան դրական, գիտական ձեռնարկումներով և ժողովրդական հրատարակություններով տոնի հավերժացմանը նպաստելու»:

Որովհետև բուն նամակը անտիպ է և արտահայտությունը բանաստեղծի և գիտնականի համագործակցության, ստորև մեջ ենք բերում այն ամբողջությամբ.

ՀԱՅ ԳՐԻ 1500-ԱՄՅԱԿԻ ԵՎ ՏՊԱԴՐՈՒԹՅԱՆ 400-ԱՄՅԱԿԻ

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀՈՐԵԼԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾԱՐԳՈ ՀԱՆՁՆԱԽՄԻՐ

Տեր Մատթեոս վարդապետի գեկուցումից և Ջեր սեպտեմբերի 12-ի գրությունից տեղեկացանք հանությանը, որ հարգելի Հանձնախումբը

¹⁴ Տե՛ս «Արարատ», 1912, № 10, էջ 861—862:

տրամադրված է «աշխատել ամեն կերպ, որ վերացվին տարածայնություններն ու բյուրիմացությունները», և նրա միակ ցանկությունն է, որ էետածգվի տոնախմբությունը՝ ժամանակ վաստակելու համար, «ո՛չ մի հնարավորություն չունենալով մանավանդ հոկտեմբերի 13-ին քիչ քե շատ պատշան կերպով տոնելու մեծ տոնը»,— ինչպես գրում էն: Ուրիշ կողմերից էլ մեզ հասած տեղեկություններից նույնպես ծանոթանում ենք, որ ցանկալի է համարվում ալեյի երկար ժամանակ ունենալ տրամադրելի՝ մեծ և շքեղ հանդեսներով և զանազան օգտաշատ ձեռնարկություններով հավերժացնել այդ կրկին մեծ հոբելյանները:

Այլև՝ աշխի առաջ ունենալով տանկահայերի այժմյան տագնապալից վիճակը, որ բոլորովին աննպաստ է տոնախմբություններ և հանդեսներ կազմելուն,

Նաև՝ անհրաժեշտորեն նկատի առնելով այն առաջնակարգ կարևորություն ունեցող հանգամանք, որ Հայրապետական կոնդակով այս տարվա հոկտեմբերի 13-ին, Քարգմանչաց տոնին, նշանակված են արդեն ամենուրեք՝ հոգևոր իշխանությանն ենթարկված հաստատություններում, տոնակա՛ն հանդեսներ, և պատվե՛ր է տրված ամեն տեղ միաժամանակ կատարել մեծ տոնը,

Նաև՝ ցանկանալով ըստ կարելույն բավականություն տալ հայ մամուլում արտահայտված բազմազան և այլազան ցանկություններից՝ մեր այժմյան փաղափական, կրոնական և սոցիալական հանգամանքում հնարավոր և իրագործելի համարվածներին,

Հանձնաժողովս եկավ հետևյալ եզրակացությանը.

Խնդրել Նորին վեհափառությունից՝ երկարածգել տոնախմբությանց ժամանակը՝ հայտարարելով *մի ամբողջ տարի իբրև հոբելյանական*, ինչպես այսպիսի դեպքերում սովորություն է նվրդալում:

Այս աշնան, Քարգմանչաց տոնին (13 հոկտեմբեր) կկատարվին ամեն տեղ, ինչպես և հայտարարված է, հոբելենական բացման հանդեսները, իսկ առաջիկա տարվա աշնանը, նույն Քարգմանչաց տոնին, կլինին մեծ հանդիսավորությամբ հոբելենական տարվա չիակման հանդեսները: Տարվա ընթացքում հնարավորություն կտրվի ամեն հաստատությանց, համայնքներին, ուսումնարաններին՝ ըստ տեղի և ժամանակի՝ հարմարության, զանազան հանդեսներով, դասախոսություններով ևն յուրովսանն մասնակցել տոնախմբությանը: Մի տարվա ընթացքում հնարավորություն կունենանք ֆոնդերի գործը առաջ մղելու և զանազան գրական, գիտական ձեռնարկություններով և ժողովրդական հրատարակություններով սոնի հավերժացմանը նպաստելու: Ավելորդ չի լինի կազմակերպել նաև էֆսկուրսիաներ և ոլխտագնացություն դեպի

Ս. Մեսրոպի հանգստավայրը՝ Օշական եւ, եւ: Այսպիսով, ուրեմն, հոբելենական տարին կլինի՝

1912 հոկտեմբեր 13—1913 հոկտեմբեր 12:

Գործի հաջողության համար խնդրում ենք, որ հարգելի Հանձնախումբը միանաւ այս մեր որոշմանը և յուր կողմից, երբ կարելի է, հեռագրով, որովհետեւ ժամանակը շատ կարճ է, դիմեր Նորին Վեհափառությանը՝ ում տալով այս որոշմանը, որով տոնախմբությանց ժամանակը կերկարաձգվի, ավելորդ վեճերը կդադարին, և բոլորի գլխավոր ուշադրությունը դարձված կլինի իրական գործերով մեծ հոբելյանը հավեճացնելու վրա:

Նախագահ՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան

<1912, սեպտեմբերի երկրորդ կես
Ս. էջմիածին>

7

1914 թվականին պայթած առաջին աշխարհամարտը, ապա և ռուս-թուրքական պատերազմն ու մեծ դեպքերը հայկական նահանգներում, կիսակատար թողին կամ հիմնիվայր տապալեցին շատ զեղեցիկ ու օգտաշատ ձեռնարկումներ, նաև՝ գիտական ու կրթական հաստատությունների և հայ գրականության պաշտպանության նպատակով ստեղծվելիք հիմնադրամների խնդիրը:

Կովկասյան ռադմաճակատի անցուդարձերը և Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող անցքերը ամբողջությամբ կլանեցին ինչպես Հովհ. Թումանյանի, այնպես էլ Գ. Տեր-Մկրտչյանի ուշքն ու միտքը: Ռուս տերության օդնության մարծես վճռվում էր «հայ ազգի հին, արյունոտ խնդիրը», ապահովվում՝ «նրա ապագան»¹⁵:

Սրտով ու հոգով ձգտելով, բայց և ֆիզիկապես անկարող լինելով գտնվելու պատերազմի վայրերում և իր մահճային գերեզմանում մի կերպ առաջ տանելով հայագիտական հետազոտությունները՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանը անհամբերությամբ սպասում էր օրվա թերթերին ու թարմ լուրերի, դեթ վերջիններից իմանալու ռադմաճակատի վիճակը:

Այս նույն օրերին, Ն. Մառի խնդիրքով, մատենադրական և վիճագրական նյութեր ուղարկելով նրան «Տիկնաց» հաղվագրուտ անձնանվան

15 Տե՛ս Հովհ. Թումանյան, Երրորդ դարը, «Հորիզոն», 1914, հոկտեմբերի 31, № 242, հաև՝ «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», գիրք II, Երևան, 1969, էջ 354—355:

մասին, Գ. Տեր-Մկրտչյանը դրանց համկեպարել է մի քանի տող իր ձգտումների ու տագնապնքի մասին՝ պարուրված թախծով ու մի մեծ ու ծանր ողբերգությամբ. «Ռազմադաշտից լուրերն ուշանալիս ներկի է այսպիսի մանրամասնությունով պարապել, երբ թույլ ոտքերն արգելում են անձամբ մոտ լինել դաշտին, ուր լուծվում են այնքա՞ն ծանրակշիռ համաշխարհական հարցեր և, մանավանդ, մեզ հայերիս համար՝ լինել-չլինելու խնդիրը: Երեք չեմ զգացել ոտքերիս կորուստը, ինչպես այժմ...»¹⁶:

Դեկտեմբերի առաջին տասնօրյակին, Շիրվանլուգին, Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի և այլոց հետ պատերազմի վայրեր մեկնելու ճանապարհին, Թումանյանն երկու թի երեք օր կանգ առավ էջմիածնում, հետաքրքրվեց ձեռագրական նորություններով, մասնավորապես Թումանյան տոհմի մասին Մատենադարանում երեան եկած անձանոթ նյութերով¹⁷: Անկասկած է, որ նա այդ ընթացքում էլ պիտի նոր հանդիպում ունենար Գ. Տեր-Մկրտչյանի հետ:

Բայց ահա՛ 1915 թ. ամառը, երբ շուրջ երկուս ու կես ամիս (հունիսի 30-ից մինչև սեպտեմբերի 13—14-ը), արևմտահայ զաղթականության ու որբերի օգնության ու տեղավորման գործերով Թումանյանն անցկացրեց էջմիածնում ու Երևանում, երկուստեք հանդիպման հնարավորություններն ավելի մեծացան, չնայած որ բանաստեղծը վաղ առավոտից մինչև ուշ գիշեր սոքի վրա էր, իսկ նրա գիտնական բարեկամը՝ կամ խցում (անկողնում) և կամ պատշգամբում, սալակ-բազկաձուլի մեջ:

Այս հանդիպումներից մեկի մասին պատմում է Թումանյանի դուստրը՝ Նվարդը.

«Մի երեկո հայրիկն ասաց. «Արի՛ գնանք քեզ ծանոթացնեմ մի հետաքրքիր մարդու և մեծ գիտնականի հետ»: Հետո խմացա, որ նկատի ունեք հայագետ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանին (Միաբան):

Գնացինք նրա կացարանը, որ գտնվում էր վանքի բնակելի շենքի ներքին հարկի սենյականերից մեկում¹⁸: Պառկած էր: Ունեք սև, խիտ

¹⁶ «Մառը և հայադիտության հարցերը», էջ 264—265: Նամակը գրված է 1914 թ. նոյեմբերի 14-ին:

¹⁷ Այս առթիվ մի անտիպ վավերագիր է պահվում Մատենադարանում: 1915 թ. հունվարի 4-ին իշխան Միքայել Թումանյանը Տիֆլիսից գրում էր հայագետ Գրիգորի Հովսեփյանին. «Հովհաննես Թումանյանը էջմիածնից վերադառնալով պատմել է ինձ, որ դուք գտել եք մայր տաճարի զրադարանում Մամիկոնյաններին վերաբերող մի ձեռագիր...» և այլն (Գ. Հովսեփյանի թղթեր, թղթապանակ 95, ծրար 443):

¹⁸ Հուշագրողի անուշադրության սխալ. Գ. Տեր-Մկրտչյանն ապրում էր միաբանների նոր շենքի երկրորդ հարկում, ինչպես լսել ենք հանգուցյալ հնագետ Կարո Ղաֆադարյանից:

մազեր, խոշոր ու խոհուն աչքեր, Հիշում եմ, մահճակալի առաջ մորթի էր փռված: Ես չգիտեի, որ նա անդամալուծ է: Հայրիկս շատ էր սիրում Մխաբանին: Հոգևորականների մեջ նրան համարում է նշանավոր գիտնականներից մեկը:

Երկար զրույց էինք անում»¹⁹:

Այս նրանց վերջին հանդիպումն եղավ:

Օրավոր ավելի ու ավելի սաստկացող հիվանդություներ, հայու-թյան զլխին իջնող անվերջանալի, կործանարար հարվածները, վերջապես՝ պատշաճ խնամքի պակասը, ջլատեցին Գ. Տեր-Մկրտչյանի վերջին ուժերը, և 1918 թ. հունիսի 13-ին (նոր տոմարով՝ 26-ին) նա ընդմիշտ փակեց աչքերը: Հաջորդ օրը նրա բաղմաշարչար մարմինը ամփոփվեց մխաբանների հանգստարանում: Հիշող ու հոգացող չկար, որ գոնե մի հասարակ տապանաքար դնեին շիրմի վրա, որն հետո արորվեց ոտքերի տակ, հարթվեց ու կորավ...

Թաղմանն ականատեսներից մեկը մի տարի անց ահա՛ թե ինչ է վերհիշում. «...լսեցի, որ Գալուստը ծանր և մահամերձ հիվանդ է: Գործերս մի քանի օրով ուրիշներին հանձնելով՝ եկա էջմիածին նրան տեսնելու, բայց հասա, երբ նրա դագաղը բնակարանից եկեղեցի էին տանում:

Հայ Ժողովրդի վերջին աննկարագրելի տանջանքներին ականատես և մասնակից, Կարսից մինչև Ադեքսանդրապոլ, մինչև Ղարաբախիսա, մինչև Դիլիջան, վարժված սոսկալի տեսարանների՝ մի տեսակ սառն էի նաև դեպի հանգուցյալի դագաղը, միայն երբ հետևյալ օրը նրան գերեզման իջեցրին, փղծուկս ալլևս պահել չկարողացա: Զգացի, որ բաժանվում է մեզնից և հայ իրականությանից նա, որ պատիվ է բերել յուր ծառայած հիմնարկությանը և յուր ցեղին բաղմաթիվ հիլոպացի ճանապարհորդների և մասնագետների առաջ. մեռավ մի անձն, որ յուր մտավոր աշխատանքներում մնայուն գործեր թողեց հայագիտության ասպարեզում, որ յուր խորհուրդներով և յուր հմտությունով միշտ օգտակար է հանդիսացել էջմիածնի վանքին, երբ խորհրդի և առողջ մտքի կարիք է լզացվել:

Հայությունն ապրում էր յուր ծանր օրերը: Մի շաբաթ անց, երբ կռվա լեռների վրայով, կյանքի վտանգով ու անասելի նեղություններով՝ ի պաշտոնե Երեանից Թիֆլիս գնացի, իմացա, որ Գալուստի մահվան լուրն անգամ հայության այդ մտավոր կենտրոնավայրը չի հասել, և ես պիտի հանգուցյալի հղբոքն ու հայությանը հայտնեի, որ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը ալլևս չկա...»²⁰:

19 Նվադ Թումանյան, Հուշեր և զրույցներ, էջ 133:

20 «Արարատ», 1919, № 1—12, էջ 40—41:

Այս ակնհատեանը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Հովհ. Թումանյանի մտերիմ բարեկամ Մ. Տեր-Մովսիսյանն էր: Նա էլ 1918 թ. հուլիսի 10-ին ժամանելով Տփղիս՝ հաղորդում է մեծ հայազետի մահվան կսկծալի լուրը²¹: Նախ՝ հարազատներին ու մտերիմներին, ապա, մամուլի միջոցով՝ հանուր հայությանը: Ահա՛ զիտնականի այդ առաջին մահազոյր:

ԳԱՆՈՒՍՏ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՅԱՆ (ՄԻԱԲԱՆ)

Մեզ հաղորդում են, որ մոտ շաբաթ առաջ²² էջմիածնում վախճանվել է հայտնի հայագետ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (Միաբան):

Հանգուցյալը լուրջ գիտնականի համբավ ուներ քե՛ս՝ մեր երկրում, քե՛ս՝ արտասահմանում. նա բողեկ է մի շարժ գրական գործեր, որոնք խոշոր ծառայություն են մատուցել հայ կուլտուրային:

«Հորիզոնի» առաջիկա համաժողովից մեկուսի մենք կաանք նրա գրական գործունեության համառոտ նկարագիրը²³:

Երեք օր անց, դարձյալ «Հորիզոնում», լույս է տեսնում Ս. Տ-ի (Սիրական Տիգրանյանի) ընդարձակ մահախոսականը, ուր վեր էին հանվում Գ. Տեր Մկրտչյանի ծառայությունները հայագիտության ու հայ ցեղին բնորոշողները:

«Վանական և եկեղեցական ասպարեզը շատ շնչին մի շրջան է Գ. Տեր-Մկրտչյանին բնորոշելու կամ գնահատելու համար: Սակայն հայագիտության ու հասարակական գործունեության ասպարեզներն էլ բավական չեն նրան չափելու և որակելու նրան: Իր հրատարակած գիտական երկերով, իր կատարած գործերով չէ սպառնում բնավ Գ. Տեր-Մկրտչյանի ինչ լինելը, որովհետև նա ավելի էր, բան մի զիտնական և մի գործիչ, կամ այդ երկուսն էլ միասին. նա մի անձնավորություն էր, այն էլ՝ վարմանալի, հաղվագյուտ անձնավորություն, լայն, նուրբ, վեհ, հոյակապ անձնավորություն:

21 Մ. Տեր-Մովսիսյանի՝ Տփղիս հասնելու օրը արձանագրված է զերմանական գեներալ Ֆոն Կրեպի մի հաղորդման մեջ, ուր մասնավորապես ասված է. «Մեսրոպ Եղիսկոպոսն իր կյանքը վտանգի ենթարկելով՝ եկել է Երևանից, որպեսզի զերմանացիներից օգնություն աղերսի: Նրա ասելով՝ համարյա կես միլիոն հայեր սովամահ կլինեն, եթե այժմ իսկ թույլ չտան նրանց վերադառնալու Սարդարապատի, Իզդիրի և Դարվալուի դավաճանի... Հարգարժան Եղիսկոպոսի սլոտմածները ցնցող են...» («Из истории иностранной интервенции в Армении в 1918 г.», Документы, Ереван, 1970, с. 206).

22 Տպված է հենց այսպես՝ մոտ շաբաթ առաջ, մինչդեռ սպասելի էր՝ մոտ երկու շաբաթ առաջ: Կարծում ենք, որ կա՛մ անուշադրության պատճառով բառ է դուրս մնացել, կա՛մ «Հորիզոնի» հոգվածագիրը շիմանալով Գ. Տեր-Մկրտչյանի մահվան ճշգրիտ օրը, տեղ է թողել լրացնելու համար և հետո՝ մոռացել:

23 «Հորիզոն», օրաթերթ, 1918, հուլիսի 11, № 135: Հաղորդումն անստորագիր է:

ել անդիմադրելի էր և է իսկ նրա անձնավորության հմայիչ ուժը... Մանավանդ, ով մոտիկ ու մտերմորեն շփվելու բախտ էր ունեցել Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի հետ, ցուրտ ու ճնշող բացի ցավոտ դիտակցություն կղգա իր հոգու ներսը ամեն անգամ, երբ կհիշե նրան իր փառավոր տեսքով, իր վեհ հոգեկանով... իսկ չհիշել, մոռանալ նրան անկաբեկ է նրանց համար, ովքեր որ ճանաչել են, հետևապես և սիրել ու հարգել են նրան խորունկ, ջերմորեն»²⁴:

Թումանյանը, որ առանց այդ էլ շատ ծանր մահեր էր տեսել, շատ սիրելի ու հարազատ մարդկանց գերեզման դրել, այս պարագաներում չի մոռանում կատարելու իր ընկերական պարտքը: Հուլիսի 19-ին Գյուտ քահանա Աղանյանին ուղղած նամակում, որպես Հայ գրողների կովկասյան ընկերության վարչության նախագահ, նա հետևյալ խնդրերն ու կարգադրությունն է անում.

Սիրելի Տեր-Գյուտ հայր.

Որդու ձեռքով մի հարյուր ուրբի եմ ուղարկում: Խնդրում եմ մեր ընկերության կողմից (գրողների) Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի-Միաբանի համար հոգեհանգիստ նշանակե՛ք կիրակի օրը, հայտարարություն տա՛ք և կարգադրե՛ք:

Ձեր Հ. Թումանյան²⁵:

Համապատասխան բանակցություններ վարելուց հետո՝ «Հորիզոն» և «Մշակ» լրագրերում 1918 թ. հուլիսի 20-ին տպագրվում է հետևյալ հայտարարությունը²⁶.

Հայ գրողների կովկասյան ընկերության վարչությունը հայտնում է հայ հասարակության, որ կիրակի, հուլիսի 21-ին, Վանքի ավագ եկեղեցում կկատարվի հոգեհանգիստ էջմիածնում վախճանված հայագետ

ԳԱԼՈՒՍՏ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՅԱՆԻ (ՄԻԱԲԱՆ)

հիշատակին: Պատարագի սկիզբը 10 և կես ժամին, իսկ հոգեհանգիստը՝ 12 ժամին:

²⁴ Խույն տեղում, 1918, հուլիսի 14, № 138:

²⁵ «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», դիրք 11, էջ 438, Երկուդի վրա որոշակի թվականի փոխարեն նշված է միայն օրվա պատկերը՝ «Ուրբաթ», որն ըստ 1918 թ. օրացույցի ընկնում է հուլիսի 19-ին:

²⁶ «Հորիզոն», 1918, հուլիսի 20, № 143 և «Մշակ», 1918, հուլիսի 20, № 141: Թերթերի այդ համարներում Խույն բովանդակությանը հայտարարություններ են տպագրել նաև պետականի եղբայր Մխիթար Եպիսկոպոսը և Տիգրիսի հայ քահանայական շաքար:

Ի՞նչպիսի ընթացքով գիտնականի հիշատակին նվիրված այդ ծիսական արարողությունը, և Թումանյանը, որն, անկասկած, այդ օրը Վանքի մայր եկեղեցում էր, հանգուցյալի վշտացած մտերիմների շարքում, ի՞նչ արեց անձամբ, մանրամասնություններ հայտնի չեն:

Այս էլ պարծավ նրանց մեծ բարեկամության մասին վիպող պատումի վերջին, ողբերգական էջը:

Լրացում էջ 36-ի. Վերջերս, ոտսերեն թարգմանության շնորհիվ՝ մեզ մատչելի դարձավ հին հեղինակն ընդգրկի V—VI գ. պահլավերեն, իսկ այս վերջինից էլ VIII գ. արաբերեն թարգմանված «Մինդգադի դրո» գլուխներից մեկը, որտեղ նորից գտնում ենք «Մի կաթիլ մեղրի մասին» առակը՝ ասորերենից փոքր-ինչ տարբեր խմբագրությամբ,

«... Մի անգամ մի մարդ չուրեն ընկած՝ որս էր անում: Սարերում նա գտավ մի քարանձավ, ներս մտավ և մեջը տեսավ մեղրով լիքը մի փես: Տիկը, որ միշտ առնում էր հետը, լիքը լցրեց, ուսն առավ և բալլերն ուղղեց դեպի գլուխ՝ նրա հետ էր նաև որսորդական շունը, որին շատ էր սիրում: Նա կանգ առավ նպարավաճառի խանութի մեռ: Եւ առաջարկեց իր մեղրը: Խանութի տերը գնեց այդ մեղրը, բայց արեց տիկը և մի քիչ լցրեց աճանի մեջ, որ տեսնի, թե ինչպիսին է: Պատահարար, մի կաթիլ մեղր կաթեց հատակին, և ճանճերն անմիջապես հավարվեցին շուրջը, անդամ թռավ եկավ մի ճնճղուկ: Նպարավաճառը մի կատու ուներ. տեսնելով ճնճղուկին՝ սա հարձակվեց վրան: Նկատելով կատվին՝ որսորդի շունը թռավ կատվի վրա և պատուռ-պատուռ արեց: Այն ժամանակ նպարավաճառն էլ սպանեց որսորդի շանը: Որսորդը մի գլուխից էր, իսկ նպարավաճառը՝ մեկ ուրիշ գլուխից: Լսելով դիպվածի մասին՝ նպարավաճառի և որսորդի համադրուղայինները վերցրին իրենց զենքերը, հասան պատահարի վայրը, մարտական շարքեր կազմեցին և սկսեցին կենաց ու մահվան կռիվ մղել: Նրանք սրածնցին ու ջարդվեցին այնքան ժամանակ, մինչև որ ժողովրդի մեծ մասը կոտորվեց, և ո՛չ որ, բարձրալն ալլահից բացի, չդիտե, թե քանի՞ մարդ զոհվեց այնտեղ» («Средневековые арабские новеллы и повести», изд. «Наука», М., 1982, с. 23):

Միևնույն դրվագի վերապատումը՝ մեզ չհասած հին պահլավերեն թարգմանության հիման վրա X գ. կազմված զույգ խմբագրությունների օգտագործմամբ և մեծապես ձոխացված, տե՛ս XII դարի պարսիկ դրող Մուհամմադ ալ-Ջուհրի առ-Սամաբքանդիի «Մինդրադ-նամե» ժողովածվում (ոտսերեն առաջին թարգմ. Մոսկովա, 1960, էջ 164—167, «Պատմություն որսորդի, մեղրի, շան, արխի և նպարավաճառի մասին» հատվածը):

Հազիվ թե Թումանյանին ծանոթ լինեին զրույցի՝ միջնադարյան Արևելքում տարածված այս տարբերակները, բայց նա հայկական տարբերակների ուսումնասիրության ընկալքում կռահել է զրույցի նախնական վիճակն ու ողին և բատ այդմ՝ ընտրել սյուռ-ժետային դժի ավելի- բնական ընթացք, սիմվոլիկ կերպարների ավելի հավանական ու տրամաբանական կազմ, որի հետևանքով՝ առաջին հայացքից այն տպավորությունն է ստացվում, թե առակի թուճանյանական մշակումը շփման ավելի շատ եղբեր ունի արևելյան հնօրյա տարբերակների հետ, քան՝ ուշ-միջնադարյան հայկական գրառումների, որոնց ազդեցություն էլ, ի վերջո, առաջիններն են:

ԽԱՌԱԿ ԳՅՈՒՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՒՄՆԵՐ

1. ՏԱՐԲԵՐԱԿԻՅ ՄԻՆՉԵՎ ԲՆԱԳԻՐ

...Բայց հասել է նա մի ջինջ պարզության
Որ ձեռք է բերվում «դժվար վարժությամբ»:
Ն. Զարեհյ

Ժամանակակիցները վկայում են, որ Հովհ. Թումանյանը հանպատառաստից բանաստեղծություններ գրելու անդուզական վարպետ է եղել: Հիրավի, բանաստեղծի գրական ժառանգության մեջ զգալի տեղ են գրավում, ինչպես ինքն է սիրում ասել, «ձեռաց» բանաստեղծությունները, դրանց թվում տասնյակ, այսպես կոչված, «ալբոմային» ոտանավորներ ու երգիծական կտորներ՝ գրված այս կամ այն առիթով:

Մեծ բանաստեղծն ինքն էլ տրտնջացել է բախտից, գրելով, թե իր ստեղծագործական կյանքն անցել է ոտի վրա, «վռազ»:

Սակայն հանպատառաստից ստեղծագործությունները, որ նվազ օժտված բանաստեղծների ժողովածուներում տեղ են գտնում, կարելի է ասել «խորհրդակցական ձայնի իրավունքով», այս դեպքում հաճախ բանաստեղծական դոհարներ են իմաստասիրական խորքով, թումանյանական արվեստով ու կաշառող պարզությամբ:

Ընթերցող հասարակայնությունը լավ գիտե գրանք, ուստի բավարարվենք միայն մեկ օրինակով, որն էլ, հավանաբար, ամենափայլունը չէ իր տեսակի մեջ.

Կանցեհն օրերն, Անուշ ջան,
Կանցեի քո հերն, Անուշ ջան,
Ու կըտանի իրեն հետ
Իր ցավն ու սերն, Անուշ ջան:

Յավը՝ անտակ ծովի պես,
Սերը՝ անհագ սովի պես,
Պովի միջին ու սովի
Անբախտ Սայաթ Նովի պես:

Սա գրված է 1917 թ. նոյեմբերին, բանաստեղծի զուտոր Անուշի ալբոմում, և առաջին անգամ լույս է տեսել միայն հեղինակի մահից հետո, 1934 թ. Ե. Չարենցի խմբագրությամբ հրատարակված «Գեղարվեստական երկեր» ժողովածուի մեջ:

Այժմ կրկին մի հայացք նետենք այս զոդտրիկ բանաստեղծությանը, որը ծնվել է միանգամից, առանց, այսպես կոչված, «ստեղծագործական տառապանքի»:

Նախ ժամանակի մասին: Բանաստեղծը հենց նոր հասարակական բուռն կյանքի տարիներ էր ապրել: Մի կողմից համաշխարհային պատերազմը, որին մասնակցում և զոհեր էր տալիս նաև հայ ժողովուրդը, փետրվարյան հեղափոխությունը, որի արձագանքներն, իհարկե, հասել էին նաև Անդրկովկաս, մյուս կողմից համիդյան Թուրքիայում հայկական ջարդերի զեռ շցամաքած արյան գետերը, արյունաբերու ոստիկից ի սփյուռս աշխարհի մաղապուրծ փախած հայ գաղթականները, հայ որբերի հոծ բազմությունները, որ մեռնում էին Արևելյան Հայաստանի վանքերի ու եկեղեցիների դավիթներում: Այս բոլորի ականատեսն ու ցավաքաշն էր Թումանյանը, որի մեջ հազարավոր տնանկները փրկության խարիսխ էին տեսնում: Նա շրջում էր բնակավայրից բնակավայր ավելի շատ աղգի տառապանքով, քան բանաստեղծությամբ լցնելով հոգին ու ժամանակը: Ահա, այս ժամանակ է գրված սույն հանպատրաստից բանաստեղծությունը և միանգամայն բնական է, որ ինքնաբնութագրման այս օրինակելի փորձում նկատում ենք և՛ հասարակական մեծ վիշտը, «ցավի անտակ ծովը», և՛ բանաստեղծի անընդգրկելի սերը մերձավորի նկատմամբ, որը սովի նման կեղեքում է նրա հոգին:

Այսպիսին են Թումանյանի հանպատրաստից բանաստեղծությունները:

Բայց դրանցից ստացվում է նաև այն տպավորությունը, թե իբր բանաստեղծն առհասարակ «հեշտ» է՝ գրել, թե նա պարզապես խաղացել է բառերի հետ, մարդարիտների նման տողերը շարվել են գրեթե առանց ճիգի: Մի՞թե շատ շատերի մտքով հիմա էլ չի անցնում, թե առանձնապես զժվար չէ՝ գրել «Անիծած հարսը».

Վաղ ժամանակ մի հայ շենում
Մի հարգեոր հարսն է լինում:
Նրա բերնից՝ կեսուր-կեսառ
Ձէին լսել մի շունչ, մի բառ,

Չէին տեսել շուրթը մի օր...
էսպիս խոնարհ ու հարգեալ... և այլն:

Բայց այստեղ է, որ ուզում ենք հիշել ն. Չարենցի հայտնի տողերը.

Նվ իմացեր ուրեմն, որ ոչ մի աշխատանք
Տքնաջան չէ այնքան, որքան հոգու հերկը.—
Ի սկզբանե էր բանը, և բանն էր ճիգ ու ջանք,
Նվ ջանքին առնթին էր — երգը:

Այո՛, որքան էլ վարմանալի թվա, մեծ բանաստեղծը, որ, ասում են, բարձր տրամադրության մեջ երբեմն պարզապես չափածո է խոսել, միաժամանակ այնպիսի ճիգ ու ջանք է գրել յուրաքանչյուր տողի, յուրաքանչյուր բառի վրա, որպիսին չենք նկատում շատ ուրիշ բանաստեղծների ստեղծագործությունները քննելիս:

Այս մասին է լինելու խոսքը:

Հիշում եմ. շատ տարիներ առաջ արժանահիշատակ Արամ Ինճիկյանի հետ մի օր այցելեցինք Վարպետին: Խոսքն Արամը բացեց. Թեման բանաստեղծությունը հղկելու արվեստն էր: Իսահակյանն իր հայտնի բանաստեղծություններից մեկի մեջ մի բառ էր ուզում փոխել: Արամին ու ինձ թվում էր, թե ժողովրդի մեջ մտած երգին այլևս ձեռք տալ չէր կարելի: Ասացինք: Այդ ժամանակ էր, որ Վարպետը հանկարծ ասաց. «Բանը գրելը չի, բանը ջնջելն է»: Հետո նա օրինակ բերեց Թումանյանի «Գառնիկ ախպերը», ավելի ճիշտ՝ զրա առաջին տալադրության սկիզբը.

Մայրիկը մեռավ, հայրիկը մեռավ,
Մանուկն ու Մանուշ անտեր մնացին.
Մարդիկ անկշտում, մարդիկ անիրավ,
Փոքրիկ որբերին եկան զրկեցին:
Ու նրանք անուռն, նըրանք հալածված,
Նլան, բռնեցին իրարու ձեռքից,
Անձանոթ ճամփով, տկուր ու սոված
Հեռացան, կորան էն շար աշխարհից:

Բառացի չեմ հիշում Վարպետի խոսքերը, բայց ասածի իմաստը մոտավորապես այն էր, թե շատ բանաստեղծներ կպարծենային այսպիսի անթերի տողերով, թե միայն խոշոր բանաստեղծներն են ունակ այսչափ «դաժան» լինելու իրենք իրենց հանդեպ և հետագա հրատարակություններից դուրս թողնելու այսքան գեղեցիկ տողերը՝ հասկանալով, որ, անկախ ինքնակա արժեքից, սրանք նոր բան չեն ավելացնում հեքիաթի ընդհանուր իմաստին:

Այս փաստին ուզում ենք ավելացնել ևս մի քանիսը, որոնք ավելի քիչ են հայտնի ընթերցող հասարակայնությանը:

Վերցնենք 1887 թ. գրված «Ամառվա գիշերը գյուղում» բանաստեղծությունը և հետևենք, թե ինչ ձևափոխությունների է ենթարկվել հրատարակությունից—հրատարակություն: Առաջին անգամ «Ամառային գիշերը գյուղում» վերնագրով հրատարակվել է 1890 թ. «Բանաստեղծությունների» Ա. հատորում: Այստեղ 32 տող է: Այնուհետև երեք տարի անց, 1893 թ. «Դաշնակներ» ժողովածուի մեջ լույս է տեսել առանց վերջին բառատողի, իսկ 1908 թ. «Լուսաբերում», որի սեփական օրինակի վրա Թումանյանը կրկին փոփոխություններ է կատարել, արդեն ուղիղ կեսն է՝ 16 տող:

Ահա «Տխուր գիշեր, տրտում գիշեր» սկսվածքով բանաստեղծությունը՝ գրված 1898 թ., որի առաջին տպագրությունը 52 տող է, երկրորդը՝ 10:

Ահա «Եթե մի օր, անուշ ընկեր» սկսվածքով բանաստեղծությունը՝ գրված 1894 թ., որի առաջին տարբերակը՝ հրատարակված 1896-ին «Դաշնակներ» ժողովածուի մեջ, 28 տող է.

Եթե մի օր, անուշ ընկեր,
Դաս այցելու իմ շիրմին,
Եվ նորարույս վառ ծաղիկներ
Տեսնես փոված չորս կողմին,

Դու չը կարծես թե հասարակ
Ծաղիկներ են բաքիդ տակ,
Կամ թե զարուհն է այն բերել,
Իմ նոր տունը զարդարել:

Նրանք չերգած իմ երգերն են,
Որ սրտումս ես տարա,
Նրանք սիրս այն խոսքերն են,
Որ դեռ չասած ես մեռու:

Նրանք իմ ջերմ համբույրներն են,
Այն աշխարհից ուղարկված,
Որի ճամփենք բո առաջն
Դերկվածով է փակված...

Քեզ համար եմ ողջ ուղարկել,
Որ քու կուրծքը զարդարես,
Որ իմանաս, քեկ մեռել,
Ձեմ մոռացել սակայն քեզ...

Եվ քե մի օր, անուշ ընկեր,
Դաս այցելու իմ շիրմին,
Հիշիւ այս օրն և միտդ բեր
Քո մեռացած մանեմին:

Նա կարկամած շրթունքներով,
Դերկվածի մութ խորքում,

Ըսվախվում է դեռ ոչ սիրով,
Քո անունն է դեռ երգում...

1903 թվականին, երկրորդ անգամ հրատարակելով («Բանաստեղծություններ», Թիֆլիս, 1903), Թումանյանը դուրս է թողել վերջին երեք տունը: Այդպես հրատարակել է նաև 1908 թվականին՝ իր բանաստեղծությունների Բաքվի ժողովածուի մեջ: Բայց մենք հիմք ունենք ենթադրելու, որ բանաստեղծն այս կրճատումը ևս բավարար չի համարել: Վերջին ժողովածուի իր սեփական օրինակում, մի քանի շտկումներ անելով, նա ջնջել է ևս մեկ տուն, թողնելով միայն առաջին 12 տողը:

Ինչ իմաստ ունի այս վերահատույթունը, որն առաջին հայացքից կարող է նաև արշունոտ թվալ:

Առաջին տարբերակում հիմնական մոտիվն ընկերական սերն է, անձնուրաց, անձնազոհ, բայց, այնուամենայնիվ, ներանձնական, որը հասարակական ավելի փոքր հնչեղություն ունի, քան այն գաղափարը, որ դրված է երկրորդ տարբերակի 12 տողի մեջ: Այստեղ (երկրորդ տարբերակում) սերը չի մասնավորվում, չի կոնկրետանում որպես մեկ մարդու նկատմամբ տաժած զգացում, այլ ընդհանրանում, լայնանում, դառնում է հայացք աշխարհի նկատմամբ, բանաստեղծի մեծ հումանիզմի գեղարվեստական արտահայտությունը: Այլարտի մեջ ընդգծելով, որ երգը ոչ այլ ինչ է, քան աշխարհին ուղղված սիրո խոսք, Թումանյանը բյուրեղացնում է բանաստեղծության ու բանաստեղծի դերի մասին ունեցած իր հայացքը, իր պոետիկան:

Այստեղից դժվար չէ անցնել այն հարցին, թե ինչպես էր բանաստեղծը մշակում այս կամ այն հատվածը՝ ավելի կուռ դարձնելով գեղարվեստական խոսքն, իսկ առանձին գեպքերում նաև փոխելով բանաստեղծության բնույթը, ոգին, իմաստասիրական խորքը, ստանալով բուրրովին այլ, անհամեմատ ավելի բարձր որակ:

Մեջ բերենք «Արուսյակ» բանաստեղծության մի հատվածի երեք տարբերակները:

Այս բանաստեղծությունը, որն իր ընդգրկմամբ և համակելու ուժով մեր խոհական քնարերգության հազվագյուտ նմուշներից է, ստեղծվել է 1922 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին, արդեն դատապարտված բանաստեղծի հիվանդության ժամանակավոր մեղմացման օրերին, երբ Թումանյանն իրեն շրջապատողներից ավելի տարտամ էր զգում մոտալուտ ողբերգությունը: Այդ օրերին նա իր մեջ ուժ գտավ գրելու լույսի և հույսի այս արևահամ ձոնը...

Արխիվում պահպանվում են բանաստեղծության երեք տարբերակ, որոնք հեղինակն այդպես էլ սպագրված չի տեսել և, թերևս, չի էլ համարել ավարտուն:

Ահա այդ երեք տարբերակների նախերգանքային հատվածները.
Ա. ինքնագիր.

Պայծա՛ռ, պայծա՛ռ
Հաղած իր վառ
Ճահանչները անասակ,
Ջրվա՛րթ, զրվա՛րթ,
Աստեղաղարդ
Գարսյաններից կասուտակ,
Ահե՛ղ, ահե՛ղ,
Ու աշագեղ
Երկինց գուտորը դարկողիմ,
Շըբե՛ղ, շըբե՛ղ,
Հրաշագեղ
Գուրս է գալիս սիրահանմ...

Բ. ինքնագիր.

Պայծառ
Ու վառ
Շողեր հաղած
Անասակ.
Ջրվարթ
Ու վարդ
Գարսյաններից
Կասուտակ...

Գ. ինքնագիր.

Պայծառ
Ու վառ
Շողեր հաղած
Անասակ...

Ընդամենը վեց բառ, չորս տող: Ինչու՞ և ինչպե՞ս է, որ առաջին տարբերակի 12, իսկ երկրորդի՝ 8 տողերը երրորդում աչդպես սեղմվել են, ներփակվել վեց բառի, չորս տողի մեջ, որ առաջին տարբերակի համեմատությամբ փոխվել է նաև տաղաչափությունը: Չէ՞ որ առաջին տարբերակը ևս ինքնին ավարտուն և ամենեին ոչ հետևակ բանաստեղծություն է:

Բանն այն է, որ Բումանյանն այստեղ փոխել է բանաստեղծության իմաստային առանցքը: Նախնական մտահղացմամբ նա որոշած է եղել նկարագրել ցայգասողը որպես լույսի և հույսի խորհրդանիշ: Հետո, երբ շիջել է առաջին ներշնչման բուցը, իրեն հատուկ նրբանկատությամբ, նա զգացել է, որ նպատակին ավելի լավ կարող է հասնել փոխելով նկարագրական տոնը, միջնադարյան դիմառնական երկերի օրինակով մարդեղացնելով երկնային լուսատուին և մտերմիկ խոսք բացելով նրա հետ: Իսկ երբ նկարագրական ոճը տեղի է տվել ներշնչված դիմառնական խոսքին, բնականաբար, սլիափ փոխվել նաև բանաստեղծության

ճուտքը, քանի որ դրան հետեւելու էր դիմառնական բանաստեղծության մի անթերի և խորիմաստ նմուշ.

Ո՛վ, թարմ, ուրախ,
Շաղաղ-շարժաղ
Պայծառ ու պաղ
Լու՛յս:
Բարձր սարի,
Մաղկի, ջրի,
Սիրո գերի
Կո՛ւյս:
Անտառ-բույսի,
Անսեր որսի,
Անսեր կույսի
Հո՛ւյս...
Մաղի՛ր, ծաղի՛ր,
Ջարկի՛ր, զարկի՛ր,
Չարի, շարբի
Մութն հալածիր
Արուայա՛կ... և այլն:

Բերենք մեկ օրինակ ևս:

«Աստղերի հետ» բանաստեղծությունը Թումանյանը գրել է 1891 թ. հուլիսի 17-ին, այսինքն երբ դեռ 22 տարեկան էր: Հեղինակի դուստր Ն. Թումանյանը հիշողությամբ մեջ է բերում բանաստեղծի խոսքերն այդ մասին. «Հիշում եմ «էյ աստղերը» գրելու օրը: Դսեղ էի, Չաղի ձոր էի գնացել որսի: Կալի ժամանակն էր, աստղալիք գիշեր, պառնեցի դա-դայից հեռու, կալի մոտ ու էստեղ էր, որ գրել եմ «էյ աստղերը»¹:

Բանաստեղծությունը վերամշակման է ենթարկվել գրելուց 12 տա-րի անց, երբ փոխվել էր Թումանյանի հայացքն աշխարհի և մահվան ու անմահության հարաբերության մասին: Այդ այն ժամանակներն էին, երբ նա արդեն ամենայն հայտնի բանաստեղծ էր, երբ գրում էր «Մար-գարեություն», «Հայոց վիշտը», «Հայոց լեռներում», «Մեր ուխտը» և նման բանաստեղծություններ՝ հայ ժողովրդի ճակատագրի հոգսն ուսե-րին առած: Այդ ժամանակների և իր մասին ինքը Թումանյանը գրել է. «Հայնեն ասում է բանաստեղծի սիրտը աշխարհի կենտրոնն է: Վայ մեր աշխարհի բանաստեղծին ու նրա սրտին, և, հիրավի, իմ սրտի վրա շա-փաղանց սաստիկ ծանրանում են մեր աշխարհի ամեն ցավե-րը...»: (V, 202):

Բանաստեղծության գրության ու մշակման ժամանակների համա-դրումը մեզ հնարավորություն է տալիս լավ հասկանալու երկու տարբե-րակների մեջ եղած սկզբունքային տարբերությունը: Եթե առաջին տար-

1 Տե՛ս Ն. Թումանյան, Հուշեր և զրույցներ, Երևան, 1969, էջ 240:

բերական հայրենի բնությամբ ներշնչված մանուկ բանաստեղծը պայ-
ծառ հայացքով է նայում ապագային, և ավարտի տողերն այն մասին,
թե աստղերը կշողան նաև նրա շիրիմի վրա, զուտ իմաստասիրական,
վերացական գունավորում ունեն, ապա երկրորդ տարբերակում զրանք
բխում են բանաստեղծության ոգուց և զրանցում ներշնչանքի աղբյուրը
կյանքի դաժան փորձություններով անցած ազգային բանաստեղծի հա-
մապարփակ և ապրված խոհն է:

Ա. տարբերակ.

Շողում էիք դուր,
երբ ես գեռ մանուկ
Աշխույժ ու կայտառ,
Ձեզ նման պայծառ
Թրբրում էի
Եվ ցավ շունհի:
Շողում եմ և արդ,
Երբ երիտասարդ,
Անուն հույսերով
Խանդավառ սիրով
Եվ միշտ արագու
Նայում եմ հեռու...
Կըշողաք նաև
Շիրիմիս վերև...

Բ. տարբերակ.

Ժպտում էիք դուր
երբ ես գեռ մանուկ
Աշխույժ ու կայտառ,
Ձեզ նման պայծառ
Թրբրում էի
Ու ցավ շունհի...
Ժպտում եք այսօր,
երբ թույլ ու անզոր,
Կորած հույսերիս
Կրակիծն եմ լալիս...
Կըժպտաք նաև
Շիրիմիս վերև...

Երկը հղկելու, բյուրեղացնելու անօրինակ կարողությունն ու խոս-
քի նկատմամբ մեծ բանաստեղծի պատասխանատվության զգացումն
ավելի շոշափելի է երևում, երբ հետևում ենք տողը կառուցելու թու-
մանյանակալն արվեստին: Բերենք միայն մի տողի պատմություն:

«էյ, գիժ ջահելներ, վառ-վառ ծաղիկներ» սկսվածքով բանաստեղ-
ծությունը Թումանյանը գրել է 1890-ական թվականներին, սակայն չի
հրատարակել: Արխիվում պահվում է այս բանաստեղծության մեկ սեւա-

գիր-ինքնագիր, սրանից էլ հրատարակվել է նախ «Գեղարվեստական խրկեր» ժողովածուում, ապա և գիտական հրատարակության առաջին հատորում:

Ահա բանաստեղծությունը.

էյ, գիժ ջահելներ, վառ-վառ ծաղիկներ,
Բուած մեր կյանքի տխուր ճամփի շուրջ,
Աշխարհք մայրական մի գիրկ է ձեզ դեռ,
Հառաչքը՝ օրորք և կյանքը՝ անուրջ:

Ա՛հ, վաղուց դարձնած ու շատ տառապած
Ես անց եմ կենում այս տըխուր ճամփով,
Բուրմունքս՝ ցրված, պըսակս՝ թափված,
Երկիրս էլ մի՛նա՞ծ թուխտով ու ամպով:

Ես անց եմ կենում, և ժպտում եք դուք,
Ցրում եք առժամ թախիժն իմ սըրտի...
Ո՛հ, դալար մընաք, մեր կյանքի ծաղկունք,
Ժպտացեք այդպես ամեն անցորդի:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ փոփոխությունների է ենթարկվել տաս-
ներորդ տողը, մինչև իր վերջնական կերպարանքն ստանալը.

Ա Կանչում եմ ուսախ հուշերն իմ սըրտի
Բ Կանչում եմ նախկին հուշերն իմ սըրտի
Գ Կանչում եմ պայծառ հուշերն իմ սըրտի
Դ Մեղմում եմ ծառե թախիժն իմ սըրտի
Ե Ցրում եք առժամ թախիժն իմ սըրտի

Ինչպես տեսնում ենք առաջին երեք տարբերակներում խոսքը հու-
շերի մասին է, որ ծնվում են բանաստեղծի սրտում, երբ նա հանդիպում
է «գիժ» ջահելներին: Այս հուշերն առաջին տարբերակում «ուրախ» են,
հրկրորդում՝ «նախկին», երրորդում՝ «պայծառ», սրկումներ, որոնք
բացահայտում են, թե ինչպիսին է եղել բանաստեղծի երիտասարդու-
թյունը, բայց չեն բացատրում նրա հոգեվիճակը բանաստեղծությունը
գրելու մոմենտին: Վերջապես. չորրորդ տարբերակում «հուշեր» բառին
փոխարինելու է դալիս «թախիժ» բառը, որը միանգամայն հարիր է բա-
նաստեղծության ոգուն: «Գիժ» ջահելները մեղմում են բանաստեղծի
հոգու թախիժը: Բայց սա էլ դեռևս այն չէ: Այս տարբերակում որքան էլ
«թախիժ» բառի իմաստը խտացնելու համար բանաստեղծը դրանից
առաջ դրել է «ծանր» որոշիչը, այնուամենայնիվ, թախժի խորութունն
այնպես չի զգացվում, ինչպես նա կցանկանար, քանի որ հենց միայն
«գիժ» ջահելների հետ հանդիպելուց այն կարող է մեղմանալ: Եվ, ի
կատարումն ստեղծագործական փայլուն աշխատանքի՝ հայտնվում է

Հինգերորդ տարբերակը, որտեղ «ծանրը» չկա, ոչ էլ թախիծն է մեղմանում, այլ պարզապես ցրվում է, այն էլ միայն առժամ.

Յրում եր առժամ թախիծն իմ սրտի...

Մեկ տողի հինգ տարբերակ, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող էր բավարարել մի «սովորական» բանաստեղծի: Բայց սա ամենևին էլ առաստաղը չէ: «Տպավորություններ» բանաստեղծության 20-րդ տողն, օրինակ, ոչ թի հինգ, այլ տասնվեց տարբերակ ունի:

Հովհաննես Թումանյանը երբեք այն կարծիքին չի եղել, թե բանաստեղծի միակ և սրբազան կոչումը նյութական աշխարհի գեղարվեստական «հայտնագործումն» է: Նա գիտի, որ բանաստեղծության թեմաները շատ հաճախ «հավերժական» են, որ, ինչպես ինքն է գրում, նույնիսկ «Շեքսպիրից առաջ են հայտնաժ գոլոր այն մտքերը, որ նա իր հանճարի ֆոկտուսի միջով ցույց է տալիս աշխարհին» (V, 157): Սա ասվում է ոչ թե գեղարվեստական երկի բովանդակությունը թերագնահատելու, այլ յուրաքանչյուր ստեղծագործողի արվեստի յուրօրինակությունը և զրա հղկման ու փայլեցման նշանակությունն ընդգծելու համար: «Մտքերը որ արգեն կան...— շարունակում է նա,— առնել, կենդանագործել ու (ավելի պարզ ու շքեղ) պատկերացնել, ներկայացնել հասարակությանը» (V, 157) միշտ հավատարիմ այն խտացած իմաստությունը, թե միևնույն հոդից «բրուտը կճուճ է շինում, աստված՝ մարդ» (V, 153):

2. ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ԲՈՒՄԱՆՅԱՆԸ

Ամենից առաջ ասենք, որ մենք խնդիր չենք առաջադրել գեղագիտորեն ու մանրամասն վերլուծել առանձին ստեղծագործություններ: Ասենք նաև, որ մեր նպատակներից դուրս է կանգ առնել մեծ բանաստեղծի բոլոր մանկական երկերի կամ այն բաղմամբիվ ստեղծագործությունների վրա, որոնք անմիջականորեն ուղղված չեն եղել մանուկներին, սակայն վաղուց արգեն տեղ են գտել նրանց սիրելի երկերի շարքում: Սա պարզապես մի փորձ է մանկական գրականության տեսադաշտից դիտելու Թումանյանի ժառանգությունը և անելու մի քանի, մեղ կարևոր թվացող, եղբայրանդամներ: Ուստի խոսք չենք բացելու, օրինակ, պատմվածքների ու զրույցների մասին, որոնցից շատերը, նույնիսկ, մանուկ կամ պատանի ընթերցողների համար են գրված, իսկ մնացածներն էլ, ինչպես հայ գրականության ամենակատարյալ պատմվածք՝ «Գիլգոթը», հարադատ ու սիրելի են առհասարակ բոլոր ընթերցողներին: Նույն պատճառով չենք քննելու պոեմները, լեգենդների ու բալլադների խոշորագույն մասը և ոչ իսկ «Սասունցի Դավիթը», որով առավելապես

Ճանաչում է հայ ընթերցողների այսպես կոչված միջին խավը մեր էպոսն անգամ մեր օրերում, երբ հրապարակի վրա կան մի քանի ուրիշ մշակումներ ևս ու ժողովրդական պատումների ստվար ժողովածուները:

* * *

Առհասարակ դժվար է գտնել մի գրող, որը մի կամ մի քանի երկ գրած չլինի մանուկների համար: Ինչ վերաբերում է բանաստեղծությանը, ապա այդ ասպարեզում մանկական ոտանավորը համարյա թե սիրտ թևալի նման անխուսափելի է: Մյուս կողմից՝ այժմ, երբ մեր մոլորակի կրտսեր քաղաքացիներն անհամեմատ խելոք ու բանիմաց են հարյուր տարի առաջ աշխարհ կիսած իրենց նմանակներից, երբ նրանք ունակ են ընկալելու հասարակական կյանքի բավականաչափ բարդ երևույթներ, կարծես թե ջնջվել են մանկական ու մեծահասակների գրականության սահմանները: Եթե նկատի ունենանք նաև պատահիներին հասցեագրվող, կամ, ավելի ճիշտ, նրանց համար ընկալելի ու սիրելի գրքերը, ապա առերևույթ վերանում է, նույնիսկ, «մանկապատանեկան գրականություն» հասկացողությունը: Հիրավի, ո՛չ Սվիֆտի «Գուլիվերի ճանապարհորդությունը», ո՛չ Դեֆոյի «Ռոբինզոն Կրուզոն», ո՛չ Սերվանտեսի «Դոն Զիշոտը», ո՛չ էլ Հաշեկի «Քաջ զինվոր Շվեյկի արկածները» չեն գրված մանուկների համար, բայց դարձել են մանկապատանեկան գրականության զարդեր: Այսինքն՝ թվում է միանգամայն իրավացի այն տարածված տեսակետը, թե գրականությունը գրականություն է՝ լինի մանկական, թե «մեծական», և բոլոր դեպքերում իբր միակ չափանիշն դադափարական ու գեղարվեստական կառարելության աստիճանն է: Մի տեսակետ, որի դեմ դժվար է առարկել:

Եվ, այնուամենայնիվ, եղել է ու կա մանկական գրականություն, որը գաղափարի ու գեղարվեստի հիմնական չափանիշներից բացի ունի նաև ուրիշ չափանիշներ, այնպիսի առանձնահատկություններ, որոնցով աչքի է ընկնում գեղարվեստական գրականության ընդհանուր համակարգում: Ավելին՝ լինելով յուրօրինակ, նա ունի նաև իր բարդությունները, որոնց հաղթահարումը չի վիճակված բոլոր գրողներին, անկախ նրանցից յուրաքանչյուրի օժտվածության աստիճանից:

Կարճ ասած՝ մանկական գրող չեն դառնում, այլ ծնվում են, և տաղանդավոր մանկագիրները, աշխարհի լավագույն գրողների շարքին են պատկանում:

Իսկական իմաստով հայերիս լավագույն մանկագիրը Հովհաննես Թումանյանն է:

Սեղմ բնութագրումներում, նկատի ունենալով նրա ստեղծագործության ընդհանուր արժեքը կամ դրա այս կամ այն կողմը, Թումանյան-

յանին անվանել են «վշտի ու թախծի երգիչ», «հանճարեղ լուսեցի», «հայ-րենի եղերքի քնարերգու», «ամենայն հայոց բանաստեղծ»։ Սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ Թումանյանին կարելի է անվանել նաև «ամե-նայն մանկանց բանաստեղծ»։ Սա պատմական իրողություն է ոչ միայն բանաստեղծի հանճարի արտահայտման բնատուր երանդներով, այլև, ինչպես կփորձենք հաստատել, նրա մտածողության սիստեմով, խնդիր-ների այն համակարգով ու նպատակներով, որ նա առաջադրում է ինքն իրեն։ Դրա համար հարկավոր է հղել մանուկների նկատմամբ Թուման-յանի քնքուշ ու անհաղթահարելի սերը։ Հարկավոր է հղել, որ նա ման-բաման ուսումնասիրի մանկական հոգեբանությունը, քաջատեղյակ լի-նի մանկական գրականության առանձնահատկություններին և խորա-պես զգա զրա կարևորությունը։

Թումանյանի համար հարցի այս երեք կողմերն էլ հղել են հանա-պաղօրյա հացի նման կենսական։

Մանկական գրականության կարևորության մասին մեծ բանաս-տեղծի ասույթներից բերենք մեկը։ 1922 թ., Պ. Մակինցյանին ուղղված նամակում, արդեն ծանր հիվանդ Թումանյանն իր մեծագույն մտահո-գություններից մեկն արտահայտել է այսպես. «Ասում ես մանկական գրականության սով է։ Ծիշտ ես ասում։ Բայց միայն էսօր չի էդ սովը։ Էդ սովը միշտ հղել է և էսքան մանուկներ ունեցող էս ժողովուրդը կամ նրա մտավորական ղեկավարները երբեք չհասկացան, թե ինչքան ահ-ռելի աղետ է էդ սովը և ինչ պետք է անեն սրա առաջն առնելու հա-մար» (V, 472)։

Մենք չենք ծանոթագրի այս նշանավոր միտքը, բանի որ մի կող-մից այս կապակցությամբ ստիպված կլինենք շափազանց երկար դա-տողություններ անել, մյուս կողմից հանճարեղորեն պարզ է սա ու հաս-կանալի։

Այժմ տեսնենք, թե մեծ գրողն ինչպես է պատկերացնում մանկան, մասնավորապես կրտսեր տարիքի մանկան հոգեբանությունը։ Այս հարցում մեզ լավ ծառայություն կարող է մատուցել 1915 թ. «Մանուկ» ընկերության հայրենագիտական խաղերի կապակցությամբ հրատա-րակված «Աղդը», որտեղ Թումանյանը շեշտում է մանկական հոգեբա-նության ամենակարևոր գիծը. «Մանկությունը,— գրում է նա,— մար-դու կյանքի էն ամենաբնորոշական շրջանն է, երբ նա չորս կողմից ընդու-նում է, սնունդ է առնում ու զարգանում շարունակ... Խաղը նրա, մա-նուկ մարդու բնական, օրգանական պահանջն է, նրա լրջությունն է, նրա էությունն է։ Խաղում է նրա մատաղ կյանքի ամեն մի մասնիկը, խաղում է նրա թրթուռն սիրտը ջահել կյանքի մեջ, ու կյանքում ամեն

բանի նա խաղով է մոտենում, խաղով է քննում, խաղով է հանաչում ու ընդունում: Դա նրա ձենն է, նրա մեթոդն է»: (IV, 328):

Ինչպես տեսնում ենք, մեջ բերված հատվածում սողամեջ առկա է մանկական գրականության առանձնահատկությունները հաշվի առնելու պահանջը: Բայց ահա նաև մի բանի տող, որոնք արդեն անմիջականորեն են վերաբերում այս կարևոր խնդրին. «Հենց էստեղ էլ,— շարունակում է նա,— հարց է առաջ գալիս՝ ի՞նչ սնունդ տալ և ի՞նչ ձևով տալ: Ինչ վերաբերում է սնունդին, ամեն բան, ինչ շրջապատում է նրան, ինչ որ գոյություն ունի աշխարհում, սնունդ է նրա համար: Միայն թե պետք է իմանալ գտնել էս ամսպառ սնունդ տալու ձևը: Եվ մինչդեռ մենք նստած խորը մտածում ենք էս դժար հանելուկի վրա, ինքը մանուկ հասակը ցույց է տալիս էն հրաշալի ձևը ու ամեն տեսակի սնունդ էլ պահանջում է իր ուղած ձևով, խաղով»: (Նույն տեղում):

Այսպես, ուրեմն.

Մանկական գրականության սովից, այդ «հանելի աղետից», որ սրտի կեղեքող ցավով է հիշատակում բանաստեղծը, մինչև այդ գրականության բնույթն ու մատուցման ձևը: Որքան էլ սեղմ, այնուամենայնիվ, մի կառուցիկ սիստեմ է սա հայ մանկագրության տեսության մեջ, որ չենք հանդիպում ուրիշ ոչ մի դասականի խոհերում, ի բաց առյալ, թերևս, մեծ Աբովյանին: Այս սիստեմն աչքի առաջ ունենալով միայն կարելի է ճիշտ բացատրել Թումանյանի ստեղծագործության մի զգալի մասը:

* * *

Հայտնի է, որ Թումանյանը չի գրել բանաստեղծական այնպիսի շարքեր, ինչպիսիք գրել են, օրինակ, Իսահակյանն ու Տերյանը: Այս տեսակետից բացառություն են կազմում, թերևս, քառյակները:

Բայց մանրամասն ծանոթանալով բանաստեղծի ժառանգությանը՝ նկատում ենք, որ մանուկներին հասցեագրված երկերն, այնուամենայնիվ, խմբավորվում են ստեղծագործական որոշակի նպատակների շուրջ, նպատակներ, որոնք պայմանավորվում են ընթերցողների տարիքային առանձնահատկություններով:

Թումանյանը նկատի ունի մանուկ ընթերցողների երեք հասակ, որոնք իրենց պահանջներով տարբերվում են միմյանցից: Առաջինը նախադպրոցական կամ հազիվ գրաճանաչ փոքրիկներն են, երկրորդը միջին տարիքի ընթերցողները, իսկ երրորդը պատանիները: Ըստ այդմ՝ յուրաքանչյուր տարիքի համար գրողը ոչ միայն հատուկ ընտրում է թեմաները, այլև մոտեցման միմյանցից բավականաչափ տարբեր եղանակներ: Օրինակ, մանկական գրականության տեսության մեջ վաղուց է

նկատված, որ կրտսեր տարիքի երեխաներին հասցեագրվող երկերի հիմնական նպատակը ճանաչողականն է: Դաստիարակչականն այդ տիպի գրականության մեջ սովորաբար ղեռն հանդես չի գալիս բացարձակ ձևերով, դեռևս չի ընդունում ուղղագիր խրատաբանության կերպարանք: Փոքրիկ երեխան, ինչպես ձվից նոր ելած ճուռը, աչքերը չռած նայում է աշխարհին, իր ղգայարանների միջոցով հավաքում տպավորություններ, իմացություն, փորձ, և այս ժամանակ գրողն առաջին հերթին պարտավոր է ցույց տալ աշխարհը և ապա միայն զգուշորեն ու աննկատ տալ առաջին խրատները: Այս տարիքի երեխաներին Թումանյանն առաջարկում է իր սքանչելի բանաստեղծություններն ու փոխադրությունները՝ «Աղվեսը», «Լուսաբացին», «Առավոտ», «Խնոցի», «Փիսոն», «Գրիչը», «Առաջին ձյունը», «Ծիտիկի օրորքը», «Շունը», «Էս էն տունն է», «Մարտը», «Մի բաց նամակ ամենքին» և այլն:

Ահա «Լուսաբացին» բանաստեղծությունը.

— Մուրրուգո՛ւ.

Արրոր դի՛ կանչեց թափն.

— Ժի՛կ-ճի՛կ, ճի՛կ-ճի՛կ,

Զարթնեց մթնում ծիտը ծափն:

— Մուրրուգո՛ւ.

Խոսեց ծեղկին երկրորդ բերան.

— Հո-հո՛, հո-հո՛,

Նախիրն արդեն հանդը տարան:

— Մուրրուգո՛ւ.

Լույսը բացվեց երրորդ կանչին.

— Վո՛ւյ-վո՛ւյ-վո՛ւյ-վո՛ւյ,

Նստեց նանը տեղի միջին:

Փոքրիկ երեխան այս բանաստեղծությունից իմանում է, որ արազաղը կանչում է դեռ լույսը չբացված և նրա կանչը ադամամոթին մոտալուտ լուսածագի ազդանշանն է: Այդա նա տեսնում է կյանքի դարթոնքը, մարդկանց ու բնության արարածների աշխատանքային օրվա սկիզբը:

«Ծաղիկները» բանաստեղծության մեջ ևս հիմնականը այսպես կոչված «արտաքին» աշխարհի ցուցադրումն է: Այստեղ բանաստեղծն իր մանուկ ընթերցողին լուր է տալիս, որ դարձան գալու հետ նորից հայտնվելու են ձմռան ցրտին ձյան հաստ շերտի տակ թաքնված ծաղիկները:

Իսկ դաստիարակչականն այս բանաստեղծություններում ներփակվում է այն նուրբ քնքշանքի մեջ, որ բանաստեղծն աննկատ փոխանցում է մանկանը՝ իր գորովանքն արտահայտելով առաջին դեպքում լեռնային

գլուղի բնանկարի, երկրորդ դեպքում՝ երբիներանգ ծաղիկների նկատմամբ, որոնց նա համեմատում է մանուկների հետ:

«Եւեբ, կասի, իմ մանուկներ»,
Ու հենց նրանք իմանան,
Գուրս կհանեն զլիւիկները,
Աշիկները էրանան...

Բայց ահա մեծացել է մանուկ ընթերցողը, ծանոթացել և ինչ-որ չափով ընտելացել շրջապատի իրերին ու առարկաներին: Նա այլևս իր առաջին քայլերն է անելու մարդկային հասարակության մեջ: Այստեղ է, որ նրա ձեռքից բռնած պետք է առաջնորդի մանկական գրականության, պետք է առաջինն ասի, թե ինչն է լավը և ինչը վատ, այսինքն ամենաընդհանուր գծերով պետք է ցույց տա բարին ու չարը՝ հասարակական իմաստով:

Այստեղ փոխվում է Թումանյանի բանաստեղծությունը, խրատական, իրենց պարզության մեջ խոր փիլիսոփայական տողերը գալիս են փոխարինելու առավելապես ճանաչողական նպատակներ հետապնդող տողերին: Բանաստեղծն այս դեպքում ավելի շատ ձգտում է օգնել երեխային հասկանալու, որ նա հասարակության անդամ է և որպես այդպիսին իր իրավունքներն ունենալով, ունի նաև որոշակի պարտականություններ նույն հասարակության հանդեպ:

Մի՛ լինի ուրազի պես,
Միշտ զկայի բեզ, միշտ զկայի բեզ,
Այլ Լդիր սղոցի պնս,
Մին զկայի բեզ, մին զկայի մեզ:

Ահա նրա առաջին խորհուրդը, առաջին խրատը, որը չի ձանձրացնում, քանի որ երկարաբան չէ ու գալիս է ժողովրդական պատկերավոր մտածողությունից:

Այստեղ է, որ ժողովրդական ստեղծագործությունը ծառայում է բանաստեղծին կերտելու նաև իր անդուգական լեզբները, բալլադները, հերիաթները:

Մեղանից ավելի քան իննսուն տարի առաջ տասնյոթամյա պատանին բանահյուսական նյութի հիման վրա գրեց հայ գրականության շողշողուն գոհարներից մեկը՝ «Շունն ու Կատուն», որի անմահությունը գուշակեցին շատերը, այդ թվում, տարիներ անց, զորավար Անդրանիկը, որը մի մտերմիկ հավաքություն ասել է. «Կանցնեն տարիներ, ոչ ես կլինեմ, ոչ էլ Թումանյանը, բայց կլինի մի նշանավոր բան՝ «Շունն ու Կատուն»!:

Ո՞րն է գաղտնիքը, ինչու՞ մանկական մի երկ դարձավ և՛ տարածու-
թյան, և՛ ժամանակի սահմանախախտ, ինչպե՞ս էր, որ հրատարակվեց
տասնյակ լեղոններով, անցավ բերնեռերան, գեղարվեստական հաճույք
սպառնալով ու կյանքի մասին բարդ մտորումների առիթ՝ ծառայելով
բուժքրթնի զամար՝ անկախ տարիքից:

Գաղտնիքը պիտի որոնել նախ ընդգրկման սահմաններում: Մի շուն
և մի կատու, ապա մի հնամենի զրույց այս երկու կենդանիների թշնա-
մանքի մասին, մի սխմվելիկ պատմություն, որի մեջ վարպետորեն տե-
ղադրված են մաթոկային հարաբերություններ, կրքեր, բնավորություն-
ներ: Մի կաթիլ ջրի մեջ մի ամբողջ արևի պայծառ փայլատակում:

Գաղտնիքը պիտի որոնել նաև անթերի գեղարվեստականության՝
պատկերների, հոգեբանական դիտումների, ոճական առանձնատիպու-
թյան, կերպավորման նուրբ արվեստի, այս կառուցիկ երկի բոլոր ման-
րամասների ու դրանց հանրագումարի մեջ: Այստեղ ոչ մի բան երկրոր-
դական չէ, չկա ոչ մի պատահական գիծ, ոչ մի պատահական բառ, չկա
ոչինչ, որ չունենա հանճարի կնիքը: Այս վարամանալի ստեղծագործու-
թյան մեջ հատուկ ընտրված են, անգամ, պերսոնաժների բերանները
դրված բառերը, օրինակ, բոլորովին պատահական չէ, որ շունը վրա-
վրա կրկնում է «համ» բառը.

Համ ասում ես, համ չես կարում,

Համ խոսում ես, վրեժս դռում

Համ, համ, համ, համ...

Իսկ կատուն ծոր է տալիս.

Միա՛յն, միա՛յն մի գդակի վարձ...

Թե ինչ կարող է անել մի հատիկ բառը գեղարվեստական երկի մեջ՝
կարելի է տեսնել Թումանյանի «Մանուկն ու ջուրը» բանաստեղծու-
թյան օրինակով, որի ատաղձը նույնպես բանահյուսական է:

«Մանուկ» բառը, ինչպես բացատրում է Հրաչյա Աճառյանը, գրա-
բարում, ապա նաև միջին հայերենում, նշանակել է երեխա, բայց նաև՝
պատանի՝ սպասավոր, ղինվոր և այլն²:

«Մանուկն ու ջուրը» բանաստեղծության ժողովրդական տարբերակ-
ներում, ինչպես նաև դրա առաջին մշակման՝ XVII դարի բանաստեղծ
Երեմիա Քյոմուրճյանի ոտանավորում «մանուկ» բառն օգտագործվում է
ոչ առաջին, այսինքն ոչ երեխա, այլ երկրորդ, այսինքն՝ պատանի, երի-
տասարդ իմաստով: Դրա համար էլ ժողովրդական տարբերակները,
որոնք պահվում են մեր գրչաղիր մատյաններում, և Քյոմուրճյանի ոտա-
նավորը մանկական գրականության հետ առնչություն չունեն: Դրանք

² Տե՛ս ՀԲ. Աճառյան, Հայերեն արձատական բառարան, հ. 3, Երևան, 1977, էջ 255:

երկխոսություններ են կամ ջրիկի և «սիրո տեր» երիտասարդի, կամ ջրիկի և պանդուխտի սիրակարոտ նորահարսի միջև ու դրանցում շոշափվում են սիրո ու պանդխտության մոտիվները (հրկուսն էլ այնքան հարազատ միջնադարյան քնարերգությանը), համապատասխանաբար ուրախ և տխուր գուններանդներով:

Թումանյանը բանահյուսական նյութն օգտագործել է մանկական բանաստեղծության համար: Նրա բանաստեղծության մեջ ջրիկի դրուցակիցը երևիս է և, բնականաբար, այստեղ բացակայում են աշխարհիկ սիրո ու պանդխտության մոտիվները: Հարցերը նույնն են. «Դու ո՞ր սարեն կուգաս, ջրիկ», «Դու ո՞ր առուն կերթաս, ջրիկ», «Դու ո՞ր այգին կերթաս, ջրիկ»: Բայց քանի որ դրանք տալիս է երեխան, ջրիկի պատասխաններն էլ խաղաղկուն են, թեթև, և դրանց նպատակը բացառապես «ամպլոտ» սարերի, առվի ափին փեղած «շուշան ու վարդի», կանաչ ու դալար այգիների և, վերջապես, երկրագործի աշխատանքի փառաբանումն է:

Ես էն այգին կերթամ դալար,
Որ տերն է ժիր, մեջն այգիպան:

Հայտնի է նաև, թե որքան անողոր է մեծ բանաստեղծն իր բառերի ու տողերի նկատմամբ, եթե, նույնիսկ, դրանք ինքնին թումանյանական հանճարի փայլատակումներ էլ լինեն: Նորից հիշեցնենք «Հասկերի» անդրանիկ համարի առաջին էջից սկսվող «Դառնիկ ախպերը», որի ութ տողանոց փառահեղ նախերգանքն, այնուամենայնիվ, տեղ չգտավ հետագա հրատարակություններում:

Այսպիսին է Թումանյանը: Նա զիտե խոսքի արժեքը մասնավորապես երբ այդ խոսքն ուղղվում է մանուկ ու պատանի ընթերցողներին: Այս տեսակետից, մեր կարծիքով, գրողները բաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խմբի ներկայացուցիչները, ինչպես դասախոսները, նույն միտքը հաճախ կրկնում են մի քանի անգամ, տարբեր ձևերով, տարբեր բառամիացություններով, որպեսզի ունկնդիրները լավ ընկալեն: Այդ դեպքում առատանում է խոսքը, դառնում շոշալ, երբեմն, նույնիսկ, պերճաշուք, բայց ոչ շատ խոր: Երկրորդ խմբի գրողները միտքը սեղմում են, դարձնում կարծր ալմաստ, ապա հղկում ալմաստի յուրաքանչյուր նիստը, փայլեցնում մեկ կամ մի քանի բառի մեջ: Սրանք այն մեծ վարպետներն են, որ աշխարհ են դալիս մարդկության միտքն ու դեղարվեստական ճաշակը կրթիլու: Այսպիսին է Թումանյանն ամենուրեք, այդ թվում և մանկական երկերում, և իդուր չէ, որ նա մի բառը մի աշխարհ է համարել:

Հիշենք, թե նա ինչպես է մշակել բանահյուսական նյութը: Զե՞ որ, օրինակ, «Փաշ կիլիվը» բանաստեղծության ժողովրդական նախօրինակը

Սրբազանատանի «Համով հոտովում» ամբողջ 28 տուն է, որոնցից բանաստեղծն առել է միայն 4-ը: «Փոքրիկ երկրագործի» բանահյուսական տարբերակն ունի 54 տող, որոնցից օգտագործել է ընդամենը 9-ը և այլն:

Ժողովրդական լեմաների թումանյանական մշակումների մեջ առանձնակի տեղ է գրավում «Մի կաթիլ մեղրը»՝ ամենին էլ ոչ պատահաբար գրված Մեսեխի բանտում հենց նույն օրերին, ինչ փիլիսոփայական մեծ ընդգրկում ունեցող «Վայրէջքը»: Սա մեկն է Թումանյանի հումանիզմի ցայտուն արտահայտություններից և որպես այդպիսին հազվագյուտ նաև ողջ հայ գրականության մեջ: Եթե «Մի կաթիլ մեղրը» գիտելու լինենք մանկապատանեկան գրականության պահանջների տեսակետից, ապա պիտի նկատենք, որ սա արդեն երրորդ հասակին՝ պատանեկությանը հանձնարարվող երկերի թվին է պատկանում և քանի որ այս հասակի ընթերցողը մերժում է չմիջնորդված, մերկապարանոց սենտենցիան, պիտի նաև զարմանաճ, թե որքան վարպետությամբ է Թումանյանը խուսափում նման խրատից, որն այնպիսի սուր գրոտեսքներով և մարդկային բնավորությունների լիարժեք բնութագրումներով հարուստ երկում թվում է անխուսափելի: Հիշենք, թե ինչ է միայն ասում բանաստեղծը ստոր երկերեսանիության այնպիսի արտահայտություններից, որպիսիք են երկու զահակալների փրուն հրովարտակները, և աշխարհակործան պատերազմի նկարագրությունից հետո.

Իսկ մնացած մարդիկ իրար
Հարցնում էին սարսափահար,
Թե ո՞րտեղից արդյոք ծագեց
Էս ընդհանուր ազատք մեծ:

Ուրիշ ոչինչ: Ոչ մի խրատ, ոչ մի անմիջական խոսք, որ նշանակեր՝ «անկեղի պատերազմը»: Այդպիսի խոսքի կարիքը չի զգացվում, ամեն ինչ ասված է օրհասական իրադարձությունների վառ ու պատկերավոր նկարագրություններով:

* * *

Պողոս Մակինցյանին ուղղված նույն նամակում Թումանյանը միայն հարեանցի անդրադառնալով հերթաթի ժանրին, այնուամենայնիվ, տալիս է մի այնպիսի տարողունակ գնահատական, ինչպիսին ղժվար է գտնել առհասարակ այդ ժանրի տեսության մեջ: «Հեթա-

թը,— դրում է նա,— գրականության մեջ ամենաբարձր արտահայտությունն է, ուր ամբողջը հավիտենական սիմվոլներ են» (V, 472):

Եվ այդ «հավիտենական սիմվոլներին» գրողը մոտենում է պատասխանատվության մեծ զդացումով: Լինելով ավելի քան երկու տասնյակ ինքնուրույն փալլուն հեքիաթների և նույնքան արժեքավոր բաղմաթիվ հայացի փոխադրությունների հեղինակ, նա նույն նամակում դրում է, թե այդ բոլորի մեջ կատարչալ, այն էլ վերապահումներով, համարում է միայն «Քաջ Նազարը»: Հիրավի, մեծ, շատ մեծ համեստություն, որը հատուկ է միայն իսկական մեծերին, ու մեծ, շատ մեծ պահանջատություն:

Ու՛մ են ուղղված Թումանյանի հավերժական սիմվոլները: Կիսով չափ թոթով տարիքը նոր անցած երեխաներին, կիսով չափ պատանիներին, և, բնականաբար, այս երկու խմբերում ևս տարբեր են թեմաներն ու գրական հնարանները, թեև ոճը նույնն է: «Պոչատ աղվեսը», «Ուլիկը», «Միտը», «Աքլորը», «Կացին ախպերը», «Սուտասանը», «Ձախչախ թաղավորը», «Ոսկու կարասը», «Խեղճն ու հիմարը», «Անհաղթ արլորը», «Բարեկենդանը», «Սուտլիկ որսկանը», «Անբան հուռին» և մի քանի այլ հեքիաթներ՝ գրված միջին տարիքը թեկոխող երեխաների համար հաճախ իրապատում են և սրանցում գաստիարակահանը հանդես է գալիս ավելի երեացող գույներով, թեև այստեղ ևս մերկապարանոց խրատաբանությունը տեղ չունի: Այս տիպի հեքիաթների մասին ընդհանուր առմամբ նույնը կարելի է ասել, ինչ նույն տարիքի ընթերցողներին հասցեագրված բանաստեղծությունների: Դրանցից ամեն մեկն իր բարոյագիտական կորիզն ունի, որ միանգամայն պարզ է նաև առանց խրատի: «Ուլիկում» չարը խափանվում է ուշիմությամբ, խելքով: Նույն ձևով չարը խափանվում է նաև «Ճամփորդներ» հեքիաթում: «Կացին ախպերում» ծաղրածանակի է ենթարկվում ազիտությունը, «Սուտասանում» փառաբանվում է շինականի բնական խելքը, «Ոսկու կարասում» միմյանց են հակադրվում ընչաքաղցությունն ու աղնվությունը և այլն:

Միանգամայն այլ բնույթ ունեն «Կոնատ աղջիկը», «Քեֆ անողին քեֆ չի պակսիլ», «Եղեմական ծաղիկը», «Ձախորդ փանոսը», «Քաջ Նազարը» և այլն, ինչպես նաև այնպիսի թարգմանություններն ու փոխադրությունները, ինչպիսիք են «Գեղեցիկուհի Վասիլիսան», «Մոխրոտը», «Ջարմանալի աշուղը», «Կարմիր ծաղիկը», «Ոսկի քաղաքը»: Սրանք ավելի հրաշապատում են, ավելի խոր իրենց փիլիսոփայական հարցադրումներով ու ընդհանրացումներով, և, իհարկե, սրանց ավելի շատ է սաղում Թումանյանի՝ հեքիաթներին տված գնահատականը: Այս հե-

քիաթներն ուղղված են արդեն պատանի ու ավելի տարեց ընթերցող-ներին:

Մի քսնի գիտողություններ անենք հեքիաթներից մի երկուսի մասին:

Համաշխարհային դրականության մեջ հավերժական թեմաներ են հանիրավի գովված և նույնչափ հանիրավի քարկոծվող մարդկանց ճակատագրերը: Դա գալիս է կյանքից, աշխատեալ կոչված հասարակական կարծիքի ստեղծման ակունքներից, որոնք, իհարկե, խորապէս սոցիալական են: Դրանում համոզվելու համար կարելի է իրար կողքի դնել Հոֆմանի սնահամբալ պարոն Յննոբերին և Սերվանտեսի ողբերգականորեն աղնիվ Դոն Թիշոտին: Առաջին դեպքում որքան փառք ու պատիվ, որ իրերի պատեհ թե անպատեհ զուգորդութեամբ բաժին է հասնում ոչնչությանը, երկրորդ դեպքում որքան նախատինք, ցավ ու հալածանք, որ նույն իրերի պատեհ թե անպատեհ զուգորդութեամբ բաժին է հասնում աշխարհիս ամենաաղնիվ ու ամենաողբերգական դրական հերոսին ու կյանքում նրա նմանակներին: Այս դեպքում ա՛յն, որ Դոն Թիշոտը պայմանականորեն խելագար է հռչակված, ոչ մի նշանակություն չունի:

Իր հեքիաթներում Բումանյանը ոչ ամենևին պատահաբար, բերում է այս զուգահեռները՝ Չախորդ Փանոսի և Քաջ Նազարի «հավիտենական սիմվոլներով»: Այս երկու ծրագրային հեքիաթների օրինակով ամենից ավելի լավ կարելի է հասկանալ, թե ինչ նկատի ունի բանաստեղծը «հավիտենական սիմվոլներ» ասելով: Վաղուց է նկատված, որ կյանքում դրեթի յուրաքանչյուր մարդու մեջ ինչ-որ շափով առկա են և՛ Քաջ Նազարի, և՛ Չախորդ Փանոսի ճակատագրերի գծեր: Ինչ-որ տեղ Չախորդ Փանոսներ են բոլորը, որ չեն հասնում նրան, ինչին արժանի են: Իզուր չէ, որ մեծ Գյոթեն մի տեղ ասում է՝ մեր սրտի խորքում մի բան մեզ անընդհատ հուշում է, թե ավելի լավի համար էինք ծնված: Բայց, մեկն ավելի, մյուսը պակաս, ինչ որ շափով նաև Քաջ Նազարներ են մարդիկ՝ անպատեհ ու չպատճառաբանված ա՛յն բարոյական ու նյութական պարզենքով, որ երբեմն ստանում են ամենևին էլ ոչ իրենց արտակարգ արժանիքների համար...

Ո՞րն է եզրահանգումը, որը մեր կարծիքով սոցիոլոգիական ու իմաստասիրական մեծ տարածք ունի:

Պատանին պիտի իմանա և պիտի իմանան բոլորը, որ իդեալական հասարակությունը կստեղծվի միայն այն ժամանակ, երբ մարդը կանցնի «մինչև Մարդը իր ճամփան», երբ կվերանան ձախորդփանոսության ու քաջնազարության սոցիալական հիմքերը, կստեղծվի արդարության թագավորությունը ոչ միայն հանճարեղ մարդկանց ուղեղներում, այլև ռեալ իրականության մեջ, որտեղ համընդհանուր աշխատանքը կպայմանա-

վորի համընդհանուր երջանկությունը, ինչպես «Ոսկի քաղաքը» հերիաթի շողշողուն հեղափոխական ուտոպիայում:

Գրան հասնելու ճանապարհների մասին շիտսենը: Կարևոր լինելով՝ դրանք, այնուամենայնիվ, ոչ նսեմացնել և ոչ պանծացնել կարող են արդեն իսկ ինքնին պանծալի հեղափոխական գաղափարը:

Այս գաղափարն իր բաղմաղան երանգներով, «Մի կաթիլ մեղրի» «դժվար վարժություն» ձևը բերված պարզությունից մինչև «Դեպի Անհունի», քառյակների, «Սիրիուսի հրաժեշտի», «Արուսյակի» փրկիստփալական անտակ խորությունը, անցնում է Թումանյանի ողջ ստեղծագործության, այդ թվում այսպես կոչված մանկական երկերի միջով, որոնց հաղորդվելով ոչ միայն մանկանում, այլև իմաստունում է մարշու հոգին:

ԼՈՒՍԻՒ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԹԻՖԼԻՍԻ ՊԱՀՆՈՐԴԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐ

(ԱՆՏԻՊ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ)

Թումանյանի մուտքը հասարակական կյանքի ասպարեզ սկսվել է անցյալ դարի 80-ական թվականների վերջերին: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ սկիզբ էր առել հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման վերելքը և առավել կազմակերպված բնույթ էին կրում ժողովրդի ազդյալին ինքնագիտակցության զրահորումները:

80-ական թվականների կեսերից Արևմտյան Հայաստանում հանդես են գալիս առաջին հայդուկները, որոնք իրենց գործունեությունը նվիրում են արևմտահայ ժողովրդի ազատագրության գործին: Առաջանում են բազմաթիվ գաղտնի խմբակներ և քննություններ. 1888-ին ստեղծվում է Հնչակյան կուսակցությունը, քիչ անց՝ 1889-ին «Երիտասարդ Հայաստան» խմբակը¹:

Ազատագրական շարժման գաղափարական զրահորումները կենտրոնանալով հատկապես հայաշատ Թիֆլիսում, ընդգրկում են տեղի առաջադիմական երիտասարդությանը, որը տողորված ազդային-հայրենասիրական գաղափարներով, հատկապես Բաֆիու և Ռ. Պատկանյանի երկերի ազդեցությամբ, սպասում էր սատարելու արևմտահայ կղբալքակիցների փրկության գործին:

Թումանյանի՝ տակավին առաջին ոտանավորներում աչքի է զարնում պատանի հեղինակի ազդային-հայրենասիրական ոգին, ինչպես և հայդուկային որոշ արամազորություններ², որոնց շուտով բանաստեղծը

¹ Տե՛ս Լևո, Անցյալից, հուլեր, փաստեր, թղթեր, 1925, էջ 84:

² Ա. Ինճիկյան, Հովհ. Թումանյան, Երևան, 1969, էջ 141—152, 175—177:

աշխատում է առաջ գործնական բնույթ: Ընկերոջ՝ Անուշավան Աբովյանի վկայությամբ, դեռևս 1886—87 թթ. բանաստեղծը հաճախում էր գաղտնի ժողովներով³, Կնոջ՝ Օլգա Թումանյանի հավաստմամբ, ամուսինը կապված էր հայ ազատագրական շարժման առաջին գործիչներից մեկի՝ Ալ. Գոլոշյանի հետ. 1888 թ. նա ատրճանակ էր գնել վերջինիս հետ Արևմտյան Հայաստան մեկնելու համար, բայց հիվանդանալով՝ ետ է մնացել⁴: Բանաստեղծի՝ Գոլոշյանին նվիրված ոտանավորը, գրված դեռևս 1885 թ. (VI, 11), և հետագայում արված ինքնակենսագրական շատ համառոտ նշումը, «Հեղափոխություն.— Գոլոշյան— հիվանդություն...»⁵, վավերացումն են Օլգա Թումանյանի և Ան. Աբովյանի վկայությունների:

Սրանով չի վերջանում նոր հասարակական կյանք մտնող երիտասարդի կապը ազատագրական շարժումների հետ:

1890 թ. ամառը Թումանյանը բանակցություններ է վարել առաջին ժողովածուն Մոսկվայում տպագրելու համար: Այդ մասին ճշգրիտ տեղեկություններ կան Մ. Բարխուդարյանի տպարանի աշխատակից է. Ավետիսյանի՝ Թումանյանին ուղղած նամակներում, որոնք նոր տվյալներ են տալիս ժողովածուն տպագրության ներկայացնելու հանգամանքների մասին, միաժամանակ վկայում, որ բանաստեղծը այդ միջոցին գաղտնի խմբակի անդամ է եղել:

Ավետիսյանի նամակները գրված են 1890 թ. հուլիս-հոկտեմբեր ամիսներին, երբ սկսվել և ավարտվել է ժողովածուի հրատարակության գործը: Այդ ժամանակվա ընթացքում Թումանյանը է. Ավետիսյանին գրել է չորս նամակ և մեկ բացիկ, որոնք թեպետ չեն պահպանվել, բայց հասցեատիրոջ պատասխաններից կարելի է կոահել զրանց գրության ժամանակն ու բովանդակությունը:

Առաջին նամակը Թումանյանը գրել է հունիսի վերջերին կամ հուլիսի առաջին հնգօրյակում և բանաստեղծությունների տետրի հետ ուղարկել է. Ավետիսյանին: Վերջինս նրան պատասխանել է իր հուլիսի 10-ի նամակով, որտեղ գործնական բանակցություններից բացի, տեղյակ լինելով, որ Թումանյանը «Երիտասարդ Հայաստան» խմբակի անդամ է, հարցնում է. «...Արդյոք ինչպիսի՞ն է շարունակվում ձեր ընկերության գործը կամ թե գոյություն ունի՞, թե ոչ, խնդրեմ գրեք»⁶:

Ավետիսյանի երկրորդ նամակում՝ գրված օգոստոսի 6-ին, կար-

3 Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 229:

4 Նույն տեղում, էջ 329:

5 Թումանյան, Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հատ. 2, էջ 418:

6 ԳԱԹ, ԹՖ, № 536:

դում ենք. «Շնորհակալ եմ տեղեկություններ տալուդ համար ուխտ...
դնալու մասին: Կաղոթեմ, եղբայր... Արդյոք նոր ընկերության մեջ
թասիրը կա՞, թե ոչ. խնդրեմ գրես»⁷:

Այդ տեղեկությունները Թումանյանը տվել էր հուլիսի երրորդ տասն-
օրյակում գրած իր նամակով: Օգոստոսի 25-ի նամակում Ավետիսյանը
հետաքրքրվել է «վերջին անցքերով», տեղեկություններ է խնդրել «մեր
տղերանց մասին»⁸: Այս նամակին Թումանյանը պատասխանել է հոկ-
տեմբերի 4-ին՝ տպագրված գրքի փորձանմուշները ստանալուց հետո,
երբ արդեն ժամանակն էր իր զոհունակությունը և շնորհակալությունը
հայտնելու Ավետիսյանին՝ ժողովածուի հրատարակության ընթացքում
նրա ցուցաբերած ջանքերի և հոգատարության համար: Նույն տեղում,
նա, անշուշտ, տեղեկություններ պետք է հաղորդած լինի նոր ընկերու-
թյան «վերջին» անցքերի, «տղերանց» մասին: Հոկտեմբերի 22-ի նա-
մակում Ավետիսյանը պատրաստակամություն է հայտնում՝ այսուհետև
ևս ծառայելու մի մարդու, «...որը հոգով ու սրտով նվիրված է հայրենի-
քի շահերին... Հայրենիքի, որն այսօր երկունքի մեջ է և դառն արտա-
սուր է թափում»⁹:

Այս տպավորությունն, անշուշտ, Ավետիսյանը ստացել էր ոչ միայն
Թումանյանի հայրենասիրական ստեղծագործություններից, այլև այն
բանից, որ երիտասարդ հեղինակը հարում էր գաղտնի քաղաքական
կազմակերպության և քաջատեղյակ էր հայրենիքում տեղի ունեցող
դեպքերի ընթացքին:

Նորաստեղծ դադսնի կազմակերպությանը հարելու մասին երկու
վկայության հանդիպում ենք Թումանյանի՝ Ան. Արուվյանին գրած
1890 թ. սեպտեմբերի 28-ի և հոկտեմբերի 14-ի նամակներում. —
«Մկրտիչն ասաց, որ քեզ գրել է, թե Հովսեփ Արզուլյանին սպանել են,
սուտ է բոլորովին, ես ընկերության մեջ եմ»¹⁰:

Հիշատակված Արզուլյանը «Երիտասարդ Հայաստան» խմբակի
հայտնի անդամներից էր: Նույն անվանը հանդիպում ենք Ան. Արուվյա-
նի «Իմ հուշատետրը» ձեռագիր գրքույկում, որտեղ հեղինակը պատմում
է, թե ինչպես Թումանյանի հետ պատահել են «գաղտնի ընկերության
ընկերներից երկուսին», որոնցից մեկը Օսեփ (Հովսեփ) Արզուլյանն էր:
Նրանք զրուցել են, իսկ հետո Թումանյանը Ան. Արուվյանին խոստացել

7 ԳԱԹ, ԹՖ, № 537:

8 Նույն տեղում, № 538:

9 Նույն տեղում, № 540:

10 Նույն տեղում, № 271: Նամակում հիշատակված Մկրտիչը Ան. Արուվյանի աղ-
բականն է:

է՝ մի օր նրան նույնպէս տանել այդ ընկերության ժողովին¹¹։ Արքայանը Թիֆլիսից հեռացել է 1890-ի գարնանը, ուրեմն Թումանյանը 1889—1890-ի ձմեռան արդեն հարում էր «Երիտասարդ Հայաստան» խմբակին։

Սեպտեմբերի 28-ի նամակի սլատասխանը Թումանյանի արխիվային նյութերում չկա։ Բայց ինչպես երևում է բանաստեղծի հաջորդ հոկտեմբերի 14-ի նամակից, Արքայանն իր նամակում ինչ-որ առակ պատմելով՝ զգուշացրել է երիտասարդ ընկերոջը «անհեռատես քայլերից»։ Թումանյանը գրում է. «Իսկ առակդ իմ մասին շատ մաղալու էր։ Ի դեպ ասեմ, որ ընկերության ես այն անդամներից եմ, որոնց մասին չի կարելի կասկածել անհեռատեսության նկատմամբ. այս փորձից հետո եմ ասում» (V, 27)։

Արդ, ի՞նչ «անհեռատեսության» մասին է խոսքը և որո՞նք էին Մոսկվայում ապրող է. Ավետիսյանին հետաքրքրող «վերջին անցքերը»։

1890 թ. մայիս-սեպտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսի երիտասարդությունը խանդավառված էր Սարգիս Կուկունյանցով։ Վերջինս Պետերբուրգից Թիֆլիս գալով, իր առաջ նպատակ էր դրել ամբողջապես նվիրել արևմտահայ ժողովրդի ազատագրության գործին, ուստի, բնականաբար, շերտ ընդունելություն է գտնում և հովանավորվում Գր. Արծրունու, «մշակական երիտասարդության» և «Երիտասարդ Հայաստան» խմբակի կողմից։

Իր հայրենասիրական գաղափարը Ս. Կուկունյանցը փորձում է դնել ավելի գործնական հիմքերի վրա 1890-ի ամառվա՝ էրզրումի հայտնի դեպքի, Կոստանդնուպոլսի Գում-Գափուի ցույցի և դրանց ողբերգական հետևանքներից հետո։ Մեկնելով Ղարս, նա իր շուրջն է հավաքում ոչ այնքան մեծ թվով հայրենասեր երիտասարդների, փորձում է անցնել ռուսական սահմանը և օգնության հասնել արևմտահայ տառապող ժողովրդին։ Մարդկային զոհերի գնով արված այդ հանդուգն քայլը ունեցավ այն հետևանքը, որ Ս. Կուկունյանցը բանտարկվեց դեռ ոչինչ չարած ու դատապարտվեց 20-ամյա աքսորի և տաժանակիր աշխատանքի Սախալինում¹²։

Այս դեպքերին են առնչվում և է. Ավետիսյանի հարցասիրությունը և Ան. Արքայանին հասած Հ. Արղունյանի սպանության ոչ ճիշտ լուրը։

Թումանյանն այդ օրերին Թիֆլիսում էր, ինչպես տեսանք, զբաղված ժողովածուի հրատարակության գործով, և, բնականաբար, քաջա-

¹¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Հայ հեղինակներին վերաբերող հուշեր, Աճ. Արքայան, Իմ հուշատետրեր, էջ 25։

¹² Ավելի մանրամասն տե՛ս Լեո, Անցյալից, էջ 84—87։

տեղյակ իրադարձություններին, բայց, ինչպես երևում է նրա նամակից, հեռու «անհեռատես» քայլերից: Կասկածից վեր է, որ «անհեռատես քայլեր» ասելով նա նկատի է ունեցել Կուկունյանցի հետ կապված զեպրը: Որքան էլ վերջինիս հայրենասիրական զաղափարն ու նպատակը մոտ է եղել բանաստեղծի սրտին, այնուամենայնիվ, նա կարողացել է ճիշտ ժամանակին գնահատել կատարվածը, մանավանդ որ երկու տարի էր անցել Գոյոշյանի չարաչար սպանությունից նույն հայրենասիրական զաղափարի իրականացման կիսաճանապարհին: Թե որքան մոտ էր Թումանյանին Կուկունյանցի զաղափարը՝ երևում է նաև այն փաստից, որ 1893-ին նա մասնակցել է երիտասարդական մի երեկույթի, որի հասույթով գրամական օգնություն պետք է ուղարկվեր Սախալինի հայ արտոքյալին¹³:

Պահպանվում են Թումանյանի՝ Կուկունյանցից ստացած երկու նամակները՝ գրված 1910 թ., ստորագրված՝ «Քո՝ բաղմաշարչար Կուկունյանց»: Կարդալով այդ նամակները զժվար չէ կուհել, որ Թումանյանն ու Կուկունյանցը եղել են լավ ծանոթներ, թերևս, հենց 1890 թվականի ամառվանից: Նամակներում զգացվում է Կուկունյանցի վստահությունը Թումանյանի նկատմամբ: Նա գիտե, թե ինչ հեղինակություն է վայելում բանաստեղծը և խնդրում է նրա միջամտությունը արտոքից վերադառնալուց հետո նոր բանտարկությունից երաշխավորությամբ ազատվելու համար¹⁴:

Կուկունյանցի հետ կապված զեպրը տեղի է ունեցել 1890 թվականի սեպտեմբերի 22-ին, Թումանյանի՝ Աբովյանին ուղղած վերոհիշյալ նամակը գրված է 22 օր հետո, ուրեմն, հավանական է, որ հոկտեմբերի 14-ի նամակի «այս փորձից հետո եմ ասում» խոսքերը ունեն որոշակի ենթաբնագիր. ըստ երևույթին, բանաստեղծը նկատի ունի մի իրողություն, որը մեզ հայտնի չէ:

Թիֆլիսի հայ հասարակական մարի վրա իշխողը «մշակական» երիտասարդությունն էր, որի մեջ մտնում էին մեծ մասամբ ժողովրդի ազատությունից զաղափարներով համակված մտավորականության տարբեր բնագավառների ներկայացուցիչներ: Իրավիճակն այնպիսին էր, որ այդ կազմակերպության ազատագրական կոչերին հետևում էին բոլոր նրանք, ում համար թանկ էր արևմտահայ ժողովրդի ազատագրումը, «Հայկական հարցի» լուծումը: Այս զաղափարով Ս. Կուկունյանցի նման շատերն էին մտնում պայքարի մեջ, կատարում սխաղործություններ և զոհվում անհեռանկար, անմիտ գործերից հետո՝ ոչնչի չհասնելով:

13 Տե՛ս ԳԱԽ, Ա. Բարխուդարյանի՝ Թումանյանի մասին գրած հուշերի րնագիրը:

14 Նույն տեղում, Թումանյանի ֆոնդ, ց2, № 359:

Հայության ազատագրության գաղափարով, ինչպես տեսանք, տոգորված էր նաև Թումանյանը հասարակական կյանք մտնելու առաջին իսկ օրերից, ուստի և միանգամայն բնական է, որ նա նույնպես հարեր «մշակական» կազմակերպությանը: 1890—92 թթ. բանաստեղծի «մշակական» դիրքորոշումը երևում էր նաև այլ հարցերում: Հիշենք թեև ոչ նրա մասնակցությունը Արծրունու լրագրական-հասարակական գործունեության 25-ամյա հորելյանի տոնակատարությանը (1890, մայիս) դիրքորոշումը Խրիմյան Հայրիկին կաթողիկոս առաջադրելու օրերին և Արծրունուն կաթողիկոսական ընտրություններին պատգամավոր առաջադրելու ժամանակ (1892, մարտ), որի պատճառով նա ընդհարվում է Կոնստանտնուպոլիսի «նոր-գարական» հոգևորականության հետ և թողնում աշխատանքը: Ընդ որում, դա այն ժամանակ, երբ որոշակի էր «Մշակի» բացասական դիրքորոշումը Թումանյանի ստեղծագործության նկատմամբ: Այստեղից հետևում է, որ նրա համար կարևորը եղել է հասարակական նպատակը և ոչ անձնական նկատառումները:

1892 թ. գեկտեմբերին Թումանյանն արդեն «մշակականների» հետ չէր: Հայտնի է նրա մասնակցությունը այն ժողովին, որը նպատակ ուներ ամրապնդելով «Տարալ» շաբաթաթերթի դիրքերը, պայքարել «Մշակի» և Արծրունու հնացած գաղափարների դեմ (IV, 54): Արծրունու մահից հետո ևս անփոփոխ է մնում Թումանյանի «հակամշակական» դիրքը:

Թումանյանի հասարակական գործունեության մեջ աչքի ընկնողը ամենից առաջ սկզբունքայնությունն է, ինքնուրույնությունը, անկախ նրանից՝ դործը որե՛ն կուսակցության հետ է, թե՞ այս կամ այն հոսանքին պատկանող պարբերականի: Ինչպես տեսնում ենք, այդ յուրահատկության ակունքները թաքնված են գեղեսի ևս վաղ շրջանի գործունեության մեջ: Այս իմաստով շատ հետաքրքրական են Թումանյանի հետևյալ խոսքերը՝ գրված վերը հիշված դեպքերից մեկ տարի հետո. «...ուրիշին հարգելուց առաջ ես ինձ եմ հարգում — իմ կարծիքս և իմ հասկացողությունս, ինչ չափով էլ որ կան: Ես իմ «եսը» ոչ «Նոր-Դարի», ոչ «Մշակի», ոչ «Մուրճի» և ուրիշի ազդեցությանը չեմ զոհվում երբեք, բայց կհարգեմ և կպաշտեմ մինչև անգամ, եթե կա մի հանրօգուտ միտք...»: Այդպես. «...ոչ մեկի զինվոր չեմ (աստված փրկի, ազատի)» (V, 58):

Հայտնի է, որ 1893—96 թթ. բանաստեղծը հարում է Հնչակյան կուսակցությանը¹⁵: Ժամանակակիցների վկայությամբ, նա այդ կուսակցությանը հարել է Ղազարոս Աղայանի խորհրդով: Սակայն բանն այդ չէ, այլ այն, որ լցված գործելու անսպառ եռանդով, նա միշտ ուղիներ է որո-

15 Ա. Ինճիկյան, Հովհաննես Թումանյան, էջ 370:

նել ծառայելու իր ժողովրդի ազատագրության գործին: Դրանով է բացատրվում 1895 թվականի նրա մասնակցությունը Արևմտյան Հայաստանից կոմիկասում հանգրվանոթ հայ գաղթականությանն օգնող կոմիտեների աշխատանքին Թիֆլիսում, Ախալքալաքում, Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Էջմիածնում և այլն:

Թումանյանի հասարակական գործունե կյանքը դեռ 1890-ական թվականներից չէր կարող վրիպել Թիֆլիսի պահնորդական բաժնի գործակալների ուղադրությունից: Բայց, չնայած դրան, մեզ հայտնի գրություններում բանաստեղծի ազգանուն հիշատակությանը հանդիպում ենք միայն 1900 թվականից:

Պահնորդական բաժնի վարչության գիմանը պահվում է Թիֆլիսում գտնվող Վրաստանի պետական կենտրոնական արխիվում, Թումանյանին վերաբերող գաղտնի գրադրության լուսապատճենները՝ Երևանի Թումանյանի թանգարանում¹⁶:

Ժանդարմական վարչության գաղտնի գրադրությունների մյուս մասը մենք հանել ենք Պետերբուրգի ոստիկանական զեպարտամենտի հատուկ բաժնի ֆոնդից, որն այժմ պահվում է Մոսկվայի պետական արխիվում (ЦГАОР, ДП 00): Ինչպես այնտեղ, այնպես էլ Թիֆլիսում, Թումանյանի վերաբերյալ հատուկ մեղադրական գործ չկա: Նյութերը ցրված են այսպես կոչված՝ «Դաշնակցության գործի» տարբեր տարիների թղթապանակներում. տեղ-տեղ նույնիսկ մի գրության կեսը մի թղթապանակում է, կեսը՝ կարված բոլորովին այլ թղթերի հետ:

Պետերբուրգի ոստիկանական զեպարտամենտ հասել են Թիֆլիսից ուղարկված տարբեր տարիների գաղտնի ամփոփադրեր, ամսական տեղեկություններ, ժանդարմական պաշտոնյաների եզրահանգումներ՝ դրված գաղտնի գործակալների հավաքած տվյալների հիման վրա, գաղտնի հաշվետվություններ, պաշտոնական հարցումներին արված պատասխաններ և այլն:

Ժամանակագրական կարգով մեզ ծանոթ առաջին փաստաթուղթը, որտեղ հիշվում է Թումանյանի ազգանունը, թվագրված է 1901, հունիսի 7: Այդ գրությամբ խնդրվում է ժանդարմական վարչություն ուղարկել Թիֆլիսի հայոց բարեգործական ընկերության անդամների և վարչության կազմի ցուցակը, նշելով հատկապես 1900 թ. անվտանգության քաղաքացիների անունները: Գրությանը կցված ցուցակներում կա նաև Թումանյանի ընդգծված ազգանունը՝ կողքին գրված հարցական¹⁷:

¹⁶ Պետք է նշել թանգարանի գիտաշխատող Լուսիկ Թաշճյանի շնորհակալ աշխատանքը այդ նյութերի հավաքման ուղղությամբ:

¹⁷ Թումանյանի թագարան, Փաստաթղթերի բաժին, № 42: Այսուհետև՝ Թթ, Փք և հերթական №-ը:

Դժվար է հաստատ ասել, թե իր ո՞ր գործով է 1900 թ. Թումանյանը զարձկն կասկածելի: Մեզ չի հանդիպել այդ տարվա դեպքերին վերաբերող որևէ փաստաթուղթ: Մնում է անել հավանական ենթադրություններ՝ հիմնված բանասիրական պրպտումների վրա:

1899 թթ. կառավարչապետ Դուլիցինի հրամանով Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը լուծարվել է ենթարկվում, դառնալով միայն Թիֆլիսի բարեգործական կազմակերպություն, որոշակի սահմանափակումներով: Ըստ նոր կանոնադրության, ընկերությունը ղրկվում է զպրոցներ, գրագարաններ պահելու, սովորողներին օգնելու իրավունքից, դառնում է լոկ աղքատախնամ:

1899 թ. սեպտեմբերի 19-ին տեղի է ունենում վերակազմված ընկերության ընդհանուր ժողովը և վարչության ընտրություն, որը ընկերությանը կրկին անդամագրվում է Թումանյանը, բայց այս անգամ ընտրվում է նաև վարչության փոխանդամ¹⁸: Ընկերության վարչության մեջ հղել են Թումանյանի մտերիմները՝ Մ. Թումանյանը, Փիլ. Վարդազարյանը, Ար. Զարգարյանը (վարչության նախագահ՝ Մ. Դուրյանյանն էր՝ Մ. Թումանյանի հայրը), որոնց հետ ունեցած բանաստեղծի հաճախակի հանդիպումները, ինչպես և ժողովներին մասնակցելը անշուշտ հայտնի է հղել ժանդարմական վարչությանը: Մեզ թվում է, սակայն, որ Թումանյանի անունը պահանջողական բաժնում կարող էր լինել նաև մի այլ պատճառով, բանի որ բարեգործական ընկերության գործունեությունը, որքան էլ սահմանափակված, այնուամենայնիվ, զաղտնի չէր:

Նույն ժամանակ՝ 1899—1900 թթ. ուսումնական տարում, աշակերտական «Միաժան» դաղտնի ընկերության «մայր խմբի» հետ Թումանյանն իր բնակարանում պարապում էր հայոց գրականություն¹⁹: Ընկերությունը ստեղծվել էր այն ժամանակ, որը դուլիցինյան հայտնի հրամանով զպրոցական ծրագրերից հանվել էին հայոց լեզուն, գրականու-

18 Երեսնամյակ հայոց բարեգործական ընկերության կովկասում, 1881—1911, կազմեց Հեռ. Թիֆլիս, 1911, էջ 220—222, «Նոր-Դար», 1899, № 161, «Մշակ», 1899, № 174: Ըստ վերջինի տեղեկության, Թումանյանը վարչության ընտրություն ժամանակ, թեպետ ստացել է բավարար բանակությանը ձայներ, չի անցել, որովհետև վարչության անդամ առաջադրված, բայց շանցած Միլիթ-Ալվազյանը փոխանդամ դառնալու համար արդեն ունեի բավարար բանակությանը ձայներ: Հավանական է, որ այս ոչ ճիշտ տեղեկությանը «Մշակը» մի անգամ ևս կամեցել է ցույց տալ իր անբարյացակամությունը բանաստեղծի նկատմամբ:

19 Ժամանակը որոշվում է ըստ Աղայանի՝ Թումանյանին գրած 1899 թ. նոյեմբերի 6-ի նամակի, որտեղ հիշատակվում են Թումանյանի «հանձն առած դասերը» տե՛ս Վ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հատ. IV, Երևան, 1963, էջ 569:

Բյուճը, և հայ առաջադեմ շատ գործիչներ, ինչպես Ստ. Շահումյանը, Ալ. Արասխանյանը, Գ. Դեմիրճյանը, Ն. Աղբալյանը և Երիշներ, զաղտնի պարապմունքներով պատանկությունը մերձեցնում էին մայրենի լեզվին և հայ մշակույթին, նրանց մեջ սերմանում ազգային արժանապատվության զգացում, նպաստում նրանց ազգային ինքնադիտակցության զարգացմանը²⁰։ Ամենայն հավանականությամբ, այս զաղտնի դասերը ևս ինչ որ ձևով հայտնի են զարձեղ ուստիականությանը, գումարվել Թումանյանի՝ բարեգործական ընկերության հետ ունեցած առնչության փաստին, որով և նրա անունը գրանցվել է 1900 թ. Թիֆլիսի քաղաքական անբարեհույսների ցուցակում։

1900 թ. Թումանյանը անդամագրվում է նաև Երվ. Լալայանի հիմնադրած Ազգագրական հրատարակչական ընկերությանը։ Գ. Ասատուրի վկայությամբ՝ «Ազգագրական հանդեսի» համար ընտրվել էր խմբագրական հանձնաժողով՝ Լալայանի, Թումանյանի, Պոռոջյանի, Գ. Ղարաջյանի և իր մասնակցությամբ։ Նիստերը տեղի են ունեցել Լալայանի բնակարանում և վերջում վերածվել գրական երկույթների, որոնց մասնակցել է նաև Հ. Հակոբյանը. նույնիսկ տրամագրություն է եղել գրական այդ խմբակը ընդարձակելով ստեղծել գրական ընկերություն²¹։ 1912 թ. հրապարակած իր «Տխուր հիշողություն» հոդվածում Թումանյանը հիշատակում է, որ 1902 թ. եղել է նաև Թիֆլիսի հայոց ազգագրական ընկերության «խմբագրության մասնաժողովի» մեջ (IV, 200)։

Գ. Ասատուրը իր հուշերում պատմում է նաև, որ Երվ. Լալայանի բնակարանում պարբերաբար հավաքվելու պատճառով 1902 թ. փետրվարյան մի գիշեր խոսարկվել են Գ. Ղարաջյանի, Հ. Հակոբյանի և իր բնակարանները, բռնագրավվել են զբոսը, ձեռագրեր, իրենք էլ բանտարկվել։

Ինչ վերաբերում է Թումանյանին, նրա՝ իշխանուհի Մ. Թումանյանին ուղղած 1902 թ. փետրվարի 6-ի նամակով որոշվում է, որ այդ օրերին նա հիվանդ է եղել²²։

Բայց ավելի մանրամասն տեղեկություններ տալիս են Թիֆլիսի պահնորդական բաժնի զաղտնի փաստաթղթերը։

²⁰ Ավելի մանրամասն տե՛ս Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 171—174 և Ա. Ինճիլյան, Հոգհ. Թումանյան, էջ 385—389։

²¹ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 353։

²² Նամակն անթվակիր է. տպագրված է 1902 թ. համակների շարքում հարցականով (V, էջ 257)։ Գրության տարին ճշտվում է և ամիսն ու օրը որոշվում իշխանուհու՝ քանաստեղծին գրած 1902 թ. փետրվարի 6-ի նամակով, որի պատասխանը Թումանյանի այդ նամակն է (երկուսն էլ Թիֆլիսում էին, ուստի չի քայքայվում, որ գրել ու ստացել են նույն օրը)։

Պարզվում է՝ 1. 1902 թ. փետրվարի սկզբներին ոստիկանները հետապնդել են բանաստեղծին, հսկել տունը և համոզվել, որ փետրվարի 7-ից նա տանից դուրս չի գալիս: 2. Փետրվարի 15-ի լույս 16-ի գիշերը Թումանյանի բնակարանում ևս խուզարկություն է կատարվել և իբրև իրեղեն ապացույց վերցվել է մի գիրք: Թումանյանը չի ձեռքբերվել հիվանդության պատճառով:

Օլգա Թումանյանի վկայությամբ, 1888 թ. ամուսնանալիս, երիտասարդ բանաստեղծը ունեցել է երկու գիրք. մեկը «Վերը Հայաստանին» էր, մյուսը՝ «Հյուսիսփայլի» մի համար: Ինչպես երևում է խուզարկության արձանագրությունից», 10—12 տարվա ընթացքում Թումանյանն իր սուղ միջոցներով կարողացել է ստեղծել, այն օրերի համար, մի պատկանելի գրադարան «...բաղկացած ավելի քան 2000 գրքերից, մեծ մասամբ հայերեն...»: Խուզարկուի այն հարցին՝ կա՞ն արդյոք անթույլատրելի գրքեր, Թումանյանը պատասխանել է, թե անտեղյակ է իր գրքերն լեզվա կամ անլեզվա լինելու մասին և ցույց է տվել, ինչպես գրված է փաստաթղթում, Զուբալովի «Современный социализм и революционеры» գրքույկը, որը և ստուգելու է տարել պահանջական վարչության պետի տեղակալ Կրավչենկոն²³:

Գրքի և՛ հեղինակը, և՛ վերնագիրը Կրավչենկոյի ղեկուցագրում աղավաղված են, պետք է լինի՝ П. Зарубин, Современные социаллисты революционеры (1879, Петербург): Սա մի գիրք է՝ գրված անցյալ դարի ուսում հեղափոխականների դեմ, որ պրոպագանդում է անխնա ոչնչացնել մատերիալիզմը իր բոլոր տեսակներով:

Ինչպես տեսնում ենք, Թումանյանը դիտավորյալ է խուզարկուի ուղադրությունը հրավիրել հատկապես այդ գրքի վրա, իրենից քաղաքական մեղադրանքը հեռացնելու համար և, ինչպես ցույց են տալիս այլ գրություններ, հասել է նպատակին. նույն թվականի ապրիլի 12-ին, համաձայն ստացած ծանուցագրի, նա ներկայանում է IV քաղաքամասի պրիստավին և հոտ ստանում որպես իրեղեն ապացույց տարված գիրքը²⁴:

Այլ փաստաթղթերից պարզվում է, որ Թումանյանը կասկածի տակ է եղել որպես ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեի անդամ²⁵. պատճառը Հալապանի բնակարանի երեկույթներին սոցիալ-դեմոկրատ Գ. Ղարաջյանի (Ար-

23 ԹԹ, Փբ, № 43: Պահանջական բաժնի գրությունները գրված են ուսերեն, ուստի մեջբերումները տրվում են թարգմանաբար:

24 Գիրքը պահվում է Թումանյանի թանգարանի՝ բանաստեղծի անձնական գրադարանում, 6-րդ պահարան, № 123:

25 ԹԹ, Փբ, № 44:

կումեղ) մասնակցությունն էր, մի աղգանուն, որ լավ ծանոթ էր պահանջողական բաժնին:

Հստ Կրավչենկոյի ապրիլի 3-ի ներկայացրած ղեկուցադրի, ՌՍԳԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեի հետ կապված մարդիկ բաժանվում են չորս խմբի: Առաջինի մեջ մտնում են իսկական անդամները, այստեղ այլ անունների հետ հիշատակվում է Գ. Ղարաշյանը: Չորրորդ խմբում այն կասկածելի անձնավորություններն են, որոնց ՌՍԳԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեի անդամ լինելը որևէ ձևով ապացուցված չէ. այստեղ են Թումանյանը, Երվ. Լալայանը և ուրիշներ²⁶: Ուրեմն՝ չնայած խուզարկությունը որևէ արդյունք չի տվել, այնուամենայնիվ, այս անգամ ևս բանաստեղծի անունը մնացել է կասկածելիների ցուցակում:

Երկու անգամ անբարեհույսների ցուցակներում տեղ գտնելը չէր կարող ինչ-որ չափով չարդիվակել նաև բանաստեղծի գրական գործունեությունը: Ակամայից մտածում ես, թե ղեկերի թարմ տպավորությունը չէ՞ր արդյոք պատճառը, որ գրաքննչական կոմիտեն նույն տարին (մայիսի 22-ին և ղեկտեմբերի 7-ին) արգելում է «Տարադում» տրպազերելու Թումանյանի հոգվածը՝ գրված Աղայանի 40-ամյա հոբելյանի առիթով և «Տարադի» խմբագրության՝ Թումանյանին ուղղած բաց նամակը «...в виду отступления редакции от программы» մակագրություն²⁷:

900-ական թվականների սկզբին օրավուր ուժեղանում էին գրիչինյան հալածանքները հատկապես կովկասահայության նկատմամբ: Հայկական ծխական դպրոցների փակմանը, մտավորականության հալածանքներին, բարեգործական ընկերության իրավունքների սահմանափակմանը հետևում է եկեղեցական կալվածքների պետականացման մասին ցարական կառավարության օրենքը 1903 թ. հունիսի 12-ին: Նոր հրովարտակը առաջացնում է նոր հուզումներ և խռովություններ, ուժեղանում են աղատադրական տրամադրությունները, բարձրանում է ժողովրդի ինքնագիտակցությունը, սաստկանում ատելությունը ցարի և նրա գործակալների նկատմամբ: Այդ շարժումների գնահատականը տվել է Ստ. Շահումյանը իր 1904 թ. գրած «Երևանից: Հայ իրականությունից» հոդվածում²⁸:

1903-ի աշնանը մահափորձ է կազմակերպվում փոխարքա Գոլիցինի դեմ, որը թեպետ անհաջող է անցնում, բայց, հասկանալի է, ուժե-

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Նույն տեղում, № 40, 41:

²⁸ Տե՛ս Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 1, 1975, Երևան, էջ 48—49:

ղանում են ոստիկանական հետապնդումները, 1904 թ. հունվարին Պետերբուրգի զեպարտամենտին ուղարկված՝ հայազգի մի քանի քաղաքական բանտարկյալներից բռնադրաված իրեղեն ապացույցների ցուցակներում (արգելված գրականություն, նամակներ, քաղաքական կոչեր, զենք) հիշատակվում են Թումանյանի դաշույնը, որի մասին ակնարկներ են եղել նամակներում և Թումանյանի անունով անհայտ անձնավորությունից ստացված նամակներ 62 թերթից բաղկացած²⁹,

Հետաքրքրական է մի այլ փաստաթուղթ՝ գրված նույն թվականի ապրիլին, որով պահնորդական բաժնի պետը ժանդարմական վարչությանից թույլտվություն է խնդրել խուզարկելու և բանտարկելու կամ միայն խուզարկելու որոշ հայ մտավորականների, որպեսզի կարողանան կանխել «Դրոշակականների» և «Հնչակյանների» ազդեցությունը նույն օրերին սպասվող ցույցի մասնակիցների վրա։ Թումանյանի անունը խուզարկության ենթակաների մեջ է³⁰, կրացույցի փաստեր չկան ճշտելու համար, թե 1904 թ. ապրիլին արդյոք խուզարկություն եղե՞լ է բանաստեղծի բնակարանում, թե ոչ։ Մի բան պարզ է, որ այս անգամ նա կասկածի ենթակա էր վերը հիշված դաշույնի և նամակների պատճառով. ո՞րտեղից են դրանք, ի՞նչ ճանապարհով են ընկել այդ քաղաքական հանցադործների մոտ կամ նամակներն իսկապե՞ս ուղղված են եղել բանաստեղծին, դժվար է ասել։ 1909 թ. գրություններից իմանում ենք, որ Թումանյանին շփոթել են Վոլոդյա արքայական քաղաքական բանտարկյալ ինչ-որ մի ուրիշ Հ. Թումանյանի կամ Իվան Թումանովի հետ, թերևս. վերջինիս են առնչվում և՛ դաշույնը, և՛ կառկածելի նամակները։ Սակայն անկախ ամեն ինչից, 1904 թ. այդ խառն օրերին Թումանյանը չէր կարող դուրս մնալ պահնորդական բաժնի դորձակալների տեսադաշտից։ Եթե հավատանք պահնորդական բաժնի գաղտնի գրություններին, 1903 թ. դեկտեմբերից Թումանյանն իբր եղել է կուսակցական ակտիվ գործիչ և նույնիսկ տնօրեն գաղտնի տպարանի³¹։ Իրականությունն այն է, որ 1903—1904 թթ. արդեն հուշակված գրող լինելով, նա ընկերներ ու բարեկամներ ուներ զերթե բոլոր կուսակցություններում։ «Թումանյանը ամենքինն էր,— գրում է հանոյանը,— նրան բոլորն էլ սիրում էին։ Ինքն էլ խորություն չէր դնում սրա ու նրա մեջ. նրա համար բոլորն էր «մեր տղաներն էին»³²։

29 Տե՛ս ЦГАОР, ДП ОО, ф. 102, 1904, р. 13, 14։ Այստեղ նշված է, որ հայտնարկված է 62 թերթից բաղկացած նամակ. հավանաբար վրիպում է. պարզապես, զբրված է ուսե՞մո, րայց պետք է կարդալ ուսե՞ма։

30 Տե՛ս ԹԹ, Փք, № 47։

31 Նույն տեղում, № 46։

32 Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 391, 492։

2ի բացառվում, անշուշտ, որ նա կարող էր կասկածանքի ենթարկվել հենց իր այդ կարգի կապերի համար:

1905 թ. փետրվարին, երբ սկսվեցին հայ-թուրքական ընդհարումները, Թումանյանն իր ամբողջ էությունը նվիրվեց հարազատ ժողովրդի ինքնապաշտպանությանը և երկու հարևան ժողովուրդների հաշտեցման գործին: Բաբվի կոտորածից (1905, փետրվարի 6—9) անմիջապես հետո հայ և թուրք մտավորականների որոշմամբ Թիֆլիսում կազմակերպվում է ցույց, որի նախապատրաստման առաջին շարքերում էր բանաստեղծ Թումանյանը (V, 295): Փետրվարի 9-ին տեղի ունեցած մի համաժողովում որոշվում է դիմելով իրիմյան Հալիլի օգնությանը, խնդրել նրան մեկնել Բաբու և Թիֆլիսի շեյխ Ուլ խալամի հետ մոտիկից ծանոթանալով կոտորածների հանդամանքներին, նպաստել խաղաղության գործին: Այդ նպատակով ընտրվում է մի մասնաժողով՝ բաղկացած երկու հոգուց, որոնցից մեկը բանաստեղծ Թումանյանն էր: Ծանր հիվանդ կաթոլիկոսի հետ բանաստեղծը մեկնում է Բաբու և Թիֆլիս է հասնում ճիշտ այն օրը՝ փետրվարի 13-ին, երբ տեղի էր ունենալու բարեկամության համաժողովրդական ցույցը, որի կազմակերպիչների խնդրանքով իրիմյան Հայրիկը մնում է Թիֆլիսում, մասնակցում և՛ այդ օրվա՝ հայերի ու թուրքերի, և՛ հաջորդ օրվա՝ հայերի ու վրացիների հաշտության ցույցերին: Հայտնի է, որ իրիմյան Հայրիկի լուի երևալը ցուցարարներին՝ մեծ ազդեցություն է ունեցել: Ցույցերը արվում էին ոչ միայն հանուն անդրկովկասյան ժողովուրդների հաշտության, այլև դա եղել է որոշակի վերաբերմունքի դրսևորում ցարական կառավարության՝ կոտորածների իսկական պատճառի դեմ³³:

1905 թ. նոյեմբերի 22-ից ազգամիջյան սուր ընդհարումներ են ըսկըսվում Թիֆլիսում, որից հետո Թումանյանը բնտանիքով տեղափոխվում է հայրենի Դսեղ և ամբողջովին նվիրվում էր ինքնապաշտպանությանը: Նոյեմբերի վերջերին տեղի է ունենում Բորչալուի թուրքերի հարձակումը Թիֆլիսի վրա, միաժամանակ ուժեղանում են բանվորական դժբաղդուները: Լոռում սկսվում են ազդարային շարժումներ, Հազպատի գյուղացիները բռնիչիկների գլխավորությամբ ապստամբվում են տեղի կալվածատերերի դեմ:

Ոստիկանությունը միմյանցից չէր տարբերում հեղափոխության

33 Տե՛ս «Մշակ», 1905, № 20, 23, Առ, Անցյալից, էջ 150: Ուշադրավ է, որ «Մշակը», հայտնելով լուրը երկու հոգուց բաղկացած մասնաժողովի՝ էջմիածին մեկնելու մասին, չի նշել, որ այդ երկուսից մեկը բանաստեղծ Թումանյանն է (տե՛ս V, 295): Թվում է, որ սա էլ բանաստեղծի նկատմամբ ունեցած միտումնավոր վերաբերմունքի արտահայտություններից է:

տարբեր արտահայտությունները: Նրա համար միևնույն էին բաղադրի գործադրումները և իր կշանքը փրկելու համար զենք վերցնող հայ զյուզացիին կամ նրան առաջնորդող սպիտակ գրոշակակիր բանաստեղծը: Փողոկրդի ինքնապաշտպանությունը համարվում էր տեղոր թուրքերի դեմ: Եվ քանի որ Թումանյանն արդեն վաղուց կասկածելի բաղադրացի էր, պահնորդական բաժնում նրա անունը մտնում է տեղորիստ հեղափոխականների ցուցակի մեջ:

1905 թ. գրություններից մեկում հանդիպում ենք այսպիսի մի փաստաթղթի. «Краткий список лиц вошедших в сферу наблюдения в г. Тифлисе с 1-го февраля по 2-ое марта 1905 года». Ցուցակի մեջ մտնում են Ռիֆլիսաբնակ հայ, վրացի, ռուս, հրեա հեղափոխականներ տարբեր կուսակցությունների պատկանող (սոցիալ-դեմոկրատներ, սոցիալ-հեղափոխականներ, զաշնակցականներ և այլն), այդ թվում՝ Ս. Խանոյան, Ա. Ջափարիձե, Միխա Յիսակայա, Ավ. Ահարոնյան, Հովսեփ Արզումանյան և այլն: Յուրաքանչյուրի անվան դիմաց գրված է կուսակցական պատկանելությունը և ոստիկանության հսկողության մեջ նրան տրված կեղծանունը: Թումանյանը հետապնդվում էր Жюкей կեղծանունով³⁴:

Հայտնի է, որ բանաստեղծը ինքնապաշտպանության գործին մասնակից էր Բաքվի կոտորածից (1905, փետրվարի 6—9-ը) անմիջապես հետո, տակավին դավառներում ընդհարումները չսկսված: Ինչպես երևաց վերջին փաստաթղթից, 1905 թ. նա հսկողության տակ էր փետրվարի 1-ից, զեռ Բաքվի զեպրերից էլ առաջ: Այստեղից և պահնորդական բաժնի վերոհիշյալ փաստաթղթերից հետևում է, որ բանաստեղծին՝ 1908 թ. բանտարկության պատճառը չպետք է փնտրել միայն 1905—1906 թթ. նրա գործունեության մեջ, դա միայն պատրվակ էր³⁵:

1905 թ. սեպտեմբերից զաղտնի գրություններում հաճախ է կրկրնվում «Շմակով» կեղծանունը. սա այն գործակալն է, որ հետևել է Թումանյանին՝ հատկապես Լոռու, Բորչալուի շրջաններում ու վայրիվերս, իրարամերժ տեղեկություններ ուղարկել բանաստեղծի մասին Ռիֆլիսի ժանդարմական վարչություն: Մի տեղ Թումանյանն իբր միջնորդ է դաշնակցության և գյուղական կոմիտեների, մի այլ տեղ՝ դատի է տրված զաշնակցությունից ինչ-որ դումար վատնելու համար կամ Իսահակյանի հետ մասնակից է տեղորիստական խմբակի, Քուլագերան կայարանում նրա հրամանով սպանվել են երեք թուրքեր և այլն: Նման մի անհեթեթ մեղադրանք հիշատակվում է Թումանյանի՝ Ջուղտարյովին ուղղած պաշ-

34 Թթ. փր, № 55:

35 Նույն տեղում, №№ 45—47:

տոնական նամակում, որ իբրև թև բանաստեղծը «սպանել է խեղճ անտառապահին՝ կողոպտելու նպատակով»։ Նամակն անթվակիր է, բայց բոլոր տվյալներից երևում է, որ գրված է 1906-ի մայիսին, ճիշտ այն օրերին, երբ «Շմակովը» հետևում էր Թումանյանին Լոռու շրջանում (V, 294)։

1906 թ. մայիսի 18-ի գրությունն մեջ ներկայացվում է մի այլ «մեղադրանք»։ «Լոռու շրջանում նա, կարծես, գիներալ-գուբերնատոր է, նրան է ենթարկվում ամբողջ տեղական ղեկավարությունը և ոստիկանությունը։ Նա շրջում է գյուղերում, դատ ու դատաստան տեսնում, տուգանում է գյուղերը... մինչև 500 ռ...»³⁶։ Ճշմարտությունն այն է, որ Թումանյանն անխնա էր գողերի, ավաղակների, խառը գրությունից օգտվող ու ամեն տեսակ օրենքներ ռտնահատող կալվածատերերի նկատմամբ։ Այդ մասին կան տպագրված նյութեր, Թումանյանի գրավոր, պաշտոնական բողոքները, ուստի ավելորդ է դրան անդրադառնալը (V, 286—302)։

Բայց մատնիչը նաև խորամանկ է. որպեսզի կարողանա պատճառաբանել Թումանյանի ազատ գործունեությունը, նրան համախոհ է հռչակում դավառի պաշտոնյաներին, հատկապես գավառապետին ու նրա օգնականին, պնդելով, թե վերջինիցը կաշառված են, Թումանյանի միջոցով դաշնակցությունից ստացել են 10 000 ռուբլի։

1906 թ. մայիսի վերջերին Թումանյանն արդեն տեղյակ էր, որ իր գործունեությունից դժգոհ է Թիֆլիսի պաշտոնեությունը, և կարգադրություն է արված իր ձերբակալության մասին, բայց այդ լուրերին նշանակություն չտալով, բանաստեղծը շարունակում էր գործել Լոռում, անձամբ շրջելով, աչ ու ձախ գրություններ ուղարկելով պայքարում էր նույն սկզբունքայնությամբ։

1908 թ. գեկտեմբերին՝ ստոկիսիական ռեակցիայի ամենազաժան օրերին, Թիֆլիսում և հայաշատ այլ վայրերում սկսվում են ձերբակալությունները։ Զոհերը մեծ մասամբ հայ մտավորականներն էին, կուսակցական, թև անկուսակցական, մոտ 160 հոգի՝ գրողներ, ուսուցիչներ, հասարակական գործիչներ, բժիշկներ, իրավաբաններ և այլն, այդ թվում՝ Ալ. Իսահակյանը, Ալ. Ահարոնյանը, Ստ. Մախասյանցը և ուրիշներ. բոլորի մեղադրանքը մտնում էր նույն «Դաշնակցական գործի» մեջ։

Թումանյանը որդու՝ Մուշեղի հետ բանտարկվում է 1908 թ. դեկտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը։

³⁶ Թթ, Փբ, № 51։

Ի՞նչ են պատմում գաղտնի գրությունները. բերում ենք համառոտ բաղվածք բանտարկության վճռից:

«Ունենալով կասկած հարուցող տեղեկությունների հակաօրինական բնկերակցության պատկանելու մասին և ըստ վինվարական գրություն հայտարարված վայրերին վերաբերող կանոնների 23-րդ հոդվածի, ես՝ Թիֆլիսի նահանգական ժանդարմական վարչության պետի օգնականս, վճռեցի նախնական կալանքի վերցնել Հովհ. և Մուշեղ Թումանյաններին... (տրվում են նաև այլ աղգանուններ,— Լ. Կ.) մինչև դործի պարզաբանումը»: Ստորագրել է ռումբիստը Պրիգարան³⁷:

Ամենայն հավանականությամբ, «կասկած հարուցող հիմնավոր տեղեկություններ» ասելով, ռումբիստը նկատի ունի պահնորդական բաժնի՝ Օդեսայից ստացած ղեկտեմբերի 23-ի գրությունը՝ Թիֆլիսում հեղափոխական նպատակներով դրամ կուտակելու, Թուրքիայից Բաթումի և Փոթիի վրայով դեպի Կովկաս ղենք տեղափոխելու, Կովկասում ապրստամբություն նախապատրաստելու մասին³⁸:

Պետերբուրգ ուղարկված փաստաթղթերում Թումանյանի բանտարկության առիթը համարվում է նաև դաշնակցության «Արևելյան բյուրոյի» անդամներին հետապնդող գաղտնի գործակալների սպանությունը ղեկտեմբերի 11-ին, ինչպես նաև մասնակցությունը Օդեսա, Փոթի, Բաթում ղենքերի տեղափոխման, այն էլ՝ Թուրքիայից, կառավարության դեմ ապստամբություն նախապատրաստելուն, ոստիկանների սպանության և այլն³⁹: Ինչպես տեսնում ենք՝ բավական անհեթեթ մեղադրանքներ են, որոնք որևէ կապ չունենին Թումանյանի հետ: Նրան իսկապես առնչվողը 1905—1906 թթ. խաղաղասիրական գործունեություն էր և այն լուրը, որը տպագրեց «Մշակը» բանաստեղծի բանտարկությունն ազդարարելուց մի քանի օր հետո՝ «Ազվեսը», «Ուլիկը», «Անհաղթ աքլորը», «Ծիտիկը», «Անբախտ վաճառականները» լույս տեսնելու մասին: Նոր տարվա նախօրյակին էր, խորհուրդ էր տրվում «...այլևայլ անմիտ խաղաղիքների և ընծաների տեղ՝ պարզեցատրել մանուկներին այդպիսի շքեղ ու ընտիր մանկական գրքույկներով»⁴⁰:

Հետաքրքրական է փաստաթղթերում պահվող ղեկտեմբերի 24-ի խուզարկության ժամանակ վերցված իրեղեն ապացույցների ցանկը.

1. Туч, История революционного движения в России, Ростов н/Д.

37 Թթ, ֆր, № 60:

38 Նույն տեղում, № 57:

39 ЦГАОР, ДП ОО, ф 102, 1909, он 239, ед. хр 14.

40 «Մշակ», 1908, № 290:

2. Գ. Խաժակ, Դեպի ֆեդերացիա, Թիֆլիս, 1907:

3. Խան-Ա. զատ, Ի՞նչ է սահմանադրությունը, Թիֆլիս, 1907:

4. Գ. Ղազարյան, Հողը և նրա մշակությունը, Թիֆլիս, 1907:

5. Կարլ Կառուսկի, Ներկայացուցչական կառավարչություն, Թիֆլիս 1906:

Սպա նշվում է նաև «переписка на армянском языке», որի մեջ, ինչպես երևում է բանաստեղծի առաջին գրավոր ցուցմունքից, եղել են նյութեր՝ հավաքված «Վերք Հայաստանի» վեպի ուսումնասիրության համար:

Գրքերի վերնագրերից պարզ է նրանց «տեղեկացիող» բաղաբաղական բովանդակությունը և հասկանալի, թե ինչու գրանք կարող էին լուրջ հանցանշան համարվել որեւէ բաղաբաղական մեղադրյալի համար, ուստի իրեղեն ապացույցները այլ նյութերի հետ ուղարկվել են Պետերբուրգի ոստիկանական ղեկավարտամենտ: Մեր պրպտումների արդյունքը միայն ցուցակն է, իսկ գրքերի ու ձեռագրերի ճակատագիրն առայժմ անհայտ է.

Բանտարկյալ Թումանյանի առաջին հաբցարկությունը տեղի է ունեցել հունվարի 3-ին. պահպանվում են արձանագրությունը և բանաստեղծի՝ տարբեր օրեր քննիչ ռոտմիստր Պրիզարային ներկայացրած բանավոր ցուցմունքի գրավոր չորս լրացումները:

Բովարկելով իր անմեղությունն ապացուցող փաստեր, որոնք բոլորը կարելի է հաստատել պաշտոնական թղթերով, նամակներով, հեռագրերով ու կենդանի վկաներով, Թումանյանը գրում է, թե զործել է հեղափոխության եռուն շրջանում, և, չնայած գրան, ինքը առաջնորդվել է ոչ կոստակչական մղումով կամ «... ոչ ինչ-որ մեկին դուր գալու համար, այլ խորը դիտակցությամբ և մարտի խղճով, դատելով իբրև գրող-բանաստեղծ, որը ծառայում է հանուն լավ և ազնիվ գործի: Այդպես եմ ես հասկացել ժողովրդի շահերը»:

Այս ցուցմունքները, ինչպես և փոխարքա Վորոնցով-Վաշկովին և Թիֆլիսի ժանդարմական վարչության պետին ուղղված խնդրագրերը, որոնք առաջին անգամ են ապագրվում Թումանյանի հրապարակումների սույն հատորում, արժեքավոր վկայություններ են սկզբունքային մարդու և մեծ բաղաբաղական մասին: Սեփական և ազգային արժանապատվության բարձր զգացողությամբ էր նա գրիչ վերցնում, առանց որեւէ զիջում անելու դիմացինի պաշտոնին, չվախենալով իրեն շրջապատող բանտի պարիսպներից և սպառնացող ցրտաշունչ հյուսիսից: Հավատ սեփական անձի ու գործի նկատմամբ և լավատեսություն — սրանք էին բանաստեղծին առաջնորդում:

Նա վրդովված էր, մանավանդ, իրեն տրված «տեղորիստ» մեղա-

դրանքից. «...Դուք կարծում եք, որ ես ընդունակ եմ ատրճանակ օգտագործելու,— գրում է նա:— Բայց ինչպե՞ս կարող էի ես չօգտվել մի այլ զենքից՝ իմ բանաստեղծական տաղանդից և իմ գրչից, որոնք, հավատացե՛ք ինձ, ավելի զորավոր են, քան բոլոր տեսակի ատրճանակները»:

Խնդրագրերի մեջ էլ Թումանյանը խնդրողի դերում չէ, այլ բողոքողի: Նա պահանջում էր հայտնել իր մեղադրանքն ապացուցող բոլոր փաստերը, որպեսզի կարողանա մեկ-մեկ հերքել, հակառակ դեպքում՝ ինքն էլ կարող է նմանվել այն մարդկանց, որոնք ամիսներով մնում են բանտերում և ապա անմեղ ճանաչվելով՝ ազատվում:

Թումանյանի գրավոր լրացուցիչ ցուցմունքները ազդեցություն չեն գործում, ավելին՝ դրանք հասցեատիրոջը հասնում են միայն հունվարի չիքիին: Հետաքննությունը հետևում էր իր օրենքներին, և հունվարի 16-ին, համաձայն Պետերբուրգից ստացված հեռագրի՝ որոշվում է Հովհաննես և Մուշեղ Թումանյանների ձերբակալության ժամկետը երկաթացնել մինչև գործի քննության ավարտը⁴⁰, իսկ փետրվարի 19-ին ըստացվում է նաև փոխարքայի պատասխանն այն մասին, թե ինքն իրավասու չէ միջամտելու խնդրատու: Գործին, քանի որ վերջինս իր մեղադրանքով գտնվում է Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրության տրամադրության տակ⁴¹:

Ինչպես երևում է պահանջվող փաստաթղթերից, հանցանշանների որոնումն ու «ստեղծումը» շարունակվել է նաև բանտարկությանից հետո: Հունվարի 8-ին հարցաքննվում է Երևանի մարզույին գառարանի երգվյալ հավատարմատար Լևոն Մուշեղյանը, որը Թումանյանի հետ մասնակցել էր 1905 թ. ապրիլի 3—5-ը Թիֆլիսում տեղի ունեցած համազգային համագումարին: Համագումարը գաղտնի չէր, այն նպատակ ուներ հաշվողովրդի կարիքների մասին խնդրագրեր կազմել և ներկայացնել Կովկասի նոր նշանակված փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին և Ռուսաստանի մինիստրների խորհրդին: Չհայտնելով որևէ փաստ Թումանյանին վերադրող հանցանքների մասին, Երևանից հրավիրված վկան ընդհանուր տեղեկություններ է տվել հիշյալ համագումարի, նրան հաջորդող բանկետի, Թումանյանի կատակ-էքսպրոմտի վերաբերյալ⁴², վրկան հայտնում է նաև, որ 1908 թ. դեկտ. 1-ին եղել է բանաստեղծի տանը (որը հավանաբար հայտնի էր հետաքննությանը և, թերևս, այդ էր պատճառը վկային Երևանից Թիֆլիս բերելու), խոստովանում է, որ սիրում է նրան որպես բանաստեղծի:

⁴⁰ ԹՔ, Փբ, № 72:

⁴¹ Նույն տեղում, №№ 92, 86, 85:

⁴² Նույն տեղում, № 68: Այդ մասին տե՛ս նաև Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 293, 935: Կատակ-էքսպրոմտը տե՛ս 1, 510:

1909 թ. փետրվարի 14-ին է հայտնի դարձել, որ իբրև թև Մուշեղ Թումանյանը մասնակցել է Թիֆլիսի III իգական գիմնազիայի ուսուցիչ Կողանի դեմ 1908 թ. կատարված մահափորձին:

1909 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Թումանյանին վերաբերող զաղտների գրությունների վրա նոր ազդանուն է երևում. դա սեհարյուրակային բնույթի լիժինն է, հայտնի իր դաժանությունը: Տեսնելով, որ ժամանակ է պետք քիչ թե շատ համողիչ մեղադրական գործ ստեղծելու համար, նա համաձայնություն է տալիս երաշխավորությամբ ազատելու մի քանի բանտարկյալների, այդ թվում և Թումանյանին ու Իսահակյանին: Մուշեղ Թումանյանը հինգ ու կես ամիս Մետեխի բանտում մնալով՝ անպարտ է ճանաչվում:

Բանտից ազատվելուց հետո (1909 թ. հունիսի 13-ից) Թումանյանի վրա ավելի խիստ հակողություն է սահմանվում: Գրություններից մեկում երևում է 1908 թ. բանաստեղծին հետապնդող մի նոր զաղտնի գործակալ՝ ծպտված «Մանասյանց Ստալնոյ» անվան տակ: Պահնորդական բաժինը հաճախակի իր գրություններում հավաստիացնում է Պետերբուրգի ոստիկանական ղեկարտամենտին, որ ЖОКЕЙ — Թումանյանը Թիֆլիսում է և «շարունակում է հանցագործությունները»։ Օրինակ՝ հրաման է տվել տեղորիստներին «սպանելու մատնիչ Շահարաս Շահվերդովին», այսինչ օրը թաղման և ապա եկեղեցում հավաքույթի է զնացել Աղայանի, Փափազյանի հետ, կամ՝ իր տանը հյուրընկալելով Իսահակյանին, Սիմոն Հակոբյանին, բժ. Արշակ Թադևոսյանին, զրուցել է աշակերտական կազմակերպություն ստեղծելու, բանտարկությունների պատճառով Գեորգյան ճեմարանում և Ներսիսյան դպրոցում լավորակ ուսուցիչների պակասի մասին և այլն: Սրանք տարբեր գրություններից քաղված «փաստեր» են, և դժվար չէ կռահել, որ հաղորդված են նրա ամեն քայլի մեջ մտածված կերպով հանցանշաններ որոնող և «ստեղծող» հատուկ մարդու միջոցով⁴³:

Իսկ ինչո՞ւ էր զբաղված Թումանյանը, 1909 թ. օգոստոսի 16-ին, երբ դեռևս երկու ամիս էր՝ ինչ երաշխավորությամբ ազատվել էր կալանքից, նա մեկն էր այն ինը մտավորականներից, որոնց հրավիրել էր Ավ. Արասխանյանը՝ «Գրականներին, գիտնականներին, մանկավարժներին օգնող հայոց ընկերություն» ստեղծող հիմնադիր ժողովին մասնակցելու: 1910 թ. ապրիլի 24-ին Թումանյանը նույնպես ստորագրում է այդ ժողովի որոշած կանոնադրության նախագծի տակ: Քիչ անց՝ 1910-ի ամառը, բանաստեղծը ստանձնում է նոր ծանր գործ՝ «Հորի-

⁴³ ЦГАОР. ДП ОО, ф. 102, 1909, оп. 147, Ед. хр. 1660, л. 190, նույն տեղում, оп. 147, Ед. хр. 1660, л. 196, նաև՝ оп. 239, 1909, Ед. хр. 14, л. 14.

զուն» օրաթերթի խմբագրությունը և մի նոր թափով մտնում հրապարակախոսական գործունեության մեջ, բայց և շարունակում պատրաստել «Լուսաբեր» դասագրքի տարբեր տարիները, «Հայ գրողներ» քրեստոմատիայի II հատորը և այլն:

1911 թ. հունվարին լուրեր են հասնում պահնորդական բաժին, թե «Հորիզոնի» խմբագրատունը դաշնակցության ղեկավար անդամների ժամադրավայրն է, և հունվարի 12—19-ը գաղտնի հսկողություն է սահմանվում խմբագրատան շուրջը: 19-ին ցերեկը խմբագրատուն են ներխուժում պահնորդական բաժնի գործակալները, խուզարկում, կալանավորում են Թումանյանին, թերթի այլ աշխատակիցների ու պատահական այցելուներին՝ այդ թվում՝ Ալ. Շիրվանզադեին, Երվ. Լալայանին և ուրիշներին:

Պահպանվել է այդ խուզարկության վճիռը, որտեղ կրկնվում են Թումանյանին տրված նախկին բոլոր մեղադրանքները նոր խմբագրումներով, և «Հարստացած» քննիչ Լիժինի երեակայության նոր պտուղներով⁴⁴: Վճիռը և բանաստեղծի բնակարանում շորս ժամ տեւած խուզարկության եղբակացությունը ցույց են տալիս, որ ոստիկանությունը զենք է փնտրել և գաղտնի համակագրություն, որովհետև, ըստ լրտեսական տվյալների, իբրև թե Թումանյանն էր տնօրինում զենքի պահպանության գործը Թիֆլիսում և նրա տանն էր պահպանվում դաշնակցության գաղտնի գրագրությունը⁴⁵: Այգալիսիք շհայտնաբերելով, պահնորդական բաժին են տարվում մի փոքր դանակ, երկու բանալի, բանաստեղծի ձեռագրերը, ստացած համակները և այլ նյութեր 12 պարկով, որոնք հետո պաշտոնապես վերադարձվում են: Բանտարկությունը տևում է մեկ օր:

Ավելորդ է ստել, թե ինչ ծիծաղելի վիճակի մեջ պետք է ընկած լինեին իրենց սպասածին չհասած Լիժինի գործակալները, բայց Թումանյանի համար ստեղծվում են նոր մտահոգություններ, որոնցից ամենանշանակալիցը երկու պարկի ձեռագրերի կորուստն էր: Այնուհետև, մեկ օրվա՝ հունվարի 19-ի, բանտարկության պատճառով լույս չի տեսնում «Հորիզոնի» հունվարի 20-ի համարը և առկա՝ (որը շատ ավելի դժալի եղավ) տարվա սկզբին էր, անհրաժեշտ էր հնարավորին չափ շատ բաժանորդներ ունենալ օրաթերթի համար, այնինչ, ինչպես վկայում է ինքը՝ բանաստեղծը, այդ զեպքի պատճառով, նախորդ տարվա համեմատ, բավականաչափ պակասում է բաժանորդների թիվը⁴⁶:

44 Թթ, Փր, № 123:

45 Թթ, Փր, № 125, 127:

46 «Հորիզոն», 1911, № 13, Թումանյան, Հրապարակումներ և ուսումնասիրություններ, հատ. 1, Երևան, 1964, էջ 380, 381:

Սույն հատորում հրատարակվում է բանաստեղծի գիմումը՝ գրված 1911 թ. հունվարի 28-ին, որով նա Թիֆլիսի ժանդարմական վարչությունից ետ է պահանջում կորած ձեռագրերը: Հայտնի է, որ դրանց մեջ են եղել «Հին կոիլը» և «Հազարան բըլբուլ» պոեմների որոշ հատվածներ, մի այլ պոեմ, որը սկսվում է «Ես վայր եմ իջնում հայոց լեռներից...» տողով, «Քաջ Նազարի» 1908 թ. մշակումը և այլ նյութեր, աչ՝ օրերին բոլորն անտիպ: Մի քանի տարի հետո Թումանյանը երկու անգամ օրաթերթերում ափսոսանքով հիշեցրել է իր կորուստը⁴⁷, բայց անօգուտ. ձեռագրերի ճակատագիրն այդպես էլ մնացել է անհայտ:

Չնայած հետապնդումներին և հսկողությանը, պահնորդական բաժինը չէր կարողանում մեղադրական գործի մեջ ավելացնել նոր հանցանշաններ: 1911 թ. սեպտեմբերի 6-ի մի փաստաթղթով պահնորդական բաժինը տեղեկություն է ստանում բաղաբային հասցեների վարչությունից, որ բանաստեղծը Մանգլիսից Թիֆլիս վերադարձել է օգոստոսի 29-ին⁴⁸: Սեպտեմբերի 8-ին Թիֆլիսի ժանդարմական վարչությունը գիմում է պահնորդական բաժնի պետին իմանալով՝ «Հորիզոնի» խմբագրության, «Հերմես» տպարանի և Նիկոլաեյան նրբանցքի կաթնեղենի խանութի հսկողության արդյունքը: Այնուհետև հարցնում են՝ հաստատվե՞լ է արդյոք տեղեկությունն այն մասին, թե Թումանյանը և ուրիշներ հավաքվում են տպարանի տնօրեն Բադրատ Հարությունյանի մոտ: Երեք օր հետո ստացված պատասխանը հերքում է եղած կասկածը՝ պաշտոնի հանդիպումների մասին, չհաշված այն, որ Թումանյանը իսկապես այցելում էր «Հորիզոնի» խմբագրատուն, ուր աշխատում էր նա⁴⁹:

Լուրերի մի մասը ունեն ինչ-ինչ հիմնավորումներ:

Այսպես, պահնորդական բաժնում դրանցված են Թումանյանի բնակարանում տեղի ունեցած 1911 թ. մայիսի 15-ի, Ավ. Ահարոնյանի տան՝ մայիսի 22-ի, «МОН ПЛЕЗИР» այգու՝ մայիսի 26-ի «գաղտնի ժողովները», որոնց մասնակիցների ցուցակներում նշված են մասամբ «Դաշնակցության գործով» մեղադրվածներ՝ ժամանակավորապես ազատ կալանքից, մասամբ՝ Թումանյանի մտերիմները, այդ թվում՝ Ավ. Իսահակյանը, Ղ. Աղայանը, Դ. Դեմիրճյանը, բժ. Ար. Զարգարյանը, Գ. Խատիսյանը և ուրիշներ, բոլորն իրենց հսկողության կեղծ անուններով⁵⁰: Այդ տվյալները հիշեցնում են Աշխեն Թումանյանի հուշը, թե ինչպես Գ. Խատիսյանը՝ նրա ամուսինը, ձեռք էր բերել դատական գործի տպագրված

47 «Հորիզոն», 1915, № 243, «Հառաջ», 1919, № 11:

48 Թթ, ֆբ, № 146:

49 Նույն տեղում, № 143, 144:

50 Նույն տեղում, № 158:

համառոտագրությունը և մանրամասնորեն ուսումնասիրում էր որպես թուամանյանի ապագա պաշտպան, ներդրավելով նաև մտերիմ մարդկանց, ինչպես և իրեն՝ Աշխեն Թումանյանին. «Կազմում էինք բոլոր մեղադրյալների բարտերը»,— վկայում է բանաստեղծի գուստրը⁵¹: Շատ հավանական է, որ հետապնդված աչգ «ժողովները» եղել են հատիսյանի նախաձեռնությունը. անմիջականորեն շահադրդոված մարդիկ հավաքվել են գործին ծանոթանալու համար, իսկ «ղզոն» լրտեսները նոյն թղթերի ու ելրակացությունների հոդ են նախապատրաստել:

Այնուամենայնիվ, Թումանյանին մեղադրելու համար հանցանշանների պակասը չի արգելում, որ, Պետերբուրգի կառավարական սենատի կարգադրությամբ, երաշխավորությամբ ազատված բանաստեղծը կրկին ձերբակալվի 1911 թվականի հոկտեմբերի 31-ին և ապա տեղափոխվի Պետերբուրգ:

Այսպիսով՝ տոանձին կարևորություն է ներկայացնում Հովհ. Թումանյանի և պահնորդական բաժնի փոխհարաբերության, ինչպես և բանտարկության ու դատավարության պատմությունը: Ներկայացվող նյութերը 1912 թ. Պետերբուրգից Թիֆլիս ուղարկած նամակների հետ, ուշագրավ վկայություններ են այն մասին, որ բանաստեղծը հուսահատության, հոռետեսության կամ արածի նկատմամբ փսոսանքի որեէ զրացողություն չի ունեցել: Նույնիսկ դատավարության օրերին, երբ տակավին պարզ չէր, թե ինչ վախճան էր ունենալու գործը, նա ունկնդիր էր միայն իր ներքին ձայնին. «Լինել մարտի և արդար էդ մեծ բան է: Դա տալիս է կայտառություն և ամեն, ամեն ինչ, և առողջություն» (V, 364):

Բանաստեղծի դատավարությունը առանձին քննության առարկա է, ուստի այսքանով ավարտենք: Ինչպես հայտնի է, նա կառավարական սենատի հատուկ ատյանում անսպաս ճանաչվեց 1912 թ. մարտի 20-ին ու ապրիլին վերագարձավ տուն:

⁵¹ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 634:

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՅ

(«ՊՈԶՍՏ ԱՂՎԵՍ» ԵՎ «ԶԱԽԶԱԽ ԹԱԴԱՎՈՐԸ»)

Հովհ. Թումանյանը մանուկ հասակից անհագորին կլանել է ծնող-ներին, մանկության ընկերներից և գյուղի մեծերից (որոնցից յուրաքանչյուրն, ըստ բանաստեղծի դիպուկ բնորոշման, «ավանդությունների, առասպելների, հին դրույցների, ժողովրդական հավատալիքների մի շտեմարան, մի թանգարան է», VI, 65) լսած դրույցները, երգերն ու հեքիաթները։ Մեծ գեղադեպը ժողովրդական բանահյուսությունը համարում էր հայության ազգային ոգու արտահայտիչը, հայ գրականության սնուցիչ աղբյուրը, նրա կենսունակության գրավականը։ Նա չափազանց բարձր կարծիք ուներ, օրինակ, ժողովրդական հեքիաթի մասին։ Ըստ նրա բնորոշման՝ «Հեքիաթները անդունդներ են՝ խորը, անձայր, անվերջ...», «Նույնիսկ հանճարները հեքիաթ չեն կարողանում ստեղծել, բայց հեքիաթների են ձգտում»¹։

Մանոթանալով Հովհ. Թումանյանի արխիվում պահվող բազմադան նյութերին՝ կարելի է համոզվել, որ յուրաքանչյուր հեքիաթին նա մոտեցել է յուրովի՝ ելնելով դրա առանձնահատկություններից և գրական մշակման կոնկրետ նպատակից։ Նրբեմն ժողովրդական բանահյուսական նյութերը մշակելիս նա սահմանափակվել է համեմատաբար ոչ մեծ ստեղծագործական աշխատանքով՝ ժողովրդական նյութի աննշան շտկումներով, լեզվաոճական արտահայտչամիջոցների հղկամաք և ավելորդ կամ ձգձգված մասերի կրճատումով։ Ժողովրդական սկզբնաղբյուրների այս կարգի մշակման ժամանակ նա հեքիաթի մեջ չի ներմու-

¹ Ն. Թումանյան, Հուշեր և գրույցներ, էջ 233։

ծել իր ստեղծած որեէ բիշ թի շատ ծավալուն մանրամասն կամ դրվագ։ Որպէս օրինակ հիշենք «Անհաղթ արևորը», «Անբան Նուռին», «Կացին արայերը», «Ոսկու կարասը» և այլ հեքիաթներ, որոնց գրութեան համար հիմք են ծառայել բանահյուսական մեկ կամ մի քանի տարբերակ։

Ստեղծագործական աշխատանքի տեսակետից բանահյուսական նյութերի գեղարվեստական մշակման երկրորդ փուլը, ինչպէս իրավացիորեն նկատուի են զրականագետներ Ա. Ղանալանյանը և էդ. Զրբաշյանը², ավելի բարդ է, քանի որ այս դեպքում, կատարելով ավելի մանրազնին հետազոտական աշխատանք այս կամ այն ժողովրդական հեքիաթի բազմաթիվ տարբերակների վրա, Նովհ. Թումանյանը կերտում է որակապես նոր, կատարյալ ստեղծագործություն։ Նա գործին մոտենում է մեծ սիրով, երկյուղածությամբ, զգուշորեն։ Բազմաթիվ բանահյուսական և ազգագրական ժողովածուներից և, մասնավորապես, «Сборник сведений о кавказских горцах», «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» մատենաշարերի տարբել հատորներից նա հավաքում է ինչպէս հայկական, այնպէս էլ վրացական, ադրբեջանական, ռուսական, չեչենական, մենգրելական, իմերեթական, ալգեբյական, թաթարական, ավարական և այլ ժողովուրդների հեքիաթների այլևայլ տարբերակներ, բաղդատում միմյանց հետ, յուրաքանչյուր տարբերակից բնորոշ լավագույնը, բնականն ու բանականը, հզկում, հարստացնում նոր կերպարներով ու դրվագներով, դարձնում ավելի կոռ ու նպատակասլաց և այդ ձևով հյուսում իր՝ Թումանյանական անգերադանց հեքիաթները՝ «Քաջ Նազարը», «Չախախ թագավորը», «Կռնատ աղջիկը», «Շղեմական ծաղիկը», «Խոսող ձուկը» և այլն։

Քննենք գրողի ստեղծագործական աշխատանքը հեքիաթների գեղարվեստական մշակման տարբեր փուլերում։

Նովհ. Թումանյանի թանգարանում պահպանվում են ձեռագրեր, որոնց վրա մեծ գրողը նշել է միանման սյուժե ունեցող հեքիաթների վերնագրեր՝ քաղված վանաղան աղբյուրներից, այդ թվում՝ Ս. Հայկունու «Կենդանական վեպեր, ժողովրդական առակներ» ժողովածուից։ Օրինակ՝ «Պռշատ աղվես» հեքիաթը մշակելիս՝ նա հենվել է հիշյալ գրքի «Աղվես ու պառավ» հեքիաթի³ վրա, որի հակիրճ բովանդակությունը գտնւմ ենք նրա թղթերում։ Ահա այդ անտիպ պատճառիկը.

2 Տե՛ս Ա. Ղանալանյան, ժողովրդական բանահյուսության տեղն ու դերը Թումանյանի ստեղծագործության մեջ, «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1943, № 3, էջ 9—22 և էդ. Զրբաշյան, Թումանյանի պոեմները, Երևան, 1964, էջ 307—312։

3 Ա. Հայկունի, Կենդանական վեպեր, ժողովրդական առակներ, Վաղարշապատ, 1907, էջ 9—11։

«Աղվեսը պառաւի կաթը դողանում է: Պառաւը պոչը կտրում է:

— Պառա՛ւ, պառա՛ւ, իմ պոչ տու, կցեմ, կցմցեմ, էթամ հասնեմ քնկերներիս, քնձի շասնն «Կոլտո-մոլտո» (պոչատ-մոչատ) հուստեն կուլաս»:

— Գնա կաթ բեր... են»⁴:

Դրողն այս տարբերակից է վերցրել իր հեքիաթի և՛ սյուժեն, և՛ կերպարները, և՛, նույնիսկ, որոշ լեզվաոճական արտահայտամիջոցներ, սակայն սկսվածքի համար նա օգտագործել է նաև «Անծեղն և յուր պոչիկ» և «Պառաւ և անծեղ» ժողովրդական հեքիաթները: Ստորև բերում ենք այդ երկու հեքիաթների սկսվածքները.

«Պառաւ կուլը կթեր. կթոցով կաթը գետին դրեր. ու գնացեր ցան ու ցախ քերելու, որ կրակ վառե, կաթնն եռցուցի:

Անծեղ մը էնգեհնն եկեր. կտուցը մ'եր մեջ կթոցին, որ կաթն խմե. կթոցը շրջվեր, կաթը գետին թափվեր:

Պառաւն է. համա կհասնի, անծղան պոչից կբռնե. անծեղն կանե, որ թռնի, պոչ կմնա պառւլո ձեռնը»⁵:

«Ուր էձը կկթի, կաթը կտանի կզնի վեր ճուռթնին: Անծեղ կուկյա կթափի: Պառաւը շիշ կառնի, կզանի անծղան պոչ կկտրի»⁶:

Այստեղ հատկանշականն այն է, որ իր հեքիաթում Հովհ. Թումանյանը մեղմացրել է աղվեսի պատժի զրկազր: Այսպես. եթե, հիմնական տարբերակում պարբերաբար կրկնվող զոդովյալներ վերջ տալու համար պառաւը նախօրոք թաքնվում է և, դողին բռնելով, սառնասրտորեն հաշվեհարդար տեսնում, ապա Հովհ. Թումանյանի հեքիաթում, տեսնելով իր այծի կաթն ուտող աղվեսին, նա գործում է բնազդորեն, առաջին պատահած իրը նետելով գող աղվեսի վրա.

«Էինում է, չի լինում՝ մի պառաւ. էս պառաւն իր էձը կթում է, կաթը վեր դնում, գնում է ցախ ու փետ բերի, որ կրակ անի, կաթն եփի: Մի աղվես գալիս է, գլուխը կոխում կաթնի ամանը, ուտում:

Պառաւը վրա է հասնում, ցաքատով տալիս է, աղվեսի պոչը կտրում»:

Հեքիաթի ժողովրդական տարբերակներում առկա աղվեսի աղաշանքը, իբրև ժողովրդական լեզվամտաոճության արտահայտություն, առհասարակ դուր է եկել Հովհ. Թումանյանին («Պառա՛ւ, պառա՛ւ, իմ

⁴ Հովհ. Թումանյանի ընտանեկան արխիվ (այսուհետև՝ ԹՀԱ), № 1008/8449:

⁵ Գ. Սրվանձոյանց, Համով-հոռով, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 345:

⁶ Գ. Շեքենց, Վանա սագ, I մաս, Թիֆլիս, 1885, էջ 99:

պոչ տու, կցեմ, կցմցեմ, երթամ իմ ընկերներաց հասնեմ»⁷, «Պառա՛վ, պառա՛վ, իմ պոչ տու. կցեմ, կցմցեմ, էթամ խասնեմ իմ ընկերտանքին. ընծի շասնեմ.— «Կոլտո՞, մոլտո՞, հո՞ւստեն կուզաս»⁸ և «...պառա՛վ, պառա՛վ իմ պոչ տո՛ւ. կցեմ, կցմցեմ, էթամ իմ ընդեկրներաց խասնեմ, որ շասնեմ՝ ճեկատ պոլատ անձեղն էկալ»⁹), բայց նա օգտագործել է առավել տիպական՝ երկրորդ տարբերակը. «Տատիկ, տատիկ, պոչս տուր, կցեմ, կցմցեմ, դնամ ընկերներիս հասնեմ, որ ինձ շասնեմ՝ պոչատ աղվես, ո՞րտեղ էիր»:

Պառավի պահանջը կատարելու համար կաշաղակը դիմում է կովին, արւիին, ջրբաշխին, դարբնին և հավին, իսկ մի այլ տարբերակում՝ հերթականությունը փոխվում է. աղվեսը պառավից հետո դիմում է կալվորին, տալ՝ հավին, շարշուն, աղջկան, աղբյուրին, արտին, կովին: Այս դրվագը մշակելիս՝ Հովհ. Թումանյանը նկատի է ունեցել վերջին տարբերակը, որն ավելի հարուստ է մանրամասներով և ավելի աշխույժ ու հետաքրքիր է դարձնում աղվեսի «ոգիսականը»:

Ահա այդ դրվագի վերջաբանն ըստ սկզբնաղբյուրների և Հովհ. Թումանյանի մշակման.

Սկզբնաղբյուրներ

«Կալվոր, կալվոր, ընծի կուտ տո՛ւ, կուտր տանեմ տամ խավին, խավը ընծի ձու տա. ձուն տանեմ տամ շարշուն, շարշին ընծի ուլինք տա. ուլինքը տանեմ տամ աղջկան, աղջիկը դա էթանք հաղբուրը, հաղբուրը ընծի ջուր տա. ջուրը տանեմ տամ շալիքին, շալիքը հընծի խոտ տա. խոտը տանեմ տամ կովին, կովը հընծի կաթ տա. կաթը տանեմ տամ պառավին, պառավ իմ պոչը տա. կցեմ, կցմցեմ, էթամ խասնիմ իմ ընկերտանքին, ընծի շասնեմ. «Կոլտո՞, մոլտո՞, էդ հո՞ւստեն կուզաս»¹⁰:

«...խա՛վ, խա՛վ, ձի ձյու տո՛ւ, տանեմ տամ դարբնին. դարբինը ձի պախ տա, տանեմ տամ ճրբաշին. ճրբաշ ձի ճյուր տա, տանեմ տամ առտին. առտը ձի խոտ տա, տանեմ տամ կովուն. կովը ձի կաթ տա, տանեմ

Մշակումը

«Կալվոր, կալվոր, կո՛ւտ տուր ինձ, կուտը տանեմ հավին տամ, հավը ինձ ձու տա, ձուն տանեմ շարշուն տամ, շարշին ինձ ուլունք տա. ուլունքը տանեմ աղջկան տամ, աղջիկը ինձ կուժ տա. կուժը տանեմ աղբյուրին տամ, աղբյուրը ինձ ջուր տա. ջուրը տանեմ արտին տամ, արտը ինձ խոտ տա. խոտը տանեմ կովին տամ, կովը ինձ կաթ տա. կաթը տանեմ պառավին տամ, պառավը պոչս տա. կցեմ, կցմցեմ, դնամ ընկերնե-

7 Գ. Մովսեսիանց, Համով-հոտով, էջ 346:

8 Ս. Հայկունի, Կենդանական վեպեր, Ժողովրդական առակներ, էջ 9—10:

9 Գ. Շերենց, Վահա սաղ, էջ 99:

10 Ս. Հայկունի, Կենդանական վեպեր, Ժողովրդական առակներ, էջ 11:

տամ պատվուն. պատանին իմ պոչ տա. կցեմ.
կցեցեմ, եբթամ իմ բնդէյրներաց խաս-
նեմ 111:

բիս հասնեմ, որ ինձ չա-
սեն* պոչատ ազվես, օր-
տեղ էիր:

Այս հերիաթի վրա Հովհ. Թումանյանի կատարած ստեղծագործա-
կան աշխատանքը կարելի է դասել բանահյուսական նյութերի համե-
մատաբար սլարդ մշակումների շարքին:

Այժմ տեսնենք, թե նա ինչպես է վարվել ժողովրդական հերիաթն
առելի բարդ, համադրական եղանակով մշակելիս: Իբրեւ օրինակ վերց-
նենք «Հասկեր» մանկական ամսագրում 1907 թ. լույս տեսած «Չախ-
չախ թագավորը» հերիաթը: Այս ինքնատույզ հերիաթի վրա մեծ դեղա-
գետը երկար է աշխատել: Նա նախապես հանգամանորեն ուսումնասիրել
է հայկական, ռուսական, թաթարական, իմերեթական, ավարական,
չեչենական համանման հերիաթները, նշել վերջիններիս աղբյուրները,
գրել սեղմ բովանդակությունները, արել զանազան ծրագրային գրա-
ռություններ, մտորել դրանց շուրջ, քաղել կարևոր դրվագները, առանձին-
առանձին և մանրակրկիտ քննել տաքերապաններից յուրաքանչյուրը, դը-
տել ընդհանրություններն ու տարբերությունները, համադրել միանման
մոտիվներն ու դրվագները և կազմել մի հետարբեր սխեմա՝ «Չախչախ
թագավորը» հերիաթը գրելու համար:

Մի քանի տարբերակներում բարերար աղվեսը անաեկեալ կերպով
է հայտնվում հերոսի մոտ և առաջարկում մեծ հարստություն, արքայա-
դուստր-հարսնացու և թագավորական դահ: Աղվեսի այս արարքը
փոքր-ինչ անհամոզիչ է և չպատճառաբանված: Կան տարբերակներ էլ,
որոնց մեջ աղվեսը երախտահատույց է լինում իրեն արված լավության
դիմաց (մի տեղ նա ընկնում է հերոսի դրած թակարդը և ազատվում,
մի այլ տեղ՝ բռնվում է աղքատ ջաղացպանի ցնցոտիները գողանալիս և
ներման արժանանում, մի տեղ թռցնում է աղքատ Կոլմայի հավերը և
նույնպես ներվում, մի այլ տեղ՝ անշահախնդիր կերպով հյուրասիրվում
է աղքատ ջաղացպանի կողմից կամ երկար ժամանակ հերոսի հյուրըն-
կալությունը վայելում և այլն):

Հովհ. Թումանյանն այս դրվագը հյուսելիս՝ մանրամասն քննել է
ձեռքի տակ ունեցած բոլոր տարբերակները և, ի վերջո, ընդունել պատ-
ճառաբանված վարձահատուցման տարբերակը: Աղվեսը գողացել է ջա-
ղացպանի վերջին պաշարը՝ մոխրոտ բաղարջն ու մի կտոր պանիրը,
ուստի նրա պատիժը պետք է դաժան լինի, և անխուսափելի մահից
փրկվելու համար նա պետք է մեծ լավություն անի ջաղացպանին:

Հեքիաթի որոշ տարբերակներում աղվեսն ինքն է փող կամ ոսկի գտնում, որը հետո մտցնում է կոտի ճեղքը՝ հարևան թագավորին իր բարերարի անրավ հարստությանը շլացնելու համար. այլ տարբերակներում՝ տիրոջից է ուզում նրա վերջին փողերը: Կան տարբերակներ էլ, որոնց մեջ այս դրվագն ընդհանրապես բացակայում է:

«Լուսաբեր» դասագրքի իր սեփական օրինակի¹² լուսանցքում Հովհ. Թումանյանն արել է հետևյալ նշումը. «Бухт<ан> Бухт<анович>». Զաղացապանից է առնում:— Ի՞նչ ունես:— Մի շահի.— էն է տանում»:

Այս հեքիաթի թումանյանական նախնական մշակման մեջ¹³ չաղացապանը թերահավատորեն է ընդունում աղվեսի խոստումը.

«— Իմ կյանքն ինձ բաշխի, ես քեզ էն տեսակ լավություն անեմ ո՞ր...»

— Ի՞նչ կանես որ...

— Ինչ որ սիրտդ ուզի:

— Դե, ես թագավորի աղջիկն եմ ուզում, կարա՞ս թագավորի աղջիկը ինձ համար ուզես:

— Կա՞լ, կուզեմ, բայց ինչ որ ասեմ, պետք է կատարես. դու ի՞նչ ունես» և այլն:

Այս դրվագի մշակման երկրորդ փուլում աղվեսն է տնում տիրոջն արքայադստեր հետ ամուսնացնելու առաջարկը:

Նրախտապարտ աղվեսը, իր խոստման համաձայն, պետք է իր տիրոջն ամուսնացնե՛ր թագավորի աղջկա հետ: Բայց, քանի որ թագավորին ներկայանալու համար տերը վայելուչ հագուստ և համապատասխան արդուզարդ չունե՛ր, աղվեսը դիմում է նոր խորամանկության: Այս դրվագը տարբի ժողովուրդների հեքիաթներում տարբեր լուծում է ստացել: Այսպես. «Лесной человек и кот» հեքիաթում¹⁴ թագավորին հյուր գնալու ժամանակ գետն անցնելիս, կատուն, որն այս տարբերակում փոխարինում է աղվեսին, ջուրն է զցել տալիս բազմաթիվ զինվորական զլխարկներ, որ կարել էր տվել հենց իր տիրոջն՝ իր զողացած մի թոփ մահուդից, իսկ ինքը վաղում է թագավորի մոտ ու հայտնում, թե երբ տերը շքախմբով գալիս էր, կամուրջը հանկարծ փլվեց, զինվորները խեղդվեցին, իսկ մի կերպ փրկված տերը հիմա մերկ նստած է գետի ափին:

Ամլարական «Բուկուչիխան» հեքիաթում, երբ աղվեսը Ոչլոտ Հաջուն ծաղիկներից հյուսած գույնզգույն զգեստ է հագցնում և տանում.

¹² «Լուսաբեր», Ա. տարի, Թիֆլիս, 1907 (ԳԱԹ, Թա, № 1341):

¹³ Նույն տեղում, № 128:

¹⁴ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (այսուհետև՝ Сб. мат.), 26, II, 200.

խանի մոտ, այնպես է տեսնում, որ ճանապարհին հանկարծ լսվեն օգնության աղաղակներ, թե, իբր, տերը գետն անցնելիս, խեղդվում է: Այս դրվագն իր գեղեցիկ և հլուփեղ պատկերներով գրավել է Հովհ. Թումանյանի ուշադրությունը, և նա գրի է առել այն սեղմ կերպով:

«Աղվեսը պտակելու տանելիս ջաղացպանին դարձրած է տեսակ-տեսակ վառ զոնաավոր ծաղիկներով և հեռվից կանգնեցնում. ծիածանի նման է երևում ջաղացպանը, ձեռն էլ կլպած մի փետ է տալիս սիպտակ, որպես արծաթապատ հրացանը: Ապա ջրի կեսում, իբր թե խեղդվում էր, ամեն բան ջուրը տարավ, մերկ ազատվեցին»¹⁵:

Թուսական «Козьма Скоробогатый»¹⁶ հերթաթում գետն անցնելիս կամուրջը կտրվում է (աղվեսը նախօրոք կամրջի գերանները սղոցել էր ավել), և Կոզման բնկնում է ջուրը:

Թուսական այդ նույն հերթաթի տարբերակներից մեկում աղվեսը համոզում է Նիկիտային, որը մերկ էր ու չէր համաձայնվում այցի գնալ: Բազավորին, բաղաթով անցնելիս այս ու այն խանութից հագուստներ թոցնել, մինչ ինքը նրա առջևից վազելով՝ խանութպանների ուշադրությունն իր վրա կհրավիրեր: Գետափին աղվեսը կամրջի սյուները սղոցել է տալիս, Նիկիտայի շորերը պցում ջուրը և գնում Բազավորի մոտ գանգատ, թե, իբր, նրա կամրջի սյուները խարխուլ էին, այնպես որ բոլորը խեղդվեցին, և միայն իր տերը փրկվեց:

Չեչենական տարբերակում այդ դրվագն ունի այլ երանգ. աղբատ Գեւազը իշխանին ներկայանում է ոչ թե իր՝ իշխանի կողմից ուղարկված հագուստներով, այլ բաղաբացիներից աղվեսի խաբեությունամբ ձեռք բերված շքեղ հանդերձանքով ու զենք-զրահով¹⁷:

Թուսական «Բուխտան Բուխտանովիչ» հերթաթում¹⁸, գետն անցնելիս, աղվեսը տիրոջը հրում-պցում է ցեխի մեջ և Բազավորից օգնությանն խնդրում:

Հայկական «Աղվես ու Թողոտ բեգ» հերթաթում¹⁹ աղվեսը Թողոտ բեգի շորերը հանել տալուց ու գետը պցելուց հետո վազում է Բազավորի մոտ, թե՛ «Թողբեկ բերեցի, ջրից պտի ընցնենք, բամին պարկեց, շորեր պցեց ջուր, կորուսեց. մկա մացեր ա տկլույ. ձեռք մի շոր տո՛ւր, տանեմ, խաղուցեմ»:

Հայկական մեկ այլ՝ «Չախչախ թակավոր» հերթաթում աղվեսը

15 ԹԸԱ, № $\frac{1052}{9382}$:

16 А. Н. Афанасьев, Народные русские сказки, т. I, М., 1873 с. 503—510.

17 «Старая хлеб-соль забывается», Сб. мат. 29, IV, 24.

18 А. Н. Афанасьев, Народные русские сказки, т. I, стр. 500—502.

19 Ա. Հայկունի, Կենդանական վեսեր, Ժողովրդական սուտներ, էջ 34—40.

հարկ չի համարում աղքատ չաղացականին դետի ամբ բերել և վարպետությամբ նրա խեղդվելու մտացածին տեսարանը ներկայացնել, այլ ուղղակի «կէլնի կէրթա մո թակավոր, կասի վալա մենք թաղարչուք տիսեր ինք, որ պիտի կինք խարս տանինք, նաղաստան դուռնին ասքրներ տվին վեր Չախչախ թակավորուն, ինչ կեր-չկեր թալնիցին, զավթիցին. ինքն էլ մենա ջնորով փախավ, գյո մկա իկե մաե, էնատեղ ճաղացմ կա. ինոր մեչ: Զիկ օրոխկեց, որ դամիս ծեռքմ խալավ, մի խատ ծի, բիշմ փարա, մե խատ էլ սարայ տաս, որ փսայվի, պոծնի, նոր էրթա ինոնց խերն անիծի»²⁰:

Իսկ «Лиса и мельник» (իմերեթական) և «Лиса и Армуданбек» (թաթարական) հերիաթներում²¹ այս գրվագը բոլորովին բացակայում է:

Հիշյալ գրվագի բոլոր այս տարբերակներից Հովհ. Թումանյանն ընտրել է «Չախչախ թակավորի» համապատասխան հատվածը և օգտագործել գրեթե նույնությամբ. «Վաղելով ընկնում է պալատը. «Հա՛յ-հարա՛յ, Չախչախ թագավորը մեծ հանգեսով դալիս էր, որ պսակվի: Ճամփին թշնամի գորքերը հանկարծ վրա տվին, մարդկանց կոտորեցին, ամեն բան տարան: Ինքը ազատվեց, փախավ: Զորում մի չաղաց կա, եկել է, մեջը մտել: Ինձ ուղարկեց, որ գամ իմաց անեմ, շոր տանեմ, ձի տանեմ, դա պսակվի, շուտով դնա իր թշնամիներից վրեժն առնի»:

Անսովոր, թանկարժեք հագուստներով զարդարված Գելադին աղվեսը խորհուրդ է տալիս իշխանի պալատում զարմացած չնայել դեսուդեն և, ընդհանրապես, բիշ խոսել՝ շմատնելու համար իր ոչ ազնվական ծագումը: Բայց իր կյանքում առաջին անգամ պալատում հայտնված Գելադը մոռանում է աղվեսի խրատը: Վերջինս, սակայն, հնարագիտությամբ փրկում է գրությունը, նկատելով, թե իր տերն առաջին անգամ է տեսնում այդպիսի համեստ զգեստներ ու կահավորանք:

Այս գրվագը նույնն է և «Царь груш»²², «Лиса и мельник», «Բուկուչխան»²³, «Աղվես ու Թողոտ բեզ» հերիաթներում:

Իսկ «Բուխտան Բուխտանովիչ» հերիաթում, երբ հերոսը թագավորի ամենօրյա հագուստներով ներկայանում է պալատ, աղվեսի խորհրդով, ընդհակառակը, անընդհատ շուրջն է նայում, իսկ աղվեսը դա բացատրում է նրանով, թե իր տերն այդպիսի հին հագուստ երբեք չի

²⁰ Տ. Նավասարդյան, Հայ ժողովրդական հերիաթներ, պր. 6, Թիֆլիս, 1890, էջ 42—44:

²¹ Сб. мат., 19, II, 71, Сб. мат., 35, II, 93.

²² Сб. мат., 14, II, 157.

²³ Сборник сведений о кавказских горцах, 2, V, 45.

կրել, իսկ թագավորի ապարանքի ոսկեզօծ աթոռների նմանները միայն իր լողարանում է գնում:

Հովհ. Թումանյանը հերիաթի ալա հատվածը մշակելիս՝ հիմք է ընդունել «Ջախշախ թակավորի» համապատասխան գրվագը, որն ավելի լավ է բնորոշում պալատ ընկած ջաղացականի հոգեմիճակը: Հիշյալ գրվագը գրված է թումանյանական սեղմ, տարողունակ տողերով, թեթև ու բարեհոգի հումորով: Ահա՝ այդ գրվագը՝ ըստ բանահյուսական տարբերակի և Հովհ. Թումանյանի մշակման.

Թանայուսական տարբերակ

«Ճաղացան, թե ըսկոն
խալավ իսկի չի տիսն,
հա մաթ-մաթ կիրիշկի վեր
ուր խալընեբաց, թուրու-
թուրու կերեր կայիրեն,
չուտե (խեղճն ապա ճաղ-
ցի կլոճից կայրի ինչ ի
տիսն), խաբար կուտան,
ծեն լիանեն. աղվստն կը-
խառցուցեն, կասեն՝ կսա
Ջախշախ թակավորն ինչի՞
ըսկնա իրար կտեպին:

— Հը, — կասի, — ապա
են ըսնակ խալվի, ըսնակ
կերի, ըսնակ տան կխալ-
նի՞. ուր առնի կերեր,
բոշը-սարիք միտ պիրե-
լով կիրիշկի վեր իստնց,
կասի՞ իստնք ի՞նչ են, որ
ես խալնեմ, ուտեմ»²⁴:

Մշակումը

«Իր օրումը պալատ շտեմած ջաղացալ՞ն.
շղկված, բերանը բաց մին շուրս կողմն է, մին
հագի շորերին է նայում, խլիկառում ու զար-
մանում:

— Էս ինչո՞ւ շտեմի նման դեսուցեն է
նայում, աղվես ախպեր, — հարցնում է թագա-
վորը: — Կարծես տուն չլինի տեսած, շոր
չլինի հագած:

— Չէ՞, դրանից չի, — պատասխանում է
աղվեսը: — Նայում է ու համեմատում իր
ունեցածի հետ, թե իր ունեցածը որտե՞ղ,
էս որան՞ղ...

Նստում են ճաշի: Տեսակ-տեսակ կերա-
կուրների են բերում: Ջաղացալանը չի իմա-
նում՝ որին ձևոր տա կամ ինչպես
ուտի:

— Ինչո՞ւ չի ուտում, աղվես ախպեր, —
հարցնում է թագավորը:

— Գալու ժամանակ ճամփին որ կո-
ղտպտեցին, նրա համար միտք է անում:
Չեք կարող երևակայել, տե՛ր թագավոր,
թե ինչքան բան տարան և, վերջապես,
ինչ անսպասվելից են էր էդ մեր թագա-
վորի համար: Խնչպես հաց ուտի, — պա-
տասխանում է աղվեսը՝ հառաչելով:

Հերիաթի շատ տարբերակներում հարսանիքից հետո թագավորա-
կան շքախմբից առաջ վազող աղվեսը տիբերի ապագա դղյակը տանող
իր ճանապարհին կա՛մ ընդհանրապես ոչ ոքի չի հանդիպում, կա՛մ
միայն հանդիպում է ձիեր ու ոչխարներ արածացնող հովիվների և
«Козьма Скоробогатый», «Лиса и Армуданбек», «Лесной человек
и кот» և «Կոշկավոր կատուն» հերիաթներում է, որ հանդիպելով զանա-

²⁴ Տ. Նավասարդյան, Հայ ժողովրդական հերիաթներ, սյր. 6, էջ 44:

դան գործերով զբաղված բազմաթիվ մարդկանց, աղվեսը կամ կատուն նրանց համոզում են հայտարարել, թե, իբր, իրենց տիրոջ հպատակներն են:

Հովհ. Թումանյանի ձեռագիր պատառիկների մեջ կան այս գրվագին առնչվող ծրագրային նշումներ.

«Лука и Армяндабек». Թուր նախիրների ու հոտերի պահապանների, ինչ որ պատահում է ճամփին, պատմում է, թե իր ետևից դալիս են թագ <ավտրի> ղորքերը, և նրանք կհարցնեն, թե ո՞ւմն է էս ապրանքը, և ով որ շասավ, թե Արմուզյան բեկինն են, նրանը կգրավեն հարբունիս, թագավորական կանհն ու դառ չեն թողնիլ:

ԸԾ. 29. Աղվեսն ամենքին վախեցնում է, թե ձեզ սպանելու է: Փախչում են, ինքը ապրանքը քշել է տալիս²⁵:

Մանրամասներով հարուստ վերջին գրվագներն ավելի են ուժեղացնում հերոսի կարծեցյալ հարստության պատրանքը, և այդ պատճառով է, անշուշտ, որ Հովհ. Թումանյանը կանգ է առնում դրանց վրա՝ իր հեքիաթին տալով ուրույն ազգային կոլորիտ, օգտագործելով նաև հայկական հեքիաթներին բնորոշ սիմվոլիկ կրկնությունները:

Տիրոջն արքայազուտեր հետ ամուսնացնելուց հետո աղվեսը ջանում է տիրոջ գիրքին վայել ապարանք ձեռք բերել, որի համար էլ նա գործի է գնում իր ողջ խորամանկությունն ու հնարագիտությունը:

Հեքիաթի բոլոր ժողովրդական տարբերակներում աղվեսը վազե-վազ հասնում է շքեղ դղյակն ու դրա տիրոջը խորհուրդ տալիս՝ փախչել, ազատվել վերահաս պատժից, որովհետև թագավորը բարկացած է նրա վրա և մտադիր է խստագույնա պատժել: Բայց դղյակի տիրոջը խաբելու և հալածելու գրվազը տարբեր է տարբեր հեքիաթներում: Հեքիաթների մի մասում աղվեսը նրան թաքցնում է սյարտեղի կաղնու փշակում կամ ծղոտի դեղի մեջ և այնուհետև զինվորներին հրամայում՝ ի պատիվ իր տիրոջ և տիրուհու թնդանոթային համազարկ տալ ուղիղ ծառի վրա կամ այրել դեղն ու տոնական հրավառություն սարքել: «Կոշկավոր կատուն» հեքիաթում կատուն, միամիտ ձևանալով, հետաքրքրվում է՝ ճի՞շտ է, արդյոք, որ դղյակի տիրակալը կախարդ է և կարող է փոխակերպվել ամենատարբեր գազանների: Եվ երբ վերջինս, իր ուժերին վստահ, ցուցադրում է կերպարանափոխվելու իր կարողությունը, կատուն վայրկենապես կուլ է տալիս մուկ դարձած կախարդին: «Աղվես ու Թուրտ բեգ» հեքիաթում թագավորի պալատում հայտնված աղվեսն իր օգնությունն է առաջարկում թագավորին, խորհուրդ տալիս՝ թանկարժեք նվերներով ընդառաջ գնալ նոր տիրոջը՝ վերջինիս զայրույթը

մեղմելու համար: Բայց երբ պարզվում է, որ թագավորը ղեռ, ինչպես հարկն է, չի պատրաստվել Ռուբենիկին դիմավորելու, նրան անմիջապես զլխատել է ապիս:

Վերջապես՝ «Բուխտան Բուխտանովիչ» հեքիաթում աղվեսը խաբեովյաժմբ զղաչկից հանում է տերերին և ջուրը գցում:

Կան հեքիաթներ էլ, որոնց մեջ այդ զրվագն ընդհանրապես բացակայում է:

Այս հատվածը մշակելիս, աղվեսի արարքը տրամաբանորեն ավելի պատճառաբանված ներկայացնելու համար Հովհ. Թումանյանը կատարել է մի զարմանալի կարճ, բայց կարևոր հավելում: Եթե հեքիաթի բոլոր տարբերակներում աղվեսն, իբր, սոսկ իր բնածին բարությունից զրգված է իր օգնությունն առաջարկում մինչ այդ անծանոթ ու անճանաչ թագավորին կամ հրեշին (ինչպես հեքիաթի սկզբում՝ աղբատ ջաղացապանին), ապա Հովհ. Թումանյանի հեքիաթում աղվեսի այսպիսի վարմունքը «պատճառաբանված» է և միանգամայն «համոզիչ»։ «Մի անգամ բեզ մոտ մի վառիկ եմ կերել. էն աղուհացը ղեռ չեմ մոռացել: Վաղեցի եկա, որ բեզ խմացնեմ: Շուտ արա, զլխիդ ճարը տես, քանի չի եկել»:

Այնուհետև. Հովհ. Թումանյանին չի զոհացրել աղվեսի դաժանությունը (առանց այլևայլության սպանել զղաչի տիրոջը), որ սովեր է գցում նրա բարեհոգի խորամանկությունների վրա և, ասես, մթադնում հետագա ուրախ ու անհոգ խրախճանքի տպավորությունը: Դրա համար էլ զրոյը ընտրել է «Старая хлеб-соль забывается» հեքիաթի համապատասխան զրվագը, ուր սարսափահար հրեշը պարզապես փախչում է՝ զղաչը թողնելով աղվեսի տիրոջը²⁶:

Մշակման ուղադրով ճանապարհ է անցել և հեքիաթի վերջաբանը:

Շատ տարբերակներում տիրոջ երախտագիտական զղացումը փորձելու համար աղվեսը սուտ հիվանդ կամ սատկած է ձևանում, և տերը, ապերախտաբար, պոչից բռնում ու շղթաում է դուրս:

Ուրիշ տարբերակներում աղվեսն ընդմիշտ մնում է տիրոջ պալատում և հաշտ ու համերաշխ սպրում բոլորի հետ:

²⁶ «Լուսաբերի» իր սեփական օրինակում (1907, Ա. տարի, ԴԱԹ, Թա. № 1341) տպագրված հեքիաթի ընթացի վրա Հովհ. Թումանյանը կատարել է մի ծրագրային նըշում, ըստ որի աղվեսը հանկարծակիի եկած Շահմարին «սրտացավություն» խորհուրդ է տալիս. «Էլ ո՛ւր պետք է ղնաս, շուտ արա, մտի էս ղեղի մեջ, թե չէ՝ եկան...»: «Էս Շահմարը մտնում է ղեղի մեջ,— շարունակում է Հովհ. Թումանյանը և ավելացնում տեքստի լուսանցքում. «Մանում է խոտի ղեղը, որ աղվեսը վառում է հարսանիքին»: Բայց այս տեքստային փոփոխությունները չեն արտացոլվել հեքիաթի որևէ հրատարակության մեջ:

Որ Հովհ. Թումանյանը երկար է խորհել հեքիաթի ավարտի մասին, վկայում են նրա արխիվում պահպանված գրառումները, որտեղ կողք-կողքի բերված են ղանաղան տարբերակների վերջաբաններ՝ դրանց միջև ընտրություն կատարելու համար²⁷։

Մեծ գեղագետին առանձնապես հետաքրքրել է «Բուկուչիսան» հեքիաթում տիրոջն ուղղված աղվեսի դառնացած խոսքը, որը ժողովրդի գեղարվեստական մտածողության հետաքրքիր օրինակ է.

«Сказать-ли, сказать-ли?
О вшивом Хаджи сказать-ли?
О липовом ружье сказать-ли?
О мельнике сказать-ли?»

Մշակման փորձերից մեկում Հովհ. Թումանյանն այս հեքիաթից է վերցրել աղվեսի հանդիմանական խոսքը։ Ահա՛ այդ դրվագը.

«Բայց հարսանիքից հետո Չախչախ թագավորը աղվեսին աչքից զղում <է>։

Աղվեսը էս բանը նկատում է, փորձելու համար գնում բակում պառկում, սատկած ձևանում։

Չախչախ թագավորի կինը տեսնում, մարդուն ձայն է տալի.

— Վա՛յ,— ասում <է>,— մեր աղվեսը սատկում է։

— Սատկում է, սատկի, աղվեսն ինչիս է պետք։ Ներքի սենյակն էլ բանդ է արել,— սրտասխանում <է> Չախչախ թագավորը։

Աղվեսն էս որ իմանում <է>, տեղիցը վեր <է> թռչում ու կանչում.

Հե՛յ, դուր,
Չախչախ թագավոր,
Ասե՛մ, ասե՛մ,
Քանդած շաղաքն ասե՛մ,
Մոխրոտ բաղաջն ասե՛մ,
. . . . (չախչախն ասե՛մ),
Փոստալ փափախն ասե՛մ,
Պատուած քուրքը ասե՛մ,
Կոտրած փարչը ասե՛մ...

Չախչախ թագավորը աղվեսի ոտներն է ընկնում, խնդրում, աղաչում, պաղատում, որ կնկա մոտ բան չափի։

— Լա՛վ,— ասում է աղվեսը,— դու որ իմ կյանքը խնայեցիր, ինձ չսպանեցիր, դրա համար քեզ էսքան լավություն արի։ Ախպեր, քու

սիրտն ու միտքն արդին իմացա, սրանից հետը քու կարգով պահելն ու փառքով թաղելն էլ չեմ ուզում: Մնաս բարով»²⁸:

Սակայն հեքիաթի այսպիսի հանգուցալուծումը հա չի բավարարել նուրբ ու պայծառաստեան գեղագետին, և նրա հեքիաթին առաջին անգամ լույս է տեսել ոչ այսպիսի, այլ ժողովրդական հեքիաթին հատուկ հումանիստական վերջաբանով. «Յոթն օր, յոթ գիշեր էլ էստեղ են բեֆ անում, ու խնամինները վերադառնում են իրենց տեղերը:

Չախչախ թագավորը, իր կինն ու քավոր աղվեսը ապրում են Շահ-Մարի պալատներում:

Իսկ թագավորից վախեցած Շահ-Մարը մինչև էսօր էլ դեռ դրնում է»²⁹:

Պետք է ասել, որ Հովհ. Թումանյանը հեքիաթների բնագրերի վրա իր ստեղծագործական աշխատանքները չի դադարեցրել նաև դրանց տալագրությունից հետո: Նա տարբեր առիթներով կրկին ու կրկին անդրադարձել է իր այս կամ այն հեքիաթին՝ հղկելով ու բյուրեղացնելով այն: Այդ են վկայում դրողի արխիվում պահպանված այլևայլ հեքիաթների հրատարակությունների օրինակները՝ հեղինակային ուղղումներով: Եվ զարմանալի չէ, որ «Լուսաբերում» «Չախչախ թագավորն»³⁰ ունի բուրրովին այլ վերջաբան, քան առաջին տալագրության մեջ: Այս վերջաբանը, կարելի է ասել, «դասագրքային» երանգ ունի՝ տողորված լավատեսական բարոյախոսությունը, որ ամփոփված է հետևյալ չափածո հատվածի մեջ.

Հե՛յ չա՛ն երեսեր, բե՛ֆ արեր դուր էլ.
էսպես հարսանիք ե՛րբ կընի մեկ էլ,
Որ չաղացական դառնա թագավոր,
Ջաղացը՝ պալատ, աղվեսը՝ քավոր³¹:

Հեքիաթի ժողովրդական տարբերակներում գործողության հիմնական ծանրությունը ընկնում է աղվեսի վրա, իսկ նրա հնարագիտության շնորհիվ թագավոր դարձած երիտասարդը, կարծես, մնում է սովորում, գործողության ընթացքից դուրս:

28 ԳԱԹ, Թա, № 128:

29 «Հասկեր», Թիֆլիս, 1907, № 5/6, էջ 204:

30 «Լուսաբեր», 1907, Ա. տարի, էջ 89—94:

31 Ի դեպ, այս չափածո հատվածի տարրերակը կա նաև հեքիաթի նախնական մը-շակման մեջ.

Հե՛յ, բեֆ արեր, բեֆ:
էլ ո՛ր կտեսնեք էսպես հարսանիք.
Որ չաղացական դառնա թագավոր, չաղացը՝ պալատ, աղվեսը՝
քավոր (ԳԱԹ, Թա, № 128):

Հովհ. Թումանյանը, շրջանցելով ժողովրդական տարբերակի անդեմ աղքատների և, առավել ևս, արքայական ծագում ունեցող հերոսների կերպարները, իր հեքիաթի համար ընտրում է ո՛չ բարեկեցիկ ջաղաց-պանի կերպարը և ըստ այդմ էլ նրան կոչում հայկական տարբերակի հերոսի անունով՝ Չախչախ:

Ժողովրդական տարբերակներում մեծ մասամբ հերոսը չի օժտված մարդկային կենդանի դժերով. օրինակ՝ նա առանձնապես չի զարմանում աղվեսի առաջարկի վրա՝ ամուսնացնել իրեն թագավորի աղջկա հետ, չի զարմանում, երբ դեպի հղյակը տանող ճանապարհին բոլորը պնդում են, որ հանդիպող բաղամթիվ հոտերը, խոտհարքներն ու անտառները պատկանում են իրեն: Հօգուտ նրա չի խոսում նաև տարբերակների մեծ մասում հանդիպող՝ աղվեսի նկատմամբ հերոսի հանդեպ բերած անշնորհակալ վարմունքը, երբ նա աղվեսի՝ իրեն արած բարոյթյուններին պատասխանում է երախտամոռությամբ:

Մարդու զգացմունքների ու ներաշխարհի լավագույն դիտակ ու մեկնարան Հովհ. Թումանյանն իր հեքիաթի համար չէր կարող ընդունել այսպիսի դժոխյն գործող անձ: Դրա համար էլ, թեև հպանցիկ, բայց վարպետ վրձնահարվածներով նա կերտում է ջաղացպանի կերպարը, նրան օժտելով մարդկային հատկանիշներով: Այսպես. երբ աղվեսը ջաղացպանին հայտնում է, թե «հապա՛ թագավորի աղջիկը քեզ համար ուղիւ կեմ», նրան համակած առաջին զգացումը սարսափն է լինում.

«— Վա՛յ, քու տունը քանդվի, ա՛յ աղվես, էդ ի՞նչ ես արել... Ես՝ ո՞վ, թագավորի աղջիկը՝ ո՞վ: Ո՛չ ապրուստ ունեմ, ո՛չ տունուտեղ, ո՛չ մի ձեռք շոր... Հիմի ես ի՞նչ անեմ...»:

Ահա կերպարի բացահայտման թումանյանական ևս մի նրբերանգ. մինչ հարսանքավորները, տեսնելով Չախչախ թագավորի անբավ հարստությունը, զարմանում են, «Չախչախ թագավորն ինքն էլ բիշ է մնացել խելքը թոցին»:

Թումանյանական երջանիկ Չախչախը, ի նշան երախտադիտության, իր բարեբարին դարձնում է քավոր (հետաքրքիր է, որ կովկասյան ոչ մի տարբերակում չկա այս մանրամասնը), որը հարադատի իրավունքով «կարգադրություններ է անում», հարսանիքի պատրաստու-թյուն տեսնում և ապա երջանիկ ապրում տիրոջ ընտանիքում:

Հովհ. Թումանյանի դրած երկու հեքիաթների օրինակով մենք տեսանք, թե ինչ սկզբունքներով է դեկավարվել և ինչ տքնաջան աշխատանք է կատարել մեծ գրողը ժողովրդական բանահյուսական նյութերը մշակելիս: Եվ պատահական չէ, որ ի պատասխան Արտաշես Կարինյանի այն հարցին, թե «իրավունք ունի՞ արդյոք բանաստեղծը փոփոխել

ժողովրդական ստեղծագործության սյուժեն», Հովհ. Թումանյանը պատասխանել է.

«— Իհարկե, ավելի լավ է՝ միշտ հավատարիմ մնալ աղբյուրին, հետեւել բնագրին: Սակայն առանց փոփոխություն մտցնելու անհնարին է կերտել նոր և ինքնուրույն գեղարվեստական ստեղծագործություն: Սյուժեն էլ ունի նշանակություն, բայց հիմնականը գեղարվեստական վերամշակման նոր ձևն է: Հարկավոր է էնպես գրել, որ ժողովրդի խոսքը, հոգին ու սիրտը ցուցադրվեն: Ես ահա հենց էդպես եմ ջանացել մոտենալ նյութին»³²:

32 Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 795:

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՀԱԶԱՐԱՆ ԲԼԲՈՒԼ

1—11-րդ տարրերակները և պատառիկների մի մասը հրատարակության է պատրաստել Ջ. ԱՎԵՏՅԱՆԸ, 12—39-րդ տարրերակները, մյուս պատառիկներն ու «Ծրագրային նշումներ և դրառումներ» բաժինը՝ Մ. ՄԵԼԻՔՅԱՆԸ:

Աշխատանքի ղեկավար՝ Խ. ԳՅՈՒԼՆԱՋԱՐՅԱՆ:

ՆՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Հայտնի է, թե ինչ մեծ նշանակություն էր տալիս Հովհ. Թումանյանը հեքիաթին: «Դու դրսևանության ամենաբարձր արտահայտությունն է, ուր ամբողջը հավիտենական սիմվոլներ են»,— գրում է նա Պ. Մակինցյանին հասցեագրված մի նամակում (V, 472), իսկ Թիֆլիսի Հայոց երաժշտական ընկերությանը հղած ողջույնի մեջ, արվեստի կենսական ուժը շեշտելու համար, վկայակոչում ամենախոր ու իմաստուն հեքիաթներից մեկը՝ «Հաղարան բլրուլը», որտեղ երգը-երաժշտությունն է ծաղկեցնում չորացած աշխարհալոկն ու զաղանացած մարդուն կրկին դարձնում բարի ու բնական էակ (II, 414):

Ժողովրդական բանահյուսության նյութերը մշակելու հարցում այնքան խստապահանք գրողը, որը Պ. Մակինցյանին ուղղված նույն նամակում իր միակ հաջողված հեքիաթը «Քաջ նաղարն» է համարում, 1890-ական թվականներից երազել է «Հաղարան բլրուլի» մշակման մեջ միմյանց հյուսել հայ ժողովրդի լավատեսական կենսափիլիսոփայությունն ու հումանիստական բարձր գաղափարները, «Կացեք մի սարքվեմ,— հիշում է Ն. Թումանյանը բանաստեղծի խոսքը,— նստեմ, պարապեմ, «Հաղարան բլրուլս» գրեմ, տեսեք, թե ինչ է լինելու: Ինչ «Անուշ», ինչ բան—էնպես մի բան եմ տալու, որ մեր նկարիչները, երաժիշտները գնան ու գնան, ինչքան նյութ ուղեկան թող առնեն»¹:

«Հաղարան բլրուլի» ու դրա մշակման աշխատանքների մասին ունենք բանաստեղծի երկու կարևոր վկայություն ևս: Առաջինը 1899 թ. Փ. Վարդադարյանին գրած նամակում. «Դու գիտես, որ ես մի (իսկապես երկու հեքիաթ միացրած) հեքիաթ «Հաղարան բլրուլը» և «Սինամ թաղավորի գաղտնիքը»— նյութ առած ուղում եմ հորինել մի արեվկյան պոեմա: Դրանով հետաքրքրվելով գտա, որ շատ անգամ տպված է, բո-

¹ Տե՛ս «Վերկը», 1933, № 2—3, էջ 152:

լոր ազգերն ունեն, պատմված է հազար ու մի ձեռով, մինչև անգամ գիտնականները մեկնություն են ավել, թե դարնան գալն է հերթաթի առարկան, բայց այդ բոլորից հետո ես ոչ միայն թողի իմ հերթաթի, այլ ավելի պինդ բռնեցի, ավելի ողորդեցի այդ նյութով—ով ինչ ուզում է դրած լինի, ես էլ ինձ պես եմ ասելու, և մինչև անգամ հանդդուություն ունեցա գիտնականների հակառակ իմ ունեցած մեկնությունը, միտքը նկատել հերթաթի մեջ և այն դարձացնել ու երգել» (V, 158):

Երկրորդը մի ակնարկ է Հարություն Թումանյանի «Հաղարան բլուր, Ֆինրա երեք արարվածով և շորս պատկերով» գրվածքի մասին, 1902 թ. Օլգա Թումանյանին ուղղված նամակում. «Հաղարան բլուրը» ես վաղուց գիտեի Գե նա (Հարություն Թումանյանը—Խ. Գ.) լսել էր, որ ես գրում եմ, նրա համար էր պրել, մինչև անգամ Բալասանին զրկել էր մոտոս, որ նա կարգալ տա ու գնա իրեն պատմի, թե ինչպես եմ գրում, որ օգտվի»²:

Վերը բերված բազմաթիվ և Հարություն Թումանյանի գրվածքի մասին արած ակնարկի տոնից երևում է, թե բանաստեղծն ինչպիսի տկնածանքով է մոտեցել ժողովրդական հերթաթի «Հավիտենական սիմվոլներին»՝ դրանց բացահայտումն ու գեղարվեստական մարմնավորումը չպատկերացնելով առանց երկարատև նախապատրաստական աշխատանքի, որը միշտ չէ, որ եղել է բանաստեղծական ներշնչանքի արդասիբ, այլ հաճախ դարձնել է գիտական մանրադիմի հետազոտություն բնագիտության, լեզվաբանության, գիցարանության և մի քանի այլ գիտությունների բնագավառներում:

Այդ աշխատանքը միայն մասամբ է հայտնի դրական հասարակայնությանը, և այժմ հրապարակվող նյութերը նպատակ ունեն ավելի համապարփակ դադափոր տալ դրա մասին:

Ավելի վաղ ծրարված գործի իրականացումը նախնական, կամ ավելի լավ է ասել նախապատրաստական աշխատանքների ձևով սկսվել է 1894 թվականին՝ նախ բանաստեղծը բանավոր աղբյուրներից վրի է առել իր հիշատակած երկու հերթաթիների մի քանի տարբերակներ, ապա մանրամասն մշակել բաղմաթիվ գրավոր աղբյուրներ՝ աչրի առաջ ունենալով տարբեր ժողովուրդների համանման հերթաթիների հրատարակությունները: Սակայն հերթաթի խորքը թափանցելու համար այս ամենը նա թիչ է համարել, այդ պատճառով մանրամասն ուսումնասիրել է ինչպես ժողովրդական բանահյուսությանն ու գիցարանության առարկային վերաբերող, այնպես էլ այլ կարգի տասնյակ ու տասնյակ աշխատություններ, միմյանց հետ համեմատել տարբեր ժողովուրդների հերթաթիներում հանդիպող հիմնական ու զուգահեռ սյուժեները, կերպարները, զաղափարները՝ սկսած անուանների ստուգաբանություններից և տարբեր լեզուներում դրանց ստացած ձևերից: Հիրավի, գիտական մանրակրկիտ մի աշխատանք, որ վկայում է բանաստեղծի աշխարհնկարման լայն սահմանները: Նպատակ չունենալով մանրամասն գնահատել Հովհ. Թումանյանի գիտական սխրանքը, ասենք միայն, որ նա իդուր չի ակնարկում այս բնագավառում իր «հանդգնությունը», որը նրա բաղմաթիվ գրառումներում փայտատկում է ցարդ իրենց գիտական թարմությունը պահպանած համարձակ ու հետաքրքիր երաճանգունեքով: Հենց թեկուզ այն, որ «Հաղարան բլուրի» առարկան նա համարում է շատ ավելի տարողունակ, քան լիության զարթոնքի սիմվոլիկ արտահայտությունը, ինքնին միանգամայն նոր մեկնաբանություն է ավանդական հերթաթի թեմայի:

² Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, Երևան, 1954, հատ. 1, էջ 375:

Բանաստեղծի կենդանության օրոք հրապարակվել են «Հաղարան բլրուլի» երկու հատվածներ՝ «Արեգը սև աշխարհում» և «Երգչի վիշտը»։ Արդեն սրանցից պարզ երևում է, թե զաղափարական ու գեղարվեստական ինչպիսի բարձր մակարդակ էր ունենալու ողջ ստեղծագործությունը։ Նույն բանը հաստատվեց նաև, երբ դիտական հրատարակության երկրորդ և երրորդ հատորներում ի մի բերվեցին ինչպես այս ավարտուն, այնպես էլ մի քանի թերալարտ հատվածներ (II, 153—172, III, 397—413, 454—456)։ Նույնը հաստատվում է նաև այստեղ ներկայացվող նյութերով, այս նախնական հաճախ սևագիր, հաճախ հապճեպ գրառումներով, որոնցից հանվող եզրակացություններից մեկն էլ այն է, որ «Հաղարան բլրուլը» պիտի լիներ բանաստեղծի խորիմաստ ու շքեղ երկերից մեկը։

Գլուխումների մեջ մնացել են ժողովրդական հեքիաթի մշակման երեք ձև՝ դրամատիկ, որից մեղ է հասել միայն մի բանի էջ, հրգիսառն արձակ՝ գրված մանկապատանեկան ընթերցանության համար և, ինչպես ինքը բանաստեղծն է էրում՝ «արևելյան պոեմա»։ Վերջին երկուսի տարբերակներ և առանձին հատվածներ ընթերցողը կգտնի նաև այժմ հրատարակվող նյութերի մեջ։

Ներկայացվող նյութերը, որոնք բոլորն էլ տպագրվում են առաջին անգամ, բաժանված են երեք խմբի՝ «Տարբերակներ», «Պատմություններ», «Ծրագրային նշումներ և գրառումներ», թեև այս բաժանումն ինչ-որ չափով պայմանական է։

Գրականագիտության մեջ հիշտ է նկատվել, որ բանաստեղծն իր ձեռքի տակ ունեցել է երկու հեքիաթների շուրջ 60 տարբերակ։ Այստեղ «Ծրագրային նշումներ և գրառումներ» բաժնի վերջում ներկայացվում է Հովհ. Բումանյանի ձեռքով կազմված մի ցանկ, որի մեջ հիշատակվում են 58 գրավոր ու բանավոր տարբերակներ։ Սակայն հարկ է նշել, որ ոչ բոլոր գրավոր աղբյուրներն են լրջորեն պաշտոնապես ընթերցված։ Դրանցից նա մշակել և յուրովի վերաշարադրել է 26-ը։ Մյուսների մասին կամ հիշատակում է հարևանից, կամ չի հիշատակում բնավ, եթե չհաշվենք հիշյալ ցանկը։

Այս 26 վերաշարադրանքները, իրենք բանաստեղծի գրի առած 13 տարբերակների հետ, կազմում են հրապարակվող նյութերի առաջին խումբը։

Երկրորդ բաժնում ներկայացվում են ժողովրդական հեքիաթների առանձին հատվածների վերաշարադրանքները։

Երրորդ բաժնում Հովհ. Բումանյանի կատարած ծրագրային նշումներն են և դիտական նյութի կարճագույն գրառումները, որոնք, անշուշտ պետք է օգտագործվեն երկը գրելիս։

Խ. ԳՅՈՒԼՆԱՋԱՐՅԱՆ

Տ Ա Ր Բ Ե Ր Ա Կ Ն Ե Ր

Լոռու վարիանար — վարդապետ

1 ՀԱՅԱՐԱՆ ԲՅՈՒՂԲՅՈՒՂ
(Իմ խոսքերով 97 քվին)

4

[Սինամ քաղաքի պատմությունը]

Ժամանակով ապրում էր մի թագավոր, ուներ երեք որդի: Փաբր որդին մի օր մի բան է մտածում ու հայտնում յուր եղբայրներին՝ թե՛ մեր հայրը թագավոր է ու մի հիշատակ չունի շինած, որ մեռնելուց հետո հիշվելիք լինի աշխարհքի մեջ: Եկեք գնանք [մեր հորը] խնդրենք, որ մի խելյաթխանա (լամենքի համար) հասարակաց) այգի շինի իրան համար հիշատակ: Մյուս եղբայրներն էլ հավանեցին ու գնացին թագավորի մոտ: Թագավորը թե՛ ընչի՞նչ երկել, որդի՛ք: Թե՛ եկել ենք խնդրելու, որ մի խելյաթխանա այգի շինես քեզ հիշատակ, որ [քո մահից հետո ամեն մարդ] քանի կենդանի ես ամեն մարդ մտնի, ուտի, քեզ փառք տա, [երբ որ էլ մի] մեռնելուց հետո էլ ողորմատեղ լինի: Թե՛ զորանաք որդիք՝ [զորանաք] շատ լավ եք միտք արել, փողն ինձանից, աշխատանքը ձեզանից, [թե կարող եք] գնացեք, շինեք:

Որդիքը գնացին, այգին շինեցին, աշխարհքի բարիքներով [մեջը] լցրին, դրախտից էլ ծառ բերին, [մեջը] տնկեցին, ու այգեպանը մեջը դրին [մեջը] ու պատվիրեցին, որ եկող գնացողին չէ չասի:

Այգին հասավ, պառուղ տվեց, ով ուղեց մտավ, կերավ, տարավ: Գնացողին չէ չկար:

[Մի պառավ կար այն քաղաքում]: Այս քաղաքում մի պառավ կին է լինում, ունենում է մի մինուճար որդի: [ունեք այն էլ] Օրվան մի օրը պառավի որդին [հիվանդացավ] հիվանդանում է, [օրվան մի օրը թե՛ հիվանդի] ու սիրտը խաղող [ուղեց] է ուղում:

— Նանի՛, ինչ կլինի ինձ համար խաղող ճարես,— [Թախանձեց]
Ուսանձում է մորը:

Պառավր վեր է կենում, գնում այգու դուռը, կանչում՝ այգեպա՛ն,
այգեպա՛ն: Այգեպանը գալիս է, թե՛ ի՞նչ ես ուզում, ա՛յ նանի: Թե՛
[աղես] հիվանդ [է] ունեմ, սրտով խաղող է ուզում, աստծու սիրուն,
մի քանի ճիթ խաղող տուր: Այգեպանը այգին [չրում էր] ջրելիս է լի-
նում, շտապով գնում է մի երկու ճիթ խաղող պոկում, բերում՝ թե՛ էս
տար, հետո կդաս շատ կտանես:

Հիվանդն էդ խաղողն ուտում է, պրծնում ու ետ դառնում մորը թե՛
նանի՛, կշտացա ոչ, գնա մի քիչ էլ բեր: Պառավր գնում է տեսնում, որ
այգեպանը այգու դուռը փակել է (ինքը գնացել ուրիշ տեղ): Ետ դա-
տարկ տուն է գալիս, թե՛ ա՛յ որդի, այգու դուռը փակած էր, խաղող չե-
ղավ: Հիվանդ որդին անդադար խ<աղող> է ուզում և այդ գիշեր էլ
խաղող կանչելով մեռնում: Առավոտը պառավր վեր է կենում, ձեռները
դեպի երկինք տարածում, [ու] կանչում.

- Արարիչ պա՛ժ,
Որ շափ շես դրել արևի լուսին,
Ոչ փակ երկնքի պայծառ երեսին,
Ու աշխարհին անձայր, ծովերը անհուն,
5 Ու էսքան, [բարիք] էսքան բարություն
կցրել, զրկել ես, փոել անխնա,
Որ ամեն մի շունչ ուտի, լիանա,
<.....> պառավիս կոծին ու սուգին,
<.....> ձենին, իմ արտասուքին.
10 Ինչպես իմ որդին ծաղիկ հասկում.
Խաղող կանչելով մեռավ իմ զոգում,
Այնպես էլ, ո՞վ տեր, թող թաղավորի
Այգին [չորանա] անապատ կտրի,
Ծառը փուշ դառնա, էլ ոչ կանաչի,
15 Տերը, էրվելով, վա՛յ պտուղ կանչի:

1 Բնագրային տարբերություններ

- տող 1 Արարիչ աստված
3ա [Ոչ էլ] երկնքի պայծառ երեսին
բ [Որ փակ շես դրել լիք աշխարհին]
7 ա [Որ ամեն մարդ էլ] ուտի, լիանա
բ [Ամեն շնչավոր] ուտի, լիանա
10-ից հետո Շրթունքը ցամաք, լեզուն չորացած
11 Խաղող կանչելով մեռավ իմ զրկում
12 ա Այնպես էլ [հանկարծ] թող թաղավորի
բ Այնպես էլ [տակից] թող թաղավորի
13 Այգին [չորանա] [էլ ոչ դալարի]
14 Ծառը [սեանա], էլ ոչ կանաչի
15-ից հետո նաե հետևյալ անմշակ հատվածը.

Պառաւին [այսպէս կանչեց] անեծքը վերջացրեց, թե չէ, [այգին չորացաւ] խորշակը փչեց, կանաչ տերեւները խշխշացին, դեղնեցին ու թափվեցին, պտուղը չորացաւ², ծառերը մերկացան, թռչունները թռան, հեռացան, և [այգին մնաց] ծառ ու թուփ մնացին սևացած կանգնած³: [Լուրը] Բոթը հասաւ թագաւորին: Թագաւորը տղերանցը կանչեց, թե՛ այս որդիք, էս ի՞նչ բան էր, [որ մեր գլուխն եկաւ] էս ինչ տեսիլք էր, մի գրբաց բերեք, գրին մտիկ անի, տեսնենք էս ինչ մեղք ենք արել մենք, էս ինչ [պատիժ] էր, որ [եկաւ] աստված մեզ [մեր գլուխը] նշանց տվեց: Գնացին, մտն եկան, մի հմուտ գրբաց գտան, բերին: Գրբացը գիրը բաց արաւ ու պատմեց, թե՛ թագաւորն ասորած կենա, քո այգին [չորացել է] մի [էսպէս] պառաւի անեծքից է չորացել և կը-կանաչի միայն էն ժամանակ, երբ որ Հաղարան բլբլուրը նրա մեջ բարի-լուսին երեք անգամ կանչի, [էլ կլինի] կղառնա էլ էն այգին, էլ էն պտուղը (ուերենը 220. ով որ կրերի, նա կլինի իմ սիրելի որդին և իմ թագաւորութիւնը կտամ իրան)⁴:

Թագաւորը երեք որդի ունէր: Թե՛ որդի՞ք, — ասաց թագաւորը, — ես արդեն ծեր եմ, հազիվ եմ ոտքի կանգնում: Էս որ լսեցին, [վեր կացան] թագաւորի երեք տղեն էլ վեր կացան, հորիցը հրաման առան ու ընկան աշխարհք-աշխարհք, որ Հաղարան բլբլուրը գտնեն, բերեն: Գնացին-գնացին, հասան մի տեղ*, որ երեք ճամփա բաժանվում են⁵, [ու] ճամփաբաժանում մի նշանով բարձր բար⁶ կա: Էստեղ խորհուրդ

[Այնպէս էլ որ]

Քեզ եմ խնդրում տեր, ես քեզ եմ գցում դատը՝

Թող թագաւորի այգին <անապատ> կտրի ու դառնա...

Տերը վայ այգի կանչելով մնա,

Մի նայի՛ր ներքե, աղբատ սլաղաւիտ

Լսիր անեծքիս, ախանջ դիր ցավիս:

2 Նաե՛ «Թագաւորի գրախտանման այգին խտույն չորացաւ (մեռաւ), իսկ աշխարհք» փոխվեց, կանաչ տերեւը [ու պտուղը թափվեց] թափվեց, պտուղն էլ հետք»:

3 Այստեղ լուսանցրում գրել է. «Աղ<այանի մշակման մեջ> ցաք ու փուշ է դառնում, բաղմանչիք էլ արչիք»:

4 Նկատի ունի ռուսական «Сказка о Иване царевиче, жар птице и о сером волке» հերիաթը Ան. Աֆանասի մշակմամբ:

* Դեհլ Իդդիրինը:

5 Այստեղ վերին լուսանցրում գրել է. «Աղ<այանի մշակման մեջ> [ձախն] նեղն է վատը»:

6 Նաե՛ խաչ: Ըստ երեւոյթին, հետեւելով հայ ժողովրդական հերիաթներում ընդունված ձևին Թումանյանը ցանկացել է ճամփաբաժանում նստեցնել ավանդական ծերունուն, զրոտ համար էլ «մի նշանով լարձր քար» բառերից վեր գրել է՝ «ծեր»:

արին, թե եկեք ամեն մեկս մի ճամփով գնանք ու թե որ մեկս $2 <$ ազարտան $>$ բլբլուլը գտնենք, դանք էստեղ, էս քարի վրա [դրենք] նշան դնենք, թե՛ ես գտա ու տարա, էլ դուք ղուր տեղը ման չդաք: էսպես խորհուրդ արին ու ամեն մեկը մի ճամփա ընկավ, գնաց⁷:

Փոքր եղբայրը գնաց-գնաց, շատ գնաց, թե քիչ, պատահեց մի ծառի, որ [տակին] շվաքումը [կարող էին, էր] հազար գլուխ ոչխար [նստել] կնստեր: Հոգնած, ջարդված էս ծառի տակին պառկեց, քնեց: [Քնած ժամանակ] Հանկարծ մի [անասունի ձայն] ֆշշոց ընկավ տկանդովը: [Իսկույն դարթնեց] Աչքը բաց արավ, տեսավ, որ մի օձ փաթաթվել է ծառին, ուղում է բարձրանա վերե, վերեն էլ դշի (թռչունի) ճուտեր կան, ճվճվում, ծվճվում են: [էս] Թագավորի տղեն նետ ու աղեղը քաշեց, տվեց օձին կտոր-կտոր արավ, [ու] ծառի տակին [թափեց] կիտեց ու ինքը քնեց: Դու մի ասիլ էդ [բունը] Ջմրուտ ղուշի բունն է, որ ամեն տարի ճուտ է հանում ու կարոտ է մնում, թե մի հասցնի, թուցնի, [տեսնի ճուտերին թռչելիս] վիշապ օձը գալիս է, ուտում: Ինքը մնում է կարոտ: [Մտածում է, թե էս ինչ բան է, որ իմ ճուտերն ուտում է ամեն տարի, մի կտեսնեմ թե չէ]: էս անգամ Ջմրուտ ղուշն եկավ, տեսավ ծառի տակին մի սև բան մեկնված, թե՛ն արավ, վրա տվեց, որ կտոր-կտոր, [անի] ծվիկ-ծվիկ անի, թե՛ էս հենց իմ թշնամին է, որ գտա, բայց ճուտերը ծվճվոցն ընկան, թե՛ ա՛յ մեր, էդ տղին սպանիլ մի, մի էն կողմը, ծառի տակին [նայիր] մտիկ տուր, էն է մեր թշնամին, դա նետ ու աղեղով սպանեց, կտոր-կտոր արավ, ծառի տակին [թափեց] կիտեց, դա մեր փրկիչն է, դրանից ձեռք քաշիր: Ջմրուտ ղուշն [այս] էս որ լսեց, մոտեցավ, տեսավ թագավորի տղեն [քնած է] քնել է ու քրտնել է արևի թևոթյունից: [Թե՛ն] Թե՛ն տարածեց, թե՛ն շվաք արավ տղի վրա, մինչև նա քնեց, քնից կշտացավ ու դարթնեց: Որ դարթնեց ու [տեսավ] իրան վրա թևատարած Ջմրուտ ղուշին տեսավ, սարսափեց: Ջմրուտ ղուշը թե՛ մի՛ վախենար, քաջ տղա [վեր կաց, պատմիր, տեսնենք էս ինչ բան է]: Ես ամեն տարի ճուտ էի հանում ու կարոտ էի մնում, որ նրանց տեսնեմ թևատարած թռչելիս, սա գալիս էր, ուտում ու գնում: Հիմի դու, որ սրան սպանել ես, ասա, տեսնեմ ինչ կուլես ինձանից, որ քեզ տամ, քո լավությունը ետ վճարեմ: Տղեն թե՛ ես ինքս թագավորի տղա եմ, ոչ մի բանի կարոտություն չունեմ, միայն էսպես մի այգի շինեցինք ու աշխատանքներս չորացավ: Հիմի ես Հազարտան բլբլուլին եմ ման գալիս, [որ] տանենք բարիլուսին երեք անգամ այգումը ձեն ածի, որ շարացած այգին նորից կանաչի,

7 Սրանից հետո ինքնադրում կրկնությունից խուսափելու համար ջնջել է մեկ պարբերություն:

բար ու պատուդ տա: Սա թե՛ ա՛յ տղա, շատ դժվար բան ասեցիր, միայն ինչ անեմ, դու ինձ էնպես լավություն ես արել, որ ինչ էլ որ լինի պետք է քո ուղեկիւրը կատարեմ: Դե արի, թեկուրս վրա նստիր: [Ես քեզ այնքան կբարձրացնեմ, որ արեւ քեզ կայրի, կհեռացնեմ, երբ որ տեսնես աչքովում ես, այնքան ուժ ունեցիր, որ ինձ խփես, ես քեզ կիջեցնեմ]: Ու թե՛ն առավ Զմրուտ դուշը, ծվաց, թռավ, ելավ երկնքի երեսը: Գնա՛ց, դնա՛ց, [մի սահմանում] մի ծովի ափը վեր եկավ [թե՛ ես մինչեւ էստեղ կարող եմ դալ, էլ չեմ կարող սրանից դենը ուրիշ տերության է պատկանում]: [էստեղ] Ու ձայն տվեց՝ Ձո՛ւկ արի: Ծովը ճոթեկով Ձուկն եկավ, թե՛ հը՛, Զմրուտ քույրիկ, էդ ի՞նչ է, հափշտակե՞մ դրան: Թե՛ չե՛, սրա լավությունն ինձ հասել է, սրան պետք է տանես ծովի [ափը] մյուս կողմը, Աժդհհին կանչես, ասես, որ սա Հաղարան բլբլուլի ետեկիցն է ման գալիս, Զմրուտ քույրիկն ուղարկել է, որ Հաղարան բլբլուլի տեղն ու պատմությունը սրան հայտնես [որ սա դնա գտնի]:

Ձուկը թե՛ ա՛յ տղա, արի բերանս: Բերանն առավ, տարավ իրան սահմանն անց կացրեց, հասցրեց ծովի մյուս ափը: Ձայն տվեց՝ Աժդհհա [տխալեր]: [Մի] Անճուռնի Աժդհհան եկավ, մի [վիշտալի] դադանի նման: Եկավ թե չէ, աղաղակեց.— չը՛. Ձուկն արի: Էդ ի՞նչ է, հափշտակե՞մ եմ դրան: Թե՛ չէ, [սրան] Զմրուտ քույրիկն է ուղարկել սրան, սրա լավությունը նրան է հասել: Սրան պետք է տանես քո սահմանն անց կացնես, Հաղարան բլբլուլի տեղն ու պատմությունն ասես, որ դնա գտնի: [Հաղարան բլբլուլին է ման գալիս: Աժդհհեն թե՛ ա՛յ տղա, արի քամակս, [ուսս]: Այստեղ սրան ուսն առավ Աժդհհեն, տարավ, իրան սահմանն անց կացրեց, [ուսից] ներքե բերեց [որ աղին խրատ տա Հաղարան բլբլուլի որպիսությունն ու տեղը] ու ասավ.— Դե, հիմի սրանից դենը գնալու [ես] իրավունք չունեմ ես [ասաց Աժդհհեն, էս ուրիշ տերության սահման է, իմ սահմանը մինչեւ այստեղ էր]: Այստե՛հտե Հաղարան բլբլուլի տերության սահմանն է սկսում [ես իրավունք չունեմ անց կենալու]: Կգնաս, առաջդ մի դեռ կգա, Հաղարան բլբլուլի տեքն աղի-լիղի է դարձրել նրան... և այլն (ռոտրենից—136), ապա մի դաշտ՝ փուշ ու ետտասկ է բուսցրել:

Ա՛յ, տեսնո՞ւմ ես էն բարձր ապարանքը, այնտեղ է բնակվում Հաղարան բլբլուլի տերը: Կերթաս, ապարանքին որ մոտենաս, առաջդ խեղկատակներ (օյին հանողներ) դուրս կգան, [էն] այն բաները, [էն] այն ծաղրածությունները, էն խաղերը կանեն քո առաջին, որ հարիր տարվան մեռելն էլ կծիծաղի, բայց դու չպետք է ծիծաղես: Եթե ծիծաղեցիր, իմանաս, որ քո վերջին օրն է, [տեղդ ու տեղդ քար կկտրես] քեզ կհաղթեն ու [կսպանեն] կոշնչացնեն: Կանցնես, կհասնես ապարանքի տակը, քառասուն ոտը սանդուղք կա: Վերևի բարձր սենյակում տեղը

դցած [(անկողին դցած)] քնած է Հաղարան բլրյուլի տերը: էս ուրբա-
թից քնում է մինչև մեկ էլ մյուս ուրբաթ (7 տարին մի անգամ է քնում):
Դիւսալերը [յուր] ոսկե վանդակում կախ է արած Հաղարան բլրյուլյու-
լը (ոսերեն թարգմ <անության> մեջ Հաղարան բլրյուլյուլը [տեր]
աղջկա կրծքին է նստած): Վանդակը կվերցնես, դուրս կդաս: Միայն
չիհի թե իրան ձեռք տաս, որ իրան ձեռք տվիր, կամ մի բան արիր,
ևտեիցդ ծառ, քար, հող, ջուր ձեն կտան.— Տարա՛վ, տարա՛վ, հողածինը
տարա՛վ: Դու ետ չնայես, թե չէ դարձյալ քո վերջին օրն է:

[Թագավորի էս տղեն] Թագավորազն<ը> աստուած կանչեց ու
դնաց: [Սրա առաջը] Դուրս եկան ծաղրածունները, սրա առաջին [այն-
պիսի] էն տեսակ խաղեր հանեցին, որ [յոթ] հարյուր տարւման մեռելը
կծիծաղեր, բայց տղեն չծիծաղեց, անց կացավ առյուծները, հասավ
ապարանքի տակը: Դուռը բաց արավ, քառասուն ոտը սանդուղը բարձ-
րացավ, մտավ մի սենյակ, որ Հաղարան բլրյուլի տերը քնած է, անկող-
նից շավղը տվել է պատերին: Հաղարան բլրյուլի վանդակը վերցրեց
զլիսալերից, ուղեց դուրս դա, մեկ էլ հանկարծ մտածեց, թե ականք
էս Հաղարան բլրյուլն է, որ արգեն աւանում եմ, արի մի բաց անեմ,
(բաց էր, նրանից է դալթակղւում) տեսնեմ ինչ արարած է [քնած] էս
անկողնում քնածը: [Բաց արավ] Վերմակը [վեր] ետ քաշեց, տեսավ
մի հրաշալի, մի հրեղեն աղջիկ [հանգիստ] մուշ-մուշ քնել է ու շիկնել
[պտուղ-պտուղ քրտինքն շառապունած երեսին]: Այստեղ միտքը փոխ-
վեց, պղտորվեց: (Սկսեց [ննրքին] տակի շորերը Բանդել, բաց անել:
Մեկը բաց արավ, տեսավ մյուսը տակին, այս էլ բաց արավ, մի ուրիշն
էլ [տակին] նրա տակին էր: Այսպես մինչև չորս ու հինգը բաց արավ,
տեսավ [հատնում չի] չի վերջանում): Համբուրեց թշից⁸, մի [տաք]
համբուրից [որ տեղը այրվեց] երեսն այնքան քնքուշ էր, որ տեղը
նշան մնաց: էստեղ միտն ընկավ ու ետ կանգնեց, թե՛ [ես իմ բանը
փշացրի] այս ինչ եմ անում, չէ՞ որ Աթղըհեն ինձ խրատեց, որ սրան
չդիպչեմ: Եվ [այսպես] էսպես կիսամերկ [անկարգ դուրսյան մեջ] թո-
ղեց աղջկանն յուր անկողնում ու դուրս եկավ [ծաղրածունների մոտ]:
Ծաղրածուններն սկսեցին [օջինները] աղաղակել.— Տարա՛վ, տարա՛վ,
հողածինը տարա՛վ: Սա ետ չնայեց, սիրտը սեւացրեց, անց կացավ:

Եկավ Աթղըհի մոտ: Աթղըհեն թե՛ [ա՛յ տղա] հը՛, բերի՛ր, թե չէ:
Թե՛ բերի: Թե՛ ապրես, դե արի [ուսս] շալակս: Շալակն առավ, [ևտ]
տարավ յուր ստհմանն անց կացրեց, հասցրեց [ծովի ափը: Ձայն տվեց՝
Ձուկն ախպեր: Ձուկը ծովը ճոթեկում եկավ, թե՛ հը՛, ա՛յ տղա, բերի՛ր, թե

⁸ Այստեղ վերին լուսանցքում դրել է. «Ռուսերեն թարգմանության» մեջ, էջ 138,
համբուրում է»:

չէ: Թե՛ բերի: Ապրես, դե արի բերանս: Զմբուտ զուշն եկաւ.— Ա՜յ տղա, բերի՞ր:— Բերի: Թե՛ ապրես, արի թեքիս վրա՛] Զկանը, Զուկն էլ բերաւ Զմբուտ զուշի մօտ: Զմբուտ զուշը թին առաւ Ուոցրեց, տարաւ հասցրեց [տղի] Շնորհքի հոր սահմանը: Այստեղ վեր բերեց [թե՛ մինչև էստեղ էր իմ սահմանը].— Դե դնա, ասաց, միայն իմացած լինես, [որ] Հաղարան բլբլուրը որ բերիր, էն աղջիկը էլ քեզ հանգստություն չի տալու: Բայց, թե ոք եկաւ քեզ գտաւ, դու դարձյալ ինձ մօտ արի:— Ասաց [ու ետ թռաւ] Զմբուտ զուշը ու թռաւ: Տղեն եկաւ, հասաւ էն բարձր. նշանով բարին (Իգդիրինը), որտեղից երեք ուղղությամբ եղբայրները բաժանվեցին: [Բարին նայեց] Տեսաւ բան չկա գրած, եղբայրներից ոչ մեկը դեռ չի վերադարձել: Մտածեց, թե եթե ես մենակ գնամ, հիմի կասեն, որ Հաղարան բլբլուրը գտել է, գոռուցեց է, եղբայրներին թող արած, ինքը վեր է կացել մենակ եկել: Արի գնամ դեռ եղբայրներին էլ գտնեմ ու միասին գնանք: Դնաց, երկու եղբորն էլ գտաւ, ամեն մեկին մի քաղաքում, մի նեղության մեջ, մեկին խորտկարարի խանութում, [աշկերտ] մյուսին՝ մրդավաճառի, ու երեքը միասին ճանապարհ ընկան դեպի իրանց տունը (այստեղ արգելք դնել ոսկերինը, էջ 221):

Անշալիս գնացին թաղամուտին, թե որդիք է [գալիս] Հաղարան բլբլուրը գտել են, գալիս են: Թագավորն ուրախացած զուրս եկաւ որդիներ չի առաջը, տեսաւ, ճշմարիտ որ Հաղարան բլբլուրը բերում են: Տարան Հաղարան բլբլուրը [ոսկե] վանդակով աչգում մի շոր ծառի ճուղից բարձ արհն: Առաւիտեք բարիւնսին երեք անգամ ձեն ածաւ՞ թե չէ աչգին նորից կանաչեց, ամեն ծառ ու թուփ իրան պտղով ու տերեւով լցվեց, դարձաւ կրկին առաջվան դրախտը, էլ էն աչգին, էլ էն գնացող-եկողը, ուտողն ու տանողը: (Իգդիրինը):

[Ուրբախ օրը] Զարթնեց Հաղարան բլբլուրի տերը, աչքը բաց արաւ, տեսաւ վերմակը [վրիցը] վրի ետ [պցած] քաշած, [հագի շորերը] փոխանը, տակի շորերը քանդած (ու թուշը աչքում է համբուցրի տեղը)¹⁰: Մտիկ արաւ վերե, որ Հաղարան բլբլուրն էլ չկա:

Վեր կացաւ, թլիշմ արաւ, լվացվեց, շաչ խմեց ու մի քուլք ծակեց, անցկացրեց մեջքը, բերեց ծծերից ներքե [կանգնացրեց] ամրացրեց: Զորս կողմին, ամեն մի կողմը մի դալամ գիր դրեց (թլիսմ): Էդ թլիսմը (գիրը) դրան բարձրացրեց, հանեց երկնքի երեսը: Հասաւ ճամ-

9 Այստեղ լուսանցքում գրել է՝ «ձայն չածաւ», որից կարելի է ենթադրել, թե նպատակ է ունեցել զարգացնել բանահյուսական ավանդական սյուժեն, ըստ որի ավագ եղբայրները դավաճանում, «կորցնում են» կրտսեր եղբորը, և Հաղարան բլբլուրը չի երգում մինչև բարեհաջող տուն չի դառնում իրեն ընդող կրտսեր եղբայրը:

10 Նաև՝ «Նայեց հայելուն, խալը տեսաւ»:

սինն պահող խնդկատակներին թե՛ ա՛յ խնդկատակներ, Հաղարան բյուլբյուլը դեմն անց է կացել, կամ տվեք, կամ տեղն ասացեք, թե չէ ձեր մեծ կտորն ականջներդ կթողնեմ: Թե՛ մենք ի՞նչ անենք, մենք գետնի երեսին, նա երկնքումը, առավ, դենը գնաց:

Գնաց Աժդըհի մոտ:— Աժդըհա՛, Հաղարան բյուլբյուլը դեմն անց է կացել, կամ տուր, կամ տեղն ասա, թե չէ մեծ կտորդ ականջդ եմ թողնում: Աժդըհն թե՛ հս ի՞նչ անեմ, ես Աժդըհա եմ [բայց] գետնի երեսին, նա քեզ պես երկնքումը, [քեզ պես] առավ, դենը գնաց:

Եկավ Ջկան մոտ:— Ջո՛ւկը, Հաղարան բյուլբյուլը դեմն անց է կացել, կամ տուր, կամ տեղն ասա, թե չէ կտոր-կտոր եմ սնում: Ջուկը թե՛ հս ի՞նչ անեմ, ես Ջուկն եմ ծովի միջին, նա քեզ պես երկնքումը, թուվ, դենը տարավ:

[Եկավ Զմրուտ զուշի մոտ:— Զմրուտ զո՛ւշ, Հաղարան բյուլբյուլը դեմն անց է կացել, կամ տուր, կամ տեղն ասա, թե չէ ծվատում եմ: Ղուշը թե՛ հս ի՞նչ անեմ...]

Անց կացավ, եկավ Թագավորի քաղաքի մոտ վեր եկավ: Բլիսմի գրերը քանդեց ու մի նոր էնպես դիր արավ, որ քաղաքին երևաց, թե երեք կարգ զորքով քաղաքը շրջապատված է: Եկան Թագավորին հայտնեցին, թե քաղաքը պաշարված է, եթե դու թշնամի ունես, ինչո՞ւ չես արթուն մնում: Թագավորն եկավ էս աղչկա մոտ թե՛ [ինձանից] ի՞նչ ես ուզում ինձանից: Թե՛ իմ Հաղարան բյուլբյուլը էստեղ է, տո՛ւր, թե չէ քաղաքիդ վրա կրակ եմ թափում: Թագավորը թե՛ լավ, դու էդ զորքը վեր կալ, որ քաղաքումը կնիկ, երեսա կա, վախից կոտորվում են, մինչև տեսնենք ինչ ենք անում: [Աղջիկը զորքը աներևութացրեց, ետ քաշեց]: Թագավորը գնաց, սղերանցը կանչեց, թե՛ ա՛յ որդիք, Հաղարան բյուլբյուլի տերն եկել է, գնացեք, տեսնեմ ինչ պատասխան եք տալիս: Փոքրն ասաց՝ ես կերթամ: Մեծը թե՛ քո բանը չի, ես կերթամ ու տես ինչ եմ անում:

Հաղարան բյուլբյուլի տերը երկու արաբ դռնապան էր կանգնացրել շենքում ու պատվիրել, թե՛ մտնողը եթե իմ ասած մարդը կլինի, լավ, թե չէ, որ աչքով անեմ, տվեք, ատամները [վեր] փորն ածեցեք:

Թագավորի տղեն եկավ, բարով տվին, բարով առան: Աղջիկը հարցրեց, թե՛ ա՛յ տղա, Հաղարան բյուլբյուլը դո՞ւ ես բերել: [Թե՛ ես եմ բերել]:

Թե՛

— Ես եմ բերել:

— Ո՞րտեղից բերիր:

Թե՛

— Երեք ճամփաբաժանում մի բարձր խաչքար կա¹¹, նրա վրա վանդակով քարշ արած էր, վերցրի, բերի:

Այստեղ, Հաղարան բյուլբյուլի տերը որ աչքով արավ արաբներին, տվին թագավորի տղի ասամները փորն ածին ու էսպես խայտառակված ճանապարհ դրին: Միջնակն էլ եկավ, էլ էսպես փոր-փոշման գնաց¹²: Վերջը Հաղարան բյուլբյուլը բերող փոքր տղեն եկավ: Գալուն պես թե՛ բարով, սիրուն աղջիկ, ասավ ու ծիծաղեց: Աղջիկը թե՛ ա՛յ տղա, բարեն ասենք ասածունն է, ծիծաղդ էլ ինչ էր: Թե՛ ոչինչ, ճանապարհին գալիս մի աղջիկ տեսա ներքին շորերը քանդած, ոտներն ընկած: Եվ հայտնում է, որ այն էլ յուր համբույրի տեղն է (երեսն այնքան քնքուշ էր, որ համբույրի տեղը մնաց). [ահա համբույրիս տեղն էլ դեռ մնում է երեսիդ]: [Աղջիկն] Իսկույն իմացավ, որ սա ինքն է Հաղարան բյուլբյուլի բերողը:— Ա՛յ տղա,— ասավ,— դուշն իրան թևով, օձն իրան պորտովը շին կարող էնտեղ գալ, ամենքն իրանց սահմանն ունեն, ի՞նչպես են դու շորս սահման անց կացել, հասել ինձ մոտ: Թե՛ դե բերողը ես եմ, ինչպես [որ] բերել եմ, բերել եմ: Հիմի ինչ կուզես արա, միայն թե դուրը հեռացրու քաղաքից: Աղջիկը թե՛ [ա՛յ տղա] ես [քու միայն էն ժամանակ] քու մեղքը կթողնեմ, քեզ կներեմ ու (դուքն էլ քաղաքից ետ կբաշեմ), [երբ որ] եթե դու, ինչպես Հաղարան բյուլբյուլը բերել ես, էնպես էլ Սինամ թագավորի պատմությունը բերես ինձ համար: Թե բերիր, բերիր, թե չէ քեզ կտոր-կտոր եմ անելու, ձեր քաղաքն էլ ջուր եմ շինելու:

2 ՍԻՆԱՍ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

Վարդը սրտում, դարդը սրտում

Վեր կացավ Շնորհքը գնաց Զմրուտ զուշի մոտ: Պատմեց, թե՛ Հաղարածայն սոխակի տերն եկել է [իրանց տեղը նեղացրել և իրան] տեղս նեղել, ինձ պայման է առաջարկել մի լուր բերել, թե Սինամը Գյուլին ինչ արավ, Գյուլը Սինամին ինչ արավ, եթե ոչ սպառնում է քաղաքը կործանել:

— Արի թեա, — ասաց Զմր<ուտ> զուշու: [Ես քեզ այնքան կըթըռցնեմ, մինչև արևը կբարձրացնեմ, երբ որ տեսնես, որ արևի կրակը

¹¹ Նաև՝ «մի անտառում էր»:

¹² Այստեղ լուսանցքում գրել է. «Փոխանակ ապտակելու, միջնակ ու մեծ եղբայրների տալ ուղերենի պատիժը, էջ 222 և ներողամտությունը, որ նրանց կրկին մարդ է շինել տալիս»:

* Եթե դու մի լուր բերես, թե Սինամը Գյուլին ինչ արավ, Գյուլը Սինամին ինչ արավ, դու Հ<աղաքան> բյուլբյուլը բերիր, կարող ես այս էլ բերել:

բիզ այրում է, ուժդ հաւաքիր, ինձ ղարկիր մի անգամ, ես քեզ կիջեցնեմ]: Եվ թուցրեց, բարձրացրեց մինչև արևը ու իջաւ Սանամ թագաւորի տերութեան մեջ:

Այստեղ [Զմրուտ ղուշն] արձակեց Շնորհքին, [ու] միայն իր փետուրներէն մեկը տվեց և պատվիրեց, թե՛ երբ որ [մի նեղ տեղ] նեղութեան մեջ կլինես, [այս փետուրը] կրակ տուր, ես իսկույն օգնութեան կհասնեմ:

Շնորհքը [գնաց] դերվիշի շորով մտաւ Սինամ թագաւորի մայրաքաղաքը: Իմացաւ, որ ամեն մի աղքատ կամ օտարական թագաւորի հշտըն է, ինքն էլ զնաց պալատը: Պալատականները եկան ողջոնեցին ծաւալ թագաւորի որդուն, տարան մի շքեղ կահաւորած ապարանք, լի ամեն տեսակ բարութեաններով ու հարմարութեաններով, և բազմաթիւ ծառաներ պատրաստ կանգնեցին նրան ծառայելու: Համազամ կերակուրներ բերին ոսկեղեն ու արծաթեղեն ամաններով, տեսակ-տեսակ մրգեղեններ, քաղցրավենիք ու զովարար ըմպելիքներ բերին նույնպէս ոսկեղեն ու արծաթեղեն գաւաթներով ու անոթներով:

[Ուտելուց, դատարկվելուց հետո այդ բոլոր ամանները, սպասները]:

Այդ ճոխ-շուշլ հյուրասիրութեանը ղարմացրեց Շնորհքին:

— Մի՞թե այսքան շուշլ է պատուում ձեր թագաւորը իր բոլոր հշտերին, — հարցրեց ծառայողներին:

— Թեկուղ հետին աղքատ, թե հարուստ, — պատասխանեցին ծառաները:

Բայց նա ավելի ղարմացաւ, երբ որ այդ բոլոր անոթները դատարկվելուց հետո մի առանձին պահարանում թողին իրան մոտ, և մյուս անգամ նոր [նույն տեսակ] թանկագին ամաններ բերին, այս էլ թողին և այսպէս շարունակ:

— Ինչո՞ւ եր [այս ամանները թանկագին] այստեղ թողնում, — հարցրեց Շնորհքը:

— Մեր թագաւորի հյուրասիրութեան կարգն այդպէս է, — պատասխանեցին [ծառաները] սպասաւորները, [այդ բոլորը քեզ են պատկանում] այն բոլոր անոթները, ինչ որ գործ է ածում հշտըն որքան ժամանակ որ մնաց, բոլորն իրան են պատկանում, պետք է դնալիս իրան հետ տանի:

Այս անօրինակ շուշլութեանը՝ անպատճառ կապ ունի թագաւորի զաղտնիքի հետ, մտածեց սրտագետ Շնորհքը և խնդրեց, որ [թագաւորին հայտնեն]¹:

¹ Սրանից հետո ընկերում մի քանի տող ազատ տարածութեան է և մատիտով արված հետեյալ նշումը. «Մի ճերմակ-սիրուն աղկոր»:

— Ի՞նչ ես կամենում, [դարվիշ բարա] օտարական,— հարցրեց Սինամ թագավորը,— կամ ո՞ր աշխարհքիցն ես դու:

— Ձեր տերության պայծառությունն եմ կամենում,— պատասխանեց Շնորհքը,— ես թափառական մարդ եմ, ամեն աշխարհ ման եմ եկել, ամեն տեսակ հրաշք տեսել եմ, միայն ինչ որ տեսա ձեր տերության մեջ, այդ ինձ շատ զարմացրեց:

— Ի՞նչը,— հարցրեց Սինամ թագավորը:

— Ձեր ողորմության այս անչափ առատությունը, տեր արքա,— պատասխանեց Շնորհքը:— Ես ահա մի բանի օր է հյուր եմ ձեր ողորմածությանը և [այս մի բանի օրում] այժմ հեռանալիս այնքան արժաթեղեն ու ոսկեղեն անոթներ պետք է տանեմ, [հեռանալիս] որ մի ահագին հարստություն եմ կազմում: Այդպես և ձեր մյուս անհամար հյուրերը, որ [շարունակ] ամեն աշխարհքից գալիս-անցնում են ձեր մայրաքաղաքով: Ամեն մի եկող-գնացող անպատճառ տեսածը կպատմի յուր հայրենիքում, ինչպես ես եմ պատմելու, և [աշխարհքում] քիչ չեն բախտախնդիր մարդիկ, որ ամեն կողմից կդան ձեր ծայրահեղ ողորմածությունը հարստահարելու [և երևի այժմ էլ գալիս են շարունակ]: Մի՞թե այդ լավ է կամ [մի՞թե] արդյոք չի՞ [բայցայիլ] սպառիլ նույնիսկ անհուն հարստությունը և խանգարիլ տերության անունին:

— Այս շռայլության մեջն եմ գտնում ես իմ հոգու հանգստությունը,— [պատասխանեց] ասաց Սինամ թագավորը,— այս անչափ ողորմածություններով եմ ուզում [խիղճս ամոքելու] կսկիծս մեղմացնել ու [վշտիս ձենը լռեցնել] վիշտս մոռանալ:

— Թողություն արեք համարձակությանս համար,— խոսաց Շնորհքը,— ես աշխարհք տեսած մարդ եմ, գուցե կարողանամ մի ճար անել ձեր [վշտին] ցավին, եթե շնորհ անեք ինձ պատմելու:

— Ո՛չ, այդ իմ գաղտնիքն է,— պատասխանեց Սինամ թագավորը,— [իսկ] այդ գաղտնիքը ինձ հետ պետք է հողը մտնի:

— Ես այնքան [լցված եմ] համակված եմ ձեր անհայտ վշտով և այնքան բուռն է իմ մեջ ձեզ օղնելու ցանկությունը և այնքան վստահ եմ իմ ունեցած հմտությանը, որ չեմ դադարի թախանձելու ձեր վեհությունը, որ ինձ հայտնեք [ձեր ցավը] այդ վիշտը:

— Դու բարեսիրտ մարդ ես, ո՞վ անցմորական, և շատ հաճելի ես իմ սրտին, դրա համար էլ ավելի ես չեմ կարող պատմիլ իմ գաղտնիքը [(որովհետեւ իմ գաղտնիքը ով որ իմացավ, պետք է իմ վշտի ճարն ասի, եթե ոչ, այն պատմությունը չպետք է իմ շեմքից դուրս գնա, պետք է զլուխը կտրել տամ,— ասաց ու տարավ լուսամուտից ցույց տվեց կառափների բուրդը.— ահա այն սարը ամբողջ բարձրացած է այն մարդկանց զլուխներից, որոնք փորձել են իմ ցավին ճար անել)]:

— Դե որ այդքան սրտով ուզում ես իմ գաղտնիքն իմանալ,— ասաց թագավորը,— դնա առաջ իմացիր Յնորք մինարեի երգչի [վիշտը] ցավը: Նա [ամեն տուալոտ] ուրախ, զվարթ, [խնդալով աշխույժ] ողևորված գալիս է, բարձրանում մինարեի գլուխը, երգում է, երգում և այնտեղից իջնելիս սկսում է տխրել, տխուր, մոռյալ, [հուսահատ] խորտակված... սկսում է կուրծքը փեփել, մագեբը փետել: Գնա նրա ցավն իմացիր, [մինչև նրա ցավը չիմանաս, իմ գաղտնիքը չեմ հայտնիլ] այնժամ իմ գաղտնիքը քեզ կասեմ:

Վեր կացավ Շնորհքը ճանապարհ ընկալ: Գնաց, հարց ու փորձ անելով ման եկավ, գտավ Յնորք մինարեն: Մտեր կանգնեց սպասեց մինչև երեկու: Իրիկնադեմին [տեսավ եկավ] հայտնվեց երգիչը՝ մի [ոսկի] գանդրահեր [աղջկա նման] բարձրահասակ տղա մաշված դեմքով, կրակոտ աչքերով: Աշխույժ, ուրախ, խնդալով նա եկավ բարձրացավ մինարեի գլուխը և սկսեց երգել [հուզիչ]: Շնորհքին թրվաց, թև հրեշտակի ձայն էր գալիս երկնքից: Հոգեղմայլ դրոթյան մեջ այնքան կախարդիչ, այնքան հուզիչ էր Յնորքի երգչի ձայնը: Նրա երգի ձայնից թուլված թուռնները հավաքվեցին և (թրթռալով սկսեցին պտտվել [նրա] զլխի շուրջը) վերջալույսի կարմիր շողերի [լուսի] մեջ: Ունկնդիր ժողովուրդն էլ չդիմացավ, հարբեց, ուշաթափվեց: Շնորհքն էլ ուշքից գնաց և երբ որ աչքը բաց արավ, էլ ոչ երգիչը կար, ոչ երգը: Մուլն էր: Երգը վերջացնելուց հետո նա հանկարծ՝ մոռալվեց, [հառաչեց] մթնեց: Սկսեց ցած իջնել արտասուլիլով ու հառաչելով, մաղերը փետելով ու կուրծքը կոծելով²:

Երբ որ ներքև եկավ, հանդարտվեց, մտավ փողոցը [լուրջացավ] և ուզում էր դնալ տուն, Շնորհքը առաջը կտրեց.

— Ասածո պաշտոնյա,— ասաց նա,— ես պանդուխտ³ մարդ եմ, [այստեղ] ծանոթ չունեմ այս քաղաքում, կարելի է ինձ հյուր ընդունեք մի գիշեր:

— [Մենք] Հյուր ենք բոլորս աշխարհքում, [ասաց երգիչը] իմ տունն էլ ձերն է, համեցեք գնանք:

Երեկոյան, երբ որ նստեցին **հաց ուտելու**, երգիչը խոսք բաց արավ, թե [ինչ] որ աշխարհքներն էր անցել [տեսել] իր հյուրը և ինչ բաներ էր տեսել:

— Ես շատ [հրաշալի] աշխարհներ եմ ման եկել,— ասաց Շնորհքը,— [և] շատ [հրաշալի] դարձ **անալի**՝ բաներ եմ տեսել իմ օրում,

² Այստեղ լուսանցքում գրել է. «Մյուս տարին գալիս է երգելու օրը, ականջները խցում, կանգնում»:

³ Նաև՝ «Ստարական»:

բայց ինչ [որ] այսօր տեսա աչքովս էս քաղաքում, այդպես ղարմանք բան չեմ տեսել ևս բազմավորձ իմ կյանքում⁴:

— Ի՞նչ տեսար այսօր,— հարցրեց երգիչը:

— [Այսօր] Իրիկնապահին, երբ սր նոր եկած, մոլորված կանգնած էի Ցնորք միներևի մոտ և միտք էի անում, թե որտեղ եմ գիշերելու, այդ ժամանակ դու եկար, [ուրախ] աշխույժ ու զվարթ և ուրախ-ուրախ բարձրացար միներևի գլուխը: Երգդ [էլ ավելի զվարթ, ոգևորված էր] նույնպես զվարթ էր և լիքը մի գերբնական ավյուրով ու հոտով, բայց իջնելիս հանկարծ տրտմեցիր, սկսեցիր լալ, [ու] կոծել: Իս այդ [բանից] զարմացած եմ մնացել:

— Հաց կեր, պանդուխտ իմ բարեկամ,
Խնորեց երգիչը սրտաբեկ [տխուր] [կրկին],
Այդպես անզույժ ձեռք մի տար
Անբուժելի իմ վերքին:

— Ասված շանի կտրել հացը մի մարդի,
Որ այդպես ծածկում է տանջող ցավը իմ սրտի:
Մենք աշխարհքում ի՞նչ ենք ապրում,
Թե իրար դարդ էլ չիմանանք,
Դարդ չիմանանք, դարման չանենք,
Ի՞նչ ենք ապրում, իրարու ցավ
Եթե չանենք, չիմանանք:

— Ինձ այդպես խիստ մի անարդիր,
Ո՞վ անծանոթ, բարի հյուր,
Եվ մի ստիպիր պատմելու այն,
Որի լոկ հիշողությունն ինձ կարող է խենթացնել:
Հաց կեր և եթե ազնիվ, բարի մի մարդ ես դու
Եվ սիրտ ունես կարեկից,
Պատմիր լսենք, ի՞նչ ես տեսել,
Քո ման եկած աշխարհքից⁵:

— Ո՞չ, սուռչիս աղուհացով [քեզնից այն եմ] ևս խնդրում եմ, պա-

⁴ Նաև՝ «այդ բոլոր տեսածներից զարմանալի է»:

⁵ Այս հատվածը նախ դրել է արձակ, հետևյալ ձևով.

— Հաց կեր, պանդուխտ բարեկամ և [քո ուրիշ տեսածներից պատմիր դու]:

— [Ո՞չ] ես չեմ կարող քո հացը կտրել [մինչև չհայտնես] չասես [քո այդ] զարմանալի [ցավի] արարքի պատճառը, ինչ է տանջում քեզ այդպես:

— [Ինչո՞ւ բարի հյուր, ինչո՞ւ ես ինձ] այդպես խիստ իմ հացն անարդում: Ի՞նչ է պատճառը, ինչո՞վ քեզ վշտացրի:

— Ինձ այդպես խիստ մի անարդիր, ով բարի հյուր, և մի [ուռադատիր] ստիպիր [վերանորոգելու] պատմելու այն, որի լոկ հիշողությունն ինձ կարող է [խելագարացնել]... Քո տեսածներից պատմիր, դուցե [մի] առժամ մոռանամ ինչ որ ինձ այսպես տանջում է:

հանջում, որ ինձ [պատմես] հայտնես՝ ես իմանամ ի՞նչն է քեզ այդպես տանջում⁶...

— Դե, որ այդպես է, գիացած⁷ եղիր, որ իմ [զաղտնիքը] ցավի գաղտնիքը կապված է անմահների հետ⁸, և այդ զաղտնիքը [լսողը պետք է այս շեմքից էլ դուրս] ով որ իմացավ, պետք է հավիտյան լսի, [միայն] որ աշխարհ չընկնի և անմահները չաքատավորվեն⁹ [հողեղեններից] հողեղենների բամբասանքով:

— Ես աշխարհ տեսած, կշտացած մարդ եմ,— ասաց Շնորհքը,— մենակ այս մի բանն է մնում, որ իմանամ ու ճաշակեմ, [այս էլ որ իմանամ, նրանից հետո թող մեռնեմ, մի զրկիր այդ վերջին բավականությունից] այս մի բավականությունն էլ [դու տուր ինձ] և նրանից հետո [թող գլխատվեմ] էլ ինչ եմ անում կյանքը:

— Թեև ծանր [պայման] է, բայց երբ որ դու բռնադատում ես այդքան, միայն այդ պայմանով կպատմեմ: Դե, լսի՛ր:

[Մեր մեծ բայրամի տոնն էր] Մի հանգիսավոր օր էր, մի հրաշալի խաղաղ օր [էր]: Տոնական ժողովուրդը պճնված ծփում էր [խորտակված](?) Ցնորք միևարեի շուրջը, անհամբեր սպասում էր իմ երգին: Ես ռեկտրված օրվա հանգիսավորությունից և այն մտքով, որ զրավել էի: այնքան մեծ բազմություն, այնպես էի երգում, որ երկնքի թռչունները հափշտակված գալիս էին թրթռալով գլխիս շուրջը պտտվում: Ահա այդ [թռչուններից] թռչունների միջից մեկը¹⁰ երգելու ժամանակ իջավ, ինձ հափշտակեց [ճախրեց վերև, սլացավ] ու տարավ: [Ինքնամոռացության մեջ ինձ թվում էր, թե հրեշտակները ինձ դրախտն էին տանում] նա տարավ, ինձ վայր դրեց [մի անմահական այգու] մի տեղ, դրախտի մեջ [ինքը անհայտացավ, հեռացավ]: Աչք եմ ածում, դրախտն է շուրջս¹¹:

Նայում եմ [շուրջս] շորս կողմս, դրախտի հավքեր մշտադալար փփերի վրա օրհնություններ են երգում ու ծլվլում են ջինջ բուրավետ¹²

6 Նաև՝ «—[Ո՛չ, ես ուզում եմ իմանալ] Ի՞նչն է քեզ տանջում, որ [գուցե թե] կա-րողանամ մի օգնություն անել:

— [Երգիչ] Դու ինձ ավելի հետաքրքրեցիր, և ես շեմ կտրիլ քո հացը, մինչև չը-պատմես, թե ինչն է այդպես քեզ տանջում: Ինձ թվում է, որ ես կարող եմ մի օգնություն անել»:

Այնուհետև տողամեջ գրել է. «Առաջ գնա թամբ շինող հրա<շագործ> վարպե-տի...»:

7 Նաև՝ «իմացած»:

8 Նաև՝ «անմահների գաղտնիքն է»:

9 Նաև՝ «բամբասանված շփոթն»:

10 Նաև՝ «մի մեծը»:

11 Նաև՝ «Աչքս բացի, շուրջս դրախտ»:

12 Նաև՝ «խաղաղ»:

օդում, անմահական ջրերը անուշ ձայներով կարկաշում են, ծիծաղում են երջանիկ ամերի մեջ և հեղ օրորվելով բուրմունք են ծավալում անթառամ ծաղիկները... <1 անընթ. > Ես հիացած եմ, ինչ որ տեսնում եմ և ասում եմ, թե ինչ պետք է տեսնեմ: Մի փոքր առաջ գնացի, [հանկարծ դիմացս դուրս] խնկենի թփերի ետևից հանկարծ դիմացս [դուրս եկավ] ելավ մի հուրի-հրեղեն աղջիկ: [Մաղերը] Թափանցիկ մարմինը սքողված է թեթև մշուշի մեջ և երկայն մաղերը թիկունքին մեղմ ծիծում են [անաղաղ] տված մեղմիկ ղեփշուրին¹³ [Նա իր] Աստվածային իր աչքերը զցեց ինձ վրա, [ես չկարողացա, չդիմացա] ուշքս թռավ իմ գլխից, գլուխս [պտտվեց, աչքերս ներքե զցեցի] խոնարհեցի: [Նա մոտեցավ ինձ և <1 անընթ. > ձայնով կանչեց]։

— Է՛յ, հոգեղեն, — կանչեց աղջիկը, — երկնքի թռչուններն էլ չեն կարողանում այս կողմերն անցնել, դու ի՞նչ սրտով ես այստեղ մտել և շփոթում ես մեր անմեղ սրտերը: Սակայն եթե դու [մեղ արժանի մի մարդ ես] արժանավոր մեկն ես, նստիր, գլուխս պետք է դնեմ ծնկանդ ու քնեմ: Բայց վա՛յ, [բեզ] եթե ինձ համբուրես, շատ կղզջաս:

Մոկներս ակամա ծավլեցին... [Ես նստեցի] նա պառկեց, գլուխը դրեց ծնկանս ու [քնեց] աչքերը փակեց: [Մաղերը փովեցին երեսին, և մաղերի արանքից երևում էին նրա... այտերը]: Ես նայեցի, քանի նայեցի սիրտս [ցանկացավ] սիրտս <1 անընթ. > էլ չկարողացա դիմանալ, գլուխս իրան-իրան [խոնարհվեց] իջավ և... [ես] համբուրեցի: [Վեր] Համբուրից վեր թռավ [աղջիկը] նա և [ամսոսալով] կանչեց։

— Ա՛յ անհամբեր հոգեղեն, [հոգեղենին] ձեզ չի [կարելի] լինիլ հավատալ: Մի՞թե ես քեզ չղգուշացրի: — Դու ինձանից մի համբույր գողացար, բայց շատ բանից զրկվեցիր:

Ասաց ու չբացավ: Ես մնացի կանգնած ապաշավանքով և ամսոսանքով հոգիս լիքը: [Մտքամոլոր] Սկսեցի առաջ դնալ, և մտածում եմ չեմ հասկանում, թե ինչ եմ ես, [և] ուր եմ գնում: Կրկին մի քանի քայլ և ահա [երևեցավ] [ջրերի] ջրի ամփից մի ուրիշը երևեցավ: Սա ավելի շքեղ, ավելի շքնաղ և [սրտառու] գեղեցիկ արարած:

Նա ինձ նայեց։

Ասես երկնից կայծակ դարկեց իմ սրտին,

Եվ աչքերս խոնարհեցի ես գետին:

Ո՞վ ես, ասավ, ինչպե՞ս եկար,

Կամ ո՞վ է քեզ ուղարկել,

[Թե երկնայնի] Ո՞գի ես դու, նստիր ննջեմ քո գրկում:

Բայց, տես, եթե ինձ համբուրես,
Կկորցնես աշնքան բան,
Որ ողբալու ոչ <1 անընթ.>, ոչ կյանքդ է բալակաճն¹⁴:

Ես նստեցի, հա թեք ընկալ իմ զոգում և քնեց: Կուսական մարմնի՜
հպումից ընդարմուխուն եկալ ինձ [ուշքս խառնվեց]: Կուսական թար-
մությունից արբեցած նայում եմ ես, թե ինչպես նրա շնաշխարհիկ
կուրծքը ելնում է-իջնում, սիրտս վառում է, և նրա անթարթ աչքերի
թերթերունքները բորփում են, բորբոքում սրտիս կրակը: [Ես ինձ մո-
ռացա, ուշքս խառնվեց] Գլուխս պտտվեց, ինձ թվաց, թե այն դեմքը
մոտենում էր ինձ, և ես միայն համբուրն ղզացի: Զարթնեց հա և
[ասաց] կանչեց.

— [Ո՛հ, չէ, չի կարելի հուսալ հողեղեն <1 անընթ.> հողեղեն]
Ափսո՛ւ, որ, թշվառ հողեղեն, մի համբուրով ղու կորցրիր աշնքան
բան [կորցրիր]: Նա էլ անհայտացալ, և ես ցավից ու սրտնեղությունից
ինձ [կշտամբելով] անիծելով մտածում էի:

Այս ժամանակ ինձ սթափեցրեց մի [քնքուշ] ուրիշ ձայն:

— [Ո՛վ ղու] Ո՛վ ես, հողեղեն, [ինչո՞ւ ես] որ [թափառում ես]
դեղերում ես անմահների օթեանում¹⁵:

[Նայեցի] Մտիկ արի, տեսնեմ բարձր ծառի տակ կանգնած [մի
ուրիշը] ուրիշ մի աղջիկի: Բոլոր ուժս հավաքելով, լեզվիս կապանքը խը-
ղեցի [և ասացի ու կանչեցի] և աղերսելով աչսպես [ներան ես նայեցի]
ասացի.

Գթա չընաղ, ասն տեսնեմ, ո՛ւր եմ ընկել արդյոք ես,

եվ ո՛վ եք դուք, որ տանջում եք անզոհարար ինձ այդպես¹⁶:

Իմ հոգին չի դիմանալ ձեր հրապուրանքին գերբնական, ողորմա-
ցեք քնքուշ ոգիք ինձ իմ ուժից վեր փորձության մեջ:

— [Դու] Այնտեղ ես ղու, [որտեղ չի դիպած, շոշափել] ուր հողե-
ղենի ոտքը երբեք չի դիպել, բայց ղու, որ [մի] պատահմունքով ընկել
ես այստեղ, [գուցե արժանի ես] նստիր այստեղ, [լսիր խնդիրս, թող
ծնկանդ ննջեմ] թող ես հանդչեմ քո զրկում, միայն լսիր՝ հրապուրանքից
չհաղթվես և [չհամբուրես] համբուրես ինձ, թե չէ հետո շատ կղղջաս:

¹⁴ Այս հատվածը նախ գրել է արձակ հետեյալ ձևով. «[Նա մոտեցալ, նայեց ինձ
վրա, ես աչերս ներքե ղցեցի: Ասաց.— Ո՛վ, ղու հողեղեն, ինչպե՞ս ես ղու սիրտ արեւ,
այստեղ մտել: Եթե թող աստված... Բայց, [ներ որ մտել ես այստեղ] նստիր, [որ]
ննջեմ քո գրկում: Բայց չհամբուրես, թե չէ շատ բան կկորցնես]»:

¹⁵ Նաե՛՝ «բնակարանում»:

¹⁶ Այս հատվածը նախ գրել է արձակ, հետեյալ ձևով. «[— Ո՛վ գերբնական ոգի,
ասա տեսնեմ, ո՛ւր եմ ես և ո՛վ եք դուք, որ տանջում եք դահճի պես]»:

եւ այս երրորդը [ալիւի շքնաղ էր նախորդներին] այնքան դերաշահեց էր, այնքան էր առաւել, որ այն երկու փորձից հետո [գործչաւեւ ինձ մոռացաւ ե] չկարողացաւ խոստումս ես պահել:

— Այժմ դեռ, հեղ հողեղեն ու տառապիր կարոտից,
Այսպէս կանչեց նա էլ հանկարծ ու չբացաւ իմ մօտից:
Երջանկության բուսկի տեղ մեծ վիշտ իջաւ ինձ վրա,
եւ շվարած միտք էի անում՝
Ինչ կորցրի իմ թուլությամբ մի <1 անրեթ> համբուշտով¹⁷:

Առաջ եմ գնում.

Կախարդական տեսարաններ նորանոր,
Մեկը մշուսից սքանչելի, մեկ մշուսից փառավոր:
Բայց ոչ մի տեղ չեմ հանդիպում էլ նրանցից ոչ մեկին,
Ահհոն ցաւով ու կարոտով տառապում է իմ հողին:

[Դարձչաւ] Հանկարծ եթերային, երկնամասն ապարանք, <1 անրեթ>: Գուցե այստեղ կհանդիպեն ինձ նրանք, ասում եմ ես, սիրտ եմ անում, ներս եմ մտնում, ոչ ոք էլ չկա: Ձայն եմ աւալիս, թընդում է դատարկ ապարանքը ահաւոր(?):

Հանկարծ մի ձայն թուեղ հորդում է՝
<2 անրեթ>՝ արի, սրան տար:
Ու մթնեցին իմ աչքերը, կորաւ շուրջս ինչ որ կար¹⁸:

[Սրտակոտոր, զլխաքարշ ետ դարձաւ եկած ճամփովս եւ չեմ հիշում ինչպէս դուրս եկաւ այդուց, ինչպէս կրկին ընկաւ այստեղ, միայն գիտեմ այնտեղ [են մնացել ուշքս, միտքս ու հողիս] թողի ուշքս, միտքս ու հողիս]: Մեկ էլ տեսաւ կրկին կանգնած եմ մինարեթի զլխին, կրկին այս կեղտոտ քաղաքում, [այս խուժանի մեջ] շուրջս ամբոխն այս տեղի, այս կոպիտ:

17 Նաև՝ «— Դե գնա հողեղեն, այսուհետեւ տառապիր կարոտից... Արտասովոր եւ միշտ հիշիր, թե ինչ ես կորցրել,— ասաց եւ նա էլ չբացաւ: Օրն արդեն տարածամեծ էր: Գրախտի ձայներն հնչում էին, երեկոյան մեջիթի աղոթքը եւ երջանիկ այն զիշերի սովերները [ընկնում էին] [բռնում էին] ծածկում էին անմահների օթեանը: Ես մնացել էի մենակ կանգնած, [ե տանջված ու վշտաբեկ մտածում էի] միտք էի անում, թե որքան բան կորցրի մի համբուշտով»:

«Օրը արդեն տարածամեծ, մոտ էր արևն իր մուտին,
եւ մնացի մենակ կանգնած, միտք եմ անում դառնացած,
Ինչ կորցրի իմ թուլությամբ...»:

18 Այս հատվածը նախ գրել է հետևյալ ձևով. «[Ահա [եւ] շափյուղայից երկնամասն պալատներ... Սիրտ արի, ներս մտա, նայում եմ, ոչ ոք չկա, [կանչում եմ] ձայն եմ տալիս, պատասխան չկա: [Սրտաբեկ] Սրտիս ցաւից ամեն բան աչքումս մթնեց, խառնրվեց»:

Այն [օրից] օրվանից [սկսած] [միշտ] ուրախ-ուրախ [մինարեն] [մեջդ] [եմ] ես դիմում եմ մինարեն, հուսով լիքը բարձրանում, երգում եմ, միշտ ավելի ու ավելի ոգևորված, [ներշնչված] վառված նորանց կարոտով, ավելի ու ավելի սրտալի ու հրապուրիչ, և իմ ձայնիս ելեկները նվիրում եմ նրանց...

էլ երկերից ցած են իջնում երգից թովված հավերբր,
Բայց, ա՛խ, չըկա, էլ չի գալիս այս թռչունը իմ ծանոթ,
Որ ինձ կրկին առնի տանի այն դրախտը, նրանց մոտ¹⁹:

Նվ իջնում եմ ես [հուսահատությունից խորտակված ու խելագարված] հուսահատ ու խելագար վշտից, կարոտից: Այդպես լալիս եմ, կուրծքս կոծում:

— Դե, դու [ինքդ] ասա, [անծանոթ բարեկամ] այսպիսի կորուստի ինչպես դիմանա մի երիտասարդ սիրտ, և միտքը մնա իր բնական դրուժյան մեջ:

— [Ոհ] Ծանր է, [հիրավի] ավա՛ղ,— հառաչեց Շնորհքը: Ես տեսել եմ շատ հարուստ մարդկանց, որ հարստության դեղեր են կորցրել, տեսել եմ թագավորներ՝ կորցրել ենք բախտ, գտնձ որ զրկվել են իրանց թագավորությունից, շատ ցավեր եմ տեսել աշխարհում, բայց քո կորուստը ու վիշտը մեծ է բոլորից:

— Ահա քեզ պատմեցի իմ ցավը, [պանդուխտ] դու, [չես կարող] մի հողեղեն մարդ, չես կարող ինձ տալ այն, ինչից որ անմահներն են զրկել: Իսկ այս գաղտնիքը չի կարելի դուրս տանել, [որովհետեւ նրանք] որ ավելի մեծ հանցանքով չզրկվեմ երբեք նրանց կրկին արժանանալու հույսից և [այն] անմահների համբույրները չզարձնեմ մարդկային բամբասանքի առարկա... և վերջապես [ես էլ այնուհետեւ չեմ կարող երգել Ցնորր մինարեի գլխից] ի՞նչ կասի [ժողովուրդը] աշխարհքը, երբ որ իմանա, որ ես իր աստծուն և իր համար չեմ աղոթում [այլ նրանց համար եմ երգում]: Դե՛, պատրաստվիր, իմ անբախտ հյուր, թեև ծանր է պայմանը, բայց [պետք է] չեմ կարող չկատարել:

— Ես պատրաստ եմ [ուղ անմահների կարոտ հոգի],— ասաց Շնորհքը,— կատարիր պայմանը, բայց խնդրում եմ, առաջ մի կաթիլ ջուր տուր սիրտս հովանա, որովհետեւ վառեցիր քո պատմությունով:

Երգիչը վեր կացավ, գնաց ջուր բերելու: Շնորհքը դուռը բաց արավ, դուրս եկավ և կորավ դիշերային մթության մեջ:

Շնորհքը եկավ Սինամ թագավորի մոտ:

¹⁹ Այս հատվածը նախ գրել է արձակ հետեյալ ձևով. «[Որ ինձ տանի այն անմահական վայրը, այն չընաղ, չնախարհիկ ողիների մոտ]»:

— Բարով, բտրեկամ,— ասաց Ս<ինամ> թագավորը.— [Բերի՞ր
երգչի գաղտնիքը] խոսի՛ր, տեսնեմ ինչ իմացար:

Շնորհքը պատմեց յուր ճանապարհորդությունը և [իր] Յնորբ մի-
նարևի երգչի [գաղտնիքը] ցավը:

— Իմ սրտի համար միսիթարական է քո բերած գաղտնիքը,— ասաց
Ս<ինամ> թագավորը.— Հիմա իմանում եմ, որ մենակ ես չեմ վշտի
տևը, ինձ նման ուրիշն էլ կա: [Իսկ] [Բայց իմ գաղտնիքը դարձյալ չեմ
կարող պատմել] եվ ով գիտի, զուցե նրա վիշտը մեծ է իմից: Ես քեզ
խոստացա, որ նրա գաղտնիքը իմանալուց հետո իմն էլ պատմեմ,
բայց այժմ ներողություն պետք է խնդրեմ, որ չեմ կարող: Ես թեև խոս-
տացա, [բայց] միայն նրա համար, որ հույս չունեի, թե կարողանայիր
երգչի գաղտնիքն իմանալ, ուզեցի [բաղադրավարի] այդ ձևով մերժել:
Այժմ արի գոհ եղիր քո իմացածով, [ու մի ցանկանալ իմ գաղտնիքն
իմաստալու] քո ճանապարհը գնա:

— Տեր,— ասաց Շնորհքը,— ես քո գաղտնիքն իմանալու այնքան
քուտն ցանկություն ունեմ, որ այս ահագին ճանապարհորդության դըմ-
վարությունները ես ոչինչ եմ համարում: [Սրտումս] Ուխտ ունեմ, մի
ճար գտնելու ձեր վշտին [իսկ եթե չկարողանամ]:

— Դու քաջ ու բարեհիշատ մարդ ես, ո՞վ պանդուխտ,— ասաց Սի-
նամը,— և շատ հաճելի ես իմ սրտին, դրա համար էլ չեմ ուզում քեզ
իմ գաղտնիքը պատմել: [Որովհետև] Ով որ իմ գաղտնիքը իմանա,
պետք է կամ մի ճար անի իմ ցավին, կամ գլուխը պետք է տամ, որ իմ
գաղտնիքը շտարածվի: Ասաց ու տարավ պալատի լուսամուտից ցույց
տվեց [գանգերի այն ու] մի բուրդ.— Ահա այն բուրդը ամբողջ կաղմ-
ված է այն [թշվառների] խիզախների գանգերից, որոնք իմ գաղտնիքն
իմացան և չկարողացան մի ճար անել: Եկ դու մեզք արի մեզ, ինձ մի
ձգիր նոր արջան մեջ²⁰, քո [մատաղ] կարմիր արևն էլ սեպցնի: Զահեկ
արևդ, դու էլ խեղճ...

— Ո՛չ, տեր արքա, ես հաստատ եմ իմ պայմանին և աղաչում եմ,
որ ձեր գաղտնիքը պատմեք: Եթե կարողացա, բախտավոր կլինեմ, ին-
չո՞ւ պետք է ապրի անշահ ու անհանձար գլուխը, որ չի կարող օգնել
մարդկանց վշտին²¹:

— [Դե, ես անպարտ եմ: Ահա պատմում եմ իմ գաղտնիքը, լավ
ախանջ արա, որ էլ չես լսելու] Այդ պայմանով կարելի է,— ասաց Սի-

²⁰ Նաև՝ «արյունի տակ»:

²¹ Նաև՝ «—Ո՛չ, տեր արքա, ես հաստատ եմ իմ պայմանին [կաշխատեմ] մի ճար
անել ձեր ցավին, [եթե չեմ կարող] իմ գլուխը քեզ է պատկանում, թող քո գաղտնիքը
դուրս չգա քո շեմքից»:

նամ թագավորը, հրամայեց, որ դահիճը տապարը սրի, և [իներն սկսեց] մեկ էլ դիմեց Շնորհքին:

— Մեկ էլ եմ քեզ դուռնացնում, որ ետ կենաս քո համառ ցանկութունից: Հիշի՛ր, դուցե սրտակից [մարդ] մեկն ունես, քեզնից հեռու [կարոտած] կարոտ ծնողներ ունես [քեզ] աչքերը քո ճամփին, հայրենիք ունես կամ մի թանկագին նպատակ: Հիշի՛ր, որ այդ բոլորը կկորցնես քո անհամբերութունից և [դատարկ] հետաքրքրութունից, ինչպես երգիչը [մի համբույրով] դրկվեց դրախտից:

— Դատարկ հետաքրքրութունը չի ինձ այստեղ բերել, մեծ թագավոր, [ասաց Շնորհքը] և իմ բոլոր կարոտներն ու նպատակները [ամփոփվում են քո գաղտնիքի մեջ] այն է, որ [քեզ] քո [վիշտն] գաղտնիքն իմանամ, իսկ նրանից հետո...

— Դե, ես անպարտ եմ [ասաց թագավորը],— գոչեց արքան,— ահա [սպասում եմ] սպասման գաղտնիքը իմ կյանքի, լավ ականջ [արա] դիր, որ էլ չես լսելու, [վերջացրի թե...] պրծա թե չէ... <1 անընթ. > դահիճ սրի՛ր քո տապարը, [ասաց կանչեց Սինամ թագավորը և սկսեց սպասմանությունը] [ծառաներին հրամայեց] է՛յ, ծառաներ...

Վեր բերին մի ոսկե վանդակ մեջը մի սև ազուալ: Յույց տվեց Շնորհքին ու հարցրեց.

— Տեսնո՞ւմ ես այս ազուավը [հարցրեց թագավորը]:

— Տեսնում եմ:

— Սա իմ կինն է,— ասաց թագավորն ու ազուավին հարցրեց. — Ճի՞շտ է, [Վարդիկ] Ալվարդ:

— Ղա՛,— կռավեց ազուավը:

— Ես գեղեցիկ եմ, թե չէ,— կրկին հարցրեց թագավորը: Թե.

— Քեզ նման գեղեցիկ տղամարդ տեսած չեմ իմ կյանքում:

— Իսկ սրանից 40 տ<արի> առաջ ի՞նչ կլինեի:

— Իհարկե, ամենի գեղեցիկ ու հրապուրիչ:

Կրկին թագավորը հրամայեց: Ծառաները բերին մի այլանդակ արարի գլուխ:

— Այս էլ իմ կնիկ սիրեկանի գլուխն է,— ասաց թագավորը և [կրկին] դարձավ ազուավին. — Ճի՞շտ է, [Վարդիկ] Ալվարդ.

— Ղա՛,— կռավեց ազուավը:

— Դե, այժմ լսիր,— ասաց թագավորը ու այսպես սկսեց իր պատմությունը:

— [Նա հռչակավոր Սինամ թագավորն էի, բոլոր թագավորների] Բախտը ծառայում էր ինձ և երջանկությունը սեղանակից էր ինձ հետ: Իմ իմաստություն համբավը անց էր կացել ծովերից գետնը [և երբեք չէի մոռանում իմ ժողովրդին, ինչպես հիմա բաջությունս]: Բայց բոլոր փառքերից ու մեծություններից թանկագինը իմ [Վարդիկն էր] սերն էր: Նա իմ թագուհին, իմ սիրտը նրա գահն էր, իմ իշխանը նրա գեղեցկության հրապուրանքն էր, իմ կամբը նրա հաճույքներն էին, իմ ուրախությունը նրա ծայրուն էր և իմ [հանդստու<թյունը>] հոգու պայծառ խաղաղությունը նրա անձնվեր հավատարմությունը:

[Մի գիշեր]

— Բայց գուցե դու զգացել ես, [էլ չես կամենալ պատմեմ] ես կթողնեմ իմ պատմությունը:

— Ո՛չ, տեր արքա, ես լսում եմ [իմ կյանքի գինը]:

— Մի գիշեր, [զարթնեցի] [երբ կինս անկողին մտավ] գիշերվա մի ժամին տեսա, [կնոջս] որ մարմինը շատ սառն էր: Ոչ մի կասկած չտարա, [ասացի գուցե բացվել է և] ծածկեցի վերմակով: Մի ուրիշ գիշեր զարթնեցի, տեսա դարձյալ սառն էր: Այս ինչիցն է, սկսեցի մտածել, ինչու է նրա մարմինը սառը այս տաք պալատում: Այդ հարցը իմ բունը կտրեց, սկսեցի [անկողնում] մտառանջվել: Մի գիշեր էլ, գիշերվա մի [միջոցին] պահին ննջարանի լուսնյան մեջ մի զգույշ շրջյուն լսեցի: Վերմակի տակից նայեցի, տեսա թագուհին հագնվում էր [Այստեղ մի բան կա, միտք արի ես և սև արյունը սիրտս լցվեց] Կասկածը սիրտս մտավ: Մի՞թե [իմ կինը] կարող է պատահել, որ իմ կինը մի վատ [ճանա<պարհ>] ընթացքի մեջ լինի ծածուկ... մի՞թե [կեղծ] սուտ է եղել իմ երջանկությունը... մի՞թե հիմա պետք է ամեն բան [աշխարհքում] վերջանա ինձ համար... մտածում էի ու նայում:

Նա հագնվեց, պճեղների ծայրին ման գալով մոտեցավ իմ մահճին և կամաց կորանալով ախանջ դրեց իմ շնչառությանը: Ես ինձ քնած ձևացրի, սկսեցի թեթև խոնկացնել (նա կրծքիս մի հուլունք դրեց, [ու] զգացի, որ մրափն ինձ կոխում է, վերցրի ձեռքումս պահեցի):— Քնած է,— շնչաց նա և դուրս եկավ: Ես [վաղեցի պալատի լուսամուտը և դադանի նայում էի] դադանի հետևեցի: Նա դուրս եկավ դուռը, ձիապան կանչեց: Զիապանը [պատրաստ] առաջ եկավ, թե՛ [ստվորականի պես] պատրաստ է ամեն բան: [Միայն իմ ամեն գիշերվա վարձն է մնում]:

Առ քո վարձը, տվեց ձիապանին մի համբույր,

նստեց ձիուն ու չբացավ գիշերվան մեջ սևաթույր:

Պալատն հանկարծ դժոխք դարձավ, ասեա ինձ կուլ էր տալիս:
<Ես> սոսկեացի նրա զատարկ անկողնին նայելիս²²:

— Ո՞վ, հրեշ կին, մի՞թե ես խաբւում եմ եղել միշտ, մի՞թե դու վաղուց մեռած ես եղել, իմ աննման թագուհի, իմ անուշ Ալվարդ, մի՞թե ես երջանիկ չեմ եղել երբեք...

[Տանջվելով ու զաւա<ւրվելով>] Էլ ում աչքին քուն կգար, մերթ պալատում թափառելով, մերթ անկողնում զաւարվելով ու հառաչելով սպասեցի, ամբողջ գիշերը սպասեցի: Լուսադեմին, [հեռվից լսեցի ձիու խուլ տրոփշունը] նախասենյակներում լսեցի թիթեռ ոտնաձայնը [լսեցի]: [Ինձ քնա<ծ>] Սկսեցի հանգիստ մշշալ²³: Նա դուռը կամաց բաց արավ, դուռը անցավ, շորերը հանեց, պառկեց անկողնում: Բայց ես նկատեցի, որ [նրա մազերը քանդած էին ու դեմքը կարմրատակած, այլալված] սառն էր մարմինը:

Առավոտը, որ վեր կացանք, նա [սլնադարդ] սլնւած ու ժպտալով եկավ ինձ ջերմագին համբուրեց, [և] քնքշալով ու փայփալելով հարցրեց.— Ինչպե՞ս անց կացրիր գիշերը, իմ աչքի լույս թագաւոր, ինչո՞ւ [գուցնդ] ես գունատ, ինչո՞ւ ես աչքերդ պղտոր [ինչու ես տըխտոր...]

— Ոչինչ, գլուխս ցավում է [կանցնի սիրելիս,— ասացի ես, հեռացա իմ ցավի մասին մտածելու]:

[Մշտ] Հետեւյալ գիշերը թեև ես ամեն հնար գործ դրի, որ անփութ երեւամ ե շուտով պառկեցի, բայց նա նկատեց իմ անհանգստութիւնը և երկար սպասեց: Գիշերվա մի [ժամանակը] ժամին [դարձյալ] վեր կացավ, կրկին հուռնեքը դրեց կրծքիս և նույն ձևով դուրս գնաց: [Նրա ետեից ես իսկույն պատրաստվեցի] Դուրս եկա, և հենց որ նա [պալատից] հեռացավ, [ձիապան կանչեցի] ևս երեւցի: Ձիապանը՝ շփոթւած իմ աչդ [տարածամ] անակնկալ երեւալուց, [շփոթվեց ու] դողդողալով առաջ եկավ:— Դուրս բեր,— ասացի,— իմ նժույգը: Նժույգս դուրս բերեց, հեծա, [և] հողմի նման հետեւեցի²⁴ [թագուհու սովերին] թագուհուն, որ հեռվում սեին էր տալիս: [Այսպես անցանք] Նա գնաց, ևս հետեւեցի: Երկար ճանապարհ կտրեցինք: Վերջապես հեռվից ես մի լույս

22 Այս հատվածը նախ գրել է արձակ հետևյալ ձևով. «—[Ահա քո վար<ձը>] Ստացիր քո ամեն գիշերվա վարձը,— ասաց, [թագուհին] մի համբույր տվեց ձիապանին և ձի նստեց, անհայտացավ գիշերվա մթնում:

[Ետ դարձա, արդեն իմ պալատը դժոխք է դարձել ինձ համար, և օարսափում էի ձրա դատարկ անկողնին նայելիս]:»:

23 Նաև՝ «խոմփացնել»:

24 Նաև «հետեւից սլացա»:

նկատեցի: Նա կանգ առավ այդ լույսի ստաջ²⁵: Իջաւ, [ձին կապեց ու ին-
քը] ներս մտաւ: Ես էլ հեռու իջա և կամաց, մթնումը մոտեցա [քարան-
ձավին] այդ բնակարանին: [Այդ] Տեանեմ մի [վայրենի, խորունկ] մեծ
քարանձավ, [էր], յոթը այլանդակ հարամիներ²⁶ մեծ խարույկ են վա-
ռել ու շուրջը [նստոտած] բոլորած իրանց անհեթեթ ուրախությունն են
անում ու հրճւում: Հանկարծ թադուհին, որ ներս մտաւ, նրանցից մեկը
վեր թռավ, [ու] մի ապտակ զարկեց [Թադուհուն] ու վրեն գոռաց՝ [Յե՛
սէր ես] անդգամ, ինչո՞ւ մեկ այսքան սպասել տվիր, գիշերն անցնում է
և մեր քեֆն առանց քեզ է լինում: — [Ներեցեք, իմ սիրելիներ]՝ ներիր, իմ
սիրելի, — ասաց թադուհին, — [Ս<ինամ> թադավորը] ամուսինս այս
գիշեր ուշ քնեց, [և ես չկարողացա ավելի շուտ գալ] մինչև քնացրի, ես
էլ ուշացա: Իմ հանցանքի համար ահա ձեզ իմ համբույրը և շարունակե-
ցեք ձեր քեֆը:

— Ծի՛շտ է, վարդիկ:

— Ղա՛, — կռավեց ազաւոր:

[Անճոռնի] Ես մթնից տեսնում էի, թի անճոռնի հարամիները ինչ-
պես էին ագահ համբուրում ու լափում թադուհու շրթունքներն ու ալտե-
րը [Այսպես մեղքը ներեցին, թողեցին և դարձյալ] Երբ որ հագեցան,
նստեցին նոր քեֆի²⁷: — Ե՛րգ, Լ՛րգ, — գոռաց պետը, — երգեցեք մեր եր-
գը: Եվ հարամիները [սկսեցին երգել] երգեցին.

Անուշ քեֆ է Սինամ թադավոր,
[Երազ է] տեսնում մարմար պալատում,
Սակալն աշխարհում նա է բախտավոր,
Ով որ թադուհուն սեղմում է գրկում:

5 Այնպես թադուհու շուրթերն համբուրում,
Չայնը Սինամի պալատն է հասնում:
Ու սիրար թարուն այրվում երազում...

* * * * *

[Այրի հավիտյան մեր Սինամ արքան],
Թող Երազ տեսնի, թող անուշ քնի,
[Ողջ աշխարհին էլ է իրան բավական,
Մենակ թադուհին թող մերը լինի...]²⁸

25 Նաև՝ «Վերջապես նա կանգ առավ մի քարանձավի առաջ»:

26 Նաև՝ «ավաղակներ»:

27 Այստեղ լուսանցքում կա նաև. «[Թադուհուն էլ] խայտաճամուկ շորեր հագցրին, կոներին մահր բոժոժներ, սկսեցին սլար ածել իրանց շրջանի մեջ»:

28 Բնագրային տարբերություններ

Տող 1 Անուշ քեֆ է Սինամ [թադավորը]

3 [Կարծում է մեռել ինքն է բախտավորը]

[Նրանց երգի ձայնից քարաձայնը դժգոհաց և հովիտներն արծա-
դանք տվին] Երգը վերջացավ և [հարամիները]

— Կեցցե՛, Սինամ Թագավորը,— դռնն ավաղակապետը և [ձեռքը]
կուռը Թագուհու վզով ձգելով համբուրեց: Նրա խումբը հռհռաց: Սինամ
Թագավորի սիրտը այրվեց²⁹:

— [Զեր մի] Այս համբույրը [ես չեմ փոխիլ] Թանկ է Սինամի ամ-
բողջ Թագավորությանից,— ասաց Թագուհին և թիկնեց ավաղակապետի
կրծքին:

Ապա նրան [մի տեսակ] խայտաճամուկ շորեր հագցրին, կոներին
փոքրիկ բոժոժներ կապեցին ու գցեցին իրանց շրջանը, [և] սկսեցին ծափ
տալ ու աղաղակել: Սա սկսեց պարել, պարեց, պարեց, նորից ջնֆ արին,
մինչև բոլորն էլ հարբեցին, հղիացան ու կշտացան: Կինս էլ դարձյալ ձի
նստեց ու անհայտացավ դեպի տուն: Ես թուրս հանեցի, ներս մտա, բո-
լորին կոտորեցի, ավաղակապետի դուխն էլ կտրեցի, խուրչինս գցեցի
[եկա] ու եկա մի կարճ ճանապարհով այնպես արագ, որ [կինս դեռ չէր
եկել] Թագուհուց առաջ պալատը հասա: Եկա, կրկին պառկեցի: Մի քիչ
ժամանակ անցավ, տեսնեմ Թագուհին էլ եկավ, [զգույշ] պնդների ծայ-
րին [ման գալով] ներս մտավ, զգույշ շորերը հանեց ու մտավ ան-
կողին:

Առավոտը վեր կացանք: Նա քնքշալույ էկավ սկսեց ինձ փաղաքշել՝
[ու հարցնել, թե] ինչպե՞ս ես հոգիս, [իմ] ինչպե՞ս <է> առողջու-
թյունդ, ինչպե՞ս անցկացրիր դիշերը, զլուփդ էլ <ի> ցավո՞ւմ է, թե
չէ:

— [Այժմ լավ եմ,— պատասխանեցի ես ու իմ դործին հեռացա]
էլ չի ցավում,— պատասխանեցի ու հեռացա [իմ գործին] հեռու տեղե-
րից ինձ տեսության եկած հյուրերին ընդունելու:

Գիշերվա սովորական ժամին դարձյալ նա դնաց: Մի քանի ժամա-
նակից հետո տեսնեմ եկավ զունատ, այլալված: Մտավ անկողին, ըս-
կըսեց Թաքուն հեկեկալ: Իսկ ես սուտ խամփացնում էի:

4 [Հարամու բախտին նա չի հավատում]

8 Ու սիրտն երագում այրվում է ձայնից

5—8 կա նաև

[երագ է տեսնում Սինամ քաղաքը]

[Յուր մարգարիտը կորել է անգի՞ծ]

[Ո՞վ է գտել [մարգարիտը]

Ավազակը...

29 Նաև՝ «—[Այս էլ] Սինամ Թագավորի կենացը: Մենք երախտապարտ ենք նը-
րան,— ասաց հարամիներից մեկը, ամենքը հռհռացին ու գոչեցին.— Մինամ Թագավորի
կենացը: Սինամ Թագավորի կենացն այսպես է վայել,— ասաց մեկը և հորը վզովը ձը-
ղելով համբուրեց Թագուհուն»:

— Այսպէս է, Ալվարդ:

— Ղա՛,— կռավեց ազնավը:

— Լսի՛ր, բարեկամ, որ այլևս չես լսելու:

Առավոտը վեր կացանք, նա տխուր-տրտում բաշվեց մի սենյակ ու փակված լաց էր լինում: Որ շատ լաց եղավ, ես ներս մտա:

— Սրա համա՛ր ես լաց լինում, իմ սիրելի թագուհի,— ասացի ու արաբի լայլանդակը արցունքոտ գլուխն առաջը ձգեցի:

— Դո՛ւ ես արեւ, անգութ հրեշ,— ճշաց, տեղից վեր թռավ, կախարդական դաւադանով ինձ դարկեց ու կանչեց.

Զարկում եմ քեզ, անգութ հրեշ,

Կերպից ընկնես, դառնաս դու էշ:

Եվ ես խելույն [էշ] դարձա մի էշ, [կերպարանքով] բայց [բանականութունս կա] խելքով, մտքով: Մի աղքատ մարդ կանչեց, տվաւ նրան, թե տար այս [իշխն] էշը բանացրու, ո՛չ գարի տուր, ո՛չ խոտ, ո՛չ աղատ թող, ո՛չ մեշքը վեր առ, բարձիր, ծեծիր, գլխից մինչև ոտները պլոկիր:

— Այսպէ՞ս է, Ալվարդ:

— Ղա՛,— կռավեց ազնավը:

Այս անխիղճ աղքատն ինձ տարավ այնքան տանջեց, այնպես անիրավ բանացրեց, որ ոտներին ուժը հատաւ, աչքերին լույսը թռաւ, ամբողջ մեշքս վերքերով լցվեց: Ցաւս զգում եմ, դրութունս հասկանում եմ, միայն լեզու չունեմ, որ հայտնեմ, գանգատ անեմ:

[Այդ քաղաքում ինձանի<ց>] Հայտնիւեց, թե թագավորն անհայտացել է: [Ամբողջ աշխարհը] իմ ժողովուրդը եկավ, հավաքվեց, [լաց եղավ] թագուհուն մխիթարեց ու մի նոր թագավոր [դրին] [ընտրեցին] ընտրեց իրա համար: Այս նոր թագավորը մի բարեխիղճ ու արդարագատ մարդ էր: Պալատից մոտիկ մի գանգակ էր կախել տվել ու հրամայել, որ ինչ գանգատավորի իր մոտ չժողնեն, զնա գանգակը քաշի, որ թագավորն իմանա:

Մի օր մի կերպով փախա, գնացի գլուխս զցեցի գանգակի թոկին ու ժաժ տվի, զնգնդացրի: Պալատի պահապաններն եկան, փնտը քաշեցին, [ծեծեցին] չու հա, չու անելով ծեծեցին, բռնեցին: Թագավորը գանգակի ձայնն իմանում է, հարցնում է, թե այդ ի՞նչ գանգատավոր է, որ ներս չեք թողնում:— Թագավորն սուրած կենա,— ասում են,— գանգատավոր չկա, մի [կորած] ավանակ էր, գլուխը գցել էր գանգակի թոկի մեջը, զնգնդացնում էր: Թագավորը հրամայում է, թե՛ գնացեք ավանակ է, ինչ որ է, բերեք կապեցեք, մինչև նրա տերը կհայտնվի: Տարան ինձ պալատի դռանը կապեցին: Տերս տեսնում է, որ կորել եմ, ընկնում

է փողոցն-փողոց, ձայն տալով մասն է դալիս.— Ա՛յ ավանակ տեսնող, ա՛յ ավանակ տեսնող: Ասում են՝ քո ավանակը թագավորի դռանը կապած է: Եկա՛ւ, թե ինձ տանի: Թագավորը դուրս եկա՛ւ, թե՛ ա՛յ մարդ, այս ավանակը քե՞նն է: Թե՛ իմն է, թագավորն սպրած կենա: Թե՛ հապա ինչո՞ւ է քեզանից դանդաժաւոր: Թե՛ դե ես ի՞նչ գիտեմ, անասուն է, ես էլ ինչպէս անասունի կարգն է, բանացնում եմ, ընչի՞ պետք է դանդաժաւի: Աւանակ է, զլուխը զցել է թոկի մեջ զնգզնգացրել, սա դանդաժաւ ի՞նչ է հասկանում: Ես էլ կանգնած լսում եմ, միայն լեղու շունեմ. որ խոսեմ, հասկացնեմ: Թագավորի առաջին վեր ընկա, փալանս շուռ տվի, մեջքիս վերքերը բացվեցին: Թագավորը, որ տեսա՛ւ, դռաց, թե՛ ա՛յ անիրա՛ւ մարդ, դու ի՞նչ աստված ես պաշտում, այս ի՞նչ ես արել, որ այս խեղճ անասունը իր անլեզու տեղն եկել է դանդաժաւում է քո ձեռից: Այս բոպկիս կհրամայիմ, որ քո մեջքի կտշին էլ այսպէս կենդանի պոկին քո մեջքից:

— Ես ինչ անեմ, թագավորն սպրած կենա,— վայր ընկա՛ւ ու լաց լինելով կանչեց աղքատը: Այսպէս—այսպէս. մի կին ինձ հանձնեց այդ ավանակն ու պատվիրեց, որ այսպէս անեմ:

— Դե գնա, այն կնոջանը այստեղ բեր,— հրամայեց թագավորը:

Աղքատի հետ եկա՛ւ իմ ծպտյալ կինը սենը հագած:

— Դու ի՞նչ խղճմտանքի տեր ես, ա՛յ կնիկ, [որ] ինչո՞ւ ես քո անասունը տվել այս մարդին, որ այսպէս չարչարի:

Կինս [արտասովելով պատասխատն տվեց] թե՛ թագավորն սպրած կենա, ես մի սիրուն, թագավորի վայել երեխա ունեի: Մի օր այս ավանակի վրա նստացրի, որ ուրախանա: Հակառակ անասունը [հանկարծ] փախա՛ւ, տրտի՛նգ արա՛ւ, երեսիս քարերի վրա վայր ձգեց, երեսնս մեռա՛ւ...— ասաց, [ու] սկսեց սուտ լաց լինել ու աչքերը սրբել:

— Հասկացա,— մրմնջաց զգացված թագավորը:

— Մենք էլ կսկծից տվինք այս մարդուն ու պատվիրեցինք, որ բարձի, բանեցնի, շարչարի... Հիմի սիրտներս վեր է նստել, ես էլ եմ զղշում, որ այդպէս եմ վարվել: Խնդրում եմ, որ իմ անասունը [կրկին] ինձ հանձնես, էլ մեղքն իմն է, տանեմ վերքերը լավացնեմ:

Թագավորը թե՛ դե, տար լավացրու, մեղք է, անասուն է:

Ինձ քաշելով կրկին բերին: Բերին թե չէ, ասա՛ւ՝ ես հիմի այնպէս անեմ, որ շեն էլ չմտնես, ոչ թե թագավորին դանդաժ գնաս: Ասա՛ւ ու կախարդական գավաղանով զարկեց, կանչեց.

Ա՛յ անբան է՛,

Սինամ հրեշ,

Որ իմ սերը սպանեցիր,

Ա՛ռ, ստացիր,
Սև մտրակով դարկում եմ բեղ,
Կոռնկ դառնաս, հանդերն ընկնես,
[Կերածդ լինի օձի միս ու թիստ
Ոչ քուն լինես, ոչ հանգիստ]:

Իսկույն [ես] դարձա [վայրենի] վայրի կոռնկ, թո՛ւս դաշտերն
ընկա, խառնվեցի կոռնկների երամին, սկսեցի նրանց նման ապրել,
հանդերում [գիշերել] քնել, օձի միս ուտել:

— Ճի՞շտ է, Ալվա՛րդ:

— Ղա՛,— կռավեց աղոսվել:

Կոռնկները սովորութուն ունեն, որ ցերեկը հանգստանալիս կամ
գիշերը քնելիս իրանցից մեկին պահապան են դնում երամի վրա: Մի
գիշեր էլ հերթը ինձ հասավ: Բերին մի ոտիս վրա կանգնացրին, բերա-
նումս քար դրին, որ քունս չտանի, արթուն կենամ, հսկեմ, ուրիշ գազան
չգա մեջներն ընկնի: Արի տես, որ անսովոր ու թույլ, մտքիս ետնա ըն-
կա, հոգնեցի և նդդեցի, քունս տարավ: Գիշերվա մի ժամին լսեցի, որ
գազան է ընկել երամի մեջ, կոռնկները կը՛ռո հա, կը՛ռո, կոնչալով
իրար են խառնվել: Այն գիշեր որը ջարդվեց, որը վիրավորվեց, որն էլ
թռավ, երկնքի երեսն ելավ, ազատվեց: Առավոտը, որ լուսացավ, առողջ
ու վիրավոր հավաքվեցին, ման եկան ինձ գտան, թե՛ դու ինչպե՞ս պա-
հապան եղար մեզ համար, որ գազանն ընկավ մեր մեջը, մեղանից այս-
քան հոգի կոտորեց: Վրա թափեցին, կտուցներով ինձ քրքրեցին,
փետրահան արին, մերկ ու տկլոր թռչին մի դաշտի մեջ, իրանք [եկան]
թռան, գնացին: Մնացի անթև, անփետուր, մի անժանոթ դաշտում վեր
ընկած: Ճարս կտրեց, վեր կացա, ոտով մի կերպ եկա հասա իմ պալա-
տը, պատի տակին մի անկյունում կուչ եկա: [Կինս ու մայրը, թող լու-
սացնեն]:

Ջորանչս հանկարծ ինձ նկատեց, վաղեց կնոջս հայտնեց, թե՛ կա-
խարդական մտրակը բեր, որ այն գազանը կրկին ետ է եկել: Կինս էլ
եկավ նայեց ու թե՛ այս մի խեղճ թռչուն է, գազանի ճանկից ընկել այս-
տեղ, պատսպարվել: Նա չի, նա այստեղ չի գալ: [Գնացին սկսեցին ամ-
բողջ] Գնում են, սկսում են մայր ու աղջիկ գիշերը վիճել: Այս խոսակ-
ցությունը լսում է իմ հին աղախինը, որ ծառայում է նրանց: Գիշերվա
մի ժամին կախարդական մտրակը գողանում է, գալիս, որ եթե ես
ճիշտ թագավորն եմ, դարկի, օգնի, թե չէ շուտով կրկին տանի տեղը
դնի: Եկավ, դարկեց մտրակով ու կանչեց.

Ա՛յ դու թևավոր,
Սինամ թագավոր,
Ինչպե՞ս սիրալիր

Ֆազավոր էիր,
5 Փոխվիր նորից նոր
Ձորավոր զարկով,
Քաղավոր դարձիր,
Առաջվան փառքով³⁰,

Խսկույն դարձա առաջվա Սինամ թաղավորը, իմ հին, հավատարիմ
աղախնի վզովն ընկա, ասացի.— Այսուհետև իմ մայրն ես դու, դե այժմ
ինձ տուր մտրակը: Մտրակը առա [ու սպասի. ներս մտա]: Կինս զարթ-
նում է, տեսնում մտրակը շկա: Դեմ մտրակ, դեն մտրակ: Ման գալով
դուրս եկաւ, տեսաւ, օհո՛, Սինամ թաղավորը սև մտրակը ձեռքին,
առաջը կանգնած:

— Վա՛յ, կանչեց այստեղ ոտներս ընկած,
ներքն դու օգնիր, վերեւ՝ աստված,
Մեղավոր եմ ես, պոռնիկ, սևերես,
Սխալ եմ արել, դու պետք է ներես:
Քո Ալվարդն եմ ես, ընկել եմ գետնին,
Բարձրացրու, փրկիր [մաքրիր] վերստին:
Մեկներս գրկեց,
Սաստիկ աղաչեց:
Մտրակը շաչեց,
— Ո՛վ անդգամ,
Աղոսվ դառնաս
Ու հալիստան
Ազոսվ մնաս³¹:

Բարձր կանչեցի, ձեռքս վրա բերի... բայց... ալա՛ղ, դատարկ էր
ձեռքս, մտրակը ծովն էի ձգել: Հուսահատությունից խելքս <1 ան-
ընթ>, [ճարահատված] սկսեցի հեկեկալ [աղաչել]։

30 Բնագրային տարբերություններ

տող 5 ա [էլ դարձիր]
բ [Կրկին փոխվիր նորից նոր]
6 ա [Մտրակի] զարկով
բ [Մոզական] զարկով
8 ա Առաջվան [կարգով]
բ [Գահավ ու քաղով]

31 Բնագրային տարբերություններ

տող 2 ներքն դու օգնիր [վերևն ինձ] աստված
5 [Տես] Քո Ալվարդն եմ, ընկել եմ գետնին
6 [Ների ինձ] փրկիր [մաքրիր] վերստին

7—9 Նախ շարադրել է արձակ հետևյալ ձևով. «Բայց ես [կատաղության մեջ] չի-
մացա ինչ էր ասում, ձեռքս բարձրացավ, մտրակը շաչեց ու կանչեցի»: Նույն տեղում
փակագծերի մեջ մատիտով գրված է «դիվական», այնուհետև էջում ազատ տարածու-
թյուն հետևյալ նշումով. «Նա է անմեղ, ում շեն հետևում»:

Իմ սիրելի,
 Դարձիր էլի
 նախկին կերպիդ,
 Մալի աշերտ, նոճի հասակով,
 5 Դանդուր մաղբրի շքեղ պսակով,
 Եղիր իմ կյանքի թագուհի ու զարդ,
 Իմ անուշ Ալվարդ, իմ անրախոս Ալվարդ...³²

Բայց, ա՛խ, իզուր...

— [Ահա] Տեսնո՞ւմ ես, Ալվարդն է այս սևափետուր աղուվը...
 ամեն [բոսի] վայրկյան աչքիս [առաջին] առաջ [ինձ] հիշեցնում է
 իմ արարքը, իմ կորցրած կյանքի երջանկությունը, փառքը, տանջվում
 եմ անդադար և այս ահադին վիշտս [խեղդելու համար է, որ ես] աշխա-
 տում եմ թաղել, խեղդել, մեղմացնել [կուրացնել] այս շտեմնված շուա-
 լություն [ողորմածություն] ծովում... Եվ ինքդ առա, օտարական,
 մի՞թե այս բոլորից հետո ես կարող եմ [զանձի] զանձ ու հարստու-
 թյուն պահելու մասին մտածել և [ո՞ւմ] ինչո՞ւ համար։ [Ահա իմ
 դադտնիքը, անծանոթ բարեկամ, մի՞թե այս դադտնիքը կարելի է
 հայտնել աշխարհքին։] [Դե այժմ, եթե կարո՞ղ ես մի ճար անել իմ
 վշտին հանիք] Դե, ճար արա իմ վշտին, ծովի հատակից հանի կախար-
 դական մտրակը, [որ նորից վերադարձնեմ] ինձ վերադարձնելու [ինձ]
 իմ առաջվան Ալվարդին...

— Ո՛հ, մեծ վիշտ է,— հառաչեց Շնորհքը,— իսկ կախարդական
 մտրակը, որ այդքան թշվառությունների պատճառ է եղել, ընդմիշտ
 կմնա ծովի հատակում։

— Դահի՛ճ,— դուռեց Սինամ [թաղավորը] արքան։

Բայց այդ ժամանակ հայտնվեց Քամի ձին։ Շնորհքը³³ թռավ,
 միայն նրա վերջին խոսքերը կարողացավ բռնել Սինամ թաղավորը. —
 Թե՛ [արի] զնա... մշտադալար այդին... [թաղավորի տերությունը,
 այնտեղ է Շնորհքը, նա ճար կանի քո վշտին] այնտեղ կգտնես դու քո
 առաջվան Ալվարդին...

Հետևյալ օրն իր տերությունը թողեց ու ճամփա ընկավ Ս<ինամ>
 Թ<աղավորը> աշխարհ-աշխարհ հարցնելով մշտադալար այ-
 դին։

32 Բնագրային տարբերություններ

տող 4 [Հեշտ<ակի> դեմով], [չե՛ն<աղ>] հասակով

5 Դանդուր մաղբրի սիւրսն պսակով

6 Եղիր իմ [երկրի] թագուհի ու զարդ

33 Այստեղ առաջին անգամ «Շնորհք» անվան վերեր մատիտով դրել է Մ. Բրեդս:

3 ՍԻՆԱՄ ԹԱԳԱՎՈՐԻ [ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ] ԳԱՂՏՆԻՔԸ

Վեր կացավ [Թագավորի տղեն] Շնորհքը, դարձյալ զնաց Ջմրուտ ղուշի մոտ: Ջմրուտ ղուշը թե՛ ա՛յ տղա, ով գիտի եկավ, քեզ գտավ, տեղդ նեղեց: Թե՛ հա՛, եկավ գտավ ու տեղս շատ է նեղել:— Ի՞նչ է ասում, ի՞նչ է ուզում: Թե՛ ինձանից Սինամ թագավորի պատմությունն է ուզում:— Ա՛յ տղա, էդ շատ դժվար բան է, բայց քեզ համար դարձյալ² պետք է աշխատեմ, արի թևս, ես քեզ այնքան կբարձրացնեմ, որ արեւին հասնես, երբ որ կտեսնես արեւն այրում է, այնքան ուժ ունենաս, որ ինձ խփես, այն ժամանակ ես քեզ վեր կբերեմ Սինամ թագավորի քաղաքը,— ասավ Ջմրուտ ղուշը, թե՛ն առավ ու թռավ:

Գնա՛ց-գնա՛ց, զնաց Սինամ թագավորի քաղաքի մոտ վեր եկավ: Այստեղ թագավորի տղին խրատեց՝ [թե՛] կերթաս, առավ, Սինամ թագավորի մոտ ծառա կմտնես [աչքը կմտնես] ու մի քանի ժամանակ որ անց կենա, կասես՝ թագավորն ասլրած կենա, իմացել եմ, որ քեզ պատմություն կա ու գիտեմ ոչ, լսել չեմ, խնդրում եմ, որ ինձ պատմես: Նա կասի, որ՝ ով որ իմ պատմությունը իմանա, պետք է գլուխը տամ: Ասա՛ իմ արշուներ քեզ հալալ. միայն թե քո պատմությունը իմանամ: Երբ որ պատմությունը կասի կպրծնի, առա՛ [թող մի քանի] մի քիչ ժամանակ տուր դուքստանը ման գամ ու հտնա գլուխս տալ տուր: Հենց որ դուրս գաս այգին, [էս] այս փետուրը կրակ տուր, իսկույն դուրս կգամ քեզ մոտ ու կթռցնեմ, էլ ետ կբերեմ քո հոր քաղաքը: Այսպես խրատեց Ջմրուտ ղուշը, յուր թևից էլ մի փետուր տվեց թագավորի տղին ու ինքը թռավ, ելավ երկնքի երեսը:

Թագավորի [տղան] որդին այգտեղից զնաց Սինամ թագավորի պալատը: Ծառա մտավ ու կարճ միջոցում դարձավ թագավորի սիրելին: Մի քանի ժամանակից հետո, մի օր դիմեց թագավորին թե՛ թագավորն ասլրած կենա, ես իմացել եմ, որ քեզ պատմություն կա ու [գիտեմ ոչ] չեմ լսել, խնդրում եմ, որ ինձ պատմես:

— Մեղք ես, ա՛յ որդի,— ասաց թագավորը,— իմ պատմությունը դու մի՛ հարցնիր: Իմ պատմությունը այնպիսի պատմություն է, որ ով որ իմացավ, իսկույն պետք է նրա գլուխը կտրել տամ, որ իմ անունն աշխարհ ընկնի: Եթե իմ անունն աշխարհ ընկնի, ես պետք է ինձ սպանեմ:

1 Վերին լուսանցքում դրել է. «(Աղ<այանի> Սըռլու խոտան) խորհրդավոր թագավորը»:

2 Նաև՝ «քո խաթիր էլ»:

— Իմ արյունը քեզ հալալ, [ասաց տղան] իմ գլուխը կտրել տուր, միայն թե քո պատմությունը պատմիր,— թախանձեց տղան:

— Դե որ այդպես է քո մեղքը քո վիզը [ասաց թագավորը]: Դե լավ, ականջ արա իմ պատմությանը, որ էլ չես լսելու, վերջացրի թե չէ, դահիճը կդա գլուխդ տալու:— Ասաց թագավորը, հրամայեց, որ դահիճը [յուր սուրը] տապարը սրի, իսկ ինքն այսպես սկսեց յուր պատմությունը:

— Նս (եղջանիկ) Սինամ թագավորն էի: Երկու նժույգ ձի ունեի, որ աչքիս լույսի նման էի սիրում: Այդ նժույգները օրեցօր նիհարում էին: [Քանի ախոռապետ փոխեցի, քանիսի գլուխը տվի, որ չէին կարողանում պահել, բան չդառավ, ձիաներն ալիւլի նիհարեցին, ալիւլի քոստտեցին]:

Մի օր՝ պալատական արաբ եկավ, թե՛ թագավորն ապրած կենա, թող [այսուհետեւ] միառժամանակ էլ ես նայեմ քո նժույգներին, տեսնեմ այդ ընչի՞ցն է, որ դրանք չեն շաղանում: Ասացի՛ լավ, իմի էլ դու պահիր, տեսնեմ: Անց կացավ միառժամանակ, տեսնում եմ, որ նժույգներս դարձյալ նիհարում ու վատանում են օրեցօր:— Այս ինչպե՞ս բան է,— հարցնում եմ արաբին,— ընչի՞ չեն իմ նժույգները լւ լում:— Թագավորն ապրած կենա, թե կամենում ես դրա պատճառն իմանալ, մի գիշեր [(քո թագավորությունն ինձ տուր)] էլ դու ձիապան [եղիր] դարձիր, [այն] էն ժամանակ [կտեսնես, թե ընչի են այս քո նժույգները այսքան նիհարում] սրա գաղտնիքը կիմանաս:— Լավ,— ասացի,— [իմ արաբին] [այս] էս գիշեր ես ձիապան կդառնամ, որ տեսնեմ [այդ] էդ ինչ [բան է] գաղտնիք է, որ մինչև [այսօր] էսօր ոչ ոք չիմացավ:

Տե՛ս, պատմությունս ասում եմ, տղա՛,
չենց որ վերջացավ, գլուխդ կտամ,
Քանի դեռ վաղ է, դու լավ միտք արա,
Հետո էլ փրկություն չկա:

5 — Թագավորն ապրի, իմ գլուխը քեզ,
Քո պատմությունն ասա, լսեմ,
Նրանից հետո թող մեռնեմ:

— Դե, քո մեղքը քո վիզը, լսիր [Այն գիշեր ես] էն գիշերը հանեցի իմ թագավորական զգեստը, [շորերս փոխեցի] արաբի շորերը հա-

3 Վերին լուսանցքում գրել է. «(Այստեղ փոխել եմ լուսու վարիանտը)»:

4 Նաև՝ «դիրանում»:

5 Բնագրային տարբերություններ

տող 3 [Քանի որ ոչ չէ] դու լավ միտք արա

4 ա [Այստեղից կտրեմ]

բ Ափսոս ես, դեռ չանել

գա, թուրը կապեցի, դառա ձիապան, զնացի ախոռում հսկելու: Կես գիշերին, տեսնեմ, ախոռի դուռը բացվեց, [ու] ներս մտավ իմ կինը՝ (Գյուլ) Վարդ թագուհին:— Ձիապան,— [ասավ] կանչեց,— [ձիանը] թամբիր, պատրաստիր, դուրս բեր նժուլզները՝ [ես քեզ] [քեզ հետ պետք է ուրիշ տեղ գնամ]:

Ձիանը թամբեցի, դուռը դուրս բերի: Մթնումը շճանաչեց, թե ես ով եմ: Մեկն ինքը հեծավ, մյուսը՝ ես: Նա առաջ քշեց, [քշեց կրակված, ձիու պայտերից կրակ էր հանում] ես էլ ետևից, իբրև յուր ծառան [ներան հասվեհաս հետևեցի]: [Այսպես մենք] Քշեցինք կայծակի նման [հասանք] սարեր, ձորեր [անցկացանք] կտրեցինք, վերջապես քշեցինք, հասանք մի ձոր, մի քարանձավի [դուռ] դռան կանգնեցինք: [Այստեղ] էտեղ թագուհին [վայր] վեր [իջավ] եկավ ձիուց:— Արա՛բ,— [ինձ հրամայեց, թե] ասավ,— դու ձիանն [բռնիր] պահիր [մինչև] այստեղ, [սպասիր] կաց մինչև ես կգամ ու [ինքը] զնաց մտավ քարանձավը: [Ես մեր] Քրտնած ձիանը կապեցի ծառից ու ես էլ թաքուն [նրա] ետևիցը զնացի: Գնացի, տեսա մի մեծ [քարանձավում] քարանձավ, քառասուն ավազակ նստած շուրջ բոլոր ու իրանց պետը [բաղմա <ծ>] գլխներին բաղմած: Կինս որ մտավ, ավազակները ուրախացած սկսեցին ծափ տալ ու աղաղակել:

Տիկինն եկավ, կրկին եկավ,

Հա՛յ ջան, հա՛յ ջան,

Լիքը բոխչեն գլխին եկավ,

Հա՛յ ջան, հա՛յ ջան:

5 Ինքը փնշրեց մեր շաջ պետին,

Հա՛յ ջան, հա՛յ ջան,

Մենք [կարոտ] ենք բոխչի գաթին,

Հա՛յ ջան, հա՛յ ջան...?

Կինս էլ [հետը] յուր բերած մի կապոց թխվածքը գլխին դրած, [շորորալու] խնդալու ու [պար գալու] շորորալու, տարավ դրեց ավազակապետի առաջին: Ավազակապետը վեր թռավ, [բռնեց] փաթաթվեց [նրան ու] կնկանս, կողքին նստացրեց: Սուփրոս բաց արին,

6 Նաև՝ ձիանը:

7 Բնագրային սարքերայություններ

տող 1 ա Թագուհին եկավ, քագուհին եկավ

բ [Թագուհին] եկավ, [քագուհին] եկավ

3 [Գարով] լիքը բոխչեն գլխին եկավ

5 [Ինքը] մեր պետին

7 Գարեն մեզ

մշակումը առանձին թղթի վրա, որտեղ ոտանավորին հետևում է նաև ճերանց ուրախ աղաղակից քարանձավը դմբաց տողը:

հայ կերան, [զվարճախոսեցին, սոսացին] խնդացին ու խնդացին, հետո [ճրագները] լույսերը հանդցրին, ամենքը պառկոտեցին քնելու, իմ կիներ ու ավազակապետն էլ միասին: Հիմա հասկացա, թե ինչու էին իմ նժույզները նիհարում, ուրեմն ամեն զիշեր [այսքան] էսքան ճանապարհ զրնում են-գալիս, քրտնած կանգնում են, մրսում, փշանում: Բայց նժույզներին վիշտը մոռացա [երբ տեսա կինս է հղել անկիւս]:

Երբ որ բոլորը [արդեն] քնեցին, ու խռմփոցը լցվեց ներսը, [այսպես բավական ժամանակ անցավ] թուրս հանեցի, մտա [քարանձավ] ներս: Ներքեից սկսեցի ու մեկ-մեկ մորթելով հասա վերև՝ ավազակապետին: Տեսնեմ՝ կինս ու նա, [իրար փաթաթված քնել են] [բազում կնի-րը իրար վրով փաթաթած] իրար փաթաթված, երես-երեսի դրած, խորք քնել են: Թուրս քաշեցի, ավազակապետի գլուխն էլ տվի: Տաք [արյան ցայտը դիպավ կնոջս հերսոյը] արշուներ ցայտեց կնոջս երեսին: Տեղից վեր թռավ, տեսավ բոլորը կոտորված, մենակ ինքն է կենդանի մընացել ու առաջն էլ [ոչ թե արաբը] ես եմ կանգնած՝ Սինամ թաղա-վորը:

Վա՞յ կանչեց գլխին, ոտներս ընկավ,
Թե՛ իմը դու ես ու քոնք աստված,
Ես անարժան եմ, պոռնիկ, սեբերո,
Ես սխալվել եմ, դու պետք է ներես:
5 Ես նրան ոչինչ չասացի այստեղ,
Վեր կացանք, եկանք մեր տունը կրկին...⁸

[Այստեղ ես տեսա, թե նժույգներս ոնց են նիհարում, բայց նրանց մասին ո՞վ է մտածում էլ, իսկ<ուչն> մտքիցս ընկան, երբ որ իմ կնկա ար<արմուները> տեսա, ինչ որ պատմեցի]:

Իմ պատմութունը լա՞վ լսիր, ո՞վ քաջ,
Էլ չեղ փրկության մի դուռը չկա,
2Է՞ որ ես քեզ ասեմ եմ առաջ,
Վերջացրի թե չէ, դահիճը կըզա՞:

Ես մի զորավոր մտրակ¹⁰ ունեի, ում որ [սփիի] պարկեի ու ինչ ուղեի: [այն] էն կշիռնի: [Կինս ու ղորանչս մի օր ծածուկ խոսքումին

8 5—6-րդ տողերը բնագրում կա նաև արձակ ձևով. «էլ բան չասացի, մտածեցի, թե սխալմունք է, հողածին ենք»:

9 Բնագրային տարբերություններ

տող 1 Իմ պատմութունը լավ լսիր, [կտրին]

2 էլ [այսուհետև] իկ հնար] չկա

3 [Կրկնում եմ ինչ որ ասացի] առաջ

4 [Երբ կվերջացնեմ, դաճի՞նք արդեն սրում է]

10 Այստեղ վերին լուսանցքում գրել է՝ «սե պալազան»:

են անում, իմ զորավոր մտրակը գողանում]: [Այս] էս դեպքից հետո, երբ որ տեսնում է դադտնիքը բացվեց, կինս ղոքանշիս հետ ծածուկ խոսքումին է անում, թե՛ տրի դրա մտրակը գողանանք, վարկենք դրան, շինենք կոռունկ, դաշտերը պցենք, տունն էլ մնա մեզ, թագավորու-
թյունն էլ:

Մի օր էլ, [հանկարծ] երբ որ ես միամիտ [ժամանակս] զբոսնում էի իմ պալատում, ինձ վարկեցին [զորավոր] կախարդական մտրակով ու [անիծեցին] կանչեցին:

էլ դու չի՞նես
Սինամ թագավոր,
[Փոխվիր դու, դարձիր]
Կոռնկ թևավոր¹¹:

[Այսպես] Իսկույն ես դարձա վայրենի կոռնկ, թո՛ւ, դաշտերն ըն-
կա, խառնվեցի կոռնկների [հետ] երամին, գնացի, [կոռնկները սով.] սկսեցի [կոռնկների] նրանց [հետ] նման ապրել, հանդերում [անա-
պատներում] քնել, օձ ուտել:

Կոռնկները [նրանք] սովորություն ունեն, որ ցերեկը հանգստա-
նալիս կամ դիշերը քնելիս իրանցից մեկին պահապան կգնեն [իրանց]
երամի: Վրա Մի դիշեր հերթը հասավ ինձ: Բերին, [մի քար գրին բե-
րանս] մի տալիս վրա կանգնացրին, քար գրին բերանս, որ քունս չտանի,
արթուն կենամ, հսկեմ, որ ուրիշ գազան չկա մեջներն ընկնի: [Գի-
շեր<ը>] Արի տես, որ չդիմացա, քունս տարավ, քնեցի: Գիշերվա մի
ժամանակը լսեցի, որ գազան է ընկել երամի՝ մեջը, կոռնկները կը՛ռ
հա կը՛ռ խառնվել են իրար: [Այն] էն դիշեր, որը ջարդվեց, որը վիրա-
վորվեց, որն էլ առողջ աղատվեց, փախավ, ելավ երկնքի երեսը, ցր-
վեցին: Առավոտը հավաքվեցին, ման եկան ինձ գտան, թե՛ դու ինչպե՞ս
պահապան եղար մեզ համար, որ գազան ընկավ մեր մեջը, մեղանից

11 Բնագրում կան նաև այս բառատողը մշակելու հետևյալ փոփոխություններ.

1. Սինամ թագավոր,
Սինամ թագավոր,
Ջարկում եմ [դարձիր]
[Կոռնկ թևավոր]:
2. Ջարկում եմ բեզ,
Կախարդում եմ բեզ,
Թող այսուհետև
Ունենաս դու բե:
3. [Այ դու բախտավոր]
Սինամ թագավոր:

[ալսքան] էսքան հոգի կոտորվեց: Վրա թափեցին, կտուցներով ինձ քրքրեցին, փետրահան արին, մերկ ու տկլոր թողին մի դաշտի մեջ, իրանք թռան, գնացին: Մնացի անթև, անփետուր, [կոնդ] մի անծանոթ դաշտում վեր ընկած: Ճարս կտրվեց, վեր կացա, ոտով մի կերպ եկա հասա իմ տունը: Առավոտը կրին ու դոքանչա տեսան, որ եկել եմ, մի անկյունում կուչ եմ եկել: Մայր ու աղջիկ [խոսքումին արին] իրար ձայն տվին, թե արի հիմի էլ սրան ավանակ շինենք: Բերին, [դորավոր մտրակով] սև դավազանով [խփեցին] վարկեցին, թե.

Ա՛յ դու թեալոր,
Սինամ թաղավոր,
Որ յոթը տարի կուռնկ եղար.
[Այժմ էլ դարձիր
Մի էշ րեռնակիր]¹²:

[Այստեղ] էս անգամ էլ ինձ շինեցին ավանակ: Առավոտը մի աղքատ մարդ կանչեցին, ինձ տվին նրան, որ տանի բանեցնի: Պատվիրեցին, [որ այնպես անխիղճ ինձ տանջի] որ ո՛չ մեջքս վեր ունի, ո՛չ դարի տա, ո՛չ բաց թողնի, բարձի, ծեծի, գլխիցս մինչև ոտներս սլոկի: [Այս անխիղճ] էս մարդն էլ ասաց լավ, շնորհակալություն արավ ու ինձ բռեց տարավ: Տարավ [այս] էս անխիղճ մարդը ինձ [ալսքան] էնքան տանջեց, [այնպես] էնպես [անիրավությամբ] անիրավ բանացրեց, որ ուժս հատավ, աչքերիս լուսը թռավ, [մեջքս] ամբողջ մեջքս վերքերով լըցվեց: Ցավս դգում եմ, դրությունս հասկանում եմ, բանականություն ունեմ, միայն լեզու չունեմ, որ գանգատ անեմ:

[Այդ] էդ քաղաքում ինձանից հետո մի ուրիշ թաղավոր էին նստեցրել: Նա իր պալատից մոտիկ մի զանդակ էր [շինել] կախել տվել ու հրամայել, որ ինչ գանգատավորի իրան մոտ շթողեն, գնա, [այդ] զանդակը քաշի, թաղավորին իմացնի:

[Այս] էս աղքատը մի օր էլ ինձ բարձած տանում էր, ճանապարհին [մտավ] ինձ կանգնեցրեց, ինքը մտավ մի խանութ, որ բան առնի: Նա մտավ թե չէ, ես փախա: Փախա, գնացի, ուղեցի մտնեմ [իմ պալատը նոր] թաղավորի մոտ, գանգատ անեմ, ղոնապանները շթողեցին, [սկսեցին] մի-մի փայտ առան, սկսեցին ծեծել, չո՛ւ հա չո՛ւ, ետ տվին: Գնացի, գլուխս դցեցի զանդակի թուղը, ժաժ տվի, զնդնգացրի: [Այս-

12 Բնագրում կան նաև այս հատվածը մշակելու հետևյալ փորձերը.

1. Սև մտրակով
Ու դարկով
Ջարկում եմ քեզ,
Որ էշ կտրես:
2. Ջարկում ենք քեզ զոր մտրակով,
Անիծում ենք նորա դարկով:

տեղ] էստեղ էլ պահապաններն եկան ծեծեցին, չո՛շ հա չո՛շ անելով՝ քշեցին: Զանգակի ձայնը թագավորն իմանում է, հարցնում է, թե՛ [այդ] էդ ի՞նչ գանդատավոր է, որ չեք թողնում ինձ մոտ մտնի: Ասում են, թագավորն ապրած կենա, գանդատավոր չկա, մի ավանակ էր, գլուխը գցել զանգակի թուկի մեջը, զնդզնդացնում էր: Թե՛ դնացեք, ավանակ է, ինչ որ է, բերեք, [այստեղ] էստեղ կապեցեք, մինչև դրա տերը կհայտնվի, տեսնենք [այդ] էդ ինչ բան է: Տարան, ինձ թագավորի դռանը կապեցին:

Տերս խանութից դուրս է գալիս, տեսնում է չկամ, ընկնում է փողոցե-փողոց, ձայն տալով ման է գալիս.—Ա՛յ ավանակ տեսնող, ա՛յ ավանակ տեսնող: Ասում են՝ քո ավանակը թագավորի դռանը կապած է: Եկավ թագավորի մոտ: Թագավորը սրան հարցրեց, թե՛ ա՛յ մարդ, [այս] էս ավանակը քո՞նն է: Թե՛ իմն է, թագավորն ապրած կենա: Թե՛ ապա ինչո՞ւ է քո ավանակը քեզանից գանդատ անում: Թե՛ ես ի՞նչ գիտեմ, դե անասուն է, ես էլ ինչպես անասունի կարգն է [այնպես] էնպես բանացնում եմ, էլ ընչի՞ պետք է գանդատվի: Ես էլ կանգնած լսում եմ, հասկանում եմ, ինչ որ խոսում են, միայն լեզու չունեմ, որ խոսեմ, հասկացնեմ: Թագավորի առաջին վեր ընկա, թավլի տվի, փալանս շուռ տվի, գցեցի փորիս տակը, մեջքիս վերքերը [բաց եղան] բացվեցին: Թագավորն [այս] էս որ տեսավ, իմ տիրոջ վրա գողաց, թե՛ անիրավ մարդ, դու ի՞նչ աստված ես պաշտում [այս] էս ինչպե՞ս ես բանացրել [այս] էս անասունին, որ մեջքին մի առողջ¹³ տեղ չկա: [Այս] էս մարդը թագավորին թե.

— Ես ի՞նչ անեմ, ես մեղավոր չեմ, [այս] էս ավանակն երկու կնիկ են ինձ տվել ու պատվիրել են, որ այսպես շարշարեմ¹⁴:

— Դե որ [այդպես] էդպես է, գնա [այն] էն երկու կնիկանը կանչիր, բեր [այստեղ] էստեղ,— հրամայեց թագավորը:

[Այս] Աղբատը գնաց, [իմ զոքանչիս ու կնիկանս բերեց, թագավորի առաջին կանգնացրեց:

— Դուք [այս] ի՞նչ [տեսակ] խղճմտանքի տեր եք,— հարցրեց [նրանց] թագավորը,— [որ] ինչո՞ւ եք [այս] ձեր անասունը [հանձն- <ել>] տվել [այս] էս մարդին, որ այսպես անիրավ բանացնի ու շարշարի:

Զոքանչս ու կինս պատասխանեցին.

— Թագաւորն ապրած կենա, մենք մի սիրուն, թագավորի վայել

13 նաև՝ «սաղ»:

14 նաև՝ «անեմ»:

ժրեխա ունեինք: [Այս] էս ([իշի] ավանակի վրա նստացրինք, որ ման
ածենք, ուրախանա: Անտեր ավանակը հանկարծ փախավ, տրտինդ
արավ, երեխին քարերի վրա [վայր] վեր գցեց, երեխեն մեռավ: [Այդ
կսկծից] Մենք էլ կսկծից տվինք [ալդ մարդուն] էդ մարդին [որ տանի]
ու պատվիրեցինք, որ տանի բարձի, բանացնի, շարչարի: Հիմի կսկծե-
ներս մոռացել ենք, սիրտներս վեր է նստել, մենք էլ զղջացել ենք, որ
[այդպես] էդպես ենք վարվել, խնդրում ենք, որ մեր անասունը կրկին
մեզ հանձնես: էլ մեզքը մերն է, մենք կտանենք, վերքերը կառողջաց-
նենք, կպահենք կպահպանենք:

Թագավորն էլ ինձ հանձնեց նրանց թե՛ դե տարե՛ք, [այդ] էդ վեր-
քերը լավացրեք ու աչսուհետե էլ [այդպիսի] էդպիսի անխիղճ բան չա-
նեք: [Զորանշս ու կինս] Սրանք էլ թագավորին շնորհակալություն արին
ու ինձ վեր կալան, քաշելով բերին [մեր] [իմ տունը] տուն:

Տեսնում ես, թե ես ինչիս եմ տեսել,
Իմ պատմությունը լավ լսիր, աղա՛,
Արդեն զրույցիս վերջին եմ հասել,
Ուր որ է հիմի դահիճը կըղա՛ն¹⁵

Սրանց մոտ [իբրեկ] ես մի ազախին ունեի¹⁶: Աղջիկը ամեն գիշեր
[գնում էր] զորանշիս ու կնկանս շորերը հանում, ոտները լվանում, քը-
նացնում <էր> [կրկին զալիս էր մօր մոտ]: Մի անգամ [էլ] լսում
է կնոջս ու զորանշիս թարուն խոսակցությունը ու զալիս է մօրը թե՛ մայ-
րի՛կ, գիտես ի՞նչ կա:

Թե.

— Ի՞նչ կա [հարցնում է մայրը]:

Թե.

— [Այս] էս վերքոտ ավանակը որ կա, Սինամ թագավորն ինքն
է: Կինն ու զորանշը [զորավոր] կախարդական մոտրակով զարկել են, շի-
նել են ավանակ:

Թե.

— Աղջի՛կ, դու ճշմարի՞տ գիտես, որ [այդպես] էդպես է:

Թե.

— Հաստատ գիտեմ:

15 Բնագրային տարբերություններ

- տող 1 Տեսնում ես [ինչպես գավեր] եմ տեսել
3 ա Արդեն հատացրել [կեսին] եմ հասել
բ Արդեն [հատացրել] վերջին եմ հասել
դ [Պատմությունս] արդեն վերջին է հասել
4 [Շուտով գլու] ...

16 Նաև՝ «մի մայր ու իր աղջիկը ազախնություն էին անում»:

— Դե որ [այդպես] էդպես է, դու չե՞ս կարող այդ մտրակը [մի] ինձ հասցնել,— հարցրեց մայրը:

— Ինչու չեմ կարող,— պատասխանեց աղջիկը,— միշտ բարձի տակն են դնում ու քնում: Նրբ որ քնեն, բարձի տակիցը կհանեն, կբերեմ:

Մայր ու աղջիկ [այդպես] էսպես խոսքումին արին: Մի գիշեր էլ կնկանս ու զոքանչիս քնացնելուց հետո [այս] էս աղջիկը կախարդական մտրակը նրանց գլխատակից հանեց, տարաւ տվեց մորը:

— Աղջիկս,— ասաց մայրը,— եկ [այս] էս գիշեր եեթ փորձենք, թե մի բան կդառնա, շատ լավ, իսկ թե չի դառնալ, կրկին տանենք տեղը դնենք, որ առավոտը տիրուհիները չիմանան, թե չէ մեղ կմահացնեն:

[Այսպես] էսպես կես գիշերին [այս] մայր ու աղջիկ եկան [ինձ] կախարդական մտրակով մի անգամ ինձ զարկեցին, թե.

Ա՛յ դու թաւոր,
Սինամ թագավոր,
Ջարկում եմ ահա,
էլ եղիր արբա,
5 Առաջվա կարգով,
Գահով ու թագով\17:

Իսկույն դարձա առաջվան Սինամ թագավորը: Ընկա [այս] իմ հին աղախնի ոտքերը թե՛ դու այսուհետեւ իմ մայրն ես: Մտրակը ձեռքիցն առա ու իրանց ճանապարհ դրի: Էլ քունս չտարաւ, մտրակը ձեռքիս այնքան ման եկա, այնքան պտտվեցի, որ լուսացաւ: Առավոտը կինս վեր կացաւ, տեսաւ կախարդական մտրակը չկա: Դեմ մտրակ, դեն մտրակ, չկա ու չկա: Ման դալով դուրս եկաւ տեսաւ, օհո՞, Սինամ թագավորը, կախարդական մտրակը ձեռքին, առաջին կանգնած...

Վա՛յ կանչեց այստեղ ոտներս բնկած,
Թե ներքեղ դու, վերեղ՝ աստված,
Ինքն աստվածն էլ է սխալական,
Որ ստեղծել է ինձ նման կնկան,

17 Բնագրային տարբերություններ

տող 3—6 ա Ինչպես տեղանի
Թագավոր էիր
Կրկին դարձիր
Դ Այ դու տեղախա
Ինչպես որ առաջ Սինամ թագավոր էիր
Կրկին դարձիր

5 Ես մեղավոր եմ, պոռնիկ, սեքսուս,
Ես սխալվել եմ, դու պետք է ներեաս:

— Ո՛հ,— ասացի, ևս [արդեն] մի անգամ քեզ ներեցի, երբ որ
[դու] քարանձավում ավազակի հետ պառկած դուստր նրանից հետո
[այս] էս բաներն էլ, որ բերիք իմ ղլխին, էլ այսուհետև քեզ թողութուն
չկա: Կանչեցի զորանչիս, կնկանս ու [մի] ծառայի*, որ սրանց մասնա-
նակից էր¹⁹:

Զորանչիս մի անգամ զարկեցի ու ասեցի.

Ա՛յ անհոգի,
Զարկում եմ քեզ,
Պառավ ջաղուկ,
Դարձի՛ր բոթուկ:

Ու տեղն ու տեղը քոթուկ դարձավ:

Մեկ էլ կնկանս զարկեցի ու ասեցի.

Նենգ խարբբա,
Անխիղճ, ժանտ իժ,
Առ քեզ պատիժ:
Զոր մտրակի
5 Զարկ զբռավոր,
Նդիր իսկույն
Անեծքաշոր²⁰:

Դա էլ դարձավ քոթուկիցը կլպած մի սև ագռավ:

Մեկ էլ զարկեցի իմ ծառային:

[Այստեղ] էստեղ Սինամ թագավորը ետ դարձավ, հարցրեց.

— [Բոթուկ] Զորանչ, [այդպես] էդպե՞ս է:

Բոթուկը ծխաց:

— [Ագռավ] Կին, ճշմարի՞տ եմ ասում:

Ագռավը ղուռաց:

18 Բնագրային տարբերություն

տող 2 ԹԵ [իմը դու ես ու քոնը] աստված

* Մառայի մասին խոսք չկա ուրիշ տեղ:

19 Այստեղ վերին լուսանցքում գրել է. «Զորանչն ու ծառան են ավելի մեղավոր»:
Ուղում է կնկանը նորից կենդանացնելու:

20 Բնագրային տարբերություն

տող 2 Այ դու ժանտ իժ

Նույն տեղում պահվում է նաև նախնական օրինակը.

Ա՛յ դու
Դավաճան կին,
Զարկում եմ քեզ,
Ասում եմ քեզ,
Տեղդ ու տեղդ
Ագռավ կտրես:

— [Զաղար շուն] Մառա, իրա՞վ են ասածներս:

[Զաղար] Շունը կոնծկոնծաց:

Սրանց էսպես անելուց հետո կախարդական գալաղանս գցեցի ծովը: Հիմի կարո՞ղ ես գտնել ցավիս դարման (որ դրանց ուրիշ բան անեմ):

Իմ պատմությունը [այս էր, ա՛յ տղա] աշխարհ ընկնելու բան չի, ով որ լսի, պետք է այստեղ... Ասավ Սինամ թագավորն ու կանչեց. — Դահի՛ճ: [Դահիճը սուրը ձեռքին]: Կացինը [տապուրը] ձեռքին դահիճը երևաց²¹ [որ տանի տղի զուլսը կտրի]: [Այստեղ] էստեղ տղան [խնդրեց] աղաչեց, թե՛ թագավորն ապրած կենա, մի բան որ արդեն էլ ինձ փրկություն չկա, քո ձեռքին եմ, իմ արյունը քեզ հալալ եմ արել: Միայն մի խնդիր ունեմ, խնդրում եմ վերջին ցանկությունս կատարես: Ես էլ թագավորի որդի եմ, խնդրում եմ, որ վերջին անգամ թողնես, գրե՛նամ քո աշգիներում ման գամ, ինչպես իմ հոր աշգիներում, մի կարոտս առնեմ, նրանից [ետը] հետո գամ [իմ արյունը քեզ հալալ]:

Թագավորը [մի ժամով] իրավունք տվեց, հետը պահապաններ դրեց, ուղարկեց յուր աշգին, որ ման գա ու մի՛ ժամից հետո [տուն] բերեն, զուլսը կարեն:

Թագավորի տղեն մտավ աշգին, [նայեց վերև, տեսավ Զմրուտ զուլս գլխին] Զմրուտ զուլի փետուրը հանեց, կրակեց: Փետուրը կրակեց թե չէ, [երկնքից] Զմրուտ զուլի ֆշշոցը լսվեց երկնքում:

— Ա՛յ տղա, իմացա՞ր,— հարցրեց զուլը:

— Իմացա՛, — ասաց տղեն:

— Դե արի [թևերս] թևս, — ասավ զուլն ու տղին թևն առավ, ելավ Երկնքի երեսը, աղուսին էլ նրանց ետևից: Տղեն կամեցավ աղուսին հոտա, զուլը թե՛ ա՛յ տղա, թող դա դա, դրանից բան չունես...

[Այսպես] էսպես [անցկացան] Սինամ թագավորի պալատի առաջից անց կենալիս վերևից տղեն ձայն տվեց.

— Սինամ թագավոր, քո աղուհացը ինձ հալալ արա:

Թագավորը մտիկ արավ, որ տղեն Երկնքի երեսին գնում է.

— Ա՛յ տղա, — ասաց, — մի՞թե դու [այդ] էդ տեսակ հավատարիմ ունեիր քեզ, որ իմ պատմությունը տարար: Դե որ իմ անունն ու պատմությունը աշխարհք ընկավ, [էլ] այսուհետև իմ ապրելն էլ ավելորդ է, — ասաց Ս<ինամ> թագավորը, [կախարդական մտրակը վերևից ձգեց դեցե ծովը] ինքն էլ ետևից ընկավ ծովը:

Զմրուտ զուլը բերեց թագավորի տղին յուր հոր սահմանում վեր դրեց, [թե] ասավ.

— Դե գնա, [ասաւ] ա՛յ տղա, [բո] ես էլ սրանից դենը չեմ կարող գալ:

Այստեղ Զմրուտ զուշը ետ դարձաւ, թաղավորի տղեն եկաւ հոր [տունը] աշխարհքը: Եկաւ տեսաւ Հաղարան բիւբջուլի տերը դեռ քաղաքի շուրջը բանակ վարկած նստած է:

— Հը՞, այ տղա, ի՞նչ արիր,— հարցրեց աղջիկը,— [բերիր] Սինամ թաղավորի պատմությունը բերի՞ր, թե չէ:

— Բերի՞,— ասաւ թաղավորի տղեն:

— Դե արի, [նստիր] պատմիր տեսնեմ:

Նստեց թաղավորի տղեն ու ինչ որ տեսել էր, ինչ որ լսել էր, բոլորը պատմեց աղջկանը:

— Ահա [այն] էն ազոտալն էլ հետս եկել է, [ասաւ նա հիմի] հենց [այստեղ] էստեղ դռանն է հիմի էլ, թե չես հաւատում, բերեմ, [կանչեմ] տես:

— Դե բեր [այստեղ] էստեղ,— խնդրեց Հաղարան բիւբջուլի տերը:

Ազոտալը ներս բերին: Ազոտալին կանգնեցրեց [այս] էս աղջիկն ու ինքն սկսեց [մի] թլիսմ [բժժանք] գիր անել: Քանի գրիչը շարժեց, ազոտալն ուռաւ, քանի գրիչը շարժեց, ազոտալը տուցեց, մեկ էլ հանկարծ տրաքեց, մեջիցը դուրս եկաւ մի գեղեցիկուհի, մի հրաշալի աղջիկ, [դուրս եկաւ] որ Հաղարան բյուբջուլի տիրոջից էլ ավելի սիրուն: [Իսկույն] [այս] էս երկու աղջիկները փաթաթվեցին իրար ու կարոտներն առնելուց հետո դարձան դարմացած թաղավորի տղին թե՛ ա՛յ տղա, մենք հարաւատ քույրեր ենք, [այժմ] փառք ասածու, որ այսօր իրար տեսության արժանացանք քո քաջության շնորհիւ: Ինչ որ անց է կացել, անց, այսուհետեւ Հաղարան բյուբջուլն էլ բեզ, [փեշքեշ] քո մեղքին էլ թողություն: Այսուհետեւ մենք քո իրավունքի տակն ենք, մեղանից որին կուզես բեզ կին առ, [այստեղ] էստեղ միասին ապրենք:

— Ո՛չ,— պատասխանեց թաղավորի տղեն,— իմ աչքովը ես որ տեսա:

Գյուլ Սինամա նեյնադի, Գյուլը Սինամին ինչ արաւ,

Սինամ Գյուլա նեյնադի: Սինամը Գյուլին ինչ արաւ,

ես ձեր ցեղիցը կին չեմ ուզիլ²²: Ես Սինամ թաղավորից քաջ տղամարդ չեմ: Վախենում եմ: Տերը ձեզ հետ, գնացեք, ուր որ ձեր սիրտը կուզի:

Դուք էլ աղատ եղեք, ես էլ:

²² Նաե՛ «(Ես իմ կյանքումը [էլ] կին չեմ ուզիլ)»:

4 ԹԱՄԻՐ ՇԻՆՈՂԻ (ԹԱՄԻՐԱԳՈՐԾԻ) ԱՐԱՐՔԸ՝

— Դե, որ այդպես է, իմ վիշտը քեզ կհայտնեմ, միայն առաջ պետք է գնաս իմանաս այն թամբ շինողի...

[Մի խոնավ ու մութ գետնափորում, մի կտոր փալատի վրա նըստած] Մի քանի հազար ուրբի է ծախսում, մարգարիտներով ու դոհարներով զարդարած տարեներ միայն մի թամբ է շինում, [տարվա վերջը ծախելուց] հետո ետ [կանչում [ժամանակ] առնողին, ձեռքիցն առնում] [մուրճը քաշում] թամբը ջարդում [ու փողը ետ տալիս, թե գնա, էլ չեմ ծախում]: Գնա իմացիր, թե նա ինչու է այդպես անում, քանի որ ուրիշ աշխատանք էլ չունի, այդքան [չանք] ծախս ու աշխատանք անում, [վերջը փչացնում, ինչ է պատճառը, քանի որ ուրիշ աշխատանք էլ չունի] տարեներ միայն մի թամբ է շինում, այն էլ այդպես է անում:

Վեր կացավ Շնորհքը գնաց, ման եկավ գտավ թամբ շինողին: Տեսավ, ճշմարիտ որ մի խոնավ ու մութ գետնափորում, մի կտոր փալատի վրա նստած, թամբի վրա [սպացնում է] հարմարեցնում է թանկագին քարերը: Գործը վերջացնում է, դուրս է գալիս մի շքեղ թամբ, ամբողջովին զարդարած անգին քարերով: Գալիս են մուշտարիները: Մեկը [մի քանի հազար մանեթ] մեծ գումար է տալիս, [ու] տոնում: Ուզում է հեռանա, վարպետը ետ է կանչում, թե՛ բեր պակաս բան ունի: Զեռքիցն առնում է, դարկում, ջարդում, վեր ածում, փողը ետ տալիս, թե՛ գնա, էլ չեմ ծախում: [Զարմացած]

Շնորհքն սպասում է մինչև մութն ընկնում է, վարպետը իր խանութի դուռը փակում է, տուն գնում: Ծանապարհին առաջը կտրում է, խնդրում, որ իրան հյուր ընդունի: Վարպետը ուրախանում է: Միասին գնում են տուն, տեսնում են ամեն բան մաքուր, կարգին, վեր քաղած, սրած, ճրագնիքը վառած, սեղանը պատրաստ, միայն ոչ ոք չկա: Իրիկունը զրույց անելիս [վարպետը աշխարհքից բան] Շնորհքը հարցնում է, թե այսօր այս տեսակ բան տեսա, ի՞նչ էր դրա պատճառը:

— [Ինձ մի տանջիր այդ հարցով] Իզուր մի հարցնիր, բարի հյուր,— խնդրեց վարպետը,— ուրիշ բան խոսիր, [մի նորոգիր] ես քեզ չեմ պատմիլ այն, [հիշողությունը] որ ինձ ստիպում է իմ ամբողջ տարվա [ծախքն ու] աշխատանքը մի դարկով, մի ակնթարթում ոչնչացնել:

— [Ո՛չ] խնդրում եմ, ինձ հայտնեցեք, [ձեր ցավը, թե ինչն է ձեզ տանջում] և ես վերջ կտամ այդ տանջանքին:

— [Ո՛չ, ես սիրում եմ իմ տանջանքը] Զեմ ուզում, որ վերջ լինի իմ տանջանքին և ոչ գաղտնիքս հայտնեմ աշխարհքին:

1 Վերնագրից հետո կան հետևյալ նշումները. «Ուտում», «Թախիծ կոչված քաղաքը», «Վիշտ քաղաքը, ծովի նման մեծ ու անծայր»:

— Թող այդպես լինի, [դե քո դադարներիքը] պատմիր ու, ես աշխարհքից հոգնած մարդ եմ, [ահա իմ այս] իմ արյունը քեզ լինի, դրուխս կտրիր, [որ] դադարներիդ հայտնի շղառնա աշխարհքին:

— Հա՛, միայն այդ պայմանով կարելի է: Թող քո վիզը լինի քո մեղքը: Դե՛հ լսիր [թե ինչու եմ ես ինձ այն մութ ու խոնավ գետնափորում տանջում ու ամբողջ տարվա աշխատանքս էլ ջուր շինում վերջը]:

Ես ունեի մի կին, երկու երեխա: Այնքան էի սիրում նրանց, որ լեզուն չի կարող պատմել: [Կինս] Մի գիշեր անկողին մտնելիս կինս ինձ խնդրեց, թե՛ [ձեռք] զգուշ եղիր, ձեռք չտաս իմ աջ ծծին: Անհամբեր է մարդս, չկարողացա համբերել: Առավոտը վեր կացանք, տեսանք մի երեխաս չքացել է: Մյուս գիշերն էլ խնդրեց, [ա՛յ մարդ, տեսար քո ան.] թե զգուշ եղիր, ձեռք չտաս ձախ ծծիս: Էլ չգիտեմ ինչպես եղավ, [քնած] քուն թև արթուն երազների մեջ ձեռքս դիպել էր ձախ ծծին: Առավոտը վեր կացա տեսա կինս էլ չկա: Այս աշխարհքում ինչ որ սիրելի էին, բոլորը կորան իմ հանցանքով, իմ մեղքով: Այն օրից ես մենակ եմ աշխարհքում, իմ տանը, ամեն տեղ:

(Այժմ, տեսար, ամեն բան ինչպես կարգին ու [մաքուր] պատրաստ [էր տանը] էր այս ապարանքում): Ոչ ոք չկա: Այս բոլորը կինս է անում, բայց էլ ինձ չի երևում երբեք: Դուրս նայիր, տեսնո՞ւմ ես լուսնյակի լուսով ողողված սարտեղը: Տեսնո՞ւմ ես ծառերի տակ մաշմարյա ավազանը: Ամեն առավոտ վշտից խեղդված ու մենակ դուրս եմ գալիս, տեսնում եմ այն ավազանում [կլկլալով] լողանում են իմ երեխաները: Վաղում եմ, ուղում եմ գրկել, աղաւնի են դառնում, չքանում: Դե՛ դու ասա, այս վշտի տերը կարո՞ղ է աշխատանքի ու սուրուստի մասին մտածել:

— Ո՛չ, վարպետ:

— Ես էլ ամբողջ տարին ինձ տանջելով աշխատում եմ, ինչպես սովորութուն, հենց [աշխատանքս] վաստակո ստանալու ընդունի մրտքում հարցնում եմ, թե ո՞ւմ համար է, երբ որ նրանք չկան: Եվ ահա այդ դառն ընդունի [սրտիս հովութունը] մի հարվածով ամբողջ տարվա աշխատանքս ոչնչացնում եմ, որ սիրտս հովանա, որ ես էլ չվայելեմ:

5 ՍԻՆԱՄ ԹԱԳԱՎՈՐ

Ժամանակով մի աղբատ կնիկ ունենում է երկու որդի: Սրան մի եղբայր ուներ, որի աղջիկն այնքան սիրուն էր, որ արևին ասում էր. — Դուրս մի գալ, ես լույս կտամ: Սա շատ հարուստ մարդ էր: Մի օր այս աղբատ կինը եղբորը խնդրում է, թե՛ ախար դու այդ կարողության տերն ես, իսկ ես այսքան նեղության մեջ, մի գործի դիր իմ որդիներին: Եղբայրը թե՛ գնա որդիքդ ուղարկիր, թող դան, մի գործի դնեմ: Գալիս են քեռին թե՛ որդիք, տեսնում եք այս իմ աղջիկը: Ահա ամենքիդ մի հարյուր թուման փող, դնացեք դարբութուն, աշխատանք արեք, ով որ շատ աշխատանք բերի նրան կտամ: Այսպես, վեր կացան դնացին: Գրնացին, շատ թե քիչ, ճամփին տեսան երեք մարդ կռիվ են տալիս: Սըրանք միջամտում են, որ խաղաղացնեն: Սրանք <թե՛> մի որդարդից հեռու կաց<եք>, մեր՝ հայրական երեք բան է մնացել՝ խալիչան է, փայտը, գլխարկը: Երկուսն էլ նստեցին խալիչին, դարկեցին փայտով, թռան:

Երկու եղբ<այր> գնացին, տեսան մի սարի գլխի մի ապարանք: Գնացին այնտեղ հանգստացան: Ներս մտան, տեսան երկու հրեղեն աղջիկներ քնած: Թագ<ավորի> աղջիկներ: Մեկը խանչալը մեկի գլխավերևը տնկեց, մյուսը մի խոճոր դրեց: Երկուսն էլ համբուրեցին ու զրնացին: Ամենքը մի տեղ մի [գործի մտան մշակ] ծառա: Այս պատմեցին թագավորին: Թագավորը ամբողջ իր տերության մեջ հայտարարեց, թե՛ ով որ այս խանչալը հանի, իմ աղջիկը կտամ նրան: Իրան հողի մեջ ինչքան ուժով մարդիկ կային, եկան, փորձեցին, չկարողացան խանչալը հանել: Նազիրին թագավորն ասում է, թե՛ էլ մարդիկ կա՞ն: Թե՛ թագավորն ապրած կենա, միայն երկու օտարական մշակ են մնացել: Թե՛ նրանց էլ բերեք: Սրանց էլ բերին: Թե՛ թագավորը՝ թե՛ տղե՛րք, կարո՞ղ եք այս խանչալը հանել: Թե՛ թե՛ թագավորն՝ ապրած կենա, ես ինքս եմ դարկել, ինքս էլ կհաննիմ: Թե՛ լավ, թե հասնեցիր, իմ աղջիկը քեզ կտամ, թե չէ՛ գլուխդ կտամ: Գնաց [թե՛ թագավորի՝ առաջ] ձեռքը գցեց, խանչալը հանեց, դրեց պատշանի մեջ: Թե՛ թագավորը՝ թե՛ մի աղջիկը կտամ քեզ: Տվեց փողեր սրան, մեծն էլ՝ մեծ եղբորը: Առժամանակ մնացին, հետո սրանք թե՛ թե՛ թագավորն՝ ապրած կենա, մենք էլ օջախի տեր ենք, խնդրում ենք թույլ տաս մեր օղուռաղը վերցնենք, դնանք մեր հողը: Թե՛ գնացեք: Շատ եկան թե քիչ, մի սարի գլխի վերան դարկեցին, նստեցին: Լույսը որ բացվեց, տեսան մի վիշապ իրանց

շուրջն այնպես է փաթկաթիկ, որ դուրս դառնա ճար չկա: Վիշապը լեզու եղավ, թե՛ [ինչո՞ւ եք] ես ձեզ ճամփա չեմ տալ, մինչև իմ խնդիրքը չկատարեք:— Ի՞նչ է, քո խնդիրքը: Թե՛ իմ խնդիրքն այն է, որ գնաս Սի-նամ քաղաքի խոտքը բերնո ինձ ասես: Թե՛ շատ բարի, ճամփա տուր, գնամ բերնո: Թե՛ բեզ ճամփա կտամ, միայն քո եղբորն ու ձեր կանանց տուտսաղ կբռնեմ, մինչև դաս: Թե՛ չէ, դուցե ես գնամ, շատ ուշանամ, թող եղբայրս իր կնոջ հետ գնա, ինձ հետ ուրիշ պայման կապիր: Թե՛ դե լավ, եկ [տերն] հացն ու գինին — տեր կենդանին ասա, երգվիր, [հետո] թողնեմ: Թե՛ թող այդ մեր երգումը լինի: Նրանք ազատվեցին, ինքն էլ գնաց²:

Շատ գնացին, քիչ, եկան-եկան մի ճամփում հանգստանալու: Մի ջրհոր կար: Մեծը թե՛ եկեք ինձ քաշ արեք ջուր հանեմ: Փոքրը թե՛ չէ, ես կերթամ: Սրա կինը թե՛ ա՛յ մարդ, որ դու իջնես, քո եղբայրդ բեզ չի հանիլ: Թե՛ չէ:

Քաշ է անում, պցում հորի մեջ ու ինքը գնում: Գնաց փոքրը գետնի տակը՝ անդունդ: [Է՛յ,— ասաց] Գնաց այս կողմ, այն կողմ մութ աշխարհք է, տեսավ մի պառավ կին: Թե՛ ա՛յ հողաժին, մենք ընկանք, դուք էլ ընկա՞ք: Թե՛ ի՞նչ պետք է լինի իմ ճարը, թե՛ քո ճարն այն է, որ ղոշիր կան, որ սեկն ընկնես, նա էլ գցի կարմրին, հետո սիպտակին, կընկնես լուս աշխարհ: Երեք ղոշ են... և այլն: Խառնվեց, ընկավ սիպտակի վրա և այլն, ընկավ ավելի մութ աշխարհ³:

Անբախ Ուտամբեկով, թիֆլիզցի, (լսել է վանեցի լիճա Սարգսից, որ այժմ էջմիածին աշոկյան է):

6 ՍԻՆԱՄ ԹԱԳ < ԱՎՈՐՈՐ >

Մի թ< ազավոր > 40 աղա է ունենում: Թե՛ որդիք, բանի ևս ու մերդ կենդանի ենք, ամուսնացեք մենք էլ ուրախանանք:

— Եթե 40 քույր պատահեն կամուսնանանք:

Վճիռը հայտնում են թազավորին: Թազավորը ղրկեց մարդիկ այս ու այն կողմ, չկարողացան:

Ինքը թազավորը գնաց: Յոթ տ< արի > ժամանակ նշանակեց, թե՛ եթե եկա, < եկա >, թե՛ չէ՝ սպանված եմ:

Տեսավ մի զաշտում մի աղբյուր պատահեց: Հենց ուղեց սուրճ խմեմ, տեսավ երեք մարդ: Կանչեցին.

— Որտե՞ղ ենք մենք:

² Հավանաբար սրան հետևող հատվածը մեկ ուրիշ տարբերակից է, բանի որ երկու եղբայրներն այդ հատվածում միասին են:

— Արեւելքի թագավորն եմ ես: Ես 40 աղջիկ ունեմ: Ես առաջարկեցի, նրանք թե՛ ինչպէս մենք 40 քույր ենք, պետք է 40 եղբայր գտնեն, որ ամուսնանան: Այստեղ ուրախացան ու տոնեցին:

40-ից փոքրը Միրզա Մահմադ² տղեղ, բաշալ: Դրան չեն ուզում տանել և չեն տանում: 39-ը գնում <են>:

Փոքրը խնդրում է հոր ձին, ձիապանն էլ չի տալիս: Գնում է զոռով ձին թամբում, նստում, գնում, հրում է — հրում բաղաբի դռները, կողպել <են>, բացի է տալիս, դուռը փշրում: Հասնում է.

— Բարե եղբայրներ:

— Ինչո՞ւ եկար, տո, գետինը մտած:

Մյուսները թե՛ թող դա, մեղ կծառայի:

Հասնում են:

— Եկել ենք մեր հարսնացուները տանելու:

Աղջկերքը թե՛ թող դան տեսնենք:

Մեծ աղջիկը երեք պայման է առաջարկում, թե՛ ա. պետք է ինձ հետ նարդ խաղաք, բ. բուրթի, մենք կգցենք, թե՛ մեղ տանեք... դ. Սինամը Գյուլին ի՞նչ արաւ, Գյուլը Սինամին ի՞նչ արաւ:

Միրզա Մահմադին չեն տանում նարդ խաղալու: Պահապանին կանչում է, թե՛ գնա տես եղբայրքս ինչ բանի են:

Գնում է դալիս, թե՛ երկու անգամ տարել են աղջկերքը, երբորդն էլ հիմա կտանեն:

Ներս է մտնում, թե՛ թողեք ես տանեմ:

Խաղաց, տարաւ:

Բուրթի խաղացին մյուս օրը, էլի շտարան Միրզա Մահմադին: Նույն կերպ:

Գ. թե՛ Սինամը Գյուլին ի՞նչ արաւ:

Հարց ու փորձ արին, թե՛ որ կեղմն է, որ կողմը չէ: Հարցնում են աղջկանը: Նա թե՛ ես ոչինչ չգիտեմ, այդ դուք պետք է դտնեք:

Ո՞վ կերթա, ով չէ:

Միրզա Մ<ահմադը> թե՛ ես:

Պատրաստվում է, մնաւ բարով առում, գնում: Ամեն բան՝ շոր, ձի և այլն ծախում է, մնում է վերջը մի հատ զուռ², մի ոսկի:

Մի քաղաք:

Մի օր ման գալիս տեսնում է փողոցի մի անկյունում մի աղքատ աղիողորմ ձայնով ողորմություն է ուղում: Զեռքը դրպանն է տանում, փող հանում տալիս [Ինքը] Քաղցում է: Գնում է մի տեղ հաց ուտում, ձեռքը գրպանն է տանում, որ փողը տա, տեսնում է ոսկին տվել է, կո-

² Նաե՛ «կոպեկանոց»:

պեկն է մնացել: Ներողութուն է խնդրում խանութից, դնում աղքատին թե՛ հղբայր, ես քեզ մի ոսկի հմ տվել, նրանից մի բան տուր ինձ, որ կարողանամ վճարել: Աղքատն սկսում է գուգոռալ, թե ինձ կողոպտում է: Մաշումը դնում է աղքատին մի բան անել: Հետևում է Աղքատը դուրս է գալիս քաղաքից, մտնում մի հեռու քարանձավ: Նա էլ անտես մտավ: Նստեց, մոմերը վառեց, ամեն բան ոսկի՝ սեղսն, բան, ամեն բան ոսկի: Նստեց հաց է ուտում: Հաց կերավ պրծավ: Ներս մտավ մի լալ դուրս բերեց, մի հավի ձվի չափ, և խաղացնում է, ծուլ է անում ու բռնում:— Գնա լալս, արի լալս:— Մի անգամ էլ ղցելիս Մահմադը բռնում է օդի մեջ: Կույրը կանչում է.— Արի լալս, արի լալս: Կան էլ չկա: Թե՛ խռովեցիր, կորչում ես կորի: մյուսը կբերեմ: Մտնում է դուրս բերում ավելի մեծը, ավելի լավ: Նույն ձևով:— Լալս արի, լալս արի: Երրորդն է բերում: Նույն ձևով: Թե՛ անպայման այստեղ մարդ կա: Դուռը փակում է, շունչն իրան քաշում: Տեսնում է մարդու շունչ է: Ձայն է տալիս: Այնքան աջա ու այն կողմ է ընկնում, որ բռնում է ամուր թե՛ ճիշտն առա, դու խո Միրզա Մ<ահմադը> չե՞ս: Թե՛ հա: Մոտենում է, չորում է, ոտները համբուրում, թե՛ դու որտեղի՞ց գիտես ինձ:— Ես մի քաջ գիտեմ <1 անընթ>:— Որտեղի՞ց: Թե՛ հետևի ինձ: Տանում է ներս, ցույց է տալիս [ահագին] հարստություն, որ լեզվով չի պատմվիլ:— Տեսա՞ր այս հարստությունը: Թե՛ տեսա:— Ես մի տեղ մի խորտկարար տեսա, օրը 40 պղինձ, ամեն մեկում 2 գումեշ կեփվի, 40 էլ փլավ է կիտում ու ոչ ոքի չի թողնում, որ ուտի: 40 էլ ծովն է ածում: Ես այսքան կարողություն ունեմ, չեմ կարող այնպես անել: Նրա դարձն է ինձ կուրացրել: Եթե կերթաս աշլի Ահմադի պատմությունը կբերես, իմ աչքերը կբացվեն, այս կարողությունն էլ քեզ, ես էլ քեզ ծառա:

Մյուս օրը նրան բավականին փող է տալիս, ճամփու դնում:

Գնում է, վերջը գտնում աշլի Ահմադին, տեսնում է ժողովուրդը խառնված: Խնդրում է մի քիչ փլավ, չեն տալիս: Որքան փող է առաջարկում, չեն տալիս: Ա՛յ, ասում են, դնա նրա տունը (աշլի Ահմադի), որքան ուզես կա, կեր, ամանն էլ ոսկի քեզ է պատկանում:

Գնում է պալատը, հյուր են ընդունում, հացն էլ չի ուտում, թե՛ ուզում եմ ես ձեր պատմությունը տանել: Թե՛ թող գա:

Գնում է աշլի Ահմադի մոտ: Հացի <է> հրավիրում, չի ուտում: Թե՛ ինչո՞ւ, թե՛ մինչև չպատմես քո 40 պղինձ փլավի գաղտնիքը և ամանները ոսկի, որ տալիս ես, օրն էլ մի ոսկի, այդ ի՞նչ բան է, ուզում եմ իմանալ:

— Շատ բարի, կպատմեմ: Միայն ես էլ մի ցավ ունեմ: Մեր մոտիկ քաղաքում մի թագավոր<ի> տղա կա, տարեկան մի թամբ է շինում, տարվա զլխին մի մինարա ունեն, դուրս է գալիս նրա ղուխը այնպես

երգում, որ բոլոր մարդիկ ուշաթափվում են, հետո սկսում է լաց լինել, նրանից հետո [ծիծաղում է] դես ու գեն է որոնում, նայում, ըսկըսում ծիծաղել, ծիծաղել ու թամբը ղարկում է բարձից ներքև, կտոր-կտոր անում: Նորից շինում է և դարձյալ նույնը, եթե նրա գաղտնիքը բերես, ես էլ իմը կասեմ:

Գնում է շահագողի մոտ, մի պառավի տուն հյուր ընկնում: Թե՛ ձեր թաղավորի <տղայի> երգելու օրից ի՞նչ է մնում:— Երկու ամիս:

Մնում է: Այն օրը գնում, տեսնում դուրս եկավ, երգեց, այնպես երգում է, որ Միրզա Մահմադն էլ է ուշաթափվում: Մեկ էլ սթափվում է, տեսնում ոչ ոք չկա, բոլորն էլ ցրված են: Գլխին ոտքին վայ տալով գրնում է: Դարձյալ ամբողջ մի տարի սպասում, նորից դալիս է այն օրը, [սիրտը պնդացնում է] ականջները խցում է² ամուր: Երգում է և այլն: Թամբը, որ կոտրում է, գլուխն ալմաստ է լինում, ընկնում <է>, Միրզա Մահմադը վերցնում է, դնում գրպանը: Ուրախանում է ու գնում տուն: Թե՛ լավ էր, սրանով կծանոթանամ: Մյուս օրը մոնեխտիկն ընկնում <է> քաղաք թե՛ թագաժառանգն ալմաստը որոնում է, ով բերի, հոր թաղավորության կեսը կտա: Թե՛ ինձ մոտ է, ես ուզում եմ անձամբ տեսնել: Գնում է, տեսնում մի գետնափորում, խոնավ տեղ, մի շորի վրա նստած շինում է թամբը, կտորները միացնում: Թե՛ բարև:— Բարև: Թե՛ դու ե՞ս գտել ալմաստը, թե՛ հա: Թե՛ ի՞նչ կուզես, որ տամ: Թե՛ ինչո՞ւ ես այս խոնավ տեղը նստած աչքիդ լույսը փչացնում ու երգում, ծիծաղում, լալիս ու թամբը փչացնում:

— Շատ լավ, միայն ես էլ մի բան կառաջարկեմ, եթե այն բերես... Թե ի՞նչ արավ Սինամը Գյուլին... և այլն, ես էլ իմը կպատմեմ:

Այստեղ Միրզան իրան հայրենիք ու եղբայրներին հիշեց, որ դրա համար էր եկել:— Գնամ, միայն ո՞ր կողմն է: Թե՛ ահա այս ծովի մյուս կողմը նրա տներովունն է:

Գնաց, ծովին մոտեցավ, նավ չկա, բան չկա: Տեսավ ափին մի ծերունի նստած: Բարեկեց ծերին ու հարցրեց, թե՛ ո՞վ այս ծովը ինձ կանցկացնի:— Այս ծովից քեզ ոչ ոք չի անցկացնի, ոչ նավ կա, ոչ բան, միայն կմտնես այս ծմակը, այնտեղ մի ահագին թռչուն կա ոտն ուռած: Կգնաս մի ղամիշ բարակ կթրաշես, ոտքը կմոցնես: Այնպես մոտեցիր, որ շահանի, թե չէ քեզ կտոր-կտոր կանի: Երբ վահրը դնա, հանգստանա, կասի՝ ո՞վ էր ինձ լավություն անողը: Նրան հայտնվիր, խնդրիր, նա քեզ անց կկացնի: Այդպես արա...

...Բայց եթե փութեմ ես նրա պատմությունը իմանալու, նա քեզ կըպատմի, միայն հետո կսպանի, որովհետև նրա գաղտնիքը ոչ ոք չպետք է իմանա:— Ինչ էլ որ անի, ես պետք է գնամ:— Այդ որ այդպես է, լսի՛ր:

կերթաս շատ կթախանձես, երբ որ պատմի պրծնի, խնդրիր, թե՛ կես ժամ ազոթեմ: Ես վերե կլինեմ, բեզ կթուցնեմ:

Անց է կացնում:

Ահա քաղաքն ու պալատը: Հարցնում է, գնում խնդրում, որ ներկայանա: Ներկայանում է, տեսնում է ծերացած, ճերմակած, բայց զորմանալի գեղեցիկ:

— Նստի՛ր, որդի:

Հաց են բերում: Թե՛ ո՞ւր ես եկել: Թե՛ եկել եմ պատմությունդ լսեմ: Թե՛ ափսոս չե՞ս, որդի, որ իմ պատմությունս լսես: Այս է պայմանն որ... — Թեկուզ մեռնեմ, միայն թե լսեմ:

Շատ <1 անընթ. >: Հրամայեց ծառաներին վեր բերին մի ոսկի վանդակ մեջը մի ազուավ նստած: Թե՛ տեսնո՞ւմ ես այս ազուավը: Թե՛ տեսնում եմ: — Սա իմ կի՛նն է, թե՛ ճի՞շտ է, Վարդիկ: Թե՛ դա՞: Թե՛ ես գեղեցիկ եմ, թե՛ չէ: Թե՛ բեզ նման գեղեցիկ մարդ ես կյանքումս տեսած չեմ: — Իսկ սրանից 40 տարի առաջ ի՞նչ կլինեի: Թե՛ դրան էլ խոսք չի լինի:

Հրամայեց ծառաներին, բերին մի սև արաբի զուլս, թանկագին քարերով դարդարված: Թե՛ տեսնո՞ւմ ես այս արաբին: Թե՛ տեսնում եմ: Թե՛ սա էլ իմ կնկա սիրեկանն է, ճի՞շտ է, Վարդիկ: Թե՛ դա՞: 40 տարի սրանից առաջ մի գիշեր [երբ անկողին մտա] կի՛նս որ ծոցս մտավ, տեսա որ սաստիկ սառն էր ձեռն ու ոտը: Հարցրի, թե՛ ո՞րտեղից ես գալիս, թե՛ ոչինչ, դուրս գնացի ու ներս եկա: Մի՞թե սառեցի: — Գուրս գնալով ու տուն գալով այգրան կսառչե՞ն: Մեջս կասկած ընկավ: Մտքումս դրի, հետեմ: Մյուս գիշեր սուտի բնած եմ, տեսնեմ դոշիս մի հուլունք դրեց: Միշտ այդ հուլունքով է ինձ քնացնելիս եղել: Որ դրեց, ես զգացի, որ մրափն ինձ կոխում է, ես վերցրի, ձեռքումս պահեցի: Նա դուրս եկավ, հետեցի: Տեսա եկավ, ձի նստեց ու գնաց: Ես էլ ձի հեծա, հետեցի: Գնաց-գնաց, [մեկ տեղ վեր եկավ] մի քարանձավի դռան վեր եկավ, մտավ ներս: Ես էլ մտա: Տեսնեմ 40 մարդիկ՝ արարներ, զլխավորն էլ այս արաբն էր, ճի՞շտ է, Վարդիկ: — Դա՞, — ազուավը կռավաց: [Արարներ] Սա տեսավ թե՛ չէ, կնոջս վրա բարկացավ, թե՛ անղգամ ո՞ւր էիք մինչև հիմա: Թե՛ ինչ անեմ, իմ մեռած մարդուն հաղիվ կարողացա քրնացնել: — Ո՛չ, բեզ պետք է պատեմ: Ու հրամ<այեց>՝ խփեցեր դրան 1000 փայտ: Սրա ընկերները խնդրում են, թե՛ եթե այդքան փայտ խրփենք, նա կմեռնի, թողե՛ք մի ավել վերցնենք, մի քանի անգամ խփենք: Էլի բո խոսքն անց կացած կլինի: Այդպես էլ արին ու հաշտվեց: Կնոջս հազցրին մի տեսակ շոր, ձեռքերին փոքրիկ բոժոժներ: Պարեց, հետս սկսեց գինի ածել՝ ամեն մեկին մի բաժակ գինի է տալիս ու մի-մի համբույր: Այդ բոլորը տեսա, հետո կնոջս թողի, եկա տուն: Գիշերվա մի

ժամանակ անցնելուց հետո կինս եկավ: Ես հուլունքը կրծքիս ձեռքով
 բռնեցի, որ բունս շտանի: Տեսնեմ որտեղ է հուլունքը պահում: Տարավ
 իր գլխավերևը մի տեղ պահեց: Էքսի իրիկուն կինս ինձանից շուտ քնեց:
 Հուլունքը վեր կալա զրի կնոջս կրծքին, քնացրի: Ես նրա շորերը հագա,
 թամբեցի ձին, մի տիկ դինու մեջ քնադեղ խառնեցի ու գնացի: Ներս
 մտա թև չէ, թե՛ հը՛, իրիկունը, որ 1000 փայտ չէիր կերել հիմի այդպես
 ժամանակին չէիր գալ: Նույն ձեռով խրախճան: Վերջում հայտնեցի, թե
 հայրս մի տեսակ երեկի գինի է ուղարկել, նրանից բերել եմ ձեզ հա-
 մար: Ու ածեցի, մի-մի բաժակ խմացրի: Բոլորն էլ քնեցին: Ես մերկաց-
 րի սուրս, բուրբին կոտորեցի, միայն մեկը փախավ և այն բեղ ուղար-
 կուց: է, ձեր հարսնացուների ամենամեծի սիրականն է, որ ուղարկել է քեզ
 այստեղ, որպեսզի քեզ սպանեմ ու [իրանք] աղջկերքն էլ ձեզ հարս չգան:
 Վերջացնելուց հետո եկա, հուլունքը իրան տեղը դրի, ձեռք ու ոտքս
 տաքացրի, որ կինս ոչինչ չիմանա: [Հուլունք] Ձեռքս հանկարծ դիպավ
 նրան: Նա պարթնեց ու իրան-իրան հանկարծ բացականչեց.— Վա՛յ,
 ուշացել եմ: Հուլունքը բերեց զրեց կրծքիս ու գնաց: Մի քանի ժամանա-
 կից հետո եկավ սաստիկ տխուր և սկսեց արատավել: Էքսր տեսնեմ այս
 գլուխն առաջը դրած լաց է լինում ու սուգ անում տխուր ձայնով: Առաջ
 գնացի, ասացի.— Ա՛յ կնիկ, այդ ինչ է, որ այդ սև արաբի գլխի համար
 այդքան լաց ես լինում: Այս որ ասացի, նա կատաղած հետ դարձավ,
 թե՛ տո իշի որդի էջ, դու ե՞ս արել այս բանը, հա՞: Ասաց ու ձեռքի ճի-
 պուրը դարկեց, իսկույն դարձա էջ:

Տվեց մի մարդու, որ բանացնի: Մեջքս յարա դարձավ: Մի անգամ
 բակում արածում էի, դուրս եկավ կինս: Առաջ գնացի, վերքերս ցույց
 տվի, որ ինձ խղճա, աղատի: Բայց դրա փոխարեն նա ինձ տեսավ թև չէ
 ճշաց.— Ա՛յ դու անպիտան շուն, զարձյալ կենդանի՞ ես: Ասաց ու դար-
 կեց: Դարձա մի շուն, ընկա [շների մեջ] մի զասաբի մոտ: Դասաբը
 տեսավ, որ գեղեցիկ շուն եմ, որդուն ասաց՝ նայիր, լավ շուն է, հին միս
 կլինի, տուր իրան, մեր խանութին կհասկի: Այսպես մնացի: Միայն տես-
 նում եմ, որ գիշերները, տղեն, հոր գնալուց հետո, փողը գողանում է,
 օճորքում մի զուժում պահում: Մի տարի անցավ: Հայրը թե՛ որդի՛, եկ
 հաշիվ տեսնենք: Տեսան: Թե՛ 1000 թուման վնաս ունենք: Թե՛ ա՛յ որդի,
 ինչո՞ւ պետք է վնաս ունենանք, առաջ ավելի թանկ էինք ոչխարն առնում
 ու էփան ծախում, իսկ այժմ... և այլն: Զէ ախր, ես պարտք եմ արել,
 պարտքատուրը կգա, ի՞նչ ասեմ: Մեղքս եկավ, սկսեցի ոտներն ընկնել,
 կոծկոնծալ ու օճորքին նայել: Գլխի ընկավ, ներքև բերեց արկղը.—
 Փշանա քեզ նման որդին: Ու ինձ էլ, որ որդին չսպանի, տարավ տուն:
 Կինը տեսավ թև չէ, սկսեց իր գլխին տալ.— Ա՛յ մարդ, այդ ի՞նչ ես բե-
 րել: Թե՛ շուն: Թե՛ չէ՛ դա մեր թագավորն է, իր կինն է այդպես արել:

Թե՛ հնար կա՞: Թե՛ ինչպէս չէ, դրա կիներ իմ աշակերտուհին է: Մի ճիւղոտ բերեց, դարձկեց, շինեց թագաւոր: [Մի] ճիւղոտը հանձնեց թագաւորին: Թե՛ ք: Կէներ այժմ՝ գիշեր-ցերեկ այն արաբի գլխին կանգնած լաց է լինում, ուշքը վրան չի: Գնա, նրան կամաց-կամաց մոտեցիր, դգուշ, դարկիր ու ասա.— Քանի կռավես, ա՛յ ազդաւի ձագ, ազդաւ: Եւ իսկույն կդառնա ազդաւ: Գցիր ոսկի վանդակի մեջ: Միայն դուշ կաց, քո պատմութիւնը ոչ ոք չիմանա, աշխարհ չընկնի: Եթէ աշխարհքը իմացաւ, թլիսմը կըանդվի, նա նորից կդառնա մարդ ու քեզ կփչացնի: Այսպէս էլ արի: [Եվ] Այժմ պահում եմ վանդակում.— Ճի՛շտ է, Վարդի՛կ: Թե՛ դա՛: Ահա իմ պատմութիւնը: Ասաց ու կանչեց զահիճներին: Թե՛ թող ազոթեմ: Թողեց, որ ազոթի: Թռչունն եկավ նրան թոցրեց: Թոցրեց թև չէ, վանդակը պատովեց ու Վարդիկը դարձաւ մարդ: Իսկ Միրզա Մահմադը եկավ շահդադի մոտ: Եկավ շահդադին պատմեց:

Շահդադին սկսեց:

— Իմ ձայնը, խո լսեցիր, թև չնչ ձայն ունեմ: Թե՛ լսեցի: Թե՛ իսկ 15 տարի սրանից առաջ ինչ ձայն կունենայի: Թե՛ դրան էլ խոսք չկա, ավելի լավ.— Մի առավոտ երդում էի, մեկ էլ տեսա մի բան ինձ վերջրեց օդի մեջ: Ոչինչ չիմացա, միայն մեկ էլ աչքս բաց արի, ինձ տեսա մի դրախտում: Այնպէս մի փափուկ տեղ եմ նստած, այնպէս անուշ հոտեր են գալիս (այնպէս ձայներ), որ լեզուն չի կարող պատմել: Մեկ էլ տեսնեմ, ինչպէս արեգակը, մի գնդեցիկ աղջիկ է գալիս: Եկաւ, բարեւեց: Իմ լեզուն իսկույն կապվեց, չկարողացա պատասխանել: Թե՛ ա՛յ տղա, մինչեւ քո մահը ես քեզ պահեմ [միայն] իբրև ամուսին, բայց պետք է մեկն սուրբ ու անխառն մեկն: Եթէ քո մի թերութիւնը այստեղ նկատեցի, քեզ կտոր-կտոր կանեմ: Հոժարեցի, մնացի դրա մոտ ամբողջ տասը տարի: Ոչ խմում էի, ոչ ուտում, միայն նրան նայելով ու նրա սիրով էի ապրում: Մեկ գիշեր էլ այդպէս պառկած էի, հանկարծ ցանկութիւնը ինձ հաղթեց ու նրան ամուր կմշտեցի-ձմկտեցի: Աղջիկը ճշաց ու տեղից վեր թռաւ: Այդ ճշոցի վրա այս ու այն կողմից թափվեցին հորիփերինները: Ինչ անեմ, ասաց [թէ] քեզ չեմ սպանում: Այնքան սիրում <եմ>: Ու ձայն տվեց.— Քավքառ արի սրան տար, էլ այնտեղ վայր ձգիր, որտեղից բերել ես: [Քավթառը ինձ տարաւ] Ես էլ ոչինչ չեմ իմացել, միայն այն ղզացի, որ դարձյալ կանգնած եմ նույն մինարեի գլխին: Հիմի այն փառքն ու այն դրախտը կուրցրի: Այժմ [նրա համար] կսկիծից, իմ այս խոնավ ու մռթ տեղում նստել ու ուրիշ պարամունք չունեմ, արհեստի համար այս եմ շինում (?): Տարվա գլխին, նույն օրը, որ օրն ինձ տարել է, էլի գնում եմ երգում, տեսնում եմ էլ չկա, բարկութիւնս դալիս է, կոտորում եմ թամբը:

Սրան լսելուց հետո շնորհակալութիւն արաւ, գնաց աշլի Ահմադի

մոտ: Աշխի Ահմադին պատմեց: Աշխի Ահմադն էլ սկսեց իրանը պատմել աշխարհս:

— Ես ազգբատ ծնողների որդի էի: Նա <Հայրս>, երբ 10—12 տարեկան դարձաւ, առաջ.— Տեսնում ես, որ այնքան կարողութուն չունեմ, որ կենդս էլ պահեմ, քեզ էլ: Գնա մի տեղ, մի գործ գտիր, քո գլուխդ պահիր: Մի օր մի քանի հաց փեշումս դրի, եկա այս քաղաքը: Տեսնեմ քաղաքագլուխն մոտ մի հրեա: Թե՛ ի՞նչ ես ուզում որդի: Թե՛ գործ: Թե՛ եկ ինձ մոտ, օրը մի ոսկի: Կտամ: Ամբողջ տարին կեր-խմիր, քեֆ արա: Միայն ամբողջ տարին մի օր պետք է ինձ համար գործ անես: Տարավ տուն, շորերս փոխեց: Երբ տարին թամամեց, առաջ.— Այսօր պետք է ինձ համար աշխատես: Մի ուխտ ու մի գումեշ (ուզտի վրա երկու <1 անընթ. >) տանում ենք, ծովափին պետք է մատաղ անենք: Տարանք: Մորթեցինք գումեշը, քերթեցինք, կաշին սկսեց փռել, թե տեսնենք քանի ջուխտ արեխ դուրս կգա: Ինձ մեջը փաթաթեց ու ինքը հեռացաւ: Հանկարծ տեսաւ, որ ես թռչուն էի վերացա (իբրեւ եկել)³: Շուրջս ծով, իսկ առաջս այն տեսակ անդին քարեր, որ աշըը չի դիմանում նայելիս: [Այն] Տեսաւ մարդու կմախքներ ու զանգեր: Հրեան ներքեկց ձայն տվեց, թե՛ վեր ածա այդ անգին քարերը: Ես վեր ածի ու կանչեցի, թե՛ իսկ ես ո՞րտեղից իջնեմ: Թե՛ գնա [մի] փոքր այն կեղծ: Համփա կա, կիջնես: Գնացի այն կողմը, տեսաւ անդունդ ու տակը ծով: Մի քանի օր մնալուց հետո տեսաւ, որ այնտեղ սոված մնալով պահեց է մեռնեմ ու թռչունները ինձ ուտեն, առաջի գոնե ծովն ընկնեմ, դիակս մարդիկ կհանեն, կթաղեն: Ընկա: Երկու ձուկը կարծես սպասում <էին> ինձ: Ինձ դուրս հանեցին ավր: Որոշեցի գնալ մի տարի: Էլ ուրիշ տեղ ծառայել ու հետո այդ հրեայի գլխին խաղ խաղալ: Տարվա վերջը եկա, նույն ազգբատ տարազով քաղաքագլուխն մոտ պատահեցի հրեային: [Թե՛] նույնը:

— Ես ինչպե՞ս պատկեմ, վախենում եմ:— Ընչի՞ ես վախենում:— Զգեա՛տեմ: Դու պառկիր, տեսնեմ ինչպես:

Պառկեց: Ես իսկույն կապեցի: Թռչունները եկան տարան: Զայն տվի, թե՛ գե հիմի դու, լավերը կիմանաս: Վեր ածալ: Թե՛ բաս ես ո՞րտեղից իջնեմ: Թե՛ քո սովորացրած ճամփով: Իսկույն իմացավ, որ ես անցյալ տարվան մարդն եմ: Հրեային մնաց մի աղջիկ, ես կին առաւ: Այժմ դավաճաններ ունեմ, իսկ այս 40 պղինձ փլավն ածում եմ, որ ձկներն ուտեն, որ ինձ այնքան լավութուն արին:

Եկավ կուշը ազգբատի մոտ:

Երբ պատմութունը արավ աչքերի փառը պատմվեց: Համբուրեց

³ Բնագիրն անհասկանալի է:

Միրզայի ոտքերը, թե՛ ևս թեև թագավորի որդի էմ, բայց ընդմիշտ քո ծառան կմնամ, այս գանձերն էլ քեզ: Բայց Միրզա Մ<ահմադը> մեր-
ժեց, թե՛ այդ կարողությունն էլ քեզ, դու էլ գնա քո թագավորություն
արա: Ես գնամ իմ հղբայրներիս որոններու:

Գնաց գտավ, որ ամեն մեկը մի ստոր գործի: Էն՝ նախըլի, խանութ-
պան: Հավաքեց, գնացին աղջիկների մոտ, թե՛ Սինամ թագավորի գաղտ-
նիքը բերել ենք:

Մեծ աղջիկը հարցնում է, թե՛ բերի՞ք: Սկսում է պատմել թե չէ՝ մե-
ծը կարմրում է: Վերջում սուաջարկում է թագավորի մեծ աղջկա ննջարա-
նի առաստաղը: Այնտեղից գտնում են նրա սիրեկան արաբին: Նրան
սպանել են տալիս, իսկ աղջիկներին տանում են, միայն 39: Մեծին չեն
տանում:

Ճանապարհին մի տեղ իջնում են: Տեսնում են լուսադեմին մի ահա-
գին վիշապ շրջապատել է: Մնացին դարմացած: Ճամփա տվեց բոլորն
անցան, մնաց Միրզա Մ<ահմադը>: Նրան առաջարկեց, թե՛ [ևս]
ինձ հետևիր: Տարավ մի այգի, մի սիրուն աղջիկ ցույց տվեց, թե՛ այս
աղջիկն իմ քույրն է: Սրան քեզ կտամ ու քեզ էլ կազատեմ, եթե գնաս
ամենագեղեցիկն ինձ համար (դունյա դոզալը) կբերես: Կգնաս, 4 հղ-
բայր են՝ դերու Կգնաս պատերազմ, նրանց կսպանես, նրանց բրոջը
կրեքես ինձ համար: Ես մարդ կդառնամ, իսկ իմ քույրը քեզ կտամ: Բե-
րում է թե չէ, տրաքում է՝ ու դուրս գալիս դառնում է մի գեղեցիկ մարդ,
իսկ վիշապի բռնչն ինքը տանում է հոր քաղաքը, հետն ամուսնա-
նում:

(1894)

Նոր-Բաշադեցի եփրն՝ հոկտյանց, 35 ա<արեկան>, Նոր-Բ<այադեմ> է լսել:

7 Մի թ<ագավոր> կար, հրեք սրդի ունեիր: Մեռնելիս իր որդոցը
կտակ է տնում, թե՛ որ ևս մեռնեմ, հերթով եկեք գիշերները գերեզմա-
նիս վրա հսկեցեք: Թ<ագավորը> մեռնում է: Առաջին գիշերը մեծ
որդին չ'գնում: Գիշերվա մի ժամանակին տեսնում է մի ահագին վիշապ
եկավ: Վախենում է, փախչում [ցալիս տուն]: Գալիս է գուրան աչքբան
մնում, որ լուսանում է: Լուսին գնում է տեսնում հոր գերեզմանը քան-
դած, մեռելը հանած: Նորից թաղում է, յուր վրանն էլ վերցնում, գալիս
տուն: Եղբայրները հարցնում են, թե՛ ի՞նչ տեսար: Թե՛ ոչինչ: Միջնեկն
էլ այսպես (միայն դարմացած, թե ինչպես սա իմ մեծ եղբորս չի պա-
տահել):

Հերթը հասնում է փոքրին: Գիշերվա մի ժամին տեսնում է վիշապ
եկավ: Գուրգը դարկում է, տալիս սպանում: Բայց վիշապն յուր տուտը
[պատում է] ձգում է, ճրագը հանգցնում: Տղեն բարձրանում է յուր վրա-
նի ղուլսը, թե տեսնեմ, որտեղ է լուս երևում: Տեսնում է հեռվում լույս է

երևում: Գնում է դեպի այն կողմը: Ճանապարհին տեսնում է մի պառավ մարդ նստած, ձեռքին մի կծիկ: Թե՛ բարի օր բիձա, էդ ի՞նչ ես անում: Թե՛ դիշեր-ցերեկ եմ կծկում աստծու հրամանով: Գիշերը կծկում եմ, ցերեկը պարզում: Թե՛ մինչև ես հասնեմ էն կրակի մոտ կլուսանա՞: Թե՛ [ճաշ] կեսօր կդառնա: Թե՛ չի ըլի՞լ, որ կծիկը թողնես, մինչև ես գնամ ու գամ: Թե՛ չէ, աստծու հրամանն ա: Տղեն վրա է թռչում, դռով բերանից հանում մաստակը, (ծամոնը) ծծերն իսկույն քնում է: Գնում է հասնում կրակի մոտ, որ յոթը վիշապ նստած, մի պղնձի մեջ սաղ-սաղ գոմեշներ են ածել ու շուրջը նստած եփում, ուտում են: Տղան մոտենում է, պղինձը մենակ կրակիցը վերցնում է, դնում մի կողմ, հետո կրակ վերցնում, որ գնա: Օխտն ախպեր վիշապներից մեկը նկատում է ու եղբայրներին ասում. Թե՛ [դուք] տեսեք, մի էսպես հողածին մեր պղինձը, որ օխտն ախպերով դռով ենք վերցնում, մենակ վերցրեց, կրակ վեր առավ ու ուզում է գնա: Ելեք սրան բռնենք: Վեր են կենում թի բռնեն, տղեն կանչում է, Թե՛ մոտ մի՞ գաք, Թե չէ օխտն հղբորդ էլ կփշացնեմ: Վիշապները Թե՛ մենք չենք կովում: Արի դու մեզ մեծ եղբայր, մենք քեզ փոքր, էստեղ մի դուշման ունենք, արի նրան հաղթի, երեք աղջիկ ունի, դուրս բեր, մեկը քեզ, երկուսը մեզ:— Ո՞վ է ձեր դուշմանը: Թե՛ էս Թագավորը: Թե՛ լավ... Գնում են: Վիշապենե՞ն սկսում են դուրսով դարկել, որ պալատը քանդեն, տղեն Թե՛ այդպես չի կարելի<ի>: Դուք թաղա մեխեր ունե՞ք: Թե՛ հա: Վերցնում է շարում պատն ու դուռն ու գնում: Վերև է կանչում վիշապներից մեկին, սպանում, գցում բակը, ականջները դրպանը դնում: Բուրբին էլ այս կարգով: Հետո իջնում է պալատը, Թե՛ ախպեր, սրանք աղջիկն էին ասում, տեսնեմ էս ինչ են: Մտնում է ներս, տեսնում է երեք աղջիկ քնած: Մեկի ճակատը համբուրում է, Թե սա իմ մեծ եղբորս կինը, մյուսի ճակատն. էլ, Թե սա էլ իմ միջնակ եղբորս, մյուսի էլ [թուշն] երեսն է համբուրում, Թե սա էլ իմս: Ուզում է, որ դուրս գա, տեսնում է մի վիշապ եկավ, ուզում է Թագավորին փշացնի: Տղան յուր սուրը զարկում վիշապի զլխին, վիշապը սատկում է ու տուտը գցում Թագավորի վրա: Տղան մնում է առանց սրի: Հանում է Թագավորի սուրը, դնում յուր պատյանում, [ու գնում] Թագավորի [երեսսրբիչն] փեշկիրն էլ վերցնում ու գնում: Գնում է մաստակը գցում պառավի՛ բերանը, պառավն իսկույն դարձնեց: Տղան հարցրեց, Թե՛ մինչև լուս բացվի կարո՞ղ եմ հասնել էն (յուր) վրանի մոտ: Թե՛ կարող ես: Գնաց, վրանը վերցրեց ու տուն գնաց: Եղբայրները Թե՛ ի՞նչ տեսար: Թե՛ ոչինչ:

Գանք Թագավորին: Առավուտը Թագավորի աղջկերքը վեր կացան,

¹ Այսինքն՝ ծերունու:

տեսան իրանց երկսի ճակատին խալ կա, մշուսի՝ երեսին: Թ՝ < ազաւոր-
րին > իմացրին, թե՛ էս ի՞նչ բան ա: Թ՝ < ազաւորր > թե՛ աչ սրգիբ,
ինձ հետ էլ աշտպես-աշտպես բան է պատահել: Թե՛ պետք է մեր դուշ-
մանը գտնենք: Թե՛ սա գուշմանի բան չի: Վիշապն էլ սպանած ոռներին
տակը զցած ա, բակումն էլ յոթը վիշապ կա կոտորած: Աղջկերքը թե՛
մենք պետք է մեր դողը գտնենք: Վեր կացան իրանց ձիանքը նստեցին,
եկան երեք ճամփաբաժանում վրաններ դարկեցին, նստեցին: .

Մեռած թագաւորի տղերքը վիճեցին թագաւորութեան համար, ին-
որը լինի: Փորքը թե՛ ասում են յայնչ անղը մի թագաւոր կա, դնանք
նրա մոտ, նա որիս թագաւոր նշանակի, մնացածներս հնազանդովենք
նրան: Եկան, ճանապարհին աղջիկների վրաններին հասան: [Աղջկերքը]
երկու եղբ< աչրները > վախեցան, փորքը թե՛ ինչ եք վախենում, երեք
հոգի նրանք են, երեք մեհնք: Աղջկերքը նրանց բռնեցին, թե՛ մեր գողը
դուք եք: Բերեցին թագաւորի մոտ: Մեծը թե՛ թագաւոր՝, ես ոչ տանից
դուքս եմ եկել, ոչ գողութիւն եմ արել, միջնեկն էլ սրա պես: Եկաւ փորքը
ու սկսեց պատմել, թե զնացի էի հորս գերեզմանը պահելու... ե աչն: Թա-
գաւորը սրանց պսակում է, մեծին նշանակում թագաւոր ու ճամփու
դնում: Գալիս են մի տեղ վրանները դարկում, քնում: Առաւիտը վեր են
կենում, տեսնում, որ մի վիշապ իրանց շուրջը փաթաթւած, նստած:
Թուրը հանում է, թե սպանի: Վիշապը թե՛ ա՛յ տղա, դարկիլ մի՛, թե
սպանել ուղենալի, ես վաղուց քեզ կիշացնեի: Թե՛ բաւ ի՞նչ ես ուզում:
Թե՛ պետք է զնա Սինամ թագաւորին հարցնես:

Սինամ Գլուա նեյնասըն (ղի),

Գլու Սինամա նեյնագի:

Քեզ 40 օր ժամանակ կտամ, որ զնա ու դաւ: Եկար-եկար, թե չե-
կար, քո կնիկը կվերցնեմ, կտանեմ: Էս տղեն եղբայրների ճանապարհ
դրեց, ինքն էլ ձէն նստեց, [ու] ասածու անունը տվեց ու գնաց: Գնաց,
գնաց հասաւ մի ծառի տակ՝:

Թե՛ ի՞նչ ես ուզում, քո խնդիրը կատարեմ: Թե՛ ուզում եմ, որ ինձ
տանես Սինամ թագաւորի մոտ: Թե՛ [ափսոս] քո սովորցնողի վիզը
կոտրի, ափսոս քեզ նման քաջ, որ պետք է զնա Սինամ թագաւորի մոտ:
Միայն [եւ քո խնդ< րը >] դու, որ իմ ձաղերը վիշապից ազատեցիր,
եւ [քեզ կտանեմ] քո խնդիրը կկատարեմ: Թե՛ կառնեմ, կթռնեմ, էն-
քան կբարձրացնեմ, որ ար< ե > գալի քեզ կայրի: Միայն դու էնքան
ուժ ունենաս, որ էրվելիս [իմ] վզիս խփես, եւ քեզ իսկույն կիջեցնեմ
Սինամ թագաւորի քաղաքը:

2 Սրանից հետո գրել է. «(Սնտեղ Հաղարան բլրույի դեպքը, Զմրտա դուշի, որ սա
արծիւ կամ թաւան դուշ էր ասում)»:

8 ՀԱՉԱՐԱՆ ԲՅՈՒՐՅՈՒՂ

Ժամանակով մի թագավոր կար: Մի օր իր ձին հեծավ, գնաց սարերը սեյր անելու: Ճանապարհին պատահեց, լսեց երեք տավարած աղջկա զրույցը: Մի քույրն ասում է.— Եթե թագավորն [թե] ինձ ուզեր, ձվի կճեպի մեջ աշխատեմ բան կեփեփի, որ թագավորի զորքն ուտեր, կշտանար, դեռ մի բան էլ ավելանար: Մյուսը թե՛ ինձ առներ, էնպես խալի կգործեի, որ զոռունը վրեն նստեր, կեսն էլ ավելանար: Երրորդն թե՛ ինձ առներ, կրկու ոսկեքաքուլ տղա կբերեի, մի ոսկեճկութ աղջիկ: Բազ՝ ափորը՝ սրան է հավանում: Թողեց, եկավ տուն: Մարդ զրկեց տավարածի մոտ: Թե՛ քո երեք աղջիկն էլ տուր ինձ: Երեքն էլ առավ եկավ:

Պառավը աղջկանն ասում է.— Աղլի, քո եղբայրներիդ զրկիր Հաղ՝արան՝ բյուլբյուլը բերեն, համ քո մեծ ախպորդ կնիկ կըլի, համ էլ մեկըր ծափ զարնում, փեշերն են խաղում, փեշերը ծափ զարնում, քեներն են խաղում, նրա իմաստությունն էլ մի ջոխի՛ է, որ գետնին զարկի ու ինչ որ ուզի տոմեն բան պատրաստ է:

Իրիկունը տղերքը զալիս են, տեսնում իրանց քույրը լալիս է: — Ընչի՞ս ես լալիս, քույրիկ: Թե՛ [բա] ի՞նչ անեմ, որ չլամ, ինձ թողել եք մենակ: Գնացեք, Հաղ՝արան՝ բ՝յուլբյուլը՝ բերեք, համ քեզ կընիկ, համ... և ալլն (կրկնություն):

Առավոտը վեր կացան, ճամփա ընկան: Ճամփին մի սխալ տակամիրուք ծերունի պատահեց: Նա հարցրեց, թե՛ որդիք ո՞ւր եք գնում: Թե՛ գնում ենք Հաղ՝արան՝ բ՝յուլբյուլը՝ բերելու: Թե՛ եկեք ետ դարձեք, նրան ինչպե՞ս պետք է բերեք, ով որ գնում է, քար է դառնում: — Քար դառնա, չգառնա, մենք պետք է գնանք, մեր քրոջ խաթեր:

Գնացին, հասան զրա տեղը: Տեսան բոլոր եկողները՝ քար կտրած: Երկունն էլ մի տեղ կանգնեցին ու ձայն տվին.— Հաղարա՛ն բյուլբյուլ՛ Այն կողմից կանչեց.— Զարհումա՛ր, էլ ձեր գարշելի ձայնը լսեցի՛: Այս որ աւաց, տղերքը մինչև կեսը քար կտրեցին: Կրկին կանչեցին.— Հաղ՝արա՛ն՝ բ՝յուլբյուլ՛: Կրկին պատ՝ասխանեց.— Զահրումա՛ր, էլ ձեզ գարշելի ձեներն եկա՞վ: Տղերքը մինչև կտրծքը դարձան քար: Մին էլ կանչեցին նույն ձևով: Տղերքն ամբողջովին քար կտրեցին իրանց ձեռներով, միայն քաքուլները գլխներին մնաց նշան, որ քամին տանում էր, բերում:

Քույրը մնաց-մնաց, տեսավ ուշացան, չեկան, թե զնամ տեսնեմ
եղբայրներս ինչ եղան: Գնաց էն պառավին² հարցրեց, թե՝ ամի էս ճամ-
փով այսպես երկու տղա չանցան: Թե՝ որդի, մի գնա, գնացողը քար է
դառնում: Թե՝ ես իմ եղբայրներից առավել չեմ, թե նրանք քար են դար-
ձել, ես էլ կերթամ, քար կդառնամ:

Աղջիկը որ հասավ, տեսավ եղբայրները քար կտրած, էլ ձայն չկա-
րողացավ հանել, ուշաթափվեց, վալը ընկավ: Հաղ<արան> բյուլբյու-
լը իր ծառաներից ուղարկեց, թե՝ գնացեք, տեսեք օրինավոր մա՞րդ է
եկել ինձ համար, թեկուզ քարացած էլ լինի կնկատվի: Ծառան եկավ,
տեսավ երկու ոսկեքարով տղա քարացած այդ ոսկեճկուժ աղջիկն էլ
ուշաթափ ընկած նրանց մեջտեղը: Դարձավ, գնաց Հաղ<արան>
բ<յուլբյուլին> պատմեց, թե՝ այսպես երկու ոսկեքարով տղերք... և
այլն (կրկնութուն):

Հաղ<արան> բյուլ<բյուլը> դրա վրա բարկացավ, մյուս ծա-
ռային դրկեց թե՝ գնա տես, թե ճիշտ է, աղջկանը բեր այստեղ, ուշքի
բերենք: Ծառան գնաց, տեսավ ճիշտ է, բերեց աղջկանը Հաղ<արան>
բ<յուլբյուլի> մոտ: Հաղ<արան> բ<յուլբյուլը> դեղ տվեց աղջը-
կանը, սաղացրեց: Հետո թե՝ կերթաս քո երկու եղբայրներիդ մեջտեղը
կանգնիր կանչիր.— Հաղ<արան> բյուլ<բյուլ>: Ես ձայն կտամ:
Ես, որ ձայն տամ, բոլորը կկենդանանան ու կփախչեն: Բայց դու քո եղ-
բայրներին չթողնես: Նրանց հետ բան ունեմ: Այդպես էլ արավ:

— Հաղ<արան> բ<յուլբյուլ>, — թե՝ ջա՛ն, քո [ջանին] ձայ-
նին մատաղ, եկե՛ւ ես [Նրանք] Քարացածները մինչև կեսը կենդա-
նացան:

Երեք անգամ կրկնեց, բոլորը կենդանացան ու փախան: Երկու եղ-
բորը բռնեց: Գնացին Հաղ<արան> բյուլ<բյուլի> մոտ:
Հաղ<արան> բ<յուլբյուլը> թե՝ տղա, ես գիտեմ, որ դու ինձ հա-
մար ես եկել, [ինչ] որ եկել ես գնանք: Ինչ որ ունենք, վերցնենք դը-
նանք: Վեր կացան, եկան: Եկան, տուն հասան: Հաղ<արան> բ<յուլ-
բյուլը> տղերանցը թե՝ երբ կգնաք սարը որս անելու, թագավորը ձեզ
կառաջարկի, թե գնանք ինձ մոտ ճաշելու: Դուք ասեք.— Չէ, այսօր դու
եկ մեզ մոտ ճաշելու քո զորքով, վաղն էլ մենք կգանք: Տղերքը գնում են
նույն աղբրի վրա: Թագավորն եկավ դուրբին դրեց աչքին, տեսավ տը-
ղերքն այստեղ նստած: Եկավ տղերանց մոտ: Թե՝ համեցեք, այսօր մեզ
մոտ ճաշին... և այլն: [Թագավորը] Փոքր եղը<այրը> եկավ լուր
բերեց: Մնացին քույր ու եղը<այր> մոլորած, թե՝ թագ<ավորին>
իրան ղոշունով ինչպե՞ս ենք հարգելու, ոչ մի պատրաստութուն չու-

նենք: Հալ<արան> բյուլ<բյուլը> թե՛ երբ որ կգան, կնստեն, հեշտ է, ամեն րան պատրաստ կլինի: Երբ նստեցին, երեք անգամ սուփրի վրա ամենքի առաջ մի-մին աման դուրս եկավ, մեջը ոսկի (ամեն անգամ ճիպոտը գետնին զարկելով), թե՛ այս է մեր կերակուրը: Ամենքդ ձերը վեր կալեք, տարեք: Թագավորը խնդրեց, թե՛ վաղն էլ ինձ մոտ <եկեք>:

Հալ<արան> բյուլ<բյուլը> թե՛ երբ որ վաղը կերթանք, թե՛ ազավորի> սեղանի վրա ինչ որ ես կուտեմ, այն կերեք, ինչ որ չեմ ուտիլ, նրանից չուտեք: Հետո անցնելիս, հրապարակում մի կին կա, թե՛ աղավորը> կառաջարկի, թե՛ նրա վրա թքեցեք, դուք չթքեք, այս վարդի փունջը դու քսիր երեսին, [այս] մյուս փունջն էլ փոքր եղբայրդ, այս վարդաջուրն էլ քույրդ ու կանգնենք:

Այդպես էլ պատահեց:

Սեղանի վրա [թե՛ ազավորը>] Հալ<արան>՝ բյուլ<բյուլը> մի փայտ է խնդրում: Բերում են: Թագ<ավորը> խնդրում է, թե՛ հաց կերեք: Հալ<արան> բ<բյուլը> էլ թե՛ փայտ, հաց կեր: Թե՛ ազավորը> թե՛ ախար փայտն ինչպե՞ս հաց կուտի: Երեք անգամ կրկնում է, Թե՛ ազավորը> թե՛ ինչպե՞ս ես ինձ ծաղրում: Թե՛ թ<ազավոր> որ փայտը հաց չի ուտիլ, հապա դուք լուծեք, որ մարդը շուն ծնի՞: Հաց չկերավ, նրանք էլ չկերան: Փոխեցին: Կրկին փայտին: Կրկին նույնը: Մյուսը՝ կրկին: Փայտն ուղում է դարձյալ (իրիկունը): — Զոխին հաց չի ուտի: Թե՛ որ ջոխին հաց չուտի, ինսանը կատվի ձաղ կծնի՞, Հետո թե՛ թագ<ավոր> այն կինը, որ դրել ես հրապարակում, հապա նա ինչպե՞ս շուն բերեց: Բեր նրան այստեղ: Տեսնենք այս տղերքն ու աղջիկը նա է՞ ծնել, թե չէ: Բերում են, ստուգում է: Մյուս երկու կանանց կապում են ձիու պոչից ու արձակում: Ինքը դառնում է մեծ տղի կնիկ... և այլն: Վերջանում է:

(Իդիլի) Հախվերիս գյուղացի աշուղ Ենուկ Մկրտչյանց. 30 տարեկան, իրենց գյուղումն է լսել:

9 Փոքրի անունը (լավի) Փիր Ահմադ: Որս է գնում: Մի օր որսից դառնալիս տեսնում են մի պառավ կժով ջուր է տանում: Ասում են, ո՞վ նետով այնպես կտա պառավի կուժին, որ կանթը մնա թևին ու կուժն այնպես ընկնի, որ պառավի վրա ոչ մի կաթիլ ջուր չթափի: Թագավորի տղեն ասում է՝ ես, ու դցում նետ ու աղեղը, տալիս կուժի կանթը պուկում: Պառավը անիծում է, թե՛ դու թագավոր ես, քեզ անիծել չի կարելի, միայն քո բաղը չորանա, որ մինչև Հ<աղարան> բ<բյուլը> չբերես, էլ կանաչի ոչ:

Հայրը որդոցը ճամփու է դնում Հ<աղարան> Ի<լբուլը> բերելու: Դնում են:

Երեք ճամփաբաժանում նստած է մի սիպտակամիրուր ծերունի:

Ասում է.

— Էս մի ճանապարհով գնացողը կարող է հա դալ:

Երկ<որդով գնացողը> կարող է զալ, կարող է չզալ:

Մյուսով գնացողը իսկի հա չի գալ:

Սիպտակ աշխարհք, սիպտակ աղջիկ, սիպտակ դե: Ձյունահման աղջիկն ասում է.— Սիպտակ դեք քեզ կուտի: Թե՛ նա որ ճամփովն է գալիս: Թե՛ այս: Նա գնում է էլի դառնում, գալիս դեի ճանապարհք կտրում:

— Է՛աղուց է, ինտանի քաղցր միս չեմ կերիլ:

Կովում <են>: Դեի ափանջները կտրում, ցույց է տալիս աղջկանը.— Նշան են, իմ հույսովս մնա:

Ու խնքը դնում է, ընկնում կարմիր աշխարհքը: Կարմրաթուշ աղջիկ:— Օձն իր [պորտովը], դուշն իր... Դու ինչպե՞ս եկար: Թե՛ քո սերն է բերիլ: Թե՛ սիրով կենաս,¹ բայց ուր որ է, հիմա կարմիր դեր կգա որսից:

Դեք տեսնելուն պես ասում է.

— Հա՛, իմ ախպեր սիպտակ դեք քեզ չի կերիլ, ուղարկել է ինձ ընծա:

Նույն կարգով կովում են, նետով տալիս է, սպանում:

— Քեզ հետ սեր կանեմ, միայն քույր-եղբայրական սեր, որովհետեւ ես նպատակ ունեմ, պետք է իմ նպատակին հասնեմ: Թե՛ դե լավ, միայն սրանից դենը չգնաս, որովհետեւ թեկ սիպտակ ու կարմիր գեներին հաղթեցիր, յոթ գլխանի սե գեից չես պրծնիլ:

Սե աշխարհք:

Ջուրն էլ սե, խտն էլ, գետինն էլ: Սե պալատ: Լուսամուտում նըստած նույնպես մի սիրուն սեաչյա աղջիկ:

Նույն կարգով:

Դեք գալիս է: Շնչից սար ու ձոր որոտում են: Տեսնում է թե չէ, ասում է.— Հա՛, շատ շնորհակալ եմ իմ եղբայրներից՝ սիպտակ ու կարմիր գեներից, որ քեզ ինձ ընծա են ուղարկիլ:

Դեի երկու գլուխը մնում է:

Տղեն տեսնում է, որ [մնացած] կտրած գլուխները էլ դրեց, սաղացան, ասում է.

¹ Նաե՛ ռապրես:

— Օ՞, [սրանից վտանգ <կգա>] սրան հնար չկա: Սրա հնարն էն աղջիկը [կունենա] կանի:

Գալիս է, հարցնում է: Աղջիկն ասում է.

— 3 գլուխ մի կողմն է, 3-ը մյուս: Պետք է մեջտեղի գլուխը կըտրես, թե չէ, որը կտրես, դուր կանցնի, էլի կկենդանանա:

Մյուս օրը տղեն նորից կուվում է: Միջի գլուխը կտրում:

— Վա՛յ, քո սովորցնողի վիզը կտարի,— ասում է դե<ը>:

Դուխը մնում է կիսակտրել: Տղեն ուզում է կտրել, վիշապը խընդրում է, տղան չի լսում, թե՛ ինչ որ կուզես կտամ, թե՛ ես Հաղ<արան> բյուբյուլ եմ ուզում: Թե՛ դե գլուխս մի կտրիլ, ես կբերեմ: Թե՛ մենք մի երգում ունենք՝ հաց ու գինի տեր կենդանի: Այսպես էլ անում են: Դուխը սաղանում է ու միասին զալիս են, ընկնում մի ուրիշ աշխարհ: Ասում է.

— Ա՛յ տղա, ես իրավունք չունեմ էս հող<ը> մտնեմ: Կերթաս, մի մարդ կա գլուխն երկինքն է հասնում, ոտները գետնին, ննջում է [գլուխը գետնին է հասնում ու բարձրանում]:

Դրանից հետո՝ խոտը... Գառն ու ոչխար...

Օխտը դուռը բաց:

Մի աղջիկ կա վերե քարզահ է անում, Հաղարան բյուբյուլն առաջին է, վանդակով:

Կվերցնես:

Ձայն կտան... և այլն:

Եթե ետ նայես, քար կկտրես:

Աղջիկը ասում է.— Դռներ, բռնեցե՛ք: Դռները թե՛ չէ, մենք օխտը տարի բաց էինք, զոռով փակեց:— Դռ, բռնի՛ր:— Չէ, աստված դրան բարի տա, ես զմակ ուտո՞ղ էի, որ դու առաջս էիր դրել:— Ասլան, բռնի՛ր:— Չէ... Եվ այլն:

Գալիս է դեկի մոտ: Դեղ ճանապարհ է դնում: Գալիս է կարմիր ու սիպտակ դեկի աղջիկերը վերցնում, բերում:

Գալիս է տեսնում եղբայրները դեռ չեն եկել: Գնում է որոնելու: Մեկը կերակուր եփող, մյուսը [մրգածախ]:

Ահա Հ<աղարան> բ<յուբյուլն> էլ եմ բերել, ձեզ համար էլ մի-մի կին:

Գալիս են մի տեղ, որ ճամփորդը պետք է յոթն օրվա ջուր վերցնի: Ո՞վ ջրհորը մտնի:

Մեծին քաշ են անում: Թե՛ էրվեցի:

Միջակն էլ՝ նույնը:

Իջեցնում են փոքրին, թե՛ ինչ որ կասեմ, ինձ չսեք, դուք իջեցրեք։
Ջուրը քաշելուց հետո իրան թողնում են հորի մեջ, թե նա չպարծե-
նա, որ մենք խորտկարար ու մրգավաճառ էինք, ինքը Հ<աղարան>
բ<յուլբյուլ> է բերել։

Հ<աղարան> բ<յուլբյուլ> բերում են, բայց այգին չի կանա-
չում։ Իմաստունները հավարվում են, ասում են.

— Հ<աղարան> բ<յուլբյուլին> տեր էլ կա, մինչև տերը չգա,
դա ձեն չի ածիլ։

Ասում են.

— Որտե՞ղ է սրա տերը։

Մեկն ասում է.

— Տեսա՞ մի բաղում քարշ արած էր, բերի։

Մյուսն ասում է՝ մի անտառում էր։

* * *

Վաճառականներ են դալիս ջրհորի մոտ, ձայն են լսում հորից։
Նանում են։ Նա դալիս է հոր քաղաքը։ Թե՛ դու մինչև հիմա ո՞րտեղ էիր։
Թե՛ այսպես, այսպես։ Թե՛ դե որ այդպես է, դնա տերն էլ բեր, թող նա
էլ քեզ կին լինի, թե չէ՝ [որ] դու սուտ ես ասում, ու այգին էլ շոր կը-
մնա։

Սա նորից դնում է, հասնում սև դեղի սահամանը։ Սև դեղ, որ տես-
նում է եկալի, սարսափում է։

— Ո՞ւր եկար։

Թե՛ եկել եմ, պետք է դնանք էն աղջիկը բերենք։ Թե՛ ես իրավունք
չունեմ էն սահմանը մտնեմ։ Թե՛ բառ ինչպես բերեմ։ Թե՛ էս կողմով չես
կարող բերել։ Նա որ հրամայի քեզ կտոր-կտոր կանեն։ Կերթաս, նույն
բաները կտեսնես, կփոխես։ Էն աղջիկն այժմ էլ քարզահ չի անում։ Ձեռ-
ները ծոցին, տիպըր նստած է։ Գնա, բայց էնպես պետք է անես, որ աղ-
ջիկը ջանլաթ չկանչի։

Գնում է, բարեկամ են, աղջիկն ասում է.

— Հողածին, դո՞ւ տարաք Հ<աղարան> բ<յուլբյուլ>։

— Այո՞, սիրուն աղջիկ, ես տարա, կուզես ես կրկին բերեմ, առանց
էն էլ ես իմ նպատակին չհասա։ Թե՛ չէ, դնա, որ էդպես եկար ինձ մոտ,
ես քեզ չեմ սպանիլ։ Գիտեմ դու ընչի ես եկել, առանց ինձ իմ բյուլբյու-
լը չի խոսալ, դու եկել ես ինձ տանելու²։ Բայց [որ] դու նրանց հաղթել

² Տողերի արանքում մատիտով գրել է հետևյալ հատվածը.

— Ինչպե՞ս եկար։

Պատմում է։ Որ լսում է պատմությունը, սև դեղին սպանելը, ասում է.

ես, հս քեզ կառնեմ: Նրանք ամբողջ աշխարհքը ապականել էին, միայն իմ կախարդանքի [սեհր] երկյուղից չէին այստեղ գալիս: Աղջիկն երկու մաղ է կրակ տալիս, երկու հրեղեն ձի են հայտնվում, նստում են, գընում, սև դեկ պալատի աղջիկն էլ վերցնում, դնում:

Հասնում են ալեորին:

— Բարև, պապի:

— Աստծու բարին:

— Պապի, մեզ օրհնիր:

— Ա՛յ որդի, աստված օրհնի, ես ինչ օրհնեմ:

[Դրանք] Գնում են, հասնում են հոր քաղաքը: Հենց որ Հ<ազա-
րան> բ<յուլբյուլի> տիրոջ ոտը ընկնում է թագավորի սահմանը
Հ<աղարան> բ<յուլբյուլը> կարգում է, բաղն իսկույն կահալում
է, և իմանում են, որ տները գալիս է: Գալիս է: Տեսնում են ի՞նչ սիրուն,
ի՞նչ հրեղեն աղջիկ: Նորից բոլորին հարսանիք են անում յոթն օր, յոթ
գիշեր:

<18>98 Բվին

(Շուլավեր, Արշակ Զորանյան, լսել է Քիֆլիզ)

10 ՀԱԶԱՐ<ԱՆ> Բ<ԼԲՈՒԼ>

Ջիրիդում ծերունուն, որ թագավորն ինքն <է> ջիրիդով զարկում
են: Անիծում է, թե երբ որ շանայեցիք ալիքներս... և այլն:

Այգին շորանում է:

Թագավորը դարդից հիվանդանում է, որ իմ միակ պարծանքը չո-
րացավ, իմ թագավորության ամենաթանկ զարդը:

Թամբ շինողի մոտ. տեսնում է <1 անընթ.> մեծը:

Խանութը փակելուց հետո առաջը կտրեց, թե՛ օտար եմ ուստա, այս
գիշեր տեղ տուր: Գնացին:

Սարքին ամեն բան. սեղան, ճրագ, մեջը ոչ ոք:

— Խոսի՛ր:

— Այն աղջիկը դեռ սպասում է քեզ: Բայց դու, որ սև դեին սայանել ես, այս էլ
կարող ես անել: Պետք է դնաս ինձ համար բերես Սինամ թ<ազավորի> գաղտնիքը՝ թե
Սինամը վարդին ի՞նչ արավ, վարդը Սինամին ի՞նչ արավ: Երբ որ բերիր, նրանից հետո
ես բռնեմ, կգամ քեզ հետ [ձեր այգին էլ, թե] սոխակն էլ կերգի, այգին էլ կկանաչի,
հայրդ էլ կառողջանա:

1 Այս տողից հետո ինքնադրի առաջին էջում բաց տարածություն հետևյալ նշումով.
«Լսելուց հետո դրած», ապա՝ «7 վարագույր», «Ես հիշատակ մի համարույր թողի», «Եթե
կարող եմ անել, ինչո՞ւ անմեղ արյուն թափել, իսկ եթե չեմ կարող, կովից էլ փախչելու
չեմ»:

— Ի՞նչ խոսեմ, ես թեև աշխ<արհի> ամեն տուտն ու ծայրը տեսած մարդ եմ, բայց այսօրվա տեսածը ինձ դարմացրել է:

— Է՛, դերվիշ բաբա, դու թո ուրիշ տեսածներից խոսա, դա իմ գաղտնիքն է, որ ես ամբողջ տարին աշխատում եմ, հենց այն բույսին, որ ծախ<ելու եմ>, մտածում եմ, թե եղած-չեղած ինչ է, ողջ մին է, վերցնում եմ, ջարդում:

— Ասա թո ցավը, գուցե ես մի ճար անեմ:

— Ոչ, մի զարթնեցնիլ հին հիշատակներս, որ ինձ ստիպում են այսպես անել, խոսիր թո տեսածներից, որ գուցե թե միառժամ մոռանամ:

— Վարպետ, դու ինձ ավելի ես հետաքրքրում: Ասա, թե հնար ունենամ, կօգնեմ, թե չէ պատմիր, որ լսեմ ու թեկուզ մեռնեմ:

— Իմ գաղտնիքը իմ տնից չպետք է դուրս գա: Ես ուզում եմ երկար ապրել, որ երկար տանջվեմ, այդ է իմ մխիթարությունը, իսկ եթե գաղտնիքս ասեմ, դուք վերջ կդնեք իմ տանջանքին:

— Եթե ուզում եք ինձ լավություն անել, պատահե՛ք ու թեկուզ դրուխ<ս> կտրեցեք, միայն թե իմանամ²:

— Հա՛, միայն այդ պայմանով կասեմ:

Ես ունեի մի կին, 2 տղա, որոնց այնքան սիրում էի, որքան ոչ որ երբեք չի սիրել: Կինս էլ նույնպես ինձ: Դու մի ասիլ կինս մի [երդում] ուխտ է ունեցել: Մի օր թե՛ ա՛յ մարդ, այս գիշեր, որ պառկենք աջ ծրծիս ձեռք շտապ: Մարդս անհամբեր է: Արի: Տեսնենք մյուս օրը մի որդիս չբացել է:

Երկրորդ գիշերը՝ ծախ<ել> մասին ասաց: Նույնը պատահեց: Քրեկեցի, էլ չգիտեմ ինչպես էր, հրապուրանքի թե արթուն երազների մեջ ինձ կորցրած, ձեռքս գիպել էր: Առավոտը...

Երրորդ անգամ թե՛ մարդ, ինձ խնայիր, [մի] չմոռանաս ինձ, թե չէ փորձանքի կդանք:

Ես չկարողացա խոստումս կատարել: Առ<ավոտը> վեր կացանք, տեսնեմ կինս չկա:

Նայիր, դերվիշ բարեկամ, տեսնո՞ւմ ես այն լուսնեկի լուս պարտեղը և այն ապարանքը: Պարտեղում մի մարմար ավազան կա: Ամեն առավոտ վշտից ու խեղդով օդից դուրս եմ գալիս, տեսնում մար<մար> ավազանում իմ երեխաները լողանում <են>: Մոտենում եմ, ուզում եմ գրկեմ, աղավնի եմ դառնում, չքանում: Տեսար, որ տանս ամեն բան սարքած էր, այդ ամենը (ես ղրկում եմ) կինս է անում: Ասա [տեսնեմ]

2 Նաև՝ «—Դու կթե ուզում ես գաղտնիքը> թո տանք մեա, ես աշխարհ տեսած, կշտացած մարդ եմ, ինձ համար էլ կյանքն...»:

հիմի այս վշտի տերը կարող է աշխատանքի համար մտածել: Ամբողջ տարին աշխատում եմ այնպես, իբրև սովորություն, հենց ոսկին ստանալու րոպեին մտքումս հարցնում եմ, թե ո՞ւմ համար է, երբ որ նրանք չկան, և ահա այդ դառն րոպեին սրտիս հովությունը գտնում եմ ամբողջ տարվան աշխատանքը՝ ոչնչացնելու մեջ:

— Ո՛հ, վարպետ, <1 անընթ. > հիրավի մեծ է ձեր վիշտը, այնքան աղգեց իմ սրտին, որ սիրտս այրվում է: Մի բաժակ ջուր տուր իմեմ, սիրտս հովանա, հետո գլուխս տուր: Նա գնում է, գալիս, տեսնում անհայտացած (լուսադեմ է լինում):

[Ցնորք միևարեի կամ հափշտակած]

Գալիս է միևարեթի տղի մոտ:— Օ՛, դերվիշ բաբա, բարև, բերի՞ր թամբ շինողի գաղտնիքը: Պատմում է: Ի՛ն՝ ուրեմն պայմանը պայման է: Պատմում է, երբ սր պրծնում է, թե՛ դերվիշ բաբա, թեև խոստ<ացել եմ>, բայց նրա համար, որ հույս չունեի թե կբերես, ուղեցի քաղաքավարի մերժել: Բեր, դու մի հիշեցնիլ ինձ իմ անցյալն, [թե] եթե պատմեմ, ես կխեղաճարվեմ, մեղք արի ինձ:

— Եթե գաղտնիքդ շեմքից դուրս չգա, կպատմե՞ս:

— Այո՛:

— Ես այնքան հետաքրքրվում եմ... — Եվ նույն պայմանը:

Սա սկսում է պատմել:

Մեր մեծ բայրամի տոնն էր, մի գեղեցիկ, հրաշ<ալի> օր: Բոլորը զուգված, զարդարված, մեջիթի շորս կողմը ծփում են, աղջիկ տեսնելու կարոտ <1 անընթ. >: Ես էլ այն մեջիթի հայտնի երգիչն էի: Ես ողևորված տոնի շքեղությունից և այն մտքով, [թե] որ ես հաղթեմ բոլորին, այնպես եմ երգում, որ երկնքի թռչունքը գալիս են գլխիս պտերովում: Ահա այդ թռչուններից մի մեծը, երգելու ժամանակ [եկավ] իջավ, ինձ ճանկեց ու ճախրեց³ վերև: Իմ [ողևորությունից ինձ] ոգեզմայություն⁴ մեջ ինձ թվում է, թե հրեշտակներն ինձ տանում են դրախտը [հուրինների աշխարհը]: Տարավ, ինձ մի անմահական բաղի մեջ վի՛ր բերեց⁵, ինքը [հեռացավ] անհայտացավ: Նայում եմ շուրջս, շորս կողմս օրորվում, բուրում են անթառամ ծաղիկները, դրախտի թլուչունները օրհնանքներ, երգեր են ծվլում ջինջ օդում մանուկների զվարթ ծիծաղի նման ու խնկենու թփերը <1 անընթ. >:

Ես ապշած եմ մնացել, հիացած ու սարսափը...

Մի փոքր առաջ դնացի: Հանկարծ գիմացս դուրս է գալիս մի հուրի

3 նաև՝ «բարձբացրեց»:

4 նաև՝ «խերիամոռացություն»:

5 նաև՝ «դրեց»:

հրեղեն աղջիկ, մաղերը թիկունքին [թեթև հովից] ղեփյուռի հետ ծըփում են, թափանցիկ մարմինը սքողված է թեթև մշուշի մեջ, կուրծքը կիսաբաց, կռները հուլանի, աչքերը, [շանթում էին] որ նայեցի, չկարողացա ղիմանալ, ղուխս սլտտվեց, աչքերս ներքև զցեցի։ Մոտեցավ ինձ թե՛ է՛յ, հողեղեն, երկնքի թռչունները շեն անցնում այս կողմերով, դու ի՞նչ սրտով ես [մտար] մտել այստեղ և շփոթում ես մեր անմեղ սրտերը։ Նստիր գետնին, ղուխս պետք է դնեմ ծնկանդ ու [ննջեմ] քնեմ, բայց վա՛յ քեզ, եթե ինձ համբուրես։ Ակամա ծնկներս ծալվեցին և ես նստեցի և այդ չքնաղ արարածը փափուկ [քնքուշ] խոտի վրա մեկնեց իր քնքուշ մարմինը ու քնեց։ Մաղերը փռվեցան երեսին, և մաղերի արանքից երևում էին [նրա կարմիր] այտերը։ Դե քեզ եմ հարցնում, դարվի՞շ բաբա, ջահել սիրտ, հուրի՛ քնած ծնկներին վրա, ի՞նչ կլինի [Ապուշ] նայեցի-նայեցի, [և] էլ չկարողացա ղիմանալ։ Գլուխս իրան-իրան [կորացավ] խոնարհվեց և ես համբուրեցի։ Իսկույն վեր թռավ՝ աղջիկը և ափսոսալով կանչեց⁶։— Է՛յ, հողեղեն, հողեղենին չի կարելի հավատալ⁷ (<1 անընթ.) չկա, դու ինձանից գողացար մի համբույր, բայց շատ բան կորցրիր.— Ասաց և չբացավ։

Նա անհայտացավ, ես մնացի, բայց որքան ասլեցի, որքան փռմանեցի։ Մտքամոլոր առաջ եմ դնում ու մտածում, թե ինչ եմ ես և ուր գնամ։ Կրկին մի քանի քայլ, և ահա հրեցավ մի ուրիշը, ավելի շքեղ, [չնաշխարհիկ] ավելի չքնաղ։ Նա մոտեցավ, նայեց ինձ վրա։ Ես աչքերս ներքև զցեցի։ Ասաց.— Ո՛վ, դու հողեղեն, դու ի՞նչ սիրտ ունես, որ այստեղ ես մտել։ Եթե քեզ աստված է ուղարկել, նստիր, որ ննջեմ քո գոգում, բայց չհամբուրես, թե չէ կղրկվես [մեծ] շատ բանից։ Իմ ծրնկներս ծալվեցին... Նույն կերպ։ Նստում եմ և նրա [չքնաղ] չնաշխարհիկ կուրծքը [կամաց] հանդարտ ելնում էր ու իջնում, իսկ [նրա] անթարթ աչքերի թերթերունքը կարծես բորփում է օդը [Ո՛հ, աչքեր, աչքեր]։ Ես ինձ մոռացա, ինձ [թվում էր] թվաց, թե այն դեմքն էր մոտենում ինձ։ Եվ ես միայն համբույրն զգացի։ Զարթնեց և ասաց նույնը և անհայտացավ։ Սիրտս պայթում է սրտենդուլյունից, ես՝ մոլորված-փռման։ Այն ժամանակ հանկարծ մի ձայն ինձ սթափեցրեց.— Ո՛վ, դու հողեղեն, ինչ ունես [այնտեղ, ուր միայն անմահներն են ապրում] անմահների բնակավայրում։ Ես հավաքելով բոլոր ուժս, լեղվիս կապանքը $<$ բացեցի $>$ և [ես խոսեցի] ասացի.— Ո՛վ, [չքնաղ] դերբնական ոգի, ասա տեսնեմ, ո՞ւր եմ ես և ո՞վ եք դուք, որ տանջում եք ինձ։— Դու

6 Նաև՝ «զարթնեց»։

7 Նաև՝ «ասաց»։

8 Նաև՝ «էհտրբար չկա»։

այնտեղ ես, որտեղ ոչ մի հողեղեն ուր չի դիպել, [խակ] բայց եթե մի պատահմունքով ընկել ես այստեղ, [խնայում եմ կյանքդ, կատարիր պատվերս] թող ծնկանդ ննջեմ: Միայն լսիր՝ հրապ<ուրանքից> չըհաղթվես և չհամբուրես ինձ, թե չէ շատ բան կկորցնես, կզղջաս: Եվ այս երրորդ<ն> ավելի չքնաղ էր, քան նախորդները: Այս երկու փորձից հետո դարձյալ ես ինձ մոռացա... Նույնը կրկնվում է:

Նա էլ անհայտացավ, դնաց իմ աչքից, և ես մտ<ածում եմ>, թե մի համբույրով որքան բան կորցրի [թե ինչու համբուրեցի ու որ այսքան բան կորցրի (իրանց)] և ես մնացի ապուշ: Օրն արդեն տարածամ էր, թեև [տեղս] այդ բուսկները եղանակովն էին ինձ համար, բայց մի գաղտնի երկյուղ ազդում էր ինձ վրա: Առաջ եմ դնում, շրջա տեսարաններ, ջրվիժներ, ավազաններ, ծաղկուտներ և շափյուղայից շինած պալատներ: Սիրտ արի, ներս մտա և ոչ ոք չկա: Կանչում եմ, պատասխան չկա: Փռման-գլխակոր հոգարձա եկած ճամփով և վախ չզգալով դուրս եկա այգուց, հեռացա այնտեղից, այն թողնելով ուշքս, միտքս և հոգիս: Թե ինչպես դա ես իմ քաղաքը, էլ չեմ հիշում: Այն օրից ըսկըսած ես ուրախ-ուրախ մեղիվ եմ դի. Բարձրանում-երգում ավելի ոգևորված, ավելի հափշտակված ու հրուրիչ ձայնով և իմ ձայնիս ելեկները նվիրում եմ նրանց, բայց, ալա՛ղ, էլ [չկա] չի գալիս այն թռչունը, որ ինձ կրկին տանի անմահական այգին, այն հուրիների մոտ, և ես իջնում եմ հուսահատ ու խելագարված: Դե, ասա խնդրեմ, դերվիշ բարա, մի երիտ<ասարդ> սիրտ այդպիսի հանդիպումներից և կորցնելուց հետո, մի՞թե [չի] կմնա յուր բնական դրոթյան մեջ: Եվ այսուհետև ինձ ոչ մի աշխ<ատանք>, ոչ մի գործ չի դրավում, միայն երգել և երգել, որ գուցե մի օր իմ ձայնս հասնի առ աստված և կրկին ուղարկի ինձ այն թռչունը, որ կրկին ինձ տանի նրանց մոտ:

— Ո՛հ, այդ հասակում այդ վշտի տակ ծանր է հերավի:

— Թեև ծանր է ինձ, ով դերվիշ, բայց պետք է պայմանը կատարեմ, որովհետև գաղտնիքս [տարածելով] հայտնվելով չեմ կարող հուսալ իմ սպասածին*:

Ուզում է գլուխը կտրի, թե՛ մի կաթիլ ջուր տուր, որ սիրտս հովանա, որովհետև վառեցիր քո [վշտով] կորուստով: Նա գնաց ջրի, դերվիշը կորավ:

Գնաց Սահամ թաղամուրի մոտ:

Ս<ինամ> թագավորն ուրախացավ և առաջարկեց.

— Խոսի՛ր, դերվիշ բարա:

* Վերջին հուրին դրախտում պատվիրում է, որ ավելի մեծ փորձանքից աղատ մնալու համար զոհն պաղտնիք պահիր այս տեսակցությունը:

Սա պատմեց սուլայի գաղտնիքը: Բացի դրանից և թամբ շինողինը: Այս էրկու մշտերը մայրկենական հովություն բերին Սինամի սրտին, որ միայն ինքը չի մշտի տեր, իր նման ուրիշներն էլ կան:

— Մխիթարականն են քո բերած գաղտնիքները, զերվիշ <բտրա>, [բայց] հիմի իմանում եմ, որ ես մշտակիցներ ունեմ, բայց իմ գաղտնիքը իմ պալատից դուրս չպետք է դա, որով <հետև> նա ոչ միայն ինձ, այլև ամբողջ տերության <1 անընթ. >: Իմ գաղտնիքս <բացվի-լուց> հետո, ես էլ շեմ կարող թաղավոր լինել:

— Տե՛ր, ես քո գաղտնիքն իմանալու այնքան բուռն ցանկ <ու-թյուն> ունեմ, որ այս անգղին ճանապարհորդությունը և դժ <վարու-թյունները> ես ոչինչ եմ համարում, միայն եթե հարկավոր <է> գաղտնիքն այդ, ավելի լավ է մի մարդ փշանա, քան մի թաղավոր ու տերությունը, գլուխս կտրի:

— Ես Սինամ մեծ թաղավորն եմ, անհուն գանձերի, մեծ կարողու-թյան տեր: Ոչ մի բան պակաս չէր ասածու բարիքներից: Բախտի գաղա-թին էի: Ես ունեի մի կրն՝ թագուհին, զեղեցիկ... և այլն, որին սրտիս և հոգուս բոլոր զորությամբ նվիրված էի: Նրա ամենաշնչին հաճույքին պատ <րաստ> անձս դռնել: Եվ ես բախտավոր էի: Մի գիշեր վարթնե-ցա, տեսնեմ կնոջս մարմինը սառն էր: Առաջին անգամից ոչ մի կաս-կած չտարա և ծածկեցի վերմակով: Մի ուրիշ գիշեր վարթնեցի, շոշա-փեցի և տեսա դարձյալ սառն էր: Հարց ծագեց իմ մեջ՝ պալատը ցուրտ չի, մարմնի խոնավ սառնությունը ո՞րտեղից պետք է լինի: Եվ այդ հարցը իմ բունը կտրեց: Գիշերվա մի ժամանակին ննջարանիս մեջ մի շփթուն լսեցի: Վերմակի տակից նայեցի, տեսա թագուհին հագնվում էր: Այստեղ կասկածս զորացավ, և ես դարան մտա: Հաղնվեցավ, վերց-րեց իմ սուրը (?): Սուրը մերկացրեց (?), մոտեցավ մահճին և կարանա-լով ականջ դրեց շնչառության:— Քնած է,— շնչաց և դուրս եկավ:

Եվ թագուհին այդպես ամեն գիշեր դուրս էր գնում: Ձայն էր տա-լիս ձիապանին, որին միայն հայտնի էր այդ գաղտնիքը և յուրաքանչյուր գիշեր ձիու քրեհ ստանում էր թագուհուց մի համբույր: Ձի նստեց, գնաց: Մի գիշեր դրա ետեքից ես հագնվեցի, ցած իջա, ձիապանի լույսը դեռ վառ էր, ձայն տվի ձիապանին, նա դողդողալով առաջ եկավ: Ես ասացի. — Շուտ մի ձի բեր և եթե ուզում ես բարձր պատվով ապրել, տեսածդ [գաղտնիքը] գաղտնիք պահիր [կմնա] մինչև առավոտ: Ես [զնացի] ձին բռնեցի, հետևեցի [նրա] թագուհու սովերին <1 անընթ. >: Հենց որ մոտեցավ անտառաբերին, ձիուց իջավ, ես էլ հասվեհաս իջա քիչ հեռու: Գետնի երեսից մի դուռը բացվեց և սա ներս մտավ: Ես մթնում կանգնած նայում եմ ներսը, որ լուսավորված էր, և ինչ եմ տեսնում՝ յոթն ալլանդակ հարամիներ նստած [քեֆ] ուրախություն են անում և

խմում մի տակառից, որ դրած էր դռան մոտ: Հանկարծ այս հարամի-
ներից մեկը վեր կացավ տեղից և մի ապտակ զարկելով թագուհուն ա-
սաց.— [Անիծյալ դանջղ] (Անդգամ) ինչո՞ւ մեզ այսքան սպասել տվիր,
գիշերն անցնում է և մեր քեֆն առանց քեզ է լինում: Թագուհին պատաս-
խանեց.— Սիրելի՛ք, ներկեցիք, թագավորն այս գիշեր ուշ քնեց, և ես շուտ
չկարացի դալ: Իմ հանցանքի համար ահա ձեզ իմ համբույրը և շարու-
նակեցեր խորխոճանք: Վայրենի հարամիները և համբուրում էին և լա-
փում, ապա նստեցին նորից քեֆի, իսկ նրանց տաք [խառնակության]
ժամանակ, ես [ներս] մտա և տակառի ետև թաք կացա և հետո վերց-
րած թույնը թափեցի տակառի մեջ: Խմեցին զեղած զինին և նրանց անճոռ-
նի մարմինները այս ու այն կողմ թափվեցին գետինին: Թագուհին [տեսնե-
լով] դրանց այդ դրությունը տեսնելով, դուրս եկավ, հեռացավ, իսկ ես ըշ-
տապով նրանց քիթ ու պոռնոգները կտրելով դուրս եկա, ձի նստեցի և թա-
գուհուց առաջ պալատը հասա: Հասա պալատը: Լուսանում էր: Թագու-
հին եկավ զողողալով ու դունատ, վերև բարձրացավ:— Բա՛ց, թագա-
վոր, դուռը,— ձայն տվեց նա: Իսկ ես ասացի.— Լո՛ւր, անդգամ, դու
այդանդ կանգնիր մինչև լուս, որ առավոտը ժող<ողորդը> տեսնի
իրա թագուհուն: Թագուհին սկսեց խնդրել.— Ներիր... Եվ այլն: Ես նրան
ներս թողի: Հիշեցի ինչպե՞ս սերը,— թագուհի,— ասացի,— ես որ բո-
լոր հողեղեն<ներից> ավելի քեզ եմ սիրել և դու իմ սերը, քո թագա-
վորիդ մեծությունը մոռացած սրա՞նց ես սիրում, ասացի և ականջները
թափեցի առաջը: Թագուհին, որ տեսավ իր սիրելիների պոռնոգներն ու քի-
թը կտրած, այս <1 անընթ.> զևի նման հարձակվեց կախարդական
մոբակի վրա, ինձ զարկեց, թե՛ էշ դարձիր: Դարձա էշ:

Իհարկե, այս բանը զաղտնիր էր ամենքին: Թագուհին առավոտը
կանչեց պալատականներին և բարկացավ, թե՛ այս ինչպե՞ս եր հսկում,
որ էշը պալատն է մտել: Տարեք, բանտի համար քար կրեցեք... Եվ այլն:
Տարան և տանջում էին ինձ: Բանթողի ժամանակ ես զիպող վայրկյան
գտնելով փախա այդտեղից և մի ճամփա բռնած գնա<ցի>, հասա մի
գյուղի, մի տուն, ուր ապրում էր մի իմաստ<ուն> պառավ: Ես գնացի
այդ տան դուռը թխկացրի, մի երեխա դուրս եկավ ու լուր տարավ, թե՛
հայրիկ մի էշ է դուռը թխկացնում գլխով: Հայրը եկավ, ինձ ներս քաշեց,
իսկ պառավը իր իմաստուն աչքերով ինձ էր նայում: Ես հայացքներով
ու զանազան շարժումներով ուզում էի նրան հասկացնեմ, որ ինձ օգնեն:
Պ<առավ> ինձ մոտենալով, ծնկանը զարկեց ու կանչեց.— Վա՛յ
մեզ, որդի՛, սա մեր թագավորն է (սրանք ունենում են մի անմահական
ջրի բաղնիք): Շուտ տարեք այնտեղ և ջուր սրսկեցեք: Տարան, ջուր սը-
րսկեցին: Ես մարդ դառա, <1 անընթ.> բերին պառավի մոտ:
Պ<առավ> ասաց.— Ո՛ւ մեր և մեր աշխարհի տեր, դեռ քո կնոջ

ձեռքից շատ փորձ<անքի> կգաս: Աշխատի<տի> հասնել պալատը և մի կերպ ներս մտնել: Ձեռքդ առ մահւլան զամշին և առանց խնայելու խփիր ու ասա.

Ով անհավատարիմ,
Դու ջորի՞՞ դառնաս,
Եվ այդ կերպի մեջ
Հավիտյան մնաս:
Եվ այդ օրվանից
Մահւլան մտրակի
Ուժը կկորչի:

Վերադարձա ծպտյալ շորերով և հասա պալատը դիշերվա ժամին: Հենց ուղում էի պատուհան<ը> բանալ, ներս մտնել, անիրավ կինս զարթնեց, մտրակով զարկեց, թե՛ շուն կտրես: Ես շուն դարձա կրկին: Կանչեց պալատ<ականներին> թե՛ անսխիտաճեն՝, ինչպե՞ս եք հրսկում, որ շունը ներս է մտել պալատ:

Եվ վրա հասան, որը բարով, որը փայտով ծեծելով դուրս տրին պալատից: Եվ ես կրկին բռնեցի իմաստուն պառավի մոտ տանող ճամպին*:

Կրկին վերափոխում է պառավը և կրկին խիստ պատվերով ետ դրսկում, թե՛ լսի՛ր, ես ճանաչում եմ, որ քո սիրտը բարի ու թույլ է, չլինի ինչ նրա հայտնիքից ու աղաչանքից խղճատ, այն ժամանակ ընդ ավելի մեծ փորձանք է սպասում:

Այս անգամ ես ներս մտա: Եվ հենց ձեռքս առա մտրակը, թաղուհին զարթնեց, բայց արդեն ուշ էր: Խփեցի մտրակով ու ասացի.

Ով [դու] անդամ,
Ջորի՞՞ դառնաս
Եվ [այդ կերպի մեջ] հավիտյան
[Հավիտյան] ջորի մնաս:

Եվ ահա թաղուհին անլեզու ջորի է: Մի ամբողջ ժամի չափ ես տալու չէրիս: Խաչում էի իմ ստեղծածին և իմ սրտի վալկենական կերպով

9 Նաև «ղաթիր, աղաւթ»:

* Առաջ շուն է դառնում, պատահմամբ մտնում է այն պոռոչ մի խոնավայանի առաջ պոռոչ բոլորովի անում: Խ<անութպան> ին դուր է գալիս, վերցնում է, մի քանի օր պահում: Սա մի գործակատար ունեւ: Ինքը շուտ է գնում, գործակատարը ամեն իրիկուն մի հատ ոսկի է գողանում: Մի օր էլ շունը ընկնում է ախրոջ ոտները, այնքան նշաններ է անում, որ տերը ետ է դառնում: Շունը տանում է նրան ցուլց տալիս, որ պատի արանքում մի քիսա ոսկի կա: Գալիս է մորը (իմաստուն պառավին) հայտնում: Նա թե՛ այդ հասարակ շան բան չի, մի բեր տեսներ:

Տանում են և նա ճանաչում է, թե՛ դա մեր թաղալորն է:

10 Նաև՝ «աղաւթ»:

բռնկվեց հին սերը, խղճացի, մտածեցի՝ դուցե նա ճիշտ էր ասում, զղջա-
ցել է: Իմ աչքի առջև եկավ, նկարվեցավ իմ նախկին բախտավոր կյան-
քը: Հիշեցի (զարթնեց) իմ անհուն սերը: Զգացի նորից նույնքան թար-
մություն, որպես թե նոր էի սիրահարվում: Եվ մի դառն ապաշափանք
եկավ ինձ վրա, թե ես ինչ արի: Ես մեծ թագավոր, անհուն զորության
տեր և ժառանգ չունիմ, իսկ միակ սերս ու մխիթարությունս անասուն
դարձած կանգնած է առաջս: Սկսեցի մտածել, թե արդյոք չէ՞ր կարելի
սրիշ կեդու վերանորոգել մեր նախկին սերն ու կյանքը, քան թե հավիտ-
յան զրկվել և մնալ միշտ... Կրկին ձեռքս բարձրացրի, զարկեցի նրան
մտրակով և կանչեցի.— Կրկին վերադարձիր բնական կերպիդ, ո՛վ իմ
թագուհի, ո՛վ իմ սիրելի: Բայց որովհետև կախ <արգական> մտրակի
ուժը հատած էր, նա մնաց ջորի, իսկ ես իմ կորցրած երանելի կյանքի
հիշողությունից տանջվում եմ մինչև հիմա և պիտի միշտ տանջվեմ: Եվ
այդ հանցանքն ինձ անքան մեծ է թվում, որ շատ փորձերով իմացա,
որ միակ մխիթարությունս է անհուն ողորմածությամբ լուեցնել վիշտս,
սիրտս սփռի: Եվ ասա խնդրեմ, ո՛վ դ<երվիշ> բաբա, մի՞թե ես
կարող եմ գանձի ու հարստության վրա մտածել և ո՞ւմ համար մտա-
ծեմ, քանի որ ամեն բոլոր կենդանի պատկերը ինձ հիշեցնում է իմ
արարքը: Ահա գնա՛նք, ցույց տամ ես քեզ թագուհուն, որին նվիրած էր
իմ ամբողջ կյանքը:

Եվ տարավ նրան մի առանձնասենյակ, ուր կապած էր ջորին,
առաջն ածած մարդու ուտելիքներ:

— Ասա խնդրեմ, դ<երվիշ> բաբա, այս դադտնիքը, որ բացվի
ու հայտնվի աշխարհին, մի՞թե ես կարող եմ թագավոր լինել:

Այստեղ դերվիշը հառաչեց, թե՛ հիրավի ծանր է վիշտդ, ես հան-
դըստացա, բայց եթե մի հնարքով դու կրկին ստանայիր քո թագուհուդ,
գո՞հ կլինեիր և կազատեիր իմ գլուխը:

Թագավորն ասաց.

— Ոչ թե միայն կազատեիր, այլև ամբողջ թագավորության հարըս-
տությանս կեսը քեզ կտայի:

Եվ դերվիշը հանեց իր կախարդական մտրակը.

Խիում եմ քեզ
[Անրան] անասուն¹¹,
Որ կրկին [դառնաս] լինես
[Թագուհի] բանական խոսուն,
Զքնաղ թագուհի,
Սինամ արքայի:

Մտրակն իջավ և թաղուհին կանգնեց մեր առաջ կիսաբաց կրծքով,
հեղանի կոններով, ինչպես եղել էր անկողնում ջորի դարձնելիս:

Եվ ես բարխտովյունից մի ձիւ արձակեցի, գետին ընկա:

Դերովիշն այստեղ առաց:

— Ո՞վ մեծ թագավոր, չէ՞ որ սկզբից ես բեղ խոստացա, որ վշտերիդ
կարեկից կլինեմ ու ճար կգտնեմ, ահա բեղ հանձնում եմ քո թագու-
հուն: Իսկ քո առատ վարձը ես մերժում եմ և բեղ հետ խոստում է ոչ թե
մի հասարակ դերովիշ, այլ այսինչ թագավորը: Յանկացա քո գաղտնիքն
իմանալ, դրանով իմացա և ուրիշներին, այժմ դառնում եմ իմ երկիրը,
ճանաչարհս օրհներ:

Եվ նա դնաց¹²:

11 ՀԱԶԱՐԱՆ ԲՅՈՒԲՅՈՒՆ*

Մի ժամանակ մի թագավոր էր ապրում: Նա մի այգի էր շինել,
դրախտից էլ ծառ էր բերել, ջր տնկել, աշխարհքի ամեն բարիքներով
լցրել ու այգեպանին պատվով, որ դուռը միշտ բաց [լինի] պահի, ով
ուզի մտնի, ուտի, տանի, պարսկ-կողին չէ չլինի:

Այդ թագավորի մայրաքաղաքում կենում էր մի աղքատ պա-
ռավ [էր ապրում]: [Մի օր] Սրա մինուճար որդին հիվանդացավ ու մո-
րը խնդրեց, թե՛ նանի, սիրտս խաղող է ուզում, ինչ կլինի գնաս մի ձիթ
խաղող բերեա...

Պառավը գնաց, թագավորի այգու դռանը կանգնեց, [կանչեց] այ-
գեպանին ձայն տվեց, [ու] խնդրեց, որ մի երկու ձիթ խաղող տա գե-
ղապետի [որդին հիվանդ է, հիվանդի համար]: Այգեպանը թե՛ այգին
ջրում եմ, ժամանակ չունեմ, առ այս մի ձիթը, գնա: Ասավ ու մի ձիթ
խաղող պոկեց, շարտեց գետի պառավը: Այն էլ ընկավ ցանկապատի
մեջ, բոլոր պտուղները թափեցին դեռ-դեռ, ցրվեցին¹: Պառավը հազիվ
մի քանի պտուղ հավաքեց, բերեց տվեց հիվանդին: Հիվանդը կերավ ու
թե՛ նանի, առ մի քանի պտուղով սիրտս [հավացավ ու] չհավացավ, դը-
նա մի ձիթ էլ բեր: Պառավը դարձյալ վեր կացավ, գնաց: Այս անգամ
այնտեղ հասավ, որ այգեպանը այդուց դուրս էր դալիս [ու դուռը փա-
կում]: Ինչքան խնդրեց, աղաչեց, պաղատեց, բարասիրտ այգեպանը չը-
լսեց, դուռը փակեց, գնաց: Պառավը դառն ու դատարկ եկավ տուն, տե-
սավ որդին աչքը դռանը դցած, [խրան] խաղող կանչելով մօրն է սպա-

¹² Բնագիրն ավարտելուց հետո էջի ներքևում գրել է. «(Մառային յուր տեղը գլխա-
տում է)»:

* Հաղաթաճայն սոխակ, այլաբանություն է՝ բանաստեղծություն:

¹ Նան՝ «կորան»:

առում: [Երբ որ տեսաւ] Տեսաւ մայրը եկաւ դատարկ, սրտի ուղեւիբը
 չի բերել, [հիւանդն] ավելի վատացաւ ու խաղող կանչելով էլ այն գի-
 շեր ավանդեց հողին: Անաւոտը բարիլուսին, աստժու <1 անընթ. >
 գահի դռները բացված ժամանակ, սգավոր [սպառաւ] մայրը ձեռները
 դնալի երկինք տարածեց ու այսպես կանչեց.

<I>

- Անսահման գլխած
 Արարիչ աստված,
 Որ շափ չես դրել արեւի լույսին,
 Ոչ փակ երկերի սլաքառ երեսին,
 5 Որ աշխարհքն անծայր, ծովերը անհուն,
 Այսբան այսրան բարոյթուն
 Ածել ես, լցրել, փռել անխնա,
 Որ ամեն մի շունչ ուտի, լիանա...
 [Գառլուր թո մարդկանց] լիբն այդու միջին
 10 Մի ողկույզ խաղող մերժում են խնդնին:
 Այս լիբն աշխարհքից իմ որդին դնաց
 [Շրթները ցամաք, լեզուն չորացած...]
 [Լսիր, տեր աստված, խնդ՛ մոր անեծքին]
 Թող տատասկ կտրի արքայի այգին,
 15 Մառը՝ թող մացառ, վարդը փուշ դառնա,
 Տերը «վա՛յ դրախտ» կանչելով մընա:

<II>

- Քեզ եմ բողբոսմ՝ որդիս առաջիս,
 Մի ճիթ դեղապետ շտվին խնդնիս:
 Այս լիբն աշխարհքից ես մեռաւ, դնաց,
 Աչքը դնալի դուրս, լեզուն ցամաքած...
 5 Ո՛վ խնդնի աստված, իմ ցաւին նայիր,
 Գու՛ էլ թո բարին նրանց խնայիր,
 Թող կարոտ մնան սրտի ուղածին,
 Ինչպես իմ որդուն կարոտ թողնային:

2 Բնագրային տարբերություններ

- առող 1 [Որդուս դիակը առջես դրած]
 2 [Ես բեզ եմ կանչում], արարիչ աստված
 9 [Դե նայիր ներքե տկար աղքատիս]
 10-ից հետո [Այանց դիր ցավիս, լսիր անեծքս]
 11 Այս լիբն աշխարհքից ես մեռաւ, գնաց
 16 Տերը «վա՛յ [այդի]» կանչելով մընա:

3 Բնագրային տարբերություններ

- առող 1 ա [Ես բեզ եմ հայտնում] որդիս առաջիս
 բ [Ետ առ նրանից, որ]
 գ [Լսիր զանգատս, ղիմն այդու միջին]
 2 Մի ողկույզ խաղող շտվին խնդնին
 2-ից հետո [Իմ նիվանդ որդին, ծաղիկ հասակում,
 Խաղող կանչելով մեռաւ իմ գրկում]:

Պառաւն անծերը վերջացրեց թե չէ, թագավորի դրախտանման այգին [դարձաւ] փոխվեց մի վայրենի մացառուտի, այգեպաններն էլ [դարձան] արջեր [ու սկսեցին] դարձան, ընկան մեջը⁴։

Սարսափած թագավորը [կանչեց] տեսաւ, որ յուր տերութեան վարդը շորացաւ, վշտից հիւանդացաւ։ Հաւաքեց իր երկրի բոլոր իմաստուններին, որ [գրին մտիկ անեն, մի հնար հանեն] բացատրեն, թե այս ինչ տեսիլք էր, որ աստված ցույց էր տալիս։ Իմաստունները գիր բաց արին ու պատմեցին, թե՛ թագավորն ապրած կենա, քո այգին մի [խեղճ] աղբատ կնոջ⁵ աննծրից է փուշ կտրել և նորից կկանաչի, [միայն այն ժամանակ] էլ այն այգին ու այն պտուղը կդառնա, երբ որ [բարիլուսին] նրա մեջ կանչի Հաղարան բյուբյուրը (Հաղարածայն սոխակը), որ երգում է հաւար տեսակ ձայներով ու եղանակներով [երգի հետ] և երգելիս բերանից վարդեր է թափում։

[Մերունի] Հիվանդ թագավորը յուր երեք որդուն կանչեց.

— Որդի՛ք,— ասաց,— [տեսնում եք, որ ձեր հոր] իմ միակ փառքն ու պարծանքը փուշ [է կտրել] դարձաւ, իմ թագավորութեան ամենաթանկ վարդը [փչացել է]։ Ես արդեն [ծերացել] ծեր եմ, հազիվ էի ոտքիս վրա կտնդնում, հիմա վշտից ծունկս էլ է կտրել, ես որտեղի՞ղ բերեմ Հաղարան բյուբյուրը (Հաղարածայն սոխակը)։ [Դուք] Երիտասարդ մարդիկ եք։ Նստեցեք ձեր նժույղները, դնացեք, [ման եկեք, գտեք Հաղ<արածայն> սոխակը] բերեք, որ [ծաղկեցնենք ու] էլ ետ կենդանացնենք ու նորոգենք մեր փուշ դառած [այգին] դրախտը։ Իսկ դու տանը մնա,— ասաց փոքրին, որի անունը թեև Շնորհք էր, բայց ոչ մի շնորհք չէր ցույց տալիս, ոչ կարողանում էր...

— Զէ՛,— ասաց Շնորհքն ու փախաւ եղբայրների հետ։— Հ<աղարան> բ<ւբյուր> սիրտս քաշում է դեպի այս ճամփեն։

Փոքրին.

— Ինչո՞ւ ես գալիս, ի՞նչ պետք է անես... Եվ այլն։— Մեղք ես, քո բանը չէ՞⁶։

4 ա [Շրքունքը ցամաք, լեզուն չորացած]

[Աշքը զուրկ ու կարոտ]

5—6 Կտրիւ, տեւ աստված, երանց բարիքը,

Ու չեմ հասկանում խեղճի կարիքը։

4 Նաև՝ «[դրախտանման այգին] փոխվեց, [դարձաւ մի վայրենի մացառուտ] աղ-նիվ-աղնիվ տեսակի պտղի ծառերը ցաք ու փուշ կտրեցին [խաղողի որթերը բաղնի նը-ման խճճվեցին]»։

5 Նաև՝ «պառավիշ»։

6 Լուսանցքում գրել է. «Ինչ քո բանն է, իսկի չես կարողանում մի հասարակ բան անել, ետ դարձիր, դեռ տուն»։

Վեր կացան թագավորի [տղերը] որդիքը ճանապարհ ընկան: Գրե-
նացին, գնացին, հասան մի տեղ, որ [երեք] ճանապարհը երեքի է բա-
ժանվում ու ճամփաբաժանում մի սիպտակամիրուք ծերունի նստած ձեռ-
քին մի կծիկ:

— Բարի օր,— ասում են,— պապի՛, այդ ի՞նչ ես անում?:
Թե՛

— Գիշեր-ցերեկ եմ կծկում աստծու հրամանով, որդի՛ք, գիշերը
կծկում եմ, ցերեկը պարզում:

— Հապա այս ի՞նչ ճանապարհներ են, [պապի] դու կգիտենաս, —
հարցրին տղերքը:

— Գիտեմ,— պատասխանեց ծերունին,— այս աջ կողմի լայն ու
հարթ ճանապարհով գնացողին ոչ մի [վտանգ ու դժվարություն] նեղու-
թյուն չի պատահիլ: Միջին ճանապարհով գնացողն էլ կարող է կամ ետ
գալ կամ չէ: Իսկ ձախ կողմի նեղ ու քարքարոտ ճանապարհը [գնացողը
ետ չի գալիս] շատ վտանգավոր ճանապարհ է, լիքը փորածն, ու ու
դժվարություններով [նրանով գնացողը էլ ետ չի գալիս] այս փից
[բռնողը] մինչև օրս ետ եկող չեմ տեսիլ:

— Դե՛, եկեք հրեքս էլ այս լայն ճանապարհով գնանք,— ասացին
մեծ ու միջնակ եղբայրները:

— Չէ՛,— հակառակեց փոքր եղբայրը, որի անունը Շնորհք էր:
[Դուք այդ] Ամեն մեկս մի ճանապարհով կգնանք: Ահա ես բռնում եմ
այս նեղ ու վտանգավոր ճանապարհը,— ասաց Շնորհքն ու ճանա-
պարհ ընկավ:

Մերը Շնորհքի անձնվիրությունն ու համարձակությունը հավանելով
օրհնում է նրան (օրհնանք ոտանավոր).

Ո՛վ [խիզախ պատանի] սիրուն պատանի,
Դու որ ընտրեցիր այդ դժվար ճամփեն,
Որ չի կոխել դեռ ոտքը մահկանցվի,
Որի ճամփին հոգիներ կան, սով ու անդունդներ,
Գնա՛, բեղ զոբավիդ օրհնանքը ծերիսմ:

[Ճանապարհին հաղար ու մի փորձանքներ հանդիպեցին Շնորհքին,
յոթը դիւանի վիշապներ ու... դեքեր կտրեցին [ճանապարհը] առաջը,
բայց նա բոլորին էլ հաղթեց, անցավ կտրմիր աշխարհքը, որ երկիրն էլ
էր կտրմիր, հողն էլ, ջուրն էլ, բույսն էլ: Անցավ սև աշխարհքը, որ երկիրն

7 Լուսանցքում գրել է. «Երեքն էլ դանդաղան կերպ են ողջունում. փոքրը լավ]»:

8 Լուսանցքում գրել է նաև՝ «Մերը տեսնելով փոքրի անձնվիր քաջությունը, [վեհ] որ դու այդքան անձնվիր ես? Խորհուրդ է տալիս գնալ, ջրից կանչել Պեղասին (կամ ինքնաքերաբար)»:

էլ էր սեւ, հողն էլ, ջուրն էլ, բույսն էլ: Անցաւ սպիտակ աշխարհքը, ուր ամեն բան սպիտակ էր: Վերջապէս առաջն եկաւ մի հսկայական ծառ: Այստեղ նա մի նոր տեսիլք տեսաւ: Մի ահագին [զարհուրելի] վիշապ փաթաթուի էր ծառի բնին, ուղում էր բարձրանալ վերեւ, իսկ վերեւ անմեղ, անփետուր թռչունի ձագերը զարհուրած ճլճւում էին: Շնորհքի աղնիւ սիրտը կսկիծով [լցվեց] ու զայրույթով [լցվեց], [մի՞թե կար] թեկ [այս] սարսափելի է այս վիշապը, բայց մի՞թե կարելի է թողնել, որ [նա] ուտի այն անմեղ, անօդական, անփետուր ձագերին, մտածեց առաքինի երեսասարգը և սուրը հանեց, հարձակւեց: Կտոր-կտոր արաւ դածան վիշապին, կուտեց ծառի տակ ու ինքը հողնած պառկեց, որ մի քիչ քնի: Հանկարծ ֆշշոցն աշխարհքը բռնեց, անդունդները որոտացին, սաստիկ հողմ վեր կացաւ: Այդ [կապույտ] Զմրուտ դուշն էր, գալիս էր ձագերի մոտ: Նա ամեն տարի ձագ էր հանում այն բարձր ծառի վրա, բայց վիշապը գալիս էր, ուտում նրա ձագերը, և նա կարոտ էր մնում, որ մի անգամ հասցնի ու թոցնի կամ գոնն աչքով տեսնի իր թշնամուն: Այս անգամ հեռվից նկատեց, որ մի սև բռն մեկնված է ծառի տակին: Ծվաց ու վրա տվեց, որ ծվիկ-ծվիկ անի քնած [թագավորի] Շնորհքին: Ճուտերը [վերեկից] բնից ծվծվոցն բնկան, թե՛ [ա՛յ մեր] դրան վնաս չտաս, ա՛յ մեր, դա մեր փրկիչն է, նայիք այն կողմը, այն վիշապն ուղում էր մեղ ուտել, դա սպանեց ու այնտեղ թափեց: Զմրուտ դուշի թեքի ֆշշոցից [ու բարձրացած հողմից] ու ծղրտոցից [ձայնից] վեր թռաւ Շնորհքը: [Նայեց] Վեր նայեց, տեսաւ [յուր վրա] Զմրուտ դուշի կապույտ թեքը յուր զլխի վերեւ փռված, տարածված երկնքի երեսովը մին, ու սարսափեց:

— Մի՛ վախենար, քաջ տղա,— ձայն տվեց Զմրուտ դուշը,— դու իմ անմեր-անօդական ճուտերին տղատել ևս այս դարշիւի վիշապից, այս սուհետեւ էլ իմ ճուտերին [համար] վտանգ չկա: Ես քո այսբան լավությունն ինձ վրա չեմ թողնիլ: Աստ տեսնեմ, ի՞նչ կուզես ինձանից, որ քեզ տամ: Շնորհքը թե՛ ևս ինքս թագավորի տղա եմ, ոչ մի բանի կարոտություն չունեմ, միայն այսպէս մի այգի շինեցինք ու աշխատանքներս փուշ դարձաւ: Հիմի Հաղարածայն սոխակին եմ ման գալիս, տանեմ [այգու] մացառուտի մեջ բարիլուտին երգի, որ նորից ծաղկի, կանաչի ու դառնա էլ այն դրախտը:

— Դժվար բան է խնդրածդ,— պատասխանեց Զմրուտ դուշը,— [միայն ինձ այն տեսակ լավություն ևս արել որ] միայն քո արած լավությունը շատ է ու ևս էլ անկարելի է, որ ինձ հասած լավությունը ետ չվճարեմ, արի թեա:

Ասաւ Զմրուտ դուշն ու Շնորհքին թե՛ն առաւ, ծվաց, թռաւ, ելաւ

երկնքի երեսը: Գնաց, գնաց վայր իջավ սե ծովի ափին ու ձայն տվեց.—
Ձու՛կն ասպեր: Ջրերն ալեկոծվեցին ու ծովը ճոթեկում Ձուկն եկավ, թե՛
այդ ի՞նչ է Ձմրուտ քույրիկ, [ուզում ես դրան] հափշտակե՞մ...

— Ձե՛, սրա լավությունը [ինձ է] հասել է ինձ,— պատասխանեց
Ձմրուտ դուռը,— սրան պետք է տանես, հանձնես Աժդըհին ու ասես.
որ սա Հաղարածայն սոխակին է ման գալիս, Ձմր<ուտ> քույրիկն
ուղարկել է, որ նա տեղն ու պատմությունը սրան հայտնես:

Ձուկը բերանն առավ Շնորհքին, տարավ, [անց կացրեց] հասցրեց
ծովի [ափը] մյուս կողմը, [կանչեց Աժդըհ] որտեղ նստած էր մռայլ
ու խոժոռ Աժդըհան: Աժդըհան Շնորհքին տեսավ թե չէ, աղաղակեց.—
Հը՛, Ձուկն ասպեր, այդ ի՞նչ է, հափշտակե՞մ... [դրան]

— Ձե՛, — պատասխանեց Ձուկը, — Ձմր<ուտ> քույրիկն է ուղար-
կել, [սրան] սրա լավությունը նրան է հասել: Սրան պետք է տանես քո
սահմանն անց կացնես, Հաղարածայն սոխակի տեղն ու պատմությունն
անես, որ գնա, գտնի:

Աժդըհան ուսն առավ Շնորհքին, տարավ ապահով անց կացրեց
չուր տերության սահմանը, [ու] մի տեղ վայր բերեց ու այսպես արավ
Հաղ<արածայն> սոխակի տեղն ու պատմությունը⁹:

— Այսուհետև Հաղարածայն սոխակի տիրոջ տերության սահմանն է
սկսվում: Կզնաս, առաջը [կզա] մի գետ կզա: Հաղարածայն սոխակի
տերը նրա ջուրը դարձրել է աղի-լեղի, բայց դու որ խմես, պետք է բա-
ցականչես՝ ա՛խ, ինչ անմահական ջուր է: Գետը որ անցնես, կբացվի
մի [դաշտ լիքը] տարածություն: Հ<աղարան> բ<լբուխ> տերը
նրան լցրել է փուշով ու տատասկով: Դու պետք է փուշը պոկես, հոտ
քաշես ու ասես՝ ա՛խ, ինչ անուշ հոտ է, դրախտի ծաղիկն է [սա] իսկը:
[Այն] Այդ էլ որ անցար, [այնուհետև դու կտեսնես ու] [քո աշ-
քին] աչքիդ կերևա Հաղարածայն սոխակի տիրոջ ապարանքը: Այն ժա-
մանակ [քո առաջը] առաջը [դուրս կզան] խեղկատակներ դուրս կզան:
Այն ծաղրածությունները, այն խաղերը կանեն, որ հարչուր տարվան
մեռելն էլ կծիծաղի, բայց դու չպետք է ծիծաղես, եթե ծիծաղեցիր, իմա-
նաս, որ [քո վերջին օրն է՝] կորած ես] քեզ կհաղթեն ու կոչնչացնեն¹⁰:
Կհասնեն ապարանքի առաջը: [Այնտեղ դռների] Այս ու այն կողմը կը-
տեսնես կապած խոյն ու առյուծը: Առյուծի առջևը խոտ է ածած, ոչխա-
րի առջևը միս է դրած: Միսը կվերցնես առյուծի առաջը կզնես, խոտը

9 Բնագրում «Ճանապարհին հաղար ու մի»... բառերով սկսվող պարբերությունից
մինչև այստեղ ջնջված է:

10 Լուսանցքում գրել է նաև՝ «Քեզ կծաղրեն, կհեգնեն, դու ուշը չպետք է դաժնես,
թե չէ կհաղթվես ու...»:

ոչխարի, ու կանցնես: Կմոտենաս զոներին, կտեսնես զուան մի փեղկը փակ է, մյուսը բաց: Բաց դուռը կփակես, փակը կբանաս ու կանցնես: Կերև ասպարանքում, [բնած է Հաղարածայն բյուլբյուլի՝ սոխակի տերը, իսկ նրա զլիւսվերերը] սոսկի վանդակի մեջ երգում է Հաղարածայն սոխակը: Նրա երգի հետ մշտադալար վարդի [բուրմունք է տարածվում] փունջեր է թափում բերանից և վարդերի [այն] անուշ բուրմունքից ու երգով արբեցած յուր լուսեղեն անկողնում բնած է [սոխակի տերը, որ մի գեղեցիկ աղջիկ է]: Նրա հրաշագեղ տիրուհին: Սոխակը կվերցնես ու դուրս կգաս, միայն [լավ հիշիր այս մեկը] լավ [հիշիր] իմացիր ու միշտ միտքդ սլահիր, [որ եթե ակնդ] աղջկան ձեռք [սովոր] չտաս, [կամ մի բան արիր դարձյալ] թե չէ կորած ես [քո վերջին օրն է] [էլ ոչինչ] պետք է ոչնչանաս]: [Երբ որ] Դուրս դաս թե չէ, ծառ, քար, հող-ջուր հոտիցդ ձայն կտան՝ տարա՛վ, տարա՛վ, հողածինը տարա՛վ: Դու հոտ [չնայես] չպետք է նայես: Թե չէ դարձյալ քո [վերջին] մահն է:

Շնորհքը [սեց] Աժդհի¹¹ խրատով [շնորհակալություն արա՛վ ու] առաջ գնաց:

[Ինչպես Աժդհահան պատվիրել էր, այնպես էլ արավ Շնորհքը, անցավ բոլոր փորձանքներից]: Անցավ լեզի գետը, անցավ տատասկի անտառը, անցավ խեղկատակների միջից, առյուծի ու ոչխարի ուտելիքները տվեց իրանց, փակ դռները բաց արավ, բաց... [հասավ լուսեղեն, անձնագործ ապարանքին]: Լուսեղեն ապարանքը մտավ: [Ներս մտավ, ինչ տեսավ] Ոսկեղեն վանդակում գեղեցիկում էր Հաղարածայն սոխակը հաղար խաղով ու կլկլոցով, բերանից վարդ էր թափում և նրա [քաղցր] դալալակներով ու վարդի բուրմունքով իր [լուսեղեն] անկողնում բնած էր տերը՝ մի հրաշագեղ, աննման աղջիկ: Երջանկության բուրմունքով լցրել էին ապարանքը: Հաղ<արածայն> սոխակի [երկնատուր] թուլակախ [երգերի ուժ] ձայնից ու աղջկա երգնային գեղեցկության հրապուրանքից Շնորհքը [զլուխը պտավեց] ինքն իրան մոռացավ: Մոտեցավ աղջկանը: Տեսավ վերմակը հո է ձգել կրծքից, [ստինքը հանդարտ հինում է, իջնում] դուրս է հանել մերկ հոլանի բազուկները, [ինչպես լուսագեղ պատկերը ծփուն ջրերում մերկ հոլանի բազուկները և գերբնական] կուսական մարմինը շնչում է [աստվածային] գերբնական գեղեցկությամբ ու [զրախտային բուրմունքով կուսական] թարմությամբ: Սիրտը ճմլվեց, չդիմացավ, զլուխը խոնարհեց և համբուրեց, և համբույրի հետքը դրոշմված մնաց քնքուշ թշի վրա [այնքան քնքուշ էր]:¹²

11 Բնագրում չնշել է «Աժդհի» և փոխարինը դրել է «Քամի ձիու»:

12 Բնագրում կա նաև՝ «Նա դաղթաղվեց սրտի անուշ դողով»: [Անհուն ճմլվեց նրա զգայուն սիրտը, երկտասարդ արյունը հոաց և նա դաթակաղվեց: Դողալով բարձ-

Հանկարծ միտն ընկավ Ածղըհի խրատը, թե ձեռք չտաս այն աղջկանը, թե չէ կհաղթվես ու կկորչես: [Ապա թե] Վեր առավ Հաղ<արած>այն> սոխակը, դուրս եկավ ապարանքից: [Դարձյալ] Առաջն եկան խնդկատակները, հող-ջուր սկսեցին աղաղակել՝ տարա՛վ, տարա՛վ, հողածինը տարա՛վ... Շնորհքը ետ չնայեց, սիրտը սևացրեց անցավ այդ փորձանքների միջից: [Վրա հասավ քամի ձին]:

[Հասավ լեզի դետին, քամի ձիու սանձը թրջեց և թրջելուն պես] Քամի ձին հայտնվեց: [Իսկույն] Առավ, թռցրեց Շնորհքին: [Տարավ վեր բերեց] Մեկ էլ աչքը բաց արավ, տեսավ իր հոր թագավորության սահմանում [մեջը]: Այստեղ Շնորհքը [մտածեց] կանգնեց, միտք արավ, թե՛ հիմի եթե ես մենակ գնամ, [հիմի] կասեն Հաղարան բ<լբուլը> գտել է, գոռոզացել, եղբայրներին թողել է օտար երկրներում ման գալով, ինքը վեր կացել, մենակ եկել: Գնաց եղբայրներին որոնելու: Ման եկավ ման, մեկին մի քաղաքում գտավ խորտկարարի խանութում ծառայելիս, մյուսին մի ուրիշ քաղաքում մրգավաճառի մոտ: Պատմեց իր գլխի անցքն, [հայտնեց] ցույց տվեց Հաղ<արան> բ<լբուլը>, ու երեքը միասին ճանապարհ ընկան: Ծանապարհին Շնորհքը ասաց, որ դեռ հաց չի կերել, մոռացել է, այժմ սաստիկ քաղց է զգում և խնդրեց եղբայրներին, որ հաց տան իրան:

— Դե Հաղ<արան> բ<լբուլը> մեղ տուր, հաց տանք,— առաջարկեցին եղբայրները:

— Ահա ձեզ Հաղ<արան> բ<լբուլը>, — ասաց Շնորհքը, — մի՞թե մեկ չէ, թե դուք տարած, թե՛ ես [միայն թե մեր չորացած ալգին կրկին դալարի]: Եղբայրները Հաղ<արան> բ<լբուլը> առան ու մի աղի հաց տվին Շնորհքին: Հացն ուտելուց հետո նա սկսեց ծարավից պապակել:

— Ահա այստեղ, ճանապարհին ջրհոր կա, եկ գնանք այնտեղից ջուր հանենք, խմիր,— ասացին եղբայրները ու Շնորհքին տարան մի խոր ջրհորի մոտ:

— Այժմ ո՞վ պետք է իջնի,— տարակուսելով ասաց մեծ եղբայրը:— Ես ոչ ծարավ եմ, ոչ կիչնեմ:

— Ես էլ չեմ կարող,— ասաց մյուսը:

— Ես կերթամ,— ասաց Շնորհքը,— ջուր կհանեմ ինձ համար էլ, ձեզ համար էլ: Միայն դուք թոկի ծայրը բռնեցեք:

— Լա՛վ, մենք ծայրը կպահենք,— ասացին եղբայրները ու Շնորհք-

րացրեց վերմակի ծայրը... [Անուամենայնիվ...] [Երիտասարդ սիրտն էլ չդիմացավ, զուլան իրան-իրան խոնարհվեց, մի անգամ համբուրեց քնած աղջկանը]: [Բայց այնքան քնուշ էր...]»:

քին [կախեցին ջրհորի մեջ] կախ արին ջրհորը: Հենց իջավ թև չէ, թողը կտրեցին [թողին ջրհորի մեջ, էլ ահանջ չդրին նրա անդունդից լսվող պաղատանքին]: Հաղարան բ<լբուլը> առան, ճանապարհ ընկան¹³: Շնորհքին թողին ջրհորի մեջ, ին թող չգա [չպարծենա] պարծենա, որ ինքն է գտել Հ<աղարան> բ<լբուլը>, իսկ մենք խորտկարար ու մրգավաճառ էինք:

Լուր տվին թագավորին, թև որդիբդ Հաղ<արան> բ<լբուլը> բերում են: Թագավորը մեծ հանդեսով եկավ որդոց առաջը, շատ ուրախացավ Հաղ<արան> բյուլբյուլի համար, բայց [երբ իմացավ] փոքր որդու կորուստը երբ իմացավ, սաստիկ տխրեց: Ճշմարիտ է, որդիների մեջ ամենից [անպետքն էր] անշնորհքն էր համարված նա, բայց ազնիվ սիրտ ուներ ու բնավորություն, վերջապես ծնողական սիրտը [այդ] խարույկուն չի դնում սիրտ ու վշտի ժամանակ: Նվաճյալները ասացին, որ [նրան] իրանց տերությունն սահմանից դուրս գնալու օրից [նրան չեն տեսել] նրանից լուր չունեն:

Երբին մեծ հանդեսով ու ծեսով Հ<աղարան> բ<լբուլը> ոսկի վանդակով կախ արին շորացած աչյուս, բայց ոչ թռչունը երգեց, ոչ այգին կանաչեց: Նկան, հավաքվեցին երկրի իմաստունները, ոչինչ չհասկացան [ասացին այս թռչունին տեր էլ կա]: Այն ժամանակ կրկին երևույթ եղավ անծանոթ ծերունին, ասաց.— Մինչև տերն էլ չբերեք, սա չի երգիլ, ասաց ու դարձյալ անբերույթացավ: Որտեղ կլինի սրա տերը, բրտեղ չի լինիլ: Իհարկե, ով որ թռչունը բերել է, տիրոջ տեղն էլ նա կիմանա: Հարցրին թագավորի որդիներին: Նրանք թե՛ մի անտառում ոսկի վանդակով կախ արած էր, վեր կալանք բերէ՞նք: [Մնաց այդին չոր, աշխարհքը տարակուսած]:

Ջարթնեց Հ<աղարան> բ<լբուլի> տերը, [նայեց] տեսավ վերմակը [շարժած] ետ քաշած, նայեց հայելուն, տեսավ թշին համբույրի հետքը, նայեց [սլատին] վանդակին, տեսավ Հաղ<արան> բ<լբուլը> չկա:

— Դռնե՛ր,— ծղրուաց,— Հաղ<արան> բ<լբուլը> տարան, ինչո՞ւ չբռնեցիր:

Դռները թե՛ [օրհնվի նրա ճամփեն] աստված նրա հետ, այսբան տարի փակ էինք, բաց արավ, բաց էինք փակեց, ինչո՞ւ բռնեինք:

¹³ Խուսանցում դրել է. «Հացի համար մի աչքն են հանում, ջրի համար մյուսն՝ նա կույր նստած է աղբյուրի մոտ և ահա թրթռալով ծառին նստում են երկու աղավնի՝ անմեղուկյան ողինքը, որոնք մարդկանց նախանձից հալածված ու խոցված թափառում են: (Ներողամտաբար են խոսում <1 անընթ. > մասին):

(Արդյոք կուրացնիլ չի՞ նշանակիլ նրա միտքը խառնել, պարզ հողին պղտորել, որ երբ ներում է՝ լուսավորում է):»:

— Առյուճ,— ասաց,— Հաղ<արան> բ<լբուլը> տարան, ինչո՞ւ
[թողիք] ճամփա տվիր:

Առյուծը թե՛ [աստված նրա հետ] օրհնվի նրա ճամփեն, այսքան
տարի [աչքս մսի վրա էր] առաջս դու խոտ էիր ածել, միսն աչքիս առաջ
դրել: [Ես խոտ ուտո՞ղ էի] Նա միսն ինձ տվեց, խոտը վեր կալավ, ինչ-
պե՞ս չի ճամփա տալի:

— Ղո՞ւշ,— ասաց,— Հաղ<արան> բ<լբուլը> տարան, ինչո՞ւ
թողիր:

Թե՛ ես միս ուտո՞ղ էի, որ դու այսքան տարի առաջս միս էիր դրել:
Նա հաղիվ միսն առաջիցս վեր կալավ, խոտ տվեց, ինչպե՞ս չը-
թողնիր:

— Ա՛յ խեղդատակներ,— ասաց,— [դուք] ձեզ պահապան եմ դը-
րել, որ Հ<աղարան> բ<լբուլը> հողածինները [չտանեն] չհափըշ-
տակեն, ինչպե՞ս տարան ձեր միջից:

Թե՛ մենք ինչ անենք, [մենք գետնի երեսին, նա երկնքումը, մեր
ծաղրը հողածինների համար էր, չաղցեց նրա սրտին, առավ գնաց] մեր
վրա մինչև անգամ չնայեց:

Վերադարձավ աղջիկը տխուր-տրտում, մուլ-մշկուլ նստեց յուր
[աղամանդե] անձեռակերտ ապարանքում, [առանց սոխակի] ղրկված
սոխակից, [բուրմոսներից] երգից, բուրմոսներից:

Այսպես՝ աղջիկը տխուր, սոխակը լուռ, այգին [չորացած] փուշ
կտրած, մարդիկ արջ դառած, թաղավորը հիվանդ, [ու տարակուսած]
Շնորհքն էլ [ջբհեբում] հորում: Բայց ի՞նչ եղավ Շնորհքը [ջբհորում]
հորում: Հորն ընկավ, տեսավ ի՞նչ հոր, մի ահագին խավարտչին ան-
դունդ: [Մեջը] Մուրթված [ման էր գալիս] առաջ էր գնում, [մեկ էլ տի-
սավ] հանկարծ երկու աղջիկ եկան: Մեկը հրաշալի գեղեցիկ, մյուսը մի
[տձե] սև, ատելի [տղեղ] արաբ: Եկան թե չէ, ասացին.— Վա՛յ, խեղճ
տղա, որտեղի՞ց ընկար դու այստեղ: Այստեղ իջնող շատ ենք տեսել, դը-
նացող չէ: Հիմի որտեղ որ է, դեք կգա, քեզ կուտի:

Հենց այս խոսքում ֆշաղցնելով դեն [եկավ] երևաց: Հեռվից տղին
տեսավ թե չէ, [հրճվեց] ձայն տվեց.— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, այսօրվան
կերակուրս էլ եկավ: Բայց հենց որ մոտեցավ, Շնորհքի շենք ու շնորհքին
մոտիկ արավ, ասավ.— Ա՛յ տղա, դու [շատ լավ տղա ես երևում] մինչև
այսօրվա իմ տեսածներից չես երևում, քեզ մի [հարց կտամ] բան կը-
հաբքենեմ, թե զեար, աղատ ես, թե չգտար, պետք է ուտեմ: Թե՛ հարց-
րու:

— Սրանցից ո՞րն է գեղեցիկ,— հարցրեց դեք՝ ցույց տալով գեղե-
ցիկ ու ագեղ աղջիկների վրա:

— Որին [քո] սիրտը սիրի, նա,— պատասխանեց Շնորհքը:

— Ապրե՛ս, դուստր,— ասաց զեր և Շնորհքին ուսն առավ, դուրս հանեց խաւար վերապից:

Շնորհքը [որ] լույս աշխարհ դուրս եկավ, ճամփա ընկավ զեպի հոր թաղավորությունը: Եկավ, այնտեղ հասավ, որ Հ<աղարան> բ<լբուլը> լուռ կախած է շոր պարտեղում, հայրը հիվանդ, աշխարհքը հավարված [տարակուսած] եղբայրների զխիւն, իսկ եղբայրները պատմում են, թե ինչպես մի անառուում դտան Հ<աղարան> բ<լբուլը>: Հայրը, երբ փոքր տղին տեսավ, վրան բարկացավ, թե բեղ այսքան ասացինք քո բանը չի, դու մի գնալ, վեր կացար գնացիր, որտե՞ղ էիր մինչև հիմա: Շնորհքը պատմեց զխի եկածը, [ու] բոլորը զարմացան:

— Ո՛չ, անկարելի է, որ քեզ նման մի անշնորհք տղա, որ մինչև անգամ <1 անընթ.> բաներ [չէիր] չես կարողանում անել [այս տեսակ հունար բանեցնեիր] Հաղ<արան> բյուլ<բյուլը> բերեր: Եթե այդպես է, գնա սրա տիրոջն էլ բեր, այն ժամանակ կտեսնենք, որ դու [իրավ ես] ճշմարիտ ես եղել [սոխակն էլ կերգի, այգին էլ կծաղկի, հայրդ էլ կառողջանա]:

Շնորհքը դեռ ճամփի փոշին [իրանից] վրիցը թափ չտված, դարձյալ մնաս բարով ասաց յուր հայրենիքին ու ճանապարհ ընկավ [զեպի Հ<աղարան> բ<լբուլի> տիրոջ տնրությունը]: Քամի ձիու բանձը ջրում թրջեց, իսկույն քամի ձին հայտնվեց: [Շնորհքը զխի եղածը պատմեց] Զիւռ ճակատը համբուրեց, [Շնորհքը] ական թոթափել հեծավ ու թռավ զեպի Հ<աղարան> բ<լբուլի> տիր<ոջ> սահմանները:

Գնաց, տեսավ Հ<աղարան> բ<լբուլի> տիրուհին տխուր-տըրտում նստած յուր ապարանքում:

— Դո՛ւ տարար Հ<աղարան> բ<լբուլը>, հողածի՛ն,— հարցարավ աղջիկը:

— Այո՛, սիրուն [անուշ] աղջիկ, ես տարա,— պատ<ասխանեց> Շնորհքը:

— Մինչև այսօր դեռ ոչ մի հողեղեն չի կարողացել իմ տնրության սահմանը [անցնել] հասնել,— [դու ինչպե՞ս եկար, այստեղ հասար կամ ինչպե՞ս տարար] ասաց աղջիկը,— զեբր կան [մինչև այստեղ] ճանապարհին, անտակ անդունդներ կան մինչև այստեղ, երկնահաս լեռներ կան ճան<ապարհը> կտրած, փշալի անապատ, աղի-լեղի գետ է կտրում, ածղահաներ են հսկում իմ դռներին, խեղկատակներ են կանգնած իմ ապարանքի մուտքին, [փշալի անապատ] հող ու ջուր, քար ու բույս պահապան էին դրված Հ<աղարան> բ<լբուլին>, դու ինչպե՞ս եկար, [հասար] մտար այստեղ ու Հ<աղարան> բ<լբուլը> հափըշտակեցիր, պատմիր տեսնեմ:

Շնորհքը պատմեց, թե՛ [ինչպես] ճամփին պատահեց սև դեին,

հաղթեց ու աղատեց ծովերի թագավորի աղջկանը, Քամու ձիու վրա անցավ անդունդներն ու սարերը, [ներա խորհրդով հաղթեց խեղկատ <ակներին>, [ապարանքի դուռը] անցավ փշալի անապատներն ու լեզի գետը, [հաղթեց] անցավ ասպարանքի դռանը կանգնած ահավոր պահապանների միջից, [Հ<աղարան> բ<լբուլը> տարավ] դևի ուժին հաղթեց:

— [Ահա] Անդունդներն ու երկնահաս լեռները [արհամիրքներին] [Էբմացա] զվարճությամբ անցա, փշալի [անապատի զժվարույթյանը զիմացա] անապատը [չնկատեցի] եղեմական պարտեզ թվաց ինձ, լեզի գետի [զարնույթյանը զիմացա] դառնությունը չզգացի, խեղկատակների ծաղրին, ամուսնանքի ահին, առյուծի սարսափին, բոլորին զիմացա, բոլորին հաղթեցի, միայն քո [երկնային] գերբնական գեղեցկության հրապուրանքին չզիմացա, միայն [քո գեղեցկությունից] քեզանից հաղթվեցի, [և Քամի ձիու պատվերը մոռացա և մի համբույր տարա, Հ<աղարան> բ<լբուլի> հետ] մի համբույր տարա քո քնքուշ թուշերից և այժմ էլ ահա եկել եմ քեզ մոտ [ահա թող վկա լինի քնքուշ երեսիդ մնացած համբույրի հետքը]: Սրան թող ապացույց լինի այն համբույրի հետքը, որ դեռ մնում է քնքուշ երեսիդ: Այժմ էլ ահա քեզ մոտ եմ եկել կրկին, առանց քեզ չի խոսում Հ<աղարան> բ<լբուլը>, տատասկ է մնում այգին, միջի մարդիկը՝ արջեր:

— Կսիր անուշ¹⁴ տղա,— ասաց աղջիկը,— որքան ինձ դուր է գալիս քո ալնիւլ շնորհքը, առավել ևս իմ սիրտը գրավեց քո պատմությունը: Դու կարողացար այդ բոլորի միջից անցնել, դու կարողացար սպանել սև դևին, որ ամբողջ աշխարհքն ապականել էր, միայն դու երբ որ Հաղ<արան> բ<լբուլը> տարար, ես էլ քոնն եմ ու քոնը: Բայց զբռանից առաջ դեռ իմ խնդիրքը պետք է կատարես: Դու, որ կարողացար այդ բոլոր արդելքների միջով ներս թափանցել կախարդական աշխարհքը, դու կարող ես մարդու [սիրտն էլ] սրտի զաղտնարանն էլ ներս թափանցել¹⁵, Պետք է դնաս ինձ համար բերես Սինամ թագավորի զաղտնիքը: [Իմանաս, թե Վարդը Սինամին ի՞նչ արավ, Սինամը Վարդին ի՞նչ արավ: Այս էլ որ բերես, ես քոնը կլինեմ, այնուհետև Հ<աղարան> բ<լբուլն> էլ կխոսի, փուշ դառած այգին [կրկին] առաջվան դրախտը

14 Նահ՝ «աննման»:

15 Նահ՝ «Դու, որ [կարողացար այս բոլորի միջից անցնել] անցար այս անհաղթելի զժվարությունների միջից (կարողացար սև դևին սպանել, որ ամբողջ աշխարհքն ապականել էր, միայն իմ կախարդանքի երկյուղից չէր այստեղ գալիս), դու կարող ես այս էլ անել»:

կղառնա, [հիվանդ հայրդ] [արջ դարձած] արջերը մարդիկ կղառնան, հիվանդ հայրդ էլ կտոռոզանա ու կերիտասարդանա: [Դե գնաս բարով] [ես այստեղ, այսպես նստած քեզ սպասում եմ]: Գնա՛, այս էլ բեր, [ու գնանք] այնուհետև ես [էլ] քոնն եմ, արի, [ինձ էլ տար, գնանք միասին] տար:

[Վեր կացավ Շնորհքը, ճանապարհ ընկավ դեպի Սինամ թաղավորի տերությունը, նրա գաղանիրը բերելու]:

Խոր գիշեր էր, երբ Շնորհքը հասավ հոր աշխարհքը: Կուսողեմին Հաղ<արան> ք<լբուլը> կանչեց: Մարդիկ զարթնեցին: Թագավորը զարթնեց, տեսավ արշալույսը բացվել է և էլ առաջվան դրախտը ավելի գեղեցիկ, արջերը մարդիկ, ավելի մաքուր ու անարատ [և արշալույս]¹⁶:

12 Թագավոր իր լալեն կառնի, խաս բաղչեն կիջնի զբոսնելու: Երեք բուր կգան բանջար քաղելու: Խալին—որ զորքը վրեն նստի, կեսն էլ մնա դատարկ: Ղաղանը: Տղա-աղջիկ, ոսկեզանգուր՝ արեւ-լուսին: Երկուսը շեն կատարում: Մյուսը ծնում է արեւ-լուսին: Ամուսինը կռվի է շնացել: Ծնունդին բույրերը փոխում են, շան թուլեր են դնում տեղը: Կուրը տանում են ամուսնուն: Ասում է՝ ժամի դռներ կանգնեցրեք, թող ամենքը թքեն: Երեսները չուրն են գցում: Դեմ են բնկնում ջաղացալանի նովում: Ջաղացալանից վաճառականն է առնում: Վաճառ<ական> էլ ուզում է ուրիշ մարդու ծախի:

Երեսներն իմանում են, ձի են նստում, փախչում: Մի անտառում պարում են, անտառի բերանում իրենց հոր պալատն է: Հերը ամեն շաբաթ գալիս է անտառում ժամանակ անցկացնում, էդ տղեն էլ գալիս է պատահում:

Թագավորը սիրում է, ասում է՝ որ միշտ գա, ամեն շաբաթ իր հետ ժամանակ անցկացնի, քրոջ համար էլ բան է տալիս: Քույրերը (հորից) իմանում են: Պառավին զրկում են, որ բուր ու խապեր իրարից անի: Գալիս է: <2 անընթ.> Անտեր պառավ եմ, ձեզ ծառայություն կանեմ: Մենք միջոց չունենք, որս ենք անում, ապրում: Բան չկա, էն միսը, որ դուք ուտում եք, ոսկորներն էլ ես կկրծեմ, կապրեմ: Մնում է: Ախպերը համաձայնում է, քրոջը թե՛ մեղր է, բայց ասում է՝ դրանից մեզ վնաս կգա: Պառավը աղջկանը համոզում է թե՛ Դոմանլի դադում հաղարինի բլբուլներ կան (հաղարին աղջիկ է, բլբուլներ էլ նրա բլբուլներ):

16 Բնագրի լուսանցքներում կան նաև՝ «Մարդը գլուխն երկներում, ոտները գետնում», «Օրկառ մարդը գլուխն երկներում, ոտներն երկրի մեջ», «Մուքն աշխարհք ու Զմրետ գուշը»:

[Ախպորը] Որ [գա] ախպերը բերի, առավոտից երգեն: Թե երեսուն տարեկան ես, կդառնաս 15 ու քեզ ծերություն չի լինիլ: Գնում է: Օխտը դեի մերը ծծերն ուսերով զցած ննջում է, Բիթը ու գետին առնում է, զարթնում է: Տղեն ետեից գնում է, ծծերը բերանն առնում՝ ես էլ քու տղեն եմ: Լավ, ասում է, դու էլ իմ տղեն եղար: Ի՞նչ ես ուզում: Պատմում է: Նա էլ որդոցն ասում է՝ նա էլ իմ զավակն եղավ, ձեզնից մեծը: Խրատում են: Գնում է մի ծերի պատահում: Ծերը խրատ է տալիս, թե՛ Դումանլի դաղում քնած է: Երկու առյուծ հսկում են, դմակ կզցես առաջը, ներս կմտնես, հաղարեն քնած է, գլխի վերեը բլբուլները կերգեն, մատանին կհանես, իսկույն երկու արաբ դուրս կգան: Կասես սրան փոխադրեցեր իմ քյոշքը*: Կփոխադրեն: Երկու դմակով էլ դուրս կգաս, հող ու քար, սար ու ձոր կբոռան՝ հողածինը տարավ հրեղենին: Ականջ չանես... և այլն:

Բերում է, քույրը դառնում է 15 տ<արեկան>: Թագ<ավորը> հայտնվում է: Հրավիրում է, արսբներին հրամայում է, սեղան են բաց անում և իրենց գլխին եկածը սեղանի վրա իբրև հեքիաթ պատմում է:

Կսկսի.

— Թագավոր, էս հեքիաթը քեզ դո՞ւր կգա:

— Հա՛, լավ հեքիաթ է, մի քիչ էլ:

Լալեն էլ, թե.

— Հա՛, վալահ, էդ էլ լավ էր:

Որ հասնում է պառավին, պառավն ուզում է փախչի, Թագավոր<ը> չի թողնում, սպասիր, դու էլ լսիր:

Թագավոր<ի> տղեն հիմի դառնում է իր պալատը թե՛ մինչև հիմի ախպրի վրա ենք, հիմի գնանք մեր տուն: Ճամբին դե: Բաղնիքի դռանը կանգնած է մերը (որին չի ճանաչում), [Հաղարեն ասում է՝ էն կինը] ամենքն էլ թքում են, անցնում: Հաղարեն ասում է՝ ա՛յ տղա, էս քու մերն է, երկու փունջ վարդն առ, տար դիր մինը գլխին, [վերև] մյուսը ոտների տակ: Ետ է ընկնում, որ էսպես <է> անում, կինը ծղրտում է: Թագավորն ասում է՝ ի՞նչ արիր: [Էստեղ բացում] Ինչո՞ւ մենք թրեցինք անցանք, ձեն չհանեց, իսկ դու ի՞նչ արիր, որ ձեն հանեց: Ասավ՝ ես վարդ դրի: Իմ մերն է: Էստեղ բանը բացվում է, դայակին պառավին ու էն երկուսին պատժում է, նորից թագավորություն է տա-նում:

* Իսկ՝ «տունը»:

194-րդ էջում կա հետևյալ նշումը. «Դումանլի սար, հաղարեն բլրույնի, բիթը գետին կառնի, կիմանա, բերաններն արյունոտ, աչքները դումանլի, սար ու ձոր բոռաց. Հողածինը տարավ հրեղենին, մատանին հանեց, արարները դուրս եկան»:

Իսկ 100-րդ էջի վերջում՝ «Հաղարեն ասել է, թե՛ ով որ էս առյուծներից (որ իր գոանը հսկում են) իրեն աղատի, նրան կառնի»:

(Մեխակ, էջ 170)

Առաջին մասը հիշեցնում է [Անմահական] եղեմական ծաղիկը, 203 էջից՝ Հաղարամ քրդուր:

Հերոսը-տղեն ընկնում է Բաղարանու բաղը, անմահական խնձոր է տանում: Բաղում աղավնի աղջիկները, հուրեղեն-փերեղենները կենդանացնում են խորհրդավոր մեռելին, հետը խաղում, նորից դնում դագաղում ու դնում:

Հերոսը պատմում է մորը: Մերը իմանում է, որ իմ ամուսինն է, թագ<ալորի> տղեն—կախարդված, որի հետ մի ժամանակ (կախարդված ժամանակ) ինքը եղել էր, գիրքը կարդալով կենդանացրել էր, հետը հարաբ<երություն> էր ունեցել գաղտնի (հուրիններից), մի տղա էր ունեցել, ամուսինն էլ ասել էր, թե [տարվա] ժամանակի մի մասը քեզ հետ կլինեմ¹, մյուս մասը՝ նրանց: Բայց մի անգամ էլ գիրքը թարս էր դրել, նրանք հասցրել էին ու փախցրել Բաղարանու բաղը, ուր և գրեցնում է [նրա] տղեն:

Երեք ճամփի արանքում հասած ծերունին (ժամանակը), որ միշտ խորհուրդ էր տալիս հերոսին, պատմում է, թե էն քնած գեղեցկուհին, որի ոտների [ներքեն] տակին ու զլխի վերքը մոմեր են վառած, որ ասի կփոխես և կպաշես (բայց չես մոտենա), իմ բուրբեն է, անունն էլ Մալաբ-Սիմա է, էն երեք աղավնի աղջիկներն էլ նրա աղջիկներն են, գնա, հավուզում լողանալիս խրխիքը որ հանեն, վերցրու, կախարդական ճիպոտներն էլ հետը—բո գերին կդառնան: Արաբին էլ կհանես էն ճիպոտով... և այլն:

Ծերն ու Մալաբ Սիմայեն իրար են [գալիս] հանդիպում (հերոսի ետևից գալիս) ձեռք են տալիս իրար ու էրվում: Նրանց մոխիրը կույրերի աչքի ճարն է, բաց է անում, իսկ երեք աղջիկներին առնում են կնություն, հորն էլ բերում, ազատում:

(Ծերն ասում է՝ մենք որ հանդիպենք իրար, բարենք ու էրվենք, մեր մուրաղն էն է, որ խառնենք): Փոքր քույրն ինքն է առնում:

Արաբը ծառն ուսին, դագաղը վրեն բերում է իրենց դուռը, հերը կենդանանում է:

¹ Այստեղ, վերին լուսանցքում գրել է. «հուրի-մալաբ»:

14 Ճամփան երեք ճյուղ — ճգնավոր: Մի ախպերը ծառա, մյուսը քար: Դաշտը (սրակ) արեւ շարփուշ: Պիտի ասես, արքայութենի ծաղիկն ի: Գեւ ու դառը:

Հաղար<ան> բլ<բուլը> դեռ յոթն օր քնում է, յոթն օր արթուն ի:

[Հաղար] Մարալ աղջիկ քնած: Հաղար<ան> բլ<բուլը> իր վանդակից իջաւ, եկաւ վեր աղջկան սրտին, հաղար լեզվով կճլվներ, կբլբլեր: Աղջկան քուն տարաւ:

Հե՛րթով <ասաց>.

— Դուռ բռնի:

Դուռն ասաց.

— Աստուած հետն ըլնի, իմ բայ փեղկ փակեց, փակ փեղկ բացեց... և այլն:

— Պրա՛կ, բռնի:

— Աստուած ուր հետն ըլնի, դու ձիկ արեր իր շարփուշ, էնիկ արքայութենի ծաղիկ արաւ: Գնում է մի եղբորը գտնում, մյուսի տեղն էլ նստում է, նույն Արաբը գալիս է (այդում), դարկի քար դարձուր: Հաղթում է. մտրակը խլում, նրան քարացնում, դարկում մյուս քարերին, բուրդն էլ մտրդիկ են դառնում, ախպերն էլ առնում է, գնում: Ջրհորը: Հաղ<արան> բլ<բուլի> տիրոջն առնում է:

15 ԱՎՃԻ ՇԱՐՈՒՐԻ ՏՂԵՆ

1 50 էմին. ժող., Հայկունի, Շիրակ

Թագ<ավորը> ղրկում է, փորձանքի մեջ ձգի, հաղար<ան> բլ<բուլը> բերի (լալի դավադրությունը): Հորեղբայրն է խորհուրդ տալի ([ծերի փոխ<արեն>]): [Թուղթ] Ղրկում է Քաջանց երկիր, թուղթ է գրում «Կախ ջոջին» տա:

Կախ ջոջը սովորեցնում է (ծերի փոխ<արեն>):

Ածելի շարխերով կամուրջը, պտտում են: Էս ինչ լավ շարխեր են, տեսնես ի՞նչ մարդ է եղել շինողը: Կանգնում են ճամփա տալիս:

Ամենը դռում են.

— Եկա՛ւ, հողածինը մեր երկիրը մտաւ:— Նա անցնում է հանդիստ:

— Հողածինը եկել է ձեզի ախպեր էղնի՛:

Արաբներ, դե, դռներ և այլն:

Վերջը հուրի աղջիկն է ուղում: Հուրի աղջկա պատմությունը: Երեք

քույր են։ Մեծին հաղթում, բերում է։ Նա էլ պատժում է թագավորին, դառնում ինքը թագուհի։ Շաբուրի տղեն՝ թագավոր։

16 ՍԻՆԱՄԱՀԱՎՔ

Էմին. IV, էջ 140, Հայկունի

Ինչ ուզում են անեն-ասեն, ձեն շահնես, որ ձեն հանես, մենք էլ էն-պես բար կկտրենք, ինչպես էն բոլոր [ղրանք] սրանք՝ քարացածները, իսկ եթե չպատասխանես, կհաղթենք, էն ժամանակ էն քարացածներն էլ կկենդանանան։

Ու կենդանանում են։ Բայց կենդանանում են թե չէ, ուզում են խլեն հաղարան բլբուլը իրենց կենդ<անացնողի> ձեռից։ Դեն ամեն մեկին զարկում է, քշում։ Ապա սինամահավքը (Սիմուրղ) իր ճուտերն ազատեցու համար լուս աշխարհք է հանում։

Լուս ու Մուր աշխարհք։ Էմին<յան> ժող<ովածու>, IV, Սինամահավք, էջ 135։

17 ԲԼԲՈՒԼ ԿՈՒՇ

Դավրիշներն ասում են՝ էս բաղին մի բլբուլը դանկ (սոխակի ձեն), հաղաք<ան> բլ<բուլ> է պակաս, որ ամեն ծառ ու թուփ ծաղկի, ամեն սհաթ մի գույն դառնա։

Մի ուրիշ տեղ։

Բլբուլ կուշին, որ դնեմ մեր խաս պախչեն, կանչի, հմեն ծառ. ծաղիկ մեյ-մեյ գյոն դառնա։

(Առաջ ամենը մի գույնի էին?)... տեսան որ պապալըղմ (ծերունի) նստե, խող կրեյրի, կալլալի։

— Է՛յ, պապալըղ, ի՞նչ հս նստե ստա։

— Նստիր եմ, ճամբախ շանց կտամ։

Եբ'լու ախպերն էլ գնում են մինը ղովաթ ղուշին գլխին վեր է գալի, դառնում է թագավոր, խերն էլ մտեն ընկավ, բլ<բուլ> կուշն էլ, էն երկրի թագավորի մալ-մուլը հմեն կերավ, փճացուց, էլավ անօթի ծառավ, ձեռքեր իտի ծոց, չուր հեվարին քաղբի փուղոցներ կան, եկավ։ Վերջը մեկի մոտ բանվոր մտավ։ Ծառա։ (էջ 204)։

Մյուսն էլ իր ունեցածը ծախեց, կերավ։

Մի օր, մի հարուստ մարդ ասաց.

— Է՛յ մարդ, ի՞նչ մարդ ես։

— Է՛յ, շիվար եմ։

Ասաց.

— Տղա, դու չե՞ս կարող իմ տան հոտաղ էլնի:

— Ուա, կուգամ:

— Դե՛ ասա՛, ի՞նչ բե տարեկան:

— Ուա,— ասաց,— տարին տուր երկու չափ ցորեն, եփու շոռ, մի-
ձեռք ոտնաման, երկու կտոր խալալ:

Թող մնա էստեղ, մենք զնանք միջնեկ եղբոր մոտ:

...Եղբայրներին բերելու ժամանակ, որ գնում է, չեն ճանաչում:
Հարցնում է, ինչ գործի են, թե՛ էս:— Ինչքա՞ն էր ստանում,— էսքան:
Կարծես չէ, տասնուհին հինգ անում:

— Ասաց.— Տու ի՞նչիս պերի:

Ասաց.— Զարկի, կոտրի, առի, էկա:

Թագավոր սիկմ (ապտակ) իզար, վիզ քեյթրվալ:

Մյուսը,— Ես՝ էրկու բեռ ոսկի տվի, առիցի, էկա:

1910

(Շարունակութունը Սինամ Թագավոր, Գյուլի-Գյուլամարարի կսեն)

Բլբուլ կուշ, էջ 208: Միրզա Մահմադ ընկալ մի որսի (վէրու ոչխար)
ետե՛ց: Գնաց, զնաց, ջանավարները շորս կողմը բռնեցին, տարան
իրենց Թագավորի մոտ, թե սա ի՞նչ է ուզում մեզանից:

18 ЦАРЬ И ЕГО ТРОЕ СЫНОВЕЙ

СС. МАТ. 33

Թագ<ավորը> կուրացել է: Որդիներին ղրկում է էնտեղ, որտեղ
ինքը եղել է — հող բերեն, որ աչքերին քսի, աչքերը բացվեն:

Անձը գնում է: Ընկնում է մի երկիր, որ ամբողջ ծածկված է ոսկով
ու արծաթով: Ոսկով ու արծաթով խուրջինը լցնում է: Գնում է հեռու,
հասնում մի հաճախի ծառի, որի բնից, մի կողմից դուլալ ջուր է հո-
սում, մյուս կողմից կաթը: Էստեղ ծառի սակ հաց է ուտում, խմում
ջրից ու կաթնից, հողից վերցնում ետ դալի:

Հերն ասում է՝ չէ, էնտեղից չես բերել հողը, որտեղ ես եղել եմ:
Ես էլ եմ էդտեղ [հաց կերել] ճաշել, կաթնից ու ջրից խմել, բայց ընթ-
րել եմ հեռու, շատ հեռու, ուր գտնվում է [բժշկող] բուժող հողը:

Միջնեկ որդուն է կանչում, նա էլ է ընտրում իր համար իր հավա-

1. Շարադրանքի վերջում նույնությամբ բերել է «Վասպուրական» ժողովածուի 222-րդ էջում տպված՝ րանահավարի հետեյալ ծանոթութունը. «Պատմեց 1910 թվի օգոստոսի 18-ին Հայոց Զորի Քերժ գյուղի բնակիչ Մանուկ Մահակյան անգրագետ գյուղացին»:

նած նծույզը: Գնում է անցնում եղբորից էլ դենը, հողը բերում է, բայց դարձյալ էն հողը չի:

Փոքրին է կանչում: Փոքրը գնում է ընտրում գոմի անկյունում, ցեխի մեջ բնկած մի մատակի¹ (Мерку), քացի է տալի, ոտի կանգնեցնում, ու նա խոսում է մարդկային լեզվով, թե բախտավոր է, որ իրեն վրա ուշք դարձրին վերջապես: Գնում է նրանից էլ անցնում՝ հողը բերում: Բայց ճամփին տեսնում է մի ոսկե փետուր: Ձի իմանում վերցնի, թե չէ: Դիմում է իմաստուն ձիուն: Ձին ասում է՝ վերցնես էլ ես փողմանելու, չվերցնես՝ էլ: Որ էդպես է, ասում է, ինչու չվերցնեմ: Վերցնում է [դալիս] գլխարկի վրա շինում, զալիս հյուր ընկնում մի թագավորի քաղքում: Սրա վեզիրն ուզում է էս փետուրը, չի ստանում: Ղրկել է տալիս տղին Արաբստան, որ կարմիր ծովից էս թագավորի համար ծովի [աղջիկը] գեղեցկուհին բերի: Ձիու խորհրդով թագավորից միս է պահանջում, խոտ ու յուղ: Տանում է, իջնում կարմիր ծովի հատակը, ուր, իր ապարանքում, որ 90 դուռն ունի, ապրում է ծովի թագուհին, դռանը հսկում են գեղն ու ուխարը, նրանց կերակուրը տալիս է իրենց, դռներին էլ յուղ քսում, որ չեն ճռում, մտնում է հ<ուրի> թագ<ուհուն> տանելու Բ<ագուհին> կանչում է օգնության գեղին, ուխարին, դռանը՝ փրկեցիք, տարավ հողածինը: Պատասխանում են, որ իրենք իրենց կերակուրն առել են նրանից և դո՛հ են:

Այնուհետև նոր պահանջներ: Փետուրի թռչունը հարբեցնում է հավերերին ու հավերի թագավորին բերում և ծովի իծի կաթը, որի մեջ լողանալիս թագավորը խաշվում է, ինքն է թագադրվում:

19 О ПТИЦЕ МУРГИ (МОРГ) ГЮЛИ ХАНДАН (татарск.)

Сб. мат. 19

Թագ<ավորը> մի սիրած որդի ունի: Գեղեցիկ, Հովսեփ Գեղեցկի նման, խելոք, ինչպես Պլատոն լոխմանը, քաջ, ուժեղ ու ճարպիկ, ինչպես Ղահրամանը:

Թագ<ավորը> հիվանդանում է:

Ոչ մի ճար չի լինում:

Մի անգամ հայտնվում է մի գերվիշ:

— Թագ<ավոր>, ոչ մի հողեղեն բժիշկ չի կարող քեզ ճար անել, քոլոր ջանքերը դուր կանցնեն, թեկուզ լոխման հեքիմը գաւ: Միայն մի միջոց կա, որ քեզ կարող է օգնել՝ Մուրղի Գյուլի Խանդան (քաց-

¹ նաև՝ «բուռակի»:

վող վարդի թռչունը-երգիչը) է, էն հրաշալի, դեղեցիկ հավքը, որ երգելիս մայիսյան բուրավետ վարդի փնջեր է թափում, որոնք իրենց անուշահոտությունը¹ մարդու [զրկում են] խելքը տանում են:

Եթե մի կարճ միջոցով նա երգի քո սենյակում, կլցնի աննկարագրելի բուրմունքով և իր դրախտական երգերով, ու համակված էդ անուշահոտությամբ ու երգով, դու կատարյալ կառողջանաս ու երբեք էլ չես իմանալ ինչ բան է հիվանդությունը: Բայց էդ հավքին հսկում են—պահպանում են վարհուրելի դեերը, և նրանցից խելը շատ է դժար:

Առավ ու քամի դառավ, չքացավ:

Թագավորը կանչում է իր ժողովրդին, մեծին ու փոքրին, խոստանում է իր թագավորության կեսը, <ով> որ բերի հրաշ<ալի> հավքը:

— Մեր գլուխը [քեզ մատաղ] քո ձեռին է թաղ<ավոր>, բայց մեր [կյանքում] օրում առաջին անգամն ենք լսում էդ դարմ<անալի> թռչունի անունը: Չենք իմանում որտեղ է ապրում, ինչ բախտավորի է պատկանում:

էս պատասխանից վշտացած ու զայրացած թագ<ավորի> որդին՝ Մեկիք Մամմադն է վեր կենում, գնում, հոր կամքի հակառակ:

Մի տեղ գիշերը հանգչելիս կրակ է տեսնում հեռվում: Գնում է տեսնում մի վե:

Կռվում է, հաղթում: Դեք դառնում է իր ծառան: Մաղն առնում է, գնում: Գնում է, ընկնում մի քաղաք: Սարսափելի ու տխուր² մի տեսարան: Հույսկապ քաղաք, քարի շենքերը մինչև երկինք են բարձրանում, ամեն տան առջև այգի, հազար ու մի ծառ ու տունկով, ծաղիկներով լիքը, փողոցները լայն, մարմարից: Երկու կողմերից ծառատունկ, ամեն տեղ կարկաչում են շատրվաններն ու սղբչուրները: Բայց կարծես մահվան թագավորություն է: Ոմանք մեռած, դիակներն են թափված սեփե տալի, ոմանք անզգա ընկած էստեղ-էնտեղ, ոմանք հաղիվ են ոտի վրա կանգնած: Երկար շրջեց քաղաքը՝ [իմանա] ուշքը վրեն մի մարդ դանի, գոնե իմանա էս [պատկերի] դրություն պատճառը: Վերջապես պատահում է մեկին, որ զոռով է իրեն պահում ոտի վրա, հարցնում է.

— Բարի եղիր (գրքից) բարեկամ, պատմիր, ի՞նչ է պատահել էս ժողովրդին. ի՞նչ մեղք է արել, և ի՞նչ ասածու պատիժ է հասել էս դժբախտ քաղաքին:

Անծ<անոթը> հառաչելով պատասխանեց:

1 նաև՝ «բուրմունքով»:

2 նաև՝ «ցավային»:

— Ա՛խ, քաջ տղա, մեր հունձքերը մոտիկ կղզու վրան են: Մենք միշտ իր ժամանակին վարում ենք ու ցանում, աստված էլ օրհնում է մեր աշխատանքը, լավ հունձ է տալի: Հնձից հետո խուրձերով լցնում ենք նավերն ու դալիս, բայց ճամփին ծովում մի պողպատի բազուկ դուրս եկավ, մի զարկով մեր նավերը փշրեց, խորտակեց: Ով գնում է կղզին, սմենքին նույն վիճակն է ընկնում: Քանի անգամ մեր թագ<ավուրը> նրա դեմ ուժեղ փահլեվաններ է ղրկել, [միշտ] բուրբ հազվել են:

էդ անհաղթելի [վտանգից] փորձանքից դեսը մեր քաղաքը սով է ընկել, դրանից էլ մարդիկ, ցրտահար տերևներին նման, ընկնում են [դես-դեն] էստեղ-էնտեղ: (Ծովը, ալեկոծություն):

Մ<ելիք> Մ<ամմադը> գնում է, հազթում, կոտրում, խորտակում երկաթե բռնուկը, որ փոթորկի հետ հայտնվում է ծովից: Խորտակում է թե չէ, ծովը հանգստանում է: [Հենց էդ] Դրա հետ միասին ջրից դուրս է դալի մի սիրուն թռչնակ, մի ոսկի մատանի է պցում Մ<ելիք> Մ<ամմադի> վրա ու կանչում:

— Իմ աղատարար, իմ փրկիչ, ես փրկիների [թագավորի] թագուհու աղջիկն եմ, Ֆարախբանի տիրուհու: Չար դեմ ինձ հափշտակեց, իմ ծնողներին թողնելով արտասուքով: Հափշտակելու օրից՝ շարք պահում էր ինձ էս ծովի հատակում, տանջում էր սովով ու ամեն տեսակ զրբկանքով: Բայց երբ դու կոտրեցիր նրա պողպատի բազուկը, ուրի մեջ նրա հոգին էր, դրանով [խորա]կործանեցիր նրան, իսկ ինձ վերադարձրիր իմ աղատությունը:

[Դրա] Մրա փոխարեն ես քեզ մեծ ծառայություն կանեմ, եթե երբեք դու ընկնես մեր մշտադալար [այգին] աշխարհքը:

Տոնում են և այլն, իսկ Մ<ելիք> Մ<ամմադը> շարունակում է իր ճամփեն:

Հասնում է մի ուրիշ քաղաք: Քաղաքը գեղեցիկ, լի ու բարեշեն, բայց բոլոր բնակիչները մեծ ու փոքր [հապած էին] սև էին [հագած] մտած: Տուն՝ պատերը, կոտուրները սև, ամեն տեղ սուգ ու հեծեծանք: Նրջում էր երկար, չէր իմանում ընչին վերագրի էս սուղի պատկերը: Վնքը մի ժերից իմանում է, որ մոտիկ սարում ապրում է զարհուրելի քավթառ բռաֆն (մարդագեղ կինը), որ կերել է ամենի աղջիկներին, շատ փահլեվանների ու զորքերի հազթել, կոտորել, էսօր էլ թագավորի աղջկա հերթն է, նրան են ղրկել: (Ասլում է մոտիկ քարանձավում, դեմն ինչքան զորք ու փահլեվան եմ ղրկել, բուրբին ջնջել է, միայն հող ու մոխիրն է թողել, կրակ ու բոց է դուրս փշում): (Հրաբուխը?)

Թագ<ավուրը> խոստանում է իր թագ<ավորություն> կեսը, եթե հաղթի հրեշին:

Մ<ելիք> Մ<ամմադը> Մուրդի Գյուլի Խանդ<ան> է ուղտմ:

Թագ<ալորը> համաձայնում է, ասում է՝ իմ տերության մեջ շատ որսկաններ կան, որ թռչունների լիզումն հասկանում են, շատ սիրուն հավեր կան, և զրանցից շատերը բերել են, իրանց տանու են արել, լավ էլ երգում են: Հեշտ է:

Գնում է: [Նկարագիրը քաղթառ քուսու] 40 մշակ է տանում, որ քարանձավի դռնից, ճամփից դիակները մաքրեն, ճամփա բաց անեն: Քաղթառ քուսին, պառավ, ալանդակ, քիթը մինչև ծնկները, [ատամները] ժանիքները բարձրացած գլխից վեր, մազերն ինչպես թավ անտառ, մի աչք, էն էլ ճակատին (ТОМЬ), իսկ բերանից ու քթածակներից կրակ ու բոց է դուրս գալի:

Ընկերակիցներին էրում է, կստորում, մնում է Մ<ելիք> Մ<ամմադը>:

— Ետ դառ, կտրիճ, քո ծնողներին ու մոտիկներին խեղճ արի, ետ դառ, թե չէ սաղ-սաղ կուտեմ:

Մ<ելիք> Մ<ամմադը> նկատելով դարկում է սրտին, տալի, ըսպանում, մոտնում է ներս, տեսնում շղթայով կապած երկու գեղեցկուհիներ, ազատում է, դուրս բերում:

[Մինը դուրս եկավ թե չէ, կանչեց] Դուրս են գալի թե չէ, մինը կանչում է:

— Ես փերիների թագուհու, Ֆարաբանի մշտադալար ալգու տիրուհու աղջիկն եմ: Չար պառավը ինձ հայիշտակել էր ու էս դժբախտ աղջկա հետ միասին ինձ պահում էր քարանձավում ու տանջում: Քո մեծ բարության համար ես կվճարեմ, երբ կդաս իմ հոր երկիրը:

Ասում է, մի մատանի գցում, թռչնակ դառնում, թռչում, գրնում:

Մ<ելիք> Մ<ամմադն> ու Թագ<ալորի> աղջիկը մնում են դարմացած:

Տոնում են: Ամուսն<ության> առաջադի, հրաժարվում է, գնում իր նորահարսի հետից:

Դեի մադը դարկում է կայծաճարին ու հայտնվում է դեր:

Տանում է հասցնում մի սարի լանջին, ամեն տեսակ քարերով ծածկված, որ հազար գույնի [շողալով] փայլելով մարդու աչք են ծակում իրենց լուսով:

Էստեղ դեն ընկնում է Մ<ելիք> Մ<ամմադի> ոտները:

— Իմ տեր, էս սարը դեերի ու փերիների [աշխարհ] սահմանն է, բաժանում է նրանց աշխարհները, ես ոչ մի հնարով չեմ կարող անցնել էս սահմանը, այլապես նրանք ինձ պատառ-պատառ կանեն:

[Մ<ելիք> Մ<ամմադը>] Դեք ետ է դառնում: Մ<ելիք> Մ<ամմադը> անցնում է, տեսնում մի կանաչ այգի, ամեն կողմից բարձր արծաթի պարսպով պատած ու դուռը շունի:

Երկար պարանը գցում է, բարձրանում, մտնում այգին:

Այգու նկարագիրը:

Հանկարծ լսում է երաժշտ<ույթյան> ձեն: Երեք խմբով հայտնվում են Երեք փերիններ: Մտնում են իրենց հրաշալի բնակարանը: [Խնջույք] Սեղան են բաղմում: Լսվում են երաժշտություն ու երգեր: Մինը կանգնում է, բաժակ է առնում շարբաթով³ լի ու հրապուրիչ ձենով ասում:

— Քույրեր ու բնկերուհիներ: Էս բաժակը խմենք էն հողեղենի կենացը, որ ինձ ազատեց էն դեկ ձեռից, որ կախարդել էր ինձ խոր ծովի հատակին, նրա կենացը, որ վերադարձրեց ինձանի ամբողջ սերունդների կյանքը, որոնք էն շարի ձեռին տանջվում էին սովից և որին ես հիշատակ տվի իմ ոսկի մատանին: Եվ եթե նա մեր երկիրը պար երբեք է, ի՞նչ հարգանքի ու շնորհակալության նշաններ ցույց կտայի ես նրան:

Նրա եռելից վեր կացավ մյուս քույրը, առաջարկեց խմել նրա կենացը, որ իրեն ազատել էր քաղթառ քուսու ճանկից, որ իրեն հափշտակել էր ու խստորեն տանջում էր մութն ու խոնավ բարանձավում:

Վեր է կենում երրորդը:

— Եթե ձեր բարեբաղը պա, կխնդրենք մեր հորը, որ թողնի նրան միշտ էստեղ և կկատարենք նրա բոլոր ցանկությունները, բայց մի՞թե չգիտեք, որ օձն իր պորտով, դուշն իր թեով չեն կարող մտնել մեր մըշտադալար այգին, ուր մնաց հողեղեն ինձանը:

Էս խոսքի վրա ներս է մտնում գեղեցիկ Մ<ելիք> Մ<ամմադը>:

Փերինները սաստիկ շփոթվում ու վրդովվում են էս տնականալ [Երեւալուց] երեւոյթից, բայց Տ<ելիք> Մ<ամմադը> հայտնում է, թե ով է ինքն ու ցույց է տալի նրանց տված հիշատակները:

Անասելի ուրախանում են փերինները: Ոգինները միացել, խնջույք են սարքում մշտադալար այգում, վերջը հարցնում են, թե ինչ է նրա դալու պատճառը: Օձն իր պորտով... և այլն: Երբ իմանում են, ցույց են տալիս, թե մեր այգու հյուսիսային անկյունում... Ձմրուտ դուշի և նրա ճուտերի պատմությունը:

Տանում է սահմանը:

Մուրղի Գ<յուլի> Խ<անդան> պատկանում է մի գեղեցկուհու,

3 Նաև՝ «(նեկտար)»:

որին հսկում են սարսափելի դեերը, որոնք միայն տարին մի անգամ են բնում 40 օր: Չորրորդ օրն է քնած են, նա ինքն էլ է քնած, հարբած [հալքի] մայիսյան վարդերի բուրմունքով, որ բերանից թափում է Մ<ուրդի> Գ<յուլի> Խ<անդան> երգելիս: Երկու առյուծ հսկում են դեերին: Միս տուր... և այլն:

Քնածի մատանին առնում է դուրս գալիս (վանդակը դուրս բերելիս) ու համբուրում:

Բերում է, հիվանդ հսր մոտ է դնում: Երգում է: Երգից ու վարդերի հոտից հերն առողջանում է⁴: Իսկ ինքը պատմում է իր արկածները, թե ինչպես բերեց:

Ձարթնում է գեղեցկուհին, տեսնում է Մ<ուրդի> Գ<յուլի> Խ<անդան> չկա, տեսնում է իր երեսի համբույրի հետքը ու ղրկում է դեերին, որոնելու, թե ով է եղել էդ հանդուգնը, գտնել, բերել: Եվ ահա մի անգամ էլ, երբ Մ<ելիք> Մ<ամմադը> պատմում է, լսում է դեերից մինը, հափշտակում է Մ<ելիք> Մ<ամմադ>ին, վանդակն ու հալքը բերում իր տիրուհուն:

Գեղեցկուհին պատմ<ությունն> էլ լսելուց հետո ավելի է սիրում Մ<ելիք> Մ<ամմադ>ին: Առաջարկում է իր հետ ամուսնանալ: Մ<ելիք> Մ<ամմադը> համաձայնում է, բայց խնդրում է կանչեն և իր ծնողներին:

Կանչում են, պատկվում են: Հետո ծնողները խնդրում են, որ իրենց հայրենիքը տեղափոխվեն: Գեղեցկուհին իր դեերին հրամայում է, որ տեղափոխեն, միայն [իրենք] վնաս չտան հողեղեններին ու շերեան մինչև անգամ: Էդպես էլ լինում է, և ապրում են բախտավոր: Վերջը թագ<ավորը> մեռնում է: Թագադրվում է Մ<ելիք> Մ<ամմադը>:

20 ЦАРЕВИЧ ПИРАМ (аӥсорск.)

Сб. мат., 18, 72¹

Սափար² թագ<ավոր> 120 տարեկան էր: Ծերությունից ձեռն ու ոտը դողում էին, իսկ աչքերն իսկի չէին տեսնում, կուրացել էր: Ոչ մի ճար չէր գտնում:

Մի անգամ մի մեզ (Мог) կախարդ, գրբաց է գալիս մոտը, ասում է՝ քեզ միայն կբժշկի Շուփրի³ հրաշալի թռչունի վանդակի տակի հողը:

⁴ Նաև՝ «երգի հետ թագավորը»:

¹ Վերին լուսանցքում գրել է. «аӥсорск. словарь, Русско-аӥсорск. мат. XX».

² «Սափար» բառի վերևում տվել է հետևյալ ծանոթությունը. «Ճամփորդության, երթի հովանավոր»:

³ «Շուփրի» բառի վերևում գրել է. «գեղեցկություն»:

Շուտփրին պատկանում է տասներկու գլխանի Սեկլավ⁴ դեին ու նրա գեղեցկուհի Շեզանին⁵:

Սափ<աբը> կանչում է իր երեք որդուն⁶: Երկուսը հրաժարվում են, երրորդը՝ Փիրամին⁷ է գնում, իր պապական պառավ ձիով:

Ճամփին տեսնում է մի մեծ ձուկն ընկել է ծանծաղուտը ու ինչ անում է շի անում, շի կարողանում ծովի խոր տեղն ընկնի: Վեր է գալիս ձկանը գցում ծովի խոր տեղն ու գնում:

Ճամփին մի փետուր է գտնում, որի ամեն մի մազը մի ռանգ է տալի⁸:

Մի՝ քիչ անցնում է, տեսնում է հտեից հասավ Հունամ (Աղավնի-Հունամ) անունով մի ջահել տղա (ձուկը), ասում է, տեսնեմ ինչ տեսակ ճամփի ընկեր է: Հաց է ունենում: Խնդրում է: Հունամը կտրում է, շատը նրան տալիս, քիչն իրեն պահում: Տեսնում է լավ ընկեր է, բարի է և նեղ տեղը կօգնի:

Հունամը խորհուրդ տվեց փետուրը վեր գցի: Չարավ:

Հասնում են Դիլան թագ<ավորի> բաղաբը:

Դիլանի մեծ վեզիրը հրաշ<ալի> փետուրը տեսնում է, թագ<ավոր-
ին> պատմում: Փիրամի ձեռից առնում են:

Հունամը [խորհուրդ] մխիթարում և խոսք է տալիս նրան, հենց իրեն, փետուրի տիրոջը, Շուտփրի թուշներ գանել:

Պախրի փորում թագնվելը և այլն:

Թուշներ բռնելուց հետո, հակառակ Հունամի խորհրդին, գալիս է փետուրի ետևից, թուշնն են ձեռից առնում:

Հունամը թուշնի տիրուհուն՝ զեղեցկուհի Շեզանին սիրելու խոսք է անում: Անց է կացնում ծովը, ցույց է տալի Դուլ-Դուլ ամրոցը, ուր ապրում է զեղեցկուհի Շեզանին: Բայց Դուլ-Դուլ ամրոցը, Շեզանու, գտնվում է երկնքում, երկնային տաքածուրյան մեջ:

Արծիվը հանում է նրան 7-րդ երկինքը, իր փետուրը տալիս ու թողնում:

Գնում է ամրոցի դուռը: Սեկլավ դեն ուրախանում է, որ մարդու միս է ուտելու: Կռվում են երեք օր: Հունամը օգնում է: Օղնության է գալի Շե-

⁴ «Սեկլավ» բառի վերևում գրել է. «կասկած [հափշտակություն զեղեցկության?]:»:

⁵ «Շեզան» բառի վերևում գրել է. «[հափշտակություն, ոգևորություն]:»:

⁶ Այստեղ քնազրի առաջին էջի սողաատակում գրել է. «12 գլ. 12 ամիս», որը հավանաբար նշանակում է թե զեկի 12 գլուխները խորհրդանշում են տարվա 12 ամիսները:

⁷ «Փիրամ» բառի վերևում գրել է. «(գառը կամ էլ կղը):»:

⁸ Նաև՝ «գույնով փայլում է»:

զանին, տեսնելով երիտասարդի գեղեցկութունը դաժաճանում է Սեկլավին՝ զեին: Փիրամի հետ ապրում են ամբողջում: Բայց գեղեցկուհին տըխրում է ու լալիս իր թռչնակի համար՝ Շուփրու:

Գալիս են Դիլանի քաղաքը: Դիլանը ուզում է տիրել Շեղանին:

Դիլանին ծովի մատակների կաթի մեջ լողացնելիս, էրում է, սպանում, իբրև թե ջահելացավ, դուրս է բերում Փիրամին շինում թագավոր:

Միառժամանակից Փիրամը հայտնում է իր կարոտն ու նպատակը, գալիս են հոր օջախն, աչքերը լավացնում ու ապրում բախտավոր: Հունամն էլ բացվում է, որ ինքն էն ձուկն է:

21 СЛЕПОЙ ЦАРЬ (мннгр.)

Сб. 18, III, 44

Կույր թագ<ավորը> երեք որդի ունի, պահում է փակի տակ, և արգելել էր նրանց հայտնել՝ ինչ կա կյանքում ու աշխարհքում: Բնխները դուրս է եկել, դեռ դուրս չի թողել, աշխարհք չեն տեսել:

Մի անգամ էլ խորտկարարին բռնում են ու հարց տալիս, թե՞ ընչից ես շինում էս կերակուրները և որտեղից են:

Ստիպում են, բաց է անում, պատմում, թե ինչ կա դուրսը, աշխարհքում: Արևը լույս է տալի, աստղերը փայլում են, երկիրը ծածկված է կանաչով, մարդիկ հողը վարում են, ցանում են, հնձում են ու նրանից է հացն էլ, գինին էլ, և ամեն բան, ինչ որ պետք է մարդուն:

Կոտորատում են դռները, դուրս գալի:

Հերն ասում է, փակելուս պատճառն էն էր, որ եթե դուրս գայիր, ինձ մենակ կթողնեիր:

Գնում են:

Երկու ախպիր պատահում են սատանին, հետը թողթ են խաղում, պայմանով, որ ով տանուլ տա դառնա տանողի ծառան: Տանուլ են տալի, դառնում սատանի ծառաները: Մնին փռնըչի է շինում, մյուսին խանութպան:

Մյուսը գնում է, մարդակեր կանանց պատահում, [մայրիկ] նանի ասում, հասնում տեղը [բուժիչ հողը] բերում, լուս ու մութ աշխարհքներ, սե ու սխալակ էծեր, երեք գեղեցկուհի, դաժաճանություն, դուրս է գալի, ոսկի նապաստակ, հոր աչքերը բացվում են, մեղավոր եղբ<այր-ներին> պատժում, ինքն ամուսնանում ու թագավորում:

Հըոր ու հարուստ թագ<ավորը> ուզում է մի բարի հիշատակ թողնի: Կանչում է տղերանցն ու պատվիրում, որ եկեղեցի շինեն:

Շինելուց հետո ժողովում է ամենքին, հարցնում՝ ինչն է պա-
կաս:

Մի անհայտ ձեն ասում է՝ մի բան կա պակաս: Երեք անգամ բան-
դում են-շինում, կարծում են պակասը նախաբանաւորյան մեջ է:
Վերջը բռնում են ասողին, ասում է ամեն բան լավ է, բայց փերի թագու-
հու հրաշալի (թուռնն) հավքն է պակաս, որ վանդակատանից երգի և էս
տաճարը դառնա անդուգական:

Գնում են: Ճամփի երեք ճյուղ, ամեն մի ճյուղի վրա քար, վրեն
դրած:

Մեծ ախպերը գնում է մեծով, ունեցած-չունեցածն ուտում է, աղ-
քատանում է, մի տրակալիւրում ծառա է մոտնում: Միջնեկն էլ՝ փոքրէի:

Գիորգին գնում է, ականջի ուռուցքից ու ցավից տանջվող վիշապին
օգնում: Երկրորդ՝ վիշապին 12 լիտր արծիճ տալիս, ծամելու: Երրորդ՝
վիշապներին օգնում է, խոսում իրենց քրոջը կին առնելու: [Աղջկա] Վի-
շապամայրը խորհուրդ է տալիս՝ կհանդիպես իրար կողքի բխող կաթնա-
նման և չրանման դառն ու լեզի աղբյուրներին, կխմես, կզովես, կնկնես
փշոտ թուփերի մեջ, պետք է մերկանաս ու անցնես, առանց ցավից զան-
գատվելու, թե՛ ինչ հրաշալի ճանապարհ է: Այնուհետև կգա աղի լիճը, որ
կտրատած ոտներդ կմղկատեն: Պետք է ասես՝ [ինչ] ամենալավ բժշ-
կական միջոցն է: Երանք կկորցնեն իրենց ուժը, դու էլ հենց լճից դուրս
գաս, բոլոր ցավերդ կանցնեն: Կհասնես փերու թագ<ավորակեն>
ապարանքին: Շրջապատած է զորքով, զորքը կենդանի մարդիկ չեն, սյու-
ների նման են: Գլուխ կտաս ամեն մեկին ու կմոտենա թագ<ուհու>
օթեանը: Նա քնած է: Համաբժակ, առանց շորս կողմը նայելու կանցնես,
կվերցնես վանդակը, թաշունը մեջն ու դուրս կգաս:

Նա դառնալիս, իր կարգին, հորը: Միայն մի գեղեցկուհի՝ յոթ դըլ-
խանի դեի գերին: Երկու թուր է տալիս, մինը սև հեղուկում թաթախած,
յոթ գլխանի դեի գեմ, մյուսը՝ սիպտակ հեղուկով, Փերու՝ թագ<ուհու>
դեմ:

Ախպերտինքը բերում են գեղեցկ<ուհուն>, պահում հորից, որ չը-
պատմի: Գիորգին երկու տարուց հետո վերջն ընկնում է սիպտակ ոչխա-
րի վրա (որ միշտ մինչև իրիկուն կուվում է սեւ հետ): Գալուց հետո թա-
գավորում է, հաղթում ամենքին, նույնիսկ Փերիների թագուհուն:

Մեր թագ<ավորը> երեք աղջիկ ունի, երեք տղա:

Մահամերձ, կանչում է տղաներին ու կտակ անում, որ մահից հետո երեք [օր պահեն] գիշեր հերթով պահեն իր գերեզմանը, երկրորդ՝ ով աղջիկներին կուզի, տան, երրորդ՝ իրեն հիշատակ մի մեջիդ շինեն, որ ոչ մի տեղ չլինի: Կանչեն, ցույց տան, ով մի որևէ պակասություն նրեկատի, քանդեն, ուղղեն:

Երկու մեծ տղերքը չեն գնում գերեզմանը պահելու: Փոքրն է պահում երեք գիշերն էլ:

Ա գիշերը գալիս է կարմիր ձիավորը, անիծելով ու հայհոյելով ուղում է գիակը հանի, կտոր-կտոր անի, շներին ու հավերքին տա: Նրան հաղթում է, սպանում: Նույնպես և հերթով սիպտակ ու սև ձիավորներին:

Երբ գալիս է հայանում եղածը, խորհուրդ են ուղում անեն, դուռը թխթրվեցնում են:

— Ո՞վ է:

— Արագիլների թագավորը:

Նրանց մեծ աղջկանն է ուղում: Փոքրը տալիս է: Երկրորդը գալիս է աղավիններ՝ թագ<ավորը>, երրորդը՝ արծիվների թագավորը: Թեն բարկանում են մեծերը, բայց չեն կարում արգելեն:

Շուտով կանգնում է և մեջիդը: Ոչ ոք պակասություն չի գտնում, բայց մի անգամ, երբ երեք թագ<ավորագնեք> աղոթելիս են լինում, երկու աղունակ ներս են թռչում ու մարդկային [ձենով] լեզվով ասում.

— Ափսոս, որ էս տեսակ հոյակապ մեջիդը մի պակասություն ունի:

Ասում են ու թռչում:

Թագ<ավորի> փոքր որդին մյուս անգամ նրանց փակում է մեջիդում և ստիպում ասեն, որ թողնի:

— Ով իմանա-չիմանա, դու պետք է իմանաս: Էդ պակասությունն էն է, որ սրա մեջ [չկա] չի երգում յեղդի բուբլի (յոք փետրավոր?) սոխակը, որ պատկանում է Քյուսին:

Երեք նղբայրն էլ գնում են որոնելու: Շատ փող ու պաշար են վերցնում, գնում: Երկուսը հուսահատվում են, ճամփից տուն են դառնում, փոքրը գնում է: Գնում է, գնում պատահում է մի փոքրիկ գղչակի: Մի պարիսպն անցնում է, մյուսը, երրորդը, վերջապես մտնում է սլաքատը, տեսնում է իր մեծ քույրը նստած: Գրկվում են, համբուրվում, լալիս ուրախությունից: Բայց քույրը նախատում է, թե հիմի արա-

գիւ<ների> Թագ<ավորը> կգա, քեզ կտեսնի ու անպատճառ կուտի:

Արագիւնների Թագ<ավորը> լավ է ընդունում: Ղրկում է աղաւ-
նիների Թագ<ավորի> մոտ, նա էլ՝ արծիւների Թագ<ավորի>
մոտ: Վերջինս խորհուրդ է տալիս, ասում է՝ երբ [կմոտենաս] կմրո-
նես Քյոսի բնակարանը, կտեսնես վանդակում կախած սոխակը,
էնտեղ էլ վարագույրի հտեք քնած է մի գեղեցկուհի, որի
սև մազերն երևում են վարագույրի հետևից, Թագված Թագ<ավորի>
խալիչի վրա: Կմոտենաս, [իր] երկար ծամնրով երկու մեծ մատները
կկապես իրար ու թշերից կպաշես: Կզարթնի, կազաղակի, որ աղա-
տես: Չաղատես, մինչև շնորհիլի իր մոր կաթով, թե Քյոսի սոխակի հետ
քեզ կհետևի: Եթե հաջողեցնես, կգա, սոխակն էլ կերգի մեջիդում:

Փախուստի համար գեղեցկուհին խորհուրդ է տալիս աղին [նստել]
հեծնել Քյոսի [ամենանիհար] ամենավտիտ ու արտաքուստ աննշան
ձին:

Քյոսեն է՞ք ձեռ բուռակին է նստում, ընկնում է հտեից, թե՛ մերը
քուռակի խրխնշոցը կլսի, կկանգնի: Էգպես էլ լինում է: Քյոսեն սպա-
նում է Թագ<ավորի> աղին, գեղեցկուհուն ու սոխակին առնում, վե-
րադառնում:

Արծիւն պատահում է սպանված Թագ<ավորի> աղին՝ իբ աներ-
որդուն, մի հեղուկով կնկպանացնում է (օ՜ֆ, ինչ երկար քնեցի) և այլն:
Նորից գալիս է, երբ միամտացած Քյոսեն որսի էր գնացել, հափշտա-
կում է սոխակին ու գեղեցկուհուն, ինքը նստում մառակին. նրան
<նստեցնում է> քուռակին ու փախչում են:

Այնինչ, եղբայրները, որ սուն էին վերադարձել ճամփից, պսակ-
վել ու ապրում էին իրենց համար, մտածում են թե փոքր եղբայրը մե-
նակ կրերի սոխակը, իբենք ամոթով կմնան, <որոշում են> գնան
տեսնեն ինչ եղաւ: Գալիս են էն քաղաքը, ուր իջել է աղան և ամենքը
նրանից են խոսում: Նախանձում են, մտադրվում են սպանեն: Շորհե՞րը
վախում են, հասարակի շորհրով ծառա են մտնում էն խորտկաբարի
մոտ, որից նա կերակուր է առնում իր համար: Խորհուրդ են անում և
(իբենք էին կերակուր տանում) թախարհ են լարում դուռն առաջին,
հանած խանչալներ են սարքում, և մթնով տուն մտնելիս նա ընկնում է
խանչալների վրա, ծանր վիրավորվում: Կարծում են մեռավ, գեղեցկու-
հուն ու սոխակին առնում են, փախչում:

Առավոտը էդ քաղաքի մարդիկ գալիս են, ուշքի բերում աղին,
բժշկում են, լավանում է: Գնում է իր հոր քաղաքը: Գնում է, տեսնում,
հրես, սոխակը մեջիդի վրա երգում է: Հարցնում է էս ո՞ր տեղից է:

Պատմում են, թե՛ թագ<ավորի> երեք տղեն էլ գնացին, փոքրը կորավ, երկու մեծը բերին, մի հրաշալի գեղեցկուհի էլ հետը:

Դլխի է ընկնում:

(Եվ մտքում գնում է վրեժ հանի) Գնում է մի դերձակի մոտ աշկերտ մտնում:

Շուտով տարածվում է, թե գեղեցկուհին պսակվում է թագ<ավորի> տղաներից նրա հետ, որն անձնագործ պսակի շոր կրերի նրա համար: Վերջը, պատվերի համար գալիս են տղի վարպետի մոտ: Տղեն ստիպում է վարպետին ընդունի պատվերը: Ընդունում է:

— Հիմի ի՞նչ անենք:

— Ոչինչ: Դու գնա մի հինգ գլուխներա ախիլ բեր ինձ համար, մի 10 դրվանքա էլ քիշմիշ: Ուտում է ամբողջ գիշերն, առավոտը գնում անտառից, պահած տեղից բերում գեղեցկուհուն շորերը, որ իր ունեցածի հետ պահել էր, և որ եղբայրները թողել էին շտապ փախչելիս: Շորի շափաղն էնպես է ընկնում քաղաքը, որ ամեն կողմից ձեն են տալիս՝ հրդեհ, հրդեհ:

Շորը ցույց է տալիս ու հանգստացնում:

Երբ տանում են աղջկանը, գլխի է ընկնում:

Պսակի գիշերը գնում է և տղեն: Գեղեցկուհին երեք ծաբլի էր տվել (արքայակաղին), միջիցը հանում է քոչող (летучий) շորը. հագնում, ոտի տակ տալիս եղբ<այրներին> ու գնում: Կրկնում է երեք անգամ: Վերջը բացվում է: Եղբ<այրներին> ժող<ովրդի առաջ> կապում է ձիու պոչից, պատժում: Նա պսակվում է գեղեցկուհուն հետ ու թագավորում:

Афанасьев, Русск. народн. сказки

24. № 102, СКАЗКА ОБ ИВАНЕ-ЦАРЕВИЧЕ, ЖАР-ПТИЦЕ И О СЕРОМ ВОЛКЕ

Вислав Андрухович թագ<ավորն> ուներ երեք որդի՝ Դիմիտրի, Վասիլի և Իվան:

Ունի մի հրաշալի աչքի: Այգու մեջ մի խնձորի, որ ոսկի խնձոր է տալի, բայց գալիս է Жар-Птица-ն (жар-վառ, հուր), հրեղեն թռչունը, ոսկեփետուր, աչքերը նման ափսեղի բյուրեղին, ու ամեն գիշեր տանում է ոսկի խնձորները:

Թագ<ավորն> իր որդիներին ղրկում է հսկելու:

Մեծն ու միջնակը քնում են, չեն էլ տեսնում: Հրեղեն թռչունը գալիս է, տանում:

Իվանը զարթոն է մնում: Բռնում է հավրի պոչից, մի ոսկե փետուր է մնում ձեռքին:

Թագ<ավորը> որդիներից երկուսին զրկում է գտնելու էն հավրը:

Իվանն էլ է ուզում գնա: Թագ<ավորը> չի ուզում թողնի, թե՛ փոքր ես:

Բայց նա գնում է:

Բաց դաշտ: Դաշտում սյուն, սյունի վրա դրած երեք ճամփեն:

Բնտրում է էն ճամփեն, որում միայն ձին կկորցնի:

Գնում է: Գալիս է գելը (Сербын волк), ուտում է ձիուն: Լաց է լինում, բայց դարձյալ գնում է:

Առաջն է գալիս դարձյալ գելը: Ախտսում է կտրիճին և ափսոսում է, որ կերավ նրա ձին: Ասում է.

— Ե՛կ, հեծիր ինձ վրա:

Տանում է, մի ցած պարսպի մոտ իջեցնում, թե էս պատի ետևը այգի կա, այդն՝ հուր-հավրը վանդակի մեջ: Հավրն առ դուրս արի, միայն վանդակը թող, թե չէ՝ էլ չես կարող դուրս գալ, քեզ կբռնեն:

Իվանը զանց է առնում էս խրատը: Ասում է՝ [ինչի] չվերցնեմ վանդակը, հապա ընչի մեջ դնեմ հավրը: Վերցնում է թե չէ, ամբողջ այգին թնդում է, թե՛ տարավ, Իվան թ<ագավորի> տղեն տարավ (թեև երբևէ վանդակը կապված է եղել այդու ամեն տեղի հետ): Իվանին բռնում, բերում են Դոլմատ թագավորի մոտ:

Պատմությունը լսելուց հետո Դոլմատ թագավորը պատվիրում է Իվանին գնա Աֆրոն թագ<ավորի> ոսկեբաշ ձին բերի իր համար, թե չէ՝ դող կհռչակի: Ու կխայտառակի ողջ աշխարհքում:

Գալիս է գիլին հայտնում: Գելը տանում է Աֆրոն թագավորի ճերմակ ախտոնների մոտ իջեցնում ու պատվիրում՝ գնա ոսկեբաշ ձին բերի, բայց ձեռք չտա ոսկի սանձին ու շքերի, թե չէ կբռնի:

Ջանց է առնում, հրապուրվում է սանձից ու բռնվում:

Աֆրոնը հանդիմանում է, թե ինչու պատվով չուղեց որ տար: Այժմ պայման է դնում՝ գնա իրեն համար բերի գեղեցկուհի Հեղինեին, թե չէ կխայտառակի աշխարհքով մին:

Գելը տանում է Իվանին, իջեցնում Հեղինե գեղեցկուհի թագուհու ոսկեվանդակ հրաշալի այգու մոտ, ասում է՝ դու սպասիր, ես գնամ, բերեմ:

Գնում է, բերում, երբ նա ղրոսանքի է դուրս գալի, գեղեց<կուհի> Հեղինեն և Իվանը հեծնում են գիլին, [Հեղինեն ոսկեբաշ ձիուն] գընում են:

Ճամփին Իվանը լաց է լինում: [Զին] Գելը հարցնում է պատճառը: Ասում է՝ սիրտս կալավ, սիրում եմ Հեղինենին, այժմ պիտի տանեմ հանձնեմ Աֆրոն թագավորին:

Գելն ասում է՝ լավ, էդ լավությունն էլ կանեմ:

Ինքը գեղեցկուհի Հեղինենի կերպարանքն է առնում, գնում Աֆրոն թագ<ավորի> մոտ, սրանց թողնում:

Խաբում է, ոսկեբաշ ձին առնում, գալիս մոտեները:

Իվանը հեծնում է գիլին, Հեղինեն՝ ձիուն, գնում Դոլմատ թագ<ավորի> մոտ:

Էստեղից էլ առնում են հուր-հավքը: Գելը [իբրև] ոսկեբաշ ձիու կերպարանքով մնում է թագ<ավորի> մոտ, մյուս օրը լաբում, նորից գել դառնում, հասնում իր ընկերներին: Ճամփին ոսկեբաշ ձի է դառնում, որ հտ չմնա Հեղինեից:

Տանում է հասցնում Լնաեղ, որտեղ պատահել էր Իվանի ձիուն: Ասում է՝ հերիք էր, էլ քո ծառան չեմ այսուհետև: [Գնաց] Զի ունես, այժմ, պնացեք քո ձիով:

Գալիս է Իվանն իր Հեղինեի հետ ու Բնում մի դաշտում:

Եղբայրները դառաբկաձեռն վերադառնալիս վրա են հասնում էստեղ, սպանում, կտոր-կտոր են անում Իվանին, վանդակով հավքը, ոսկեբաշ ձին ու Հեղինեին առնում, գնում հոր մոտ, Հեղինեին էլ սպառնալով, թե կսպանեն, եթե ձեն հանի:

Վիճակ են գցում, մեկին ձին է ընկնում, մյուսին՝ կինը ու գընում են:

Իվանը 30 օր մնում է սպանված ընկած: Գելը հոտով իմանում է, գալիս է տեսնում է ագռավն ու իր ձագերն իջնում են, որ լեշն ուտեն: Ագռավի ձագին բռնում է, թե սպատառի, ագռավն ասում է՝ իմ փոքրիկ ձագին մի դիպչիր, սա քեզ բան չի արել:

Գելը պայման է դնում, որ ագռավը գնա [մահվան ու] անմահական ջուր բերի:

Բերում է: Կենդանացնում է Իվանին: Իվանը վրա է հասնում Հեղինեի հարսանիքին՝ եզբոր հետ: Հեղինեն ճանաչում է, վեր է թռչում, ամեն բան հայտնում:

Թագավորը երկու մեծ որդիներին բանտարկում է, իսկ Իվանը

սրսակվում է Հեղինեի հետ ու բախտավոր ապրում, կյանք վայելում*:

Афанасьев, Русск. ск., 103

25 ЖАР-ПТИЦА И ВАСИЛИСА-ЦАРЕВНА

Լինում է մի թագավոր: Ունենում է մի կտրիճ նետաձիգ: Նետաձիգը՝ մի հսկայական ձի (իմաստուն):

Որսի դնացած ժամանակ մի հրեղեն փետուր է գտնում: Ուզում է վերցնի: Ձին զգուշացնում է, թե՛ գլխիդ փորձանք կբերես, մի վերցնիլ:

Տղեն գայթակղվում է, թե թագավորը կվարձատրի, թե տաննմ նըվեր: Տանում է, տալիս թագավորին:

Թագավորն <ասում է՝ որ փետուրը բերել ես, սրա թռչունն էլ կբերես:

Ձին ասում է՝ ես բեղ չասի՞ մի վերցնիլ, փորձանք կբերես գլխիդ: Բայց ոչինչ, մի հուսահատվիլ, դարդ մի անիլ: Փորձանքն էդ չի, փորձանքը դեռ առաջիդ է:

Էսպես իրար ետևից ուզում է Վասիլիսա թագուհու ծովի, նրա թագի տակի զգեստը¹, ապա թե վերջը եռման ջրի մեջ ինքը՝ հերոսը, Վասիլիսայի՝ պահանջով, լողանում է, ավելի առողջանում ու գեղեցկանում, թագավորն էլ է ուզում ջահելանա ու գեղեցկանա, ընկնում է մեջն, էրվում²:

* (Համեմատել) նման է, սարթական հերթաթի հետ, Царевич Хасан Паина, достигающий при помощи волка трех волшебных птиц—красавицу царевну и желтого коня (Н. Остроумов, Сарты, Сказки, 1, 101).

¹ Բնորում միայն մշուշապատ է, չի հասկացվում:

² Այնուհետև նույն էջի վրա, նկատի ունենալով հերթաթի՝ նույն գրքի 248—251-րդ էջերում տպագրված տարբերակը, արիլ է հետևյալ ծրագրային նմուշը. «Երկրորդ տարբերակն էլ նման է սրան»:

Մի այլ էջի վրա մշակել է երկու ուսական տարբերակների մասին Ա. Ն. Աֆանասևի տված ծանոթագրությունները (հիշյալ ժողովածուի մեջ (251—255):

Ստորե բերում ենք Բ-ի մշակումը.

«102 և 103 հերթաթիների ծանոթ<ագրությունները>» Афанасьев-ի:

Խոսում է օտար վարիանտների մասին:

Հանազան ժողովուրդների մեջ թռչունը զանազան անուն ունի, որտեղ սովորի է, որտեղ թռիմի և այլն:

Նրա երգը հիվանդությունների է բժշկում:

Բուրովինայի վարիանտում էլ [հերոս] բանի որ հերոսն սպանված է, գեղեցկուհին ոչ մի խոսք չի արտասանում, լուռ նստած է արցունքն աչքերին, ոսկի ձին կեր չի

հառք.

Ուշադրութեան արժանի է, որ հերոսը խոստում է երեք ուժի, երեք կնոջ հետ, որոնցից մինը անմահութեան ջրի մոտ մարդկանց քար էր դարձնում, մյուսը ծովում նավիւր էր խորտակում, մյուսը տանջում էր մեռած արքայազնին, զանազան կերպարանքներով: Բայց հաղթվելուց հետո թռչուն են դառնում, թռչում:

Եւ ահա հաղթելուց հետո, նավով էլ ճամփեն գնալուց հետո հասնում է նավահանգիստ, մի հարուստ ամրոցի: Դուռը բաց է անում, տեսնում էրեք գեղեցիկ աղջիկներ, մինն ասում է նրա կենացը, որ ինձ աղաւտեց կախարդանքից, մեռած արքայազնին տանջելու, մյուսը թե՛ աղաւտեց նավերը կործանելուց, հրրորդը <ը>՝ մարդկանց [կենդանական] անմահական ջրի մոտ քար դարձնելու տխուր պարտականութիւնից: Հայտնւում է: Ստանում է իր ուղածը՝ 11-կախարդական ոսկի մորակները, որով դառնում է թագավոր:

27 МОРСКОЙ КОНЬ (аварск.)

Сб. мат., 14, II, 94

Թագ <ալսրի> որդիքը տեսնում են հերները տխուր է:

— Ի՞նչ է պատահել, ինչո՞ւ ես տխուր, վատ լո՞ւր ես լսել, թե՞ դժբախտութիւն է պատահել:

— Ոչ մինը, ոչ մյուսը: Գիշերը երազ եմ տեսել: Հենց էն ժամանակ, երբ արեւը ծագում էր ծովից, արեւի ետեւից, ծովից ափը դուրս թռուով մի ձյունափայլ ներմակ ձի, մի վայրկյանում երեք անգամ աշխարհէր պտտեց ու կրկին ծովի տակը մտավ: Նրա հետ գնաց ծովի տակը կարծես և իմ սիրտը ու [էն օրից] ինչ էդ երազը տեսել եմ, սիրտս [ես է դառել] կտրել է ոչ միայն իմ տերութիւնից, այլև ամբողջ աշխարհից:

Ասով ու քնկղմվեց նորից տխրութեան մեջ:

— Հայրիկ, մենք կզնանք, կբերենք էդ ձին, որտեղ որ լինի: Կամ կբերենք, կամ ես չենք գալ:

ուտում, գլխարարը կանգնած է տխուր, հավրը չի երգում, մինչև անգամ վանդակն էլ կորցրել է իր փայլը:

Ռուսական վարիանտներում գելն է (Серый волк) օգնում հերոսին, կրեմն քաւիւր գելը (ЛЮБИМ. царевича), ինչպես և նորվեգիականում:

Գերմանական մի հեքիաթում ձին—արև ձին է (Sonnengross), ութոտանի, նվալն:

Գնում են: Ճամփաբաժան: Փոքրը հեղ ճամփովն է գնում: Երկար տանջանք: Գտնում է վերջը մարդկային հետք երկու արշին եւ կարու-
բյամբ, մի արշին լեճուրյամբ: Գնում է հետքով, մի բացատում, ան-
տառի մեջ ընկնում է հսկաների տմրոցը: Նրանց մեքն է միայն: Ընկնում
է ծծերին, ծծում: Ասում է՝ պրծար, դառար իմ որդին: Իմանում է ընչի է
գնում, պահում է, որ որդիքը չուտեն:

Գալիս են օխտը վիշապ, ամեն միի ուտին մի չինարի, ամեն չինա-
րի վրա մի եղջերու:

— Մարդահոտ է գալի... և այլն:

Մայրը հարցնում է ծովի ձիու մասին: Փոքրը գիտի միայն:

— Կա: Ծովերի թագավորին է պատկանում, որ ապրում է ծովի
տակը: Ամեն [լուսա] առավոտ, արեգակի հետ նա դուրս է գալի ցամաք,
մի վայրկյանում երեք անգամ աշխարհի շուրջը պտտում, ապա ծո-
վափի կաթնի լճի մեջ լողանալուց հետո, ավաղի մեջ թավի տալուց հե-
տո, նեբից սուզվում է կապույտ ծովը: Ծովափին չինարի կա, որ կատա-
րը երկերին է հասնում: Նրա կատաշին է էն ձիու ոսկի թամբը, որով
թամբում են նրան, և ոսկի սանձը, որով սանձում են:

Ասում է: Քնում են: [Մերը] Վիշապամերը [վիշապամայրը] պա-
հած տեղից հանում, բաց է թողնում աղին: Տղեն գալիս է, սպասում:
Երբ ձին ուզում է ծովը սուզվի, օձի նման փաթաթվում է վղից: Երեք
անգամ երկնքի երեսն է հանում ու խջում, չի թողնում: Հաղթում է,
Թամբում է, սանձը գլուխն անում, գնում հոր տունը:

Ճամփին, հոր տունը գնալիս, գտնում է փայլուն փետուրը: Մի
թագ<ավորը> քաղաք հյուր է ընկնում, փետուրը լուս է տալի: Պա-
հանջում է: Ձին ճարտահատ աղին հայտնում է, որ ծովի թագ<ավորը>
երեք աղջիկ ունի, ամեն ասածու օր, ճաշին [շոգին] <1 անընթ>
աղավնի են դառնում, գալի ծովափի կաթնեղեն լիճը, իրենց մորթին
հանում, դառնում աղջիկներ, լողանում, նորից մորթիները հագնում,
աղավնի դառնում, թռչում: Ահա նրանց փոքրիցն է ընկել էդ փետուրը,
որ գտար դու: Հեռանում է:

Թփերում ծածկվում, մորթիները վերցնում, փոքրին տիրում է:
Ճամփին շորերը հագնում (երեսդ զենն արա, մինչև ես հագնվեմ), լու-
սեղեն շորեր: Տանում է, տալիս թագավորին:

Կաթի մեջ լողացնելու պատմությունը: Թագավորը մեջը էրվում է:
Գնում են: Գալիս է աղեն: Երկու եղբայրն էլ, մինը հաց է ծախում, մյու-
սը միս, զտնում է, շոր, ձի, ղենք է առնում, տալիս իրենց, տանում:
Ճամփին նախանձից հորն են գցում: Ձին էլ փախչում է: Գալիս են,
գեղեցիկուհուն բերում: Ասում են:

— էդ տեսակ ձի չկա, մեր ախպէրն էլ կորավ, չգիտենք ինչ եղավ:

Գեղեցկուհին ոչ մէկին չի ուզում: Ասում է.

— էդ հաց կամ միս ծախողին շեմ ուղիլ:

Մի օր էլ տեսնում է ճերմակ ձին ցոլքին է տալի երկնքում: Կանչում է, իմանում տղի տեղը: Զիւն խորհրդով, երկար թոկ չգտնելու պատճառով, էր վաթսուն արշին ծամը կապում է մի ծէրը ձիու վղից, մյուս ծէրը իջեցնում ջրհորը, տղին հանում:

Եղբայրները էս որ տեսան, փախան, [որով] մեկը դեպի արեւելք, մյուսը դեպի արեւմուտք, ու ասում են դեռ փախած գնում են:

Հարսանիք աւին, սովածները կշտացան, տխուրներն ուրախացան, էնպէս որ, ինչպես ասում են՝ հլա էլ է շարունակում մինչև էս օրվան օրը:

28 МОРСКОЕ КОНЬ (аварск.)

С. с. о. к. г., 2, V

Բազ<ավոր> երազում տեսնում է հրեղեն ձին: Մտածում է ու ցանկանում: Գնում են որդիքը: Առաջինները ընկնում են դանազան քաղաքներ, հաց ու միս են առնում—ծախում, ապրում: Փոքր ընկնում է խոր անտառում ֆսկաների մօտ մօտ, ծիծը պաշում, որդեգիրը դառնում. նրա միջոցով որդիներից իմանում ծովի ձիու տեղն ու գնում, բռնում:

Համփին հրեղեն փետուր է դտնում: Մի թափ<ավոր>, որին հյուր է ընկնում, պահանջում է փետուրի տերը: Գնում է, գտնում աղավնի աղջիկներին:

Կաթնի մեջ աղջիկը խեղդում է թափ<ավոր>ին: Եղբայրները ճամփին հօրն են պ. մ փոքրին նախանձից:

Վերջը ծովի ճերմակ ձին աղատում է նրան: Եղբայրները պատըմվում են, ինքը՝ բախտավորվում:

29 ТРИ ЦАРЕВИЧА

Сборн. св. о Кавк. горцах, вып. VIII

Дополнение к статье: Две недели в Даргинском округе

Մի թաղավոր շատ էր հռչակված իր հղորութունով ու հարստութունով: Ամենքը զարմանում էին նրա պալատում դիզված [գանձերի] գանձի վրա: Բայց մի անգամ մի դերվիշ է անցնում պալատի մոտից ու բացականչում:

— Թագավորը հայարտանում է իր հարստությունով, բայց իբր բոլոր գանձերն <միասին> առած չեն կարող համեմատվել էն բանի հետ, ինչ որ շունի:

— Էդ ի՞նչ բան է,— հարցնում է թագավորը:

— Էդ բլբուլ հրաշալի հավքն է, որի ձենը կախարդում, հմայում է ամեն մեկին ում հաջողում է լսել: Ձևոր բեր, թագավոր, էն հավքը, էն ժամանկ ճշմարիտ որ դու կլինես աշխարհքի ամենահարուստ մարդը:

Ասում է գերվիշն ու գնում, թագավորին՝ թողնելով ծանր մտահոգության մեջ:

Թագավորը՝ հրեք որդի ունեք: Գնում են բերելու: [Երեք] ճամփաբաժան: Սյուն: Երեք ճամփա:

Փոքրը գնում է վերջին, անդարձ ճամփով:

Գնում է, գնում ամայի ճամփերով, վերջը հասնում է Էնդեցիկ արեսներ, ուր արածում են ոչ<խարի> հոտերն ու ձիու երամակները: Մոտիկ բարձրանում է արծաթ գլխակը: Նեղս է մտնում տղեն: Առաջն է գալի ու ընդունում մի [սքանչելի] հաղվադյուտ գեղեցկուհի, ջահիլ աղջիկ: Կերակրում է ձիուն ու իրեն պատվում, պահում երեք օր: Երեք օրից հետո, երբ ուզում է գնա, հարցնում է թե՞ ո՞ւր էս գնում թե՞ գնում եմ հրաշալի բլբուլ հավքը բերելու Թե՞ չես գտնիլ դու էն հավքը, ավելի լավ է մնա ինձ հետ: Տեսնում ես ինչ հարուստ եմ, էս պարարտ արոտներն ու արտերը, էս [բոլոր] հոտերն ու երամակները, բոլորն իմն են, եկ, ամուսնացի՛ր ինձ հետ, ու ապրենք ուրախ ու բախտավոր:

— Ոչ, ես չեմ կարող ամուսնանալ: Ես պետք է անպատճառ գտնեմ էն հավքը:

Տեսնում է տղեն չի մեռում, գնալու է, բարի ճանապարհ է մաղթում ու տալիս է նրան ձիու փոխարեն մի սքանչելի սև ձի:

Ապա ընկնում <է> սրա մյուս քրոջ մոտ, ոսկի դրակը. Եույն պատմությունը և կաճմի՞ր ձի: Երբորդ քրոջ մոտ՝ մաքաբուն դրակը, նույնը, հեմակ ձի և երկու նիզակ, միմյուր երկաթե, մյուսը պողպատե: Եվ խրատ է տալի, թե՞ կմտնես վաշեհի՞ աղջկա Ուահեդի՞ (կախարդ) ամբողջը, որի մոտ գտնում է բլբուլը:

Նա օխտն օր որս է անում, օխտն օր քնում: Որս ու քոն՝ նրա կյանքը: Նրա գոհնը հսկում են ասլան-ղափլանը: Չվախենաս, դարկիր նիղակներով: Հասնում է Ուահեդի ոսկի դրակը, շուրջը՝ [վազում էին]

1 Այս անվան վերևում գրել է «(ահեղ?)»:

շնեբը, որ դարով էին կերակրվում, և սագերը, որոնց առաջը ոսկոր էր ածած:

Փոխում է կերակուրները, թողնում են, անցնում է:

Ասլան-ղափլանին սպանում է նիզակներով ու մտնում է Ուահեգի օթաբանը:

Նա քնած էր ոսկի մահճակալի վրա: Սև մագերը կախված [հատակի] էին մինչև հաստակը: Մատին թանկ մատանի: Գլխավերև վառած ոսկի շամդանով մոմը, սաների ներքև՝ արծաթի:

Մահճակալի մոտ հրաշալի հավքը երգում է անուշ երգեր: Առավ մատի մատանին, շամդանները փոխեց, կուրծքը բաց արավ, վանդակն առավ ու շտապեց դուրս, որ շուտով հասցնի հորը, ճամփի գեղեցկուհիներին էլ իրենց հարստություններով հետն առած:

Իրկու ախպերն էլ, իրենց փողն ու պաշարը վերջացրած, ծառա են մտել, մինը մի հրեի մոտ, հավի ծերտ է կրում, մյուսը մի գյուղացու մոտ, իրիք է կրում հանդը: Առնում է, հաղցնում իրենց զիրքին վայել:

Հոր մոտ դալու էին անջուր անապատներով: Զուրը հանկու իջնում է ջրհորը: Ախպերտիքը դուրս չեն հանում: Տանում են աղջիկներին ու բլբուլը: Հորը խաբում են, թե՛ կորավ: Այնինչ, գալիս է Ուահեգը: Վաճառականների քարվան է գալի, ջրհորից հանում, ապատվում է, հովվի շուրով գալիս հոր տունը, մրցության մեջ հաղթող հանդիսանում, ներքին սպանում (sic) ու սպակվում Ուահեգի հետ:

30 ЦАРЬ ДЕВИЦА

Сб. св. о кавк. горцах, вып. II

Մի թագավոր ունենում է երեք որդի: Էս թագավորը կուսանում է հիվանդանում է ու մնում է անճար վիճակի մեջ:

Որդիքը խոսք ու մին են անում, դալիս մոտ<ը>:

— Մ'յ հեր,— ասում են,— բա բո ցավին մի դեղ չկա: Հրամանք արա, թեկուղ մեր կլանքի գնով, գնանք բո ցավի դեղը ճարներ, բերենք:

Թագ<ավորն> ասում է.

— Իմ ցավի դեղը աղջիկ թագավորի ալգու պտուղն է: Նա է իմ աչքերի՝ դեղն էլ, իմ մարմնի՝ դեղն էլ:

Պատրաստվում է մեծ որդին, նստում է նժույգ ձին, զինվում, դարկում-քնում: Թողնում է մեր սարը, օտար սաբը, կաշաղակի ու սպոսովի սարը, չլուսոտ սարը, անցնում է սառցի սարը (եւեի բնագրում բառախաղ է):

էս սարի հտեւ պատահում է մի ալեորի, որ նստած (լարեից) հրաշտից ճաքճքած) ճամփեն է կարկատում:

— Բարի օր,— ասում է,— Մերունի, ոչ հաշոդի բանդ,— ու ծիծաղում է:

— Բարով, ղավակս, բո բանն էլ ոչ հաշոդի:

Տալիս է անց կենում, գնում-գնում, հասնում մի տեղ, ուր կաթնի գետ է հոսում ու ձմեռվան կեսին խաղող է հասնում: Հրաշալի այգիներ, մէջնենրն ամեն տեսակ մրգեր: Աղջիկ թագավորի այգին կա թե չկա, սը-րտնք են, մտածում է տղեն, խուրջինը միբզ է լցնում, հա գալի:

— Հերն ասում է.

— Որդիս, շուտ եկար: Շատ պետք է զնաս, որ հասնես տղջիկ թագ<ավորի> այգուն: Էդ տեղը, որ դու գնացել ես, ես իմ ջահել ժամանակը գնացել-եկիլ եմ ավելի շուտ, քան թե խնկալը կարող էր եփել: Երկրորդ եղբայրը: Նույնը: Յուզի դետ և ալլն: Հերն ասում է.

— Ես ջահել ժամանակս գնում-դալիս էի ավելի շուտ, քան թե կարելի էր շիբուխ քաշել:

Գնում է փոքրը: Մերունուն ասում է.

— Բարի օր, պապի, աստված բանդ հաշոդի:

— Բարով, որդիս, բո բանն էլ աստված հաշոդի: Ո՞ւր ես գը-նում:

— Գնում եմ ա<ղջիկ> թ<ագավորի> այգուց պտուղ բերելու: Մի խրատ տուր, պապի, անփորձ ու խակ տղա եմ:

— Կտամ, ինչու չէ, մեկի տեղակ երեքը կտամ: Կզնաս, կանցնես կաթնի գետը, կանցնես յուզի գետը, կանցնես մեղրի գետը, էդքան էլ կանցնես, կտեսնես բյուրեղյա, ոսկյա ու արծաթե [պար դմբեթներ], աշտարակներ, [երկնքից] երկրից մինչև երկինք: Ա.<ղջիկ> թ<ագավորի> աշտարակներն են: Կտեսնես երկաթի դարպասներ: Ջեռով քաց շի անես: Փետի ծերին մեխ դարկի, նրանով քաց արա: Այգին կմտնես, ասդ պատիը խոտով: Պտուղներն էլ ձեռով չբաղես: [Մառի ծե] Զյուղի ծերով քաղի:

— Շնորհակալ եմ, պապի,— ու գնաց:

[Գնաց] [Հասավ, տեսավ] Գնում է, հասնում է, տեսնում է, անում է, ինչպես խրատ էր տվի:

Դռները կանչում են:

— Երկաթը մեզ ղոռ է անում, երկաթը:

— Երկաթին ինչքա զոռ կանի, իհարկե երկաթը: Լոնցեք,— կանչում է ա<ղջիկ> թ<ագավորը>,— թողեք քնեմ:

էգայիս էլ խոտն ու պտուղներն են կանչում ու պատասխան ստանում:

[խնձոր] Պտուղները խուրջինն է լցնում, ուզում է գնա, մին էլ սիրտն ուզում է տեսնի աղջ<իկ> թագաւորին:

— Կմենեմ ու առանց տեսնիլ շեմ գնալ:

Վերև է բարձրանում, տեսնում [քնած] մի աքարած, քնած, ոսկի մաշճակալի վրա, ճակատին աստղ, կրծքին լուսին, իրանը կարելի է երկու մատի մեջ սեղմել, իսկ բաց թողնես՝ ամբողջ աշխարհը կլցնի: Ոտների ու գլխի կողմը ոսկի ու արծաթի շամդաններ, բացած սեղան, լիքը բաժակ, ամեն տեսակ ուտելիք ու խմելիք, միայն ուրու<ի> կաթն է պակաս (ВЛАДА): Որ հետք թողնի մի քիչ ուտում է, երեք անգամ համբուրում, թուշը կծում, չի զարթնում: Բերում է հորը տալիս, հերն ուրախանում է:

Այնինչ, ա<ղջիկ> թ<ագաւորը> դարձնում է, եղածը տեսնում: Հարցնում է իր հայելուն, որ ամեն բան իմանում էր: Հայելին պատմում է: Ջորք է հավարում, գալիս, էս թ<ագաւորի> քաղաքը շրջապատում. թե՛ տուր էն մարդուն, ով իմ այգու պտուղը քաղել է:

Մեծն ու միջնակը գնում են, թե՛ մենք ենք քաղել, սուտ են խոսում: Փոքրը պատմում է, նորից նույն ձևով, համբուրում, ու պակելում են: Ա<ղջիկ> թ<ագաւորը> ձեռքը քսում է թ<ագաւորի> աչքերին. աչքերն են բացվում, մարմինն՝ մարմինն է առողջանում, գոմշի պես:

Պակելում են, հոր պես տղերք են ծնվում, մոր պես՝ աղջկերք: Հիմի էլ դեռ ապրում են:

Гримм. немец.

31 ЗОЛОТАЯ ПТИЦА

Լինում է մի թ<ագաւոր>: Ունենում է հրաշալի այգի: Այգում մի խնձորի, որ ոսկի խնձոր է տալի, բաց ամեն գիշեր մինը պակասում է: Թագ<աւորը> որդիներին հերթով նշանակում է պահապան: Մեծ ու միջնակը քնում են: Փոքրը հսկում է անքուն: Կես գիշերին վառվելով գալիս է ոսկի հավքը: Նետով զարկում է, մի փետուր է ընկնում: Տանում է թագ<աւորին>:

Մերերն ասում են, որ էդ մի փետուրն արժե ամբողջ թագաւորութունը:

Թ<ագաւորը> վառվում է կենդանի հավքն ունենալու ցանկությամբ: Տղերքը գնում են:

Մեծը ճ<անապարհին> մի [նապա]-աղվես է տեսնում: Ուզում է

սպանի, աղվեսն աղաչում է, թե՛ ինձ սպանելուց ինչ օգուտ ունես. [թող] մի՛ սպանիր, ես քեզ մեծ ծառայություն կանեմ, խրատ կտամ:

Խրատում է, թե՛ էսօր իրիկուն երբ կգնաս մի [տեղ] շեն, էնտե՛ երկու խանութ (տրակտիր) կլինեն, մինը ուրախ ու լուսավոր, մյուսը մռն էն ու խաղաղ: Դու երկրորդը, աղբատը մտիր:

Տղին հիմար է թվում խորհուրդը, թե աղվեսն ինչ է, որ իր խորհուրդն ինչ լինի: Զարկում է, բայց վրիպում է: Աղվեսը փախչում է, ինքն էլ գնում է, ընկնում ուրախ ու լուսավոր տրակտիրը, քեֆ անում, ուտում, խմում, վատնում, հավքն ու նպատակն էլ մոռանում, մնում էնտեղ:

էդպես և միջնեկը:

Գալիս է փոքրը:

Հենրն սկզբում չէր թողնում, թե եթե մի բան էլ իրեն պատահի չի էլ կարող միջիցը դուրս գա, ուր մնաց ոսկի հավք բերի:

Համառում է, գնում:

Նույն աղվեսը, վախենում է տղեն իրեն սպանի:

— Մի՛ վախենար, հանգիստ կաց, աղվես: Խնձանից քեզ [չարություն] փորձանք չի [հասնիլ] դալ:

— Եվ չես փռձանիլ դրա համար,— պատասխանում է աղվեսը, — և որ շատով հասնես նպատակիդ, եկ, նստի՛ր պոչիս:

Թոցնում է տանում: Խրատ է տալի՛ կգնաս, առաջդ կգա մի զղյակ: Դղյակի առջև շղթա կապած բնած է դորբը: Չվախենաս, անց կաց հնա, մտիր զղյակը: Անց կկենաս դահլիճները, վերջը կհասնենս էն դահլիճը, որի մեջ պահված է Հուր հավքը փետե վանդակում, իսկ շֆեղության համար կողքին դրած է ոսկի վանդակը: Եվ տես, հավքը չհանես իր [ոսկի] փետե վանդակից ու գնես ոսկի վանդակում, թե չէ վատ կըլինի՛:

Գնում է, ամեն բան տեսնում նույնությամբ և երեք էլ ոսկի խընձոր: Բայց անցնում է աղվեսի խրատից, թռչունը փետե վանդակից հանում, դնում է ոսկի վանդակում: Իսկույն աղաղակ է բարձրացնում (թրուշունը), ղիկները դարձնում են էս աղմուկի վրա, տղին բռնում, բանտարկում, մյուս օրը դատի հանձնում, որ և դատապարտվում է մահվան:

Սակայն էդ երկրի թագ<ավորը> նրան [առաջ] խոստանում է

1 Այս ապրիլի 19-ի լուսանցում դիժ է բաշել՝ պարբերության վրա ուշադրություն հրավիրելու համար:

ներել, միայն մի պայմանով, որ իրեն համար բերի հրեղեն ձին: Խոստանում է էն ժամանակ ոսկի հավքն էլ տալ:

Աղվեսը տանում է հրեղեն ձին բերելու: Նույն խրատը, թե ձիապանները բնած են, մտիր, հանիր բեր, բայց հասարակ փետե թամբը դիր, ո՛չ ոսկի: Դարձյալ զանց է առնում, բռնվում:

էդ երկրի թ<ազավորն> էլ խոստանում է ներել, եթե զնա իրեն համար ոսկի սմբուցի գեղեցկուհուն բերի: Դարձյալ աղվեսը տանում է ու խրատում:

— Իրիկունը կհասնենս ոսկի ղղյակը, գիշերը, լուսթյան ու խաղաղության մեջ թագուհին դուրս կգա զրոսնելու գեպի գետը: Կհասնես, կհամբուրես միայն մի անգամ: Նա խոնարհ կհետևի քեզ, միայն տես, թույլ չտաս իր հաղաղատներին հրաժեշտ տա, թե չէ փորձանք կգա գել-խիդ:

Ձանց է առնում:

Գեղեցկուհու բնած հերը զարթնում է, զարթնում են ամենքը, բըռնում, դատում ու դատապարտում մահվան:

Միայն մի պայման է առաջարկում թ<ազավորը>, որ իր պալատի առջևի սարը ծակի 8 օրում, որ ինքը ամեն կողմը տեսնի: Դարձյալ աղվեսն օգնության է հասնում:

Ոսկի ղղյակի գեղեցկուհուն բերում է, առնում է և՛ հրեղեն ձին, և՛ ոսկի հավքը, վերջն աղվեսն ասում է՝ ես վերջացրի իմ գործը, այժմ լավության փոխարեն ինձ զարկիր, գլուխս ու թաթս կտրիր: Տղեն չի անում:

Աղվեսը խրատում է, թե զնա, միայն ջրհորի մոտ չնստես (և МЯСО ВЫСЕЛЕННИЧЬЕГО НЕ ПОКУПАЙ) որ չի պատահում հետո²:

Գնում է եղբայրներին տանի, մոռանում է, շոգին ջրհորի մոտ նըստում: Գցում են ջրհորը, իրենք տանում: Աղվեսը գալիս է պոչը կախում. հանում ու իմացնում, թե եղբայրները ճանապարհներին մարդիկ են դրել սպանելու:

Գնում է մի աղբատի հետ շորերը փոխում, էնպես հասնում տեղ:

էն ժամանակ միայն [գեղեցկուհին] թռչունը երգում է, ձին ուտում, Իսկ գեղեցկուհին զաղարում է լալուց և ամեն բան հայտնում է թագավորին:

Մեղավորներին պատժում են, փոքր տղին ու գեղեցկուհուն պատկում: Ապա թե աղվեսը խնդրում է իրեն զարկի, գլուխն ու թաթը կտրի:

² Այս պարբերության դիմաց լուսանցքում գիծ է քաշել՝ պարբերության վրա ուշադրություն հրավիրելու համար:

Կատարում է թե չէ, դուրս է գալի տակից մի գեղեցիկ տղամարդ՝ ոսկի
դշյակի գեղեցկուհու եղբայրը, որ կախարդված էր եղել:

32 ՀԱՋԱՐԱՆ ՈՒԲՈՒՂ

Հազար ու մի գիշերներից

(Изд. Маргарыта, т. IV, 4-й выпуск. 2. Удэжэны, 1911, 1—4):

Թագավորը այգի է նվիրում իր հավատարիմ մարդուն: Թագ<ա-
վորի> երկու տղեն ու մի աղջիկը, որ շար մուրաբուլյերի ձեռքով փոխ-
ված են, դառնում են մարդու որդեգիրներն ու մեծանում, ապրում են
դրախտանման այգում:

Մի անծանոթ պառավ է հայտնվում ու փարիզադային՝ աղջկանը
ասում թե՛ բո այգում չկան, պակաս են երեք ամենալավ բաները՝ Հա-
զարան բլբուլը, Երգող ծառը և Ոսկեցնցուղ ջուրը (Золотая струя):

Եթե Հազ<արան> բ<լբուլ> լինեի, բոլոր թռչունները միա-
ձայն կերգեին: Եթե խոսող ծառը՝ հազարավոր անտեսանելի բերաններ
ունի, որ երբեք են խմբովին և ոչ ղեկավորի ձենը, ոչ բաղմալար քնար-
ները չեն կարող համեմատվել նրա հետ¹:

Իսկ Ոսկեցնցուղ ջուրը, բրի դերադանցությունը խոստովանում է՝
աշխարհի բոլոր ջրերը, աղբյուրները, վտակները, գետերն ու ծովերը,
որ իր մի կաթիլով ծով կլցնի ու անհատնում է, անսպառ է, էն ջրից են
իրենց ծառավը հագեցնում Հազ<արան> բ<լբուլ> և Խոսող ծառն
իր հազարավոր բերաններով²: Ահա և երեք անդուգական բաները պակաս
են բո այգուն: Ու անհետանում է: Փարիզադան լաց է լինում: Եղբայր-
ներն իմանում են պատճառը ու խոստանում են երեքն էլ բերել, թեկուզ
Կաֆ (սար) սարի գաղաթին լինեն նրանք:

Ճամփին մի ծառի տակ, մատը երկինք ցցած նստած ճգնավորը,
մազի մեջ կորած է, ձենը չի լսվում: Մաղերը կարգի է բերում Փարիզը
ու խրատ է խնդրում, թե ինչպես բերի:

Ծերը չի ուզում լավության փոխարեն ցույց տա անդարձ ճանա-
պարհը, վտանգի ու փորձանքի ուղին: Փարիզը համառում է: Մի գնդակ
է տալի, թե՛ [սրան] սա կղերվի, դու գնա ետևից: Կհասնես մի սարի,
ուր շատ սև քարեր կան: Բոլոր քարերը ձեն կտան, դա Աներևույթի ձենն
է: Էն ձենին եթե ականջ դնես, դու էլ կբարանաս մյուս քարերի պես:
Պետք է անցնես առանց ականջ դնելու:

¹ Միտքը փոքր-ինչ մշտնապատ է:

² Այստեղ ևս միտքն ինչ-որ չափով մշտնապատ է:

Գնում է, չի դիմանում, լսում է ու քարանում:

Քույրը եղբոր տված նշանից [նկատում է] իմանում է,— սուրը ժանգոտվում է,— ինչ է պատահել: Մյուս եղբայրն է գնում: Սա էլ է քարանում: Վերջը Փարիզադան՝ բույրն է գնում տղի շորերով:

Մերն ասում է՝ այո, գնացին քո եղբայրները, բայց նրանց ճանապարհին կանգնեցրեց Անհրևույթը, քարացրեց: Քեզ պատմել են Հ<ա-
վարան> բ<լբուլի> և <ոսող> ծառի ու Ոսկեցնցուղ ջրի մասին, բայց չեն պատմել էն վտանգները, որոնց ենթարկվում են նրանց ետեից գնացողները, որոնսղները:

Փարիզադան հայտնում է, թե ինչ էլ լինի, պիտի գնա իր եղբայրեն-
րի փրկության համար: Մերն ասում է՝ որովհետև քո կյանքը վտանգի ես ենթարկում քո եղբայրներին փրկելու համար, ոչ թե անկարելին ձեռք բերելու, դրա համար անկարելին էլ կդառնա քո գերին:

Իմացած եղիր, որ մարդու որդիներից ոչ մինը չի կարող դիմանալ Անհրևույթ ձայների գոչյունին: Նրան հաղթելու համար պետք է դինվել մի վաւակտոյքամբ, որի մեջ ամփոփված լինեն մարդու հանճարը, հաւատարմությունն ու հաւակտոյքունը: Հանձնում է գնդակը և մի կաթիլ բուրդ, որ ականջը կոխի, չլսի ձայներն ու գոչյունները, հաղթահարի օդում թռչող բոլոր ուժերին, Անհրևույթի բոլոր խարդավանքներին:

Անապատներով ու փշոտ ճանապարհներով տեղ է հասնում, առանց հոգնելու և տրտնջալու, բարձրանում է սարի գագաթը, տիրում է Հ<աղարան> բլբուլին և այնուհետև հանում է ականջի բուրդը, որովհետև հերթն այժմ Հ<աղարան> բլբուլինն էր երգելու:

Բյուլբյուլի միջոցով դտնում է և խոսող ծառը, որից մի ոստիկ է տանում, և Ոսկեցնցուղ ջուրն, ու ետ դառնում: Ջրով կենդանացնում է իր եղբայրներին և ամենքին, որ քաբացել էին: Բոլոր քարերը դառնում են զեղեցիկ երիտասարդներ:

Գալիս են տեսնում՝ կլան այլևս ոչ էն ծառը, ոչ ծերունին: Ինչ կնշանակի էս, հարցնում են: Բյուլբյուլն ասում է.

— Նա սովորեցրեց (մարդկային աղջկանը), թե ինչպես պետք է բանեցնի նա բրդի փաթիլը, որ հաղթահարի շար ձայները, ատելությունը, ձանձրացնող շշուկները, որոնք վրդովում են մեր հոգին և թույլ չեն տալիս բարձրանալու դեպի վեր, դեպի գագաթները: Նրա կոչումն էր աշխարհքի մարդկանց սովորեցնել էս ճշմարտությունը և վերանալ աշխարհքից, ու վերացավ:

Սրանից ետը քո հոգին շատ շարից կփրկվի, որ մարդկանց միակ դժբախտացնողն է, որովհետև դու սովորեցրի շարից փրկվելու հնարը

և ամուր կամբով նրան շտեկը: Դու իմացար հոգու անդորոտւթյան նշանակութիւնը, որ [միակ] մայրն է ամեն բախտաւորութեան:

Վերադառնում են:

Հայր Բազ<ավոր> էլ վերջը գալիս է, բացւում է ամեն բան և աւարում են հրջանիկ, իսկ շարերն ու դաշնակիրները մեռնում են կառաւորութեանից:

Итальянск. сказки, пер. М. Андреевой, под ред. М. Горького

33 СКАЗКА О ЗОЛОТОМ ПЕРЫШКЕ

Մի Բազ<ավոր> մի սիրուն աղջիկ է ունենում, բայց շատ երես տէ՛ած: Ինչ որ անում է, հերն ու մերը խնդրում են ու ասում.

— Ի՛նչ չարաճճի է:

Մի անգամ մի պառավ է գալիս, Իսպանիայի Բ<ազավոր> է դրկել:

Ասում է՝ մի՛ հարցնիր թե ով է ու որտեղից է գալի, պատվիր, ընդունիր ինչպես ինձ կնոջունես և չես փոշմանիլ քո սիրալիրութեան համար:

Բ<ազավոր> կատակի տեղ է դնում ու հրամայում է, որ պառավին տանեն, խոհանոցում, ծառաների տեղը մի տեղ տան ու նրանց հետ հաց տան:

— Շնորհակալ եմ, Բ<ազավոր>, — ասում է պառավն ու դնում: Շառաների հետ նստած հաց ուտելիս Բ<ազավոր> աղջիկը ետե՛ից գալիս է օտարական պառավի բաժնին մի աղաման աղ ու պղպեղ է լցնում, ասում է.

— Տես ի՛նչ համով է:

Ծառաները ծիծաղում են:

— Ա՛խ, ի՛նչ չարաճճին է:

Պառավը սուս ու փուս ուտում է, ոչինչ չի ցույց տալի, թե ամէ՛շտ է:

Բ<ազավոր> ու Բազուհին իմանում են, նրանք էլ են ծիծաղում:

— Ա՛խ, ի՛նչ չարաճճին է:

Պառավը սեղանից վեր է կենում, ուղում է փետր դռնի, տեսնում է չկա: Տեսնում է կրակում էրվում է, իսկ աղջիկը ծիծաղում է:

— Բո փետր հիմի տարացել է, էսպես ալելի լավ է բեղ համար:

Ծառաները [նորից] էլի ծիծաղում են.

— Ա՛խ, ի՛նչ չարաճճին է:

Փետրի մնացորդը կրակից հանում է պառավն ու իսկի ցույց չի տալիս թե նեղացած է, զնում է խոհանոցից:

Թ<ազավորն> ու Թ<ազուհին> լսում են իրենց աղջկա արածն ու ծիծաղում են.

— Ա՛խ, ի՛նչ չարաճճին է:

Մյուս առավոտը պառավը սանդուխների վրա պատահում է աղջկանը, որ իրեն է սպասում.

— Պառավ, պառավ, ուսկի՞ց եկար, ո՞ւր ես զնում, ինձ հիշատակ ի՛նչ ես բերել, ի՛նչ ես թողնում:

Պառավը փշում է.

— Ուսկից եմ գալիս և ուր եմ զնում,

էնտեղ միշտ անձրև ու հողմն է սուլում,

5 Դու քամու հետ ինձ մոտ կգաս,

Անձրևի հետ ետ կը լողաս:

Դիպչում է արքայազստերն իր կեսէրեւ փետով ու իջնում, կորչում:

էն օրվանից Թ<ազավորի> աղջիկը քաշումը թեթևանում է ու թեթևանում, դառնում փետուր, փետուրից էլ թեթև: Պալատում, օդի մեջ տարուբերվում է, քմահաճություններ է անում, ծնողներին ստիպում, որ միշտ փչեն, ինքն օդումը պարի: Վերջը հիշում է պառավի անեծքն ու զնում նրա ետեից, թե ճար կա, էլ նրանից կլինի:

Այնինչ Պորտուգալիայի Թագ<ավորը> ուզում է նրան, գալիս է ու երբ իմանում է, վեր է կենում, զնում, թե պետք է գտնեմ, ետ բերեմ իմ բախտը:

Գնում է, մի ծերի լավություն է անում, նրանից մի ծվան առնում, ծվանով կանչում արծվին ու ամպերին հասնում, դառնում պառավի աղից ու սղպեղից շինած ասպարանքում, ամբողջովին աղի ու սղպեղի կեքաղուրներով պատած, ազատում է, բերում պսակվում:

34 ՀԱՋԱՐԱՆ ԲԼԲՈՒՆ ԿԱՄ ԱԼՈ-ԴԻՆՈՅԻ ՆԱՂԼԸ

Ե. Լալաւան, 1912, Արարան²

Անիծող ծերն ասում է և այգին կանաչելու ճարը (տերեաթափ է եղել), Հաղ<արան> բլբուլը:

Թեագրային տարբերություններ

1 Տեղ 3 [Ուսկից կուգամ և ուր կերթամ]

2 Թշուրիմացություն է, պետք է լինի Աշտարակ:

4 էնտեղ միշտ անձրև ու հողմն է [ոռնում]

Ալո-Դինոն փորքն է և խենթ: Երեք ճամփա—մինը [տանում է Թիֆ-
լիս] Թիֆլիս է գնում, մինը Երևան է գնում, մյուսով էթոզը ետ չի գա-
լիս, Գեղան-գյալմազի ճամփեն ա: Կարմիր դեղ դալիս, գետինը ժած է
զալիս, նրանով է խմանում:

Դեք նի էլավ իր օթախը, տեսավ մի մարդ նստած է, ասավ՝ բա-
րով ես եկել, Ալո-Դինո: Ալո Դ<ինոն> ասեց՝ դու ինչ գիտես, որ ես
Ա<լո> Դ<ինոն> եմ:

Ասեց՝ ես որ սարերովը ման էի գալիս, էն վախտը ծառերը, քարե-
րը, խոտերը ձեն տվին թե Ալո-Դինոն մորիցը ծնվեց: Եթե դու Ալո-Դի-
նոն չընես, մեր տունը, իմ ահից, էլ ո՞վ կչա²: Ալո-Դինոն պտիս ընի...
և ալն (կրկնվում է երեք դեի մոտ էլ): (Կարմիր դեի հետ աժդահաների
կերուխում, ապա կսիւ: Վիշապի հասկություններ ունի):

Առաջին դեմ առաջն արած բերում է դադաններ, ավելի մաշը, ինքն
էլ երեք գլուխ ունի, սխալալի դեմ ավելի խոշոր, յոթն էլ դուռն ունի:
Երրորդը՝ սե Էլը 40 գլխանի է, սրան էլ 40 հզն է մորթած, բառասուն
կանթանոց պղինձը վրեն, 40 լիլը բրինձը մեջն ածած, փլավ է Լգում:
Ինքը՝ Ա<լո>—Դ<ինոն> է ուտում:

Երրորդի՝ սե դեի կնդա առաջարկն ընդունում է: Տեղիը գցում են,
քնում: Մնում է էստեղ: Մի քանի ժամանակից հետո, Հ<ադարան>
բլ<բուլը> միտն է ընկնում, ախ է քաշում: Կնիկն ասում է՝ ընչի ախ
քաշեցիր, ինձանից լա՞վը պետք է առնես: Թե՛ չէ, և պատմում է, որ
գնում է Հադ<արան> բլ<բուլ>ին:

Կնոջ ասելով Հադ<արան> բլ<բուլի> տերը Չաչոնց թագա-
վորն է, 40 օր քնած է, որ վարթենց քեզ պես քսանն էլ ըլի, կսպանի:

Գնում է, դեմ ընկնում մի ահագին ծովի: Ձին ասեց,— Ալո-Դինո,
ես ծովիդն չեմ, էս ծովը չեմ կարա անցնի:

Քնում է ծովափին: Երազ է պալի, թե մեջքիդ տված քարի տակին
երեք ծովիդեն ձիու գլամ կու: Երկուսը մեջքդ կապիր, մինը ծովը կա-
խի, ծովիդենը դուրս կգա: Կուլի քեզ կուլ տա, դու ջալդ ադա, ձեռդ
գցիր բաշը, դայիմ բռնի, գյամը դիր բերանը: Կասի՝ ի՞նչ կուլես: Ասա՝
Հ<ադարան> բլ<բուլը>:

Ձեն տանում է ծովի դրաղը, թե՛ էդ իմ բանը չի, իմ մեծ բուրն էն-
տեղ է: Ձին մյուս ափը հանեց: Ալո-Դինոն իջավ, մոռացավ, գյամը թո-
ղեց ձիու գլխին, ձին առավ, մտավ ծովը:

— Վա՛յ,— ասեց,— ձին գյամը տարավ, ես ի՞նչ անեմ:

էդ ծովի աղեն (կղզում) ման եկավ, տեսավ մի ալեոր մարդ նըս-
տած է:

2 Նաև՝ «մարդ չի կաբա»:

Ասեց՝ բարև Ա<լո>—Դ<ինո>:

Ասեց՝ որդի դու է՞լ ես ընկել Հ<աղարան> բ<լբուլի> շա-
ռը: (Ալեորը 150 տարի նստած սպասում է Հ<աղարան> բ<լբու-
լին>, խնդրում է բերելիս իրեն էլ ցույց տա):

Երկրորդ գլամով երկրորդ ձին է դուրս հանում: Ձին ասում է՝ էդ
դժար է, Չալոնց... և այլն, ինձ էնպես մի դամշի պիտի զարկես, որ 365
տամարս դողա: Կբարձրացնեմ մինչև Չալոնց թ<ագավորի> փանջա-
րեն: Եթե միանգամից զափաղն առար, առար, թե չէ, երկուսս էլ կնկը-
նենք, կմահանանք:

Բլ<բուլը> բերելիս ցույց է տալիս սպասող հալեորին: Տեսնում
է թե չէ, մահանում է: Բերելիս բլբուլին խնդրում է երգի, սև դեկի սև
երկիրը կանաչի, էդպես էլ լինում է: (Մյուսներին չէ):

Ախպորտանցի մեկը համամշի, մյուսը քյուլհանչի բաղն<իս>
ում: (Օխտը եղն է մորթում, զանգը տալի, որ զարիբները գան մատաղ
ուտելու, ախպորտանցը գտնի): Ախպորտանցն ասում է.

— Վա՛յ, հողը ձեր գլխին, մեր թագավորութունը թողել եք, եկել,
մինդ քյուլհանչի դառել, մյուսը համամշի:

Որ եկան հալեորի մոտ ու նշանածները տվեց իրենց, մեծ ախպերը,
նախանձեց թե՛ սիրունը ինքն ա վեր ունում, փիսը մեղ ա տալի:

Ջրհորը մտնելուց առաջ կինը [մի հատ] թաթմանի ու ոտնամանի
հատը տալիս է, թե՛ հետդ առ, եթե մի բան պատահեց, ես թագավորից
կուզեմ, որ բերեն, իմանամ, ո՞ր դու հորից ելել ես:

Երրորդ կնոջ համար թագավորի տղերքն ասում են՝ ղարավաշ ենք
բերել սրան էլ:

Վնիկն ասում է՝ սուտ էն ասում:

Թագավորն ասում է՝ ձեր մեջ վե՞ճ կա, դժար թե դուք ըլեք բերած
Հ<աղարան> բ<լբուլը>: Սուտն ու ըղորթը գտնելու համար եկեք
Հ<աղարան> բ<լբուլին> խոսեցրեք, ով խոսեցնի, նա է բե-
րել:

Հերթով եկան.— Բ<լբուլ> ջան խոսի, թող բաղը կանանչի: Չը-
խոսեց: Բաղը չկանաչեց:

Մանք խաբարը տանք Ալո-Դինոյից:

Բաղրգյանը հորից հանում է թագավորի տղին: Հարսանիք: Թաթ-
մանից ու ոտնամանից ո՞վ կարա կարի: Ալո-Դինոն: (Ուտեն ասում է՝
որդի ես չեմ կարա գնա, բալբի թագավորը չհավանեց, թող բու գլուխը
կտրի):

Նրբ բացվում է ամեն բան ու ինքը դիման է նստում, ասում է՝ սր-
բանք ինձ չսպանեցին, ես էլ սրանց չեմ սպանիլ: Հեռացնում է³:

(Աշտարակ, Ավետիս Գրիգորյան, 66 տ.)

35 СКАЗКА О ШАХЕ ЭМАНЬШАХЕ И ЕГО ТРЕХ СЫНОВЯХ

Сборник мат. для оп. мест. и пл. Кавказа, вып. XLII (татарск.)

Շատ հին ժամանակները, երբ դեռ գետերը կաթն ու մեղր էին հո-
սում, երբ աշխարհի վրա դեռ թագավորում էր խաղաղ կյանքն ու ան-
վերջով հանգիստը, երբ դառն ու դել միասին արածում էին, մի անհայտ
երկրում կար էմանշա՞, անունով մի թագավոր: Ունենում է երեք աս-
պետ որդի՝ Ահմեդ, Մահմեդ և Բահրամ, որոնք բուն սիրով սիրում էին
իրենց ծնող հորը:

Թ՛ագավորը՝ ծերության ժամանակ մի անգամ հիվանդանում
է: Շատ դեղ ու ճար են անում, բժիշկ ու հեթիմ են կանչում, բան չի
դառնում:

Կանչում են մի հեֆիմի, որ բնակուց հատ ասում է՝ միայն ճարը
ոսկե վանդակի թուրակն է, թե բերիք բերիք, թե չէ մինչև երեք տարին
ձեր հերը մեռած է: Թռչունն էլ զտնվում է էն տեսակ տեղ, ուր գնացողը
եւ չի գալիս:

Որդիքը մտածում են, ինչ անեն, ինչ շանեն, վերջը վճռում են զը-
նալ բերել հրաշալի թռչունը, թեկուզ աշխարհի էն ծերից: Ամեն պաշար
վերցնում են, դնում:

Շատ են գնում թե քիչ, ասելը հեշտ է, անելը դժար, հասնում են
մի քարի, էդ քարից երեք ճամփա է բաժանվում: Մատանիները գնում
են տակին, խոսք ու մին անում, թե ով ետ գա, իր մատանին առնի,
գնա եղբայրներին որոնելու:

Բահրամն ընկնում է 6 դևի երկիրը, նրանց հաղթում է: Հաղթելուց
հետո բարեկամանում են և փոքր դևը հալտնում է, որ դժար է գործը,
էն հավքը գտնվում է շառ դևի փաշիամ պալատում, և գնում է նրան
օգնելու:

Տանում է ու խրատում, թե՝ ես չեմ կարող սահմանը մտնել, քեզ
կսպասեմ, դու գնա պալատից ոսկե վանդակով թռչունը վերցրու, եկ:
Բայց ինչ որ տեսնես ու լսես, ոչ մի բանի նշանակություն չտաս. թե չէ
կհաղթեմ: Քեզ վրա ֆառ կգցեն, հուր կնետեն, անցիր, էն ժամանակ
իրենք կֆառանա ու կերվեն:

³ Վերջում տվել է հետևյալ ծանոթադրությունը. «Ալո-Գինո-հունարեն սոխակ է—
Ալդոնկ: Տե՛ս վրացական վարիանտը, Զեչիլի ամսագիր, 1891 թ., № 5, որի մեջ առված է՝
«Ալդոնա բուրուլի» (Хаханов, Очерки груз. сл. I, 89)»:

Վերցրու հետդ սիմինդրը, ածելի ու աղ: Զին ու խողը հսկում են, ձիու առջև ոսկորներ, խողինը շամիչ:

Որ վանդակով թռչունն առնում է դուրս է գալիս, քար, հող, ծառ, մարդ, թռչուն, ամեն արարած սկսում են հառաչել՝ տարա՛վ, տարա՛վ հանդուգն Բահրամը, ոսկի թռչունին տարա՛վ:

Չար դեն ընկնում է ետեից: Զին չի լսում, թե՛ 30 տ<արի> քեզ ծառայում եմ... և այլն, նա ինձ կեր տվեց: Նստում է խողին, ընկնում ետեից:

Քանի հասնում է, ձգում է սիմինդրը, ածելին, վերջն աղը: Գալիս է եղբայրներին գտնում, մինը մի խանութի գործակատար, մյուսը կոշկա-կյարի մուս, հետն առնում է, տանում:

Մի անտառում մնում են: Մինը հերթով մնում է կերակուր պատ-քաստելու, մյուսները [հերթով] գնում են որսի: Գալիս է մի դաճաճ, ինճը մի արշին, միտուր երկու, ուզում է ուտի, ինչքան տալիս են, ան-դա՛ է մնում, կապում է նրանց, ուտում, պղինձն էլ շուռ տալի, գը-նում:

Վերջը Բահրամն է հաղթում, գլուխը կտրում: Գլուխը գլորվում է, գնում, մարմինն էլ արին տալով ետեից:

Եղբայրները նախանձում են: Գնում են ար ծերի արյան հետքով, հասնում ջրհորին:

Զրհորի պատմությունը: Բահրամն էնտեղ մռն է աշխարհից, շար կախարդից երեք գեղեցկուհի է աղատում՝ եղբայրներին: Նրանց տա-նում են, իրեն թողնում ջրհորում:

Երրորդ աղջկա խորհուրդը: Սև ու սիպակա զոռերը:

Մռն է աշխարհի պատմությունը:

Զմբուտ զուշը (рощ):

Բահրամը հասնում է հոր քաղաքը: Զմբուտ զուշի շնորհիվ թևավոր ձի ունենում, մրցության մեջ սպանում է եղբայրներին, գլուխները կրտ-րում, հայտնվում, պսակվում իր նշանածի հետ ու թագավորում, իսկ հայրն անիծում է մեծերին, [երկու] մնացած երկու գեղեցկուհուն էլ տալի կնություն՝ ուրիշ թագավորների:

36 СКАЗКА О ШАХЕ КАЗАНШАХЕ (О КАЗАНСКОМ ЦАРЕ) И О СЛАВНОМ ЦАРЕВИЧЕ СУЛЕЙМАНЕ

Сб. мат. для опис. мест. и пл. Кавказа XLII (татарск.)

Պազանի թ<ագավորը> ունենում է 3 որդի: Փորը՝ Սուլեյմանը հոր սիրելին է, երկրորդ կնոջից, որ հեռացրած է:

Մի անգամ թ<ազավորը> երազ է տեսնում. ներս է թռչում նրա ննջարանը մի թռչուն, փ/հ ?(անադի ղառուղի՛, ղույրուղը՝ Մառուտ, առնում է միջի մատի մատանի<ն> ու թռչում-գնում: Շահին մեծ անհանգստություն է պատում: Նա մինչև օրս չէր արկնոծվել և ահա, էս տեսակ մի տարօրինակ երազ: Ի՞նչ կնշանակի, և մանավանդ իսկի չէր տեսած էնպես մի օտարոտի թռչուն:

Հերթով ղրկում է որդիներին, գտնեն էն թռչունը, բերեն, որ հանգըստանա:

Երկու մեծը գնում են ու վերադառնում հատարի:

Փոքրը գնում է իր դուրս արած մուր մուտ:

Մերը քաջալերում է ու խրատում, թե թ<ազավորն> ունի մի մը-թին [գոմ] ակոռ: Էն ակոռում պահած է Քամի ձին: Նա լույս չպետք է տեսնի, թե չէ կկտրի իր շղթաները: Գնա մի ասեղով ծակ արա պատում, էն ծակի լույսն ընկնի թե չէ, իր շղթաները կկտրատի Քամի ձին, կուզի դուրս թռչի, դու կանգնիր դռան մեջտեղը, բռնեցքով զարկի՛ր գըլ-խին, կնկնի, թամբի՛ր, նստի՛ր ու գնա, նա քեզ կտանի ուր ուզես ու կազատի ամեն փորձանքից:

Էդպես էլ անում է:

Շատ է գնում թե քիչ, հայտնի չի, հայտնի է միայն, որ հասնում է մի կանաչ դաշտ, դաշտի մեջտեղը մի բարձր ապարանք, ապարանք՝ բարձր պատշգամբում կանգնած էն երկրի գեղեցկուհի Յագուհին:

Ի՞նչ ճամփով, ո՞ր կողմից կարողացար էստեղ զալ, կտրիճ,—հարցնում է գեղեցկուհին:

— Մի հարցնիր, սիրուն թ<ագուհի> թող գամ մոտդ, ամենը կպատմեմ:

— Էհ, գժար է, քաջ Սուլեյման, հարմար ճամփա չկա ինձ մոտ գալու, և գժար թե երբեք բարձրանաս ինձ մոտ: Երկնքի հավերժն էլ չեն հասնում ինձ, [Համենայն դեպս] Բայց էլի փորձիր ուժդ: Էն կողմն ահա ընկած է մի 40 փթանոց սանդուխթ, եթե կարողացար բերել, դնել, կարող ես բարձրանալ ու արժանանալ իմ տեսությանը:

Գեղեցկուհու տեսության ցանկությունից էրվելով, Սուլեյմանը գրնում է 40 փթ<անոց> սանդուխթը մի ճկյուղով բարձրացնում, բերում գնում ու բարձրանում թ<ագուհու> մոտ: Թ<ագուհին> զարմանում է նրա ուժի վրա, սիրով ընդունում է և քաղցրավենիներով ու անծանոթ լավ գինիներով պատվում:

Գալիս է գիշերը: Գեղեցկուհին հայտնում է, որ մի անկողին ունի

1 Նաև՝ «ղաշրուղ»:

ամբողջ ապարանքում ու միասին պիտի քնեն, էն ժամանակ թ<ազա-
վորի> տղեն հանում է իր սուրը, դնում հրկուսի մեջտեղը: Ա-
սում է.

— Դու մի կողմը կքնես, ես մյուս: Սրով բաժանում եմ մեր անկո-
ղինը, որ դու չգայթակղվես ու գայթակղեցնես, իսկ ես առանց իմ հոր
կամքի ոչ մի բան չեմ անիլ:

Դիշերն անցնում է խաղաղ: Մյուս օրը զեղ<եցկուհին> դարձյալ
լավ պատվում է Սուլեյմանին: Եվ ահա մի օր էլ գունատվում է, դեղ-
նում, ինչպես սերկիլ:

Ս<ուլեյմանը> հարցնում է պատճառը: Կինն ասում է.

— Ահա [յոթը] քանի տարի է, ես կռվում եմ օխաը² գլխանի
դեերի հետ: Ահա վաղը հասնում է օրհասական օրը, իսկ ես, քեզ հետ
դբաղված, մոռացել եմ ու ոչ մի պատրաստություն չեմ տեսել: Այո՛,
պանծավի քաջ, ես վախենում եմ և քե՛ղ համար, որ քեզ կսպանեն:

Ս<ուլեյմանն> ասում է.

— Մի՛ վախենար, թ<ազուհի>, աստված կտա մենք նրանց
կհաղթենք:

Գալիս են դեերը, ջաղացքարիւր են դցում: Թ<ագուհին> նհտե-
րու՛մ նրանց մեկի գլխին զարկելով ջարդում է: Մյուս օրն են գալի,
խնդրում է Սուլեյմանին: Նա էլ է հաղթում:

Երբ կինը խնդրում է, թե ինչ է ուզում, Սուլեյմանը հրեղեն թռչունի
տեղն է խնդրում: Գեղեցկուհին մի գիրք է տալի, էն գրքի հետ զրկում
իր քրոջը, թե նա տեղը ցույց կտա:

Երկրորդ քույրն էլ... նույն պատմ<ություն>, Ղեկում է երրորդի
մոտ: Երրորդ քույրը խրատ է տալի, ասում է.

— Գնա մի թավ, մութ անտառ, մի ճիճրուի մեջ մտի, նստի՛ր էդ
գիրքը կարգաւ: Կգա մի վհուկ պառավ, բայց քեզ չի կարող վնասել,
որովհետեւ դու կլինես կախ<արդական> շրջանակի մեջ: Նա էլ մյուս
կողմը կնստի, կսկսի իր գիրքը կարգաւ: Համբերությամբ սպասիր,
մինչև նա վերջացնի: Բայց հենց սկսի երկրորդ գիրքը, զարկիր, սպա-
նիր:

Գնում է էսպես էլ անում: Մին էլ տեսնում է մի արտասովոր աղ-
մուկով խնոցուն նստած ու ավելը ձեռքին հկավ կ<ախարդ> պառա-
վը: Երկրորդ գիրքը կարդալիս զարկում է: Նա սկսում է էս կողմ, էն
կողմ ընկնել, հեծծել, հառաչել: էդ ձենի վրա հայտնվում են Ս<ու-
լեյմանի> առաջին հրկու գեղեցիկ աղջիկներ ու շնորհակալություն
հայտնում, իբրև իրենց փրկչի: Ասում են.

— Մենք [ծովի] բոլոր հավերքի թագավորի աղջիկներն ենք: էս կ<ախարդ> պատուիր մեզ գերել է, էս է քանի տարի է նրա գերութւան մեջ ենք: Քո ձեռքով ազատվեցինք, նրա մահով ընկան մեզանից [բոլոր] կախարչանքի շղթաները: Գնանք մեր հոր մոտ, որ բեզ վայել պատիվ անի:

Գնում է:

Հավերքի արքան մեծ ուրախություն է անում, հանդեսներ է սարքում, իր թեաւոր ժողովրդին զանազան արտոնություններ տալի: 40 օր պատում են Ս<ուլեյմանին>, 40-րդ օրը հարցնում է, թե՞ որտեղից ես, ի՞նչ տեղից ես, [ինչ] ո՞ւր ես գնում, ի՞նչ ես անում:

Ս<ուլեյմանը> պատմում է ու ասում իր խնդիրքը:

Թռչունների թագ<ավորը> հրաման է անում, որ բոլոր թեաւորները հավաքվեն իր մայրաքաղաքը: Օխտն օր շարունակ երկիրքը մըթնում է, ամպերի նման դալիս են թռչունների երամները, 8-րդ օրը օդում էլ թռչուն չի երևում:

Թ<ագավորը> հրամայում է նրանց մեջը գտնեն գեղեցիկ հրեշ<են> հավերք: Նրեք օր որոնում են, չեն գտնում:

Թ<ագավորը> հարց տվեց նորից՝ մի՞թե ոչ որ չգիտի նրա տեղը:

Իրենց թռչնի լեզվով աղմկեցին թռչուններն ու վերքը [հայտնեցին] իմաստուն, դեռ (ведьма) անունով մի թռչուն հայտնեց, թե մոտերքում Բաբա (հայր, պախան) անունով մի զառամած թռչունից <լսել է, որ> նա դիտի հ<րեղեն> թ<ռչունի> տեղը:

Ս<ուլեյմանը> որ նեղություն չտա, ինքն է գնում Բաբա հավերքի մոտ ու պատմում և խնդրում:

Բաբա հավերքն ասում է.

— Ինչքան ես հիշում եմ, հ<րեղեն> թ<ռչունը> ապրում է (հրեղեն հավերք) էնտեղ, որտեղ վերջանում է երկիրը, որտեղ սկսվում է երկիրքը, որտեղից ծագում է արեգակը: Եվ Ս<ուլեյմանին> առնում է իր թևի վրա ու թռչում գետի Աբելուս*:

Մի գիշերում հասցնում է նրա մեծ ապարանքին, որ 40 սրահ ունի, 39<-ի> մեջ պահապան դներն են բնած, 40-րդում դների քաղավորի գեղեցկուհի աղջիկն է Բնած, գլխավերեք՝ հուր հավերք ոսկի վանդակում: Ասում է՝ առ ու մինչև արեւածագը դուրս արի, կկորչես, եթե ուշանաս ու դուրս չգաս մինչև արևի դուրս գալը:

Էդպես էլ անում է: Լուռ անցնում է 39 սենյակը, 40<-ում> բնած գեղեցկուհուն գլխավերեքի առնում ոսկի վանդակով հուր հավերք,

* Աբելուս—որովհետեւ գնում է արևին, արեգակին, Ապոլլոնին արև-երես, Յերս:

բայց աղջիկը էնքան էր գեղեցիկ, և քնած, <որ> իր արծաթի մատանին փոխեց նրա ոսկե մատանու հետ, փլավը կերավ, համբուրեց, մի տոմս թողեց, թե՛ «Ես պանծալի Ղազանշահի որդիս մտա էս ապարանքն ու տարա ոսկե վանդակից հուր հավըր»:

Բաբա հավրի թեկն վերադառնում է Սուլեյմանը, էն հավըրի³ թագավորին շնորհակալություն անում, գալիս, էն երեք քրոջն էլ հետն առնում, հասնում հոր մոտ: Հերը հանգստանում է, ուրախանում է, խրեջույքներ է սարքում, որդոցն ամուսնացնում էն երեք գեղեցկուհիներին հետ:

Առավոտը զարթնում է հավրի տիրուհին, դեերի թ<ագավորի> աղջիկը, հայելու մեջ տեսնում է երեսի խալերը, բարկանում է պահապան դեերի վրա, թե ո՞վ է իրեն համբուրել: Ապա նկատում է փլավի կերածը, մատանին, վանդակն ու հուր հավըրը, կարդում է թուղթը, հավաքում է դեերին, ճամփա ընկնում Ղազանշահի տղի հետից:

Հասնում է Ղազանշահի տերությունը, մի քանի քաղաք դարձնում է հող ու մոխիր, գալիս մայրաքաղաքի վրա բանակ տալի մի մարգագետնի վրա:

Երրորդ օրն է, որ թ<ագավորը> կատարում է իր սղեբանց հարսաճիբը: Ապսպրում է, թե՛ քո տերության մի քանի քաղաքները ես հող ու մոխիր դարձրի, եթե չես ուզում մայրաքաղաքդ էլ դարձնեմ հող ու մոխիր, զրկիր քո տղերանցը դան մոտս, տեսնեմ նրանցից որն է մըտել իմ հոր՝ դեերի թ<ագավորի> ապարանքը ու հափշտակել հրեղեն հավըր: Ղրկում է:

Երկու մեծին դեերի թ<ագավորի> աղջիկը վերադարձնում է կես ճամփից: Փոքրին թողնում է գա:

— Ահա,— ասում է,— ով է հափշտակել հուր հավըր իմ ապարանքից,— նայելով Ս<ուլեյմանին>, որ [ամբողջ] թափով գալիս էր շիտակ իր վրա:

Դալիս է Ս<ուլեյմանը>, ընկնում [նրա] գեղեցկուհու ոտները, ներողություն խնդրում: Գեղեցկուհին էլ նրանով հրապուրված [խնդրում է] ասում է.

— Դու, որ կարողացար հափշտակել հուր հավըր, պեսք է կարողանաս դառնալ և իմ ամուսինը: Եղիր իմ սիրելի ամուսինը: Ընկնում են իրար գիրկ ու վերջ չկա համբուրին: Աղատ են թողնում դեերին: Նոր հարսանիք է սարքում Ղազանշահ 40 օր, 40 գիշեր: Ապրում են երջանիկ և ուրախ, ապա իր տերությունն ու թագը թագ<ավորը> տալիս է Սուլեյմանին ու մեռնում երջանիկ: Երեք խնձոր*:

³ Նաև՝ «երկրի»:

* Առաջարանը—Сборник-ի:

«Ամիրանի» մեջ հեքիաթական (գերբնական) տարրը, որ [հիշեց-
նում է] կա Հազարան բլբուլի մեջ և ուրիշների:
(Хаханов, Грыз. сл., т. 1, стр. 20).

37 Ամիրանն էլ երրորդ, կրտսեր որդին է և սիրածը: Կոպում է
երեք դեերի հետ՝ սև, սիպտակ, կարմիր: Եղբայրները վախից վախշում
են: Եղբ<այրները> մնում են ծովափին: Ամիրանը նստում է ճերմակ
ծին, ծովն անցնում, հասնում է արևանման գեղեցիկ Կամարի* աշտա-
րակին: (Հազար<ան> բլ<բուլ>):

Կամարն անձնատուր չի լինում, չի [գալիս] իջնում Ամիրանի մոտ:
Ամաններ էր լվանում, ասում է՝ դիր իրենց տեղը: Դնում է: Մինն ընկ-
նում, կտարվում է, մյուսներն էլ են ընկնում ու զրնգոցի ձկնը երկինք է
հասնում, [իհ] Կամարի հորը, թե՛ օգնիր, որ Կամարին հափշտակեցին:
(Հազար<ան> բլ<բուլ>) Սար ու ձոր կանչում են տարա՞ն,
տարա՞ն Հազ<արան> բ<բուլին> տարա՞ն:

Կամար-դամար?, լուսին:

Նույն էջ 35: Քարթվկական վարիանտում Ամիրանը վարձույթյան
համար շտրկում է մի պեռավ կնոջ կծին էնպես, որ իրեն չգիտի ու էի-
նը չի անիծում նրան, իբրև միակ որդու, միայն հայտնում է գաղտնիք՝
թե զոչաղ ես... և այլն:

Թեապուր ձի ունի (թուղղ) էջ 36:

էջ 27: Գնդեցկուհու դուսեր հսկում են էշն ու դեղը Պեաթ է մեկի
համար միս վերցնել, մյուսի համար մի խորոմ խոտ, որ անց կենա:
Դարձյալ ամաններն իմացնում են:

Մոսե իսենելու մշակածի (վերագրում են) մեջ, նույն, էջ 330-հա-
վելված<ում> ասում է՝ Հնգու Աբիսողոմ թագավորը որսի ժամանակ
մի տուն է գտնում, մեջը [չահել] գեղեցիկ երիտ<ասարդ> մի աղջիկ,
մեռած: Մինը ամենից ավելի գերազանց, ձեռին գրած, թե ես Դարեջա-
նի Ամիրանս ու իմ ծառան... և այլն և այլն: Երբ ջարդում էինք [սատա-
նաներին] բաջբերին (бесы, леший), որոնք գերել էին ծովի թա-
գուհուն... և այլն, դեերը Բակրակ և Հազարան... Եր. 334:

Ալի-դինամի, նույն, էջ 334: Տես Հալայան, Հազ<արան> բլբուլ
կամ Ալո-Դինոյի հեքիաթը:

էջ 346: Рассказ о Мзечабук:

Արև պատանի, Արևամանուկ հեք<իաթի> սխալ բացատր<ությու-
նը> էջ 159, հատ II:

* Ղամար-լուսին

էջ 38: Ազոավի ու աղավնու պատմութիւնը:

Վրացական մի վարիանտում (Пух юноша, Хаханов, Очерки грузинской словесности, 190), [դոները] փակվածներն ասում են՝ կօղեններ, երբ նորից բացվեն, բացելը՝ երբ նորից փակվենք, չները՝ երբ կուտենք, կարծենք, առյուծները՝ նուշպես, և այլն:

Նույն, стр. 93:

Սպանում է կարմիր ու սև թռչնակներին, այսինքն (դևի) ուժն ու խելքը, սևի հետ գալիս է դևի մոտ:

Ուս. վարիանտներին նման № 201

38 ЦАРЕВИЧ ХАСАН ПАША, ДОСТАЮЩИЙ ПРИ ПОМОЩИ ВОЛКА, ТРЕХ ВОЛШЕБНЫХ ПТИЦ, КРАСАВИЦУ ЦАРЕВНУ И ЖЕЛТОГО КОНЯ

Н. Остроумов, Сарты Сартск. народн. ск., II, стр. 101

Ժամանակով լինում է մի սուլթան, անունը Մուրադ: Ունենում է երեք որդի՝ Իբրահիմ փաշա, Աբդուռահիմ փաշա և Հասան փաշա:

Սուլթանին տիրում է մի անբացատրելի թախիժ: Իներն էլ չի իմանում ընչից:

Մեծ որդին գալիս է, պատճառը հարցնում, երկար շրջում է: Էն կողմն է անցնում, շրջում է մյուս կողմը:

Իր խորհրդականն է գալիս, ասում է՝ ես էլ չգիտեմ ինչու, բայց սարսափելի տխուր եմ ու վրդովված ամենքի դեմ:

Խորհրդականն առաջարկում է գնալ թագավորին, իր 40 դրախտանման ալդեններում դրոսնի, դուցե արտությունն անցնի, սիրտը բացվի: Գնում է:

39 անցնում է, տեսնում է սիրտը չի բացվում, ուզում է ետ դառնա, խորհրդ<ականը> խնդրում է թե վերջինն էլ անցնենք:

Վերջինում թ<ագավորը> տեսնում է մի ծառ, առանց ճյուղերի ու տերևների: Այգեպանին հարցնում է.

— Ի՞նչ է, ծառ է սա էսպես, թե...

— Թ<ագավորն> պրտծ կենա, էդ մի հաղվագյուտ ու զարմանալի ծառ է: Իրիկվան վեց ժամին բողբոջ է տալիս, 7-ին տերևակալում, 9-ին ծաղկում, դիշերվա 12-ին պտուղը հասնում է: Հենց էդ ժա-

¹ Նկատի ունի Афанасьев, Русские народные сказки, Москва, 1914, ժողովածուի «Сказка об Иване-царевиче, Жар-птице и о Сером волке», (т. II, стр. 237—245), և «Жар-птица и Василиса царица», (т. II, стр. 246—248).

մին էլ գալիս է ինձ անհայտ մի հավը, 3 ժամին կացահարում ամբողջ պտուղն ու թուղամ, գնում մինչև մյուս օրը: Ծառն էլ բարձր է, ոչ կարողանում եմ տեսնել թռչունը, թե ինչ տեսակ թռչուն է, ոչ պտուղը:

Թ՝ <ազապորը> դիմում է շրջապատողներին, թե՛ ո՞վ կարող է քաղել ու ինձ հասցնել էս ծառի պտուղը: Մեծ ու միջինիկ որդիք չեն կարողանում (մի բիշ այլ կերպ): Փոքր որդիքն զարկում է, ձգում թռչունի մի փետուրը: Վերցնում է փետուրը, նայում, որ վրեն գիր կա, կարգում է, որ էն փետուրի վրա գրած են բոլոր առաքինությունները: Տանում է հորը:

Հերն ուզում է թռչունը: Որդուն տալիս է 40 էշ ոսկով բռնած, երկու ձի ու պաշար, ճամփուս դնում:

Մեծ որդիքն էլ են ուզում ու գնում են նույնպես նույն պաշարով:

Հասանք գնում է, գնում: Ծամպին մի տեղ սոսկալի փոթորիկ է բարձրանում, սրբիկ սյուն, էն սյունի: միջից մի գեղ է դուրս գալի ու մարդկային չեզվով ուտելու մի բան է խնդրում: Հասանք խորշինից մի հաց է հանում, գցում գիլին, ու անցնում: Մյուս եղբայրներն էլ հասնում են: Երեք ճանապարհ: Նրանց նշանակությունը:

Հաւանն ասում է.

— Գուր ընտրեցեք ձեզ համար, [ինչ] որը կմնա, ես էլ նրանով կզնամ: Ընտրում է անդարձ ճամփեն: Գնում է: Գելը [գալիս] հասնում է ետևից, թե՛ ինչո՞ւ ընտրեցիք էդ ճամփեն, մի՞թե շտեպար ինչ էր գրած քարի վրա:

— Ինձանից հետագիր,— ասում է Հասանը,— ինձ մի խանգարիր:

— Չէ,— ասում է գելը,— դու ինձ փրկեցիր սովամահից, ես քեզ պետք է անեմ ինչ ծառայություն ուզում է լինի:

— Ես քո [ծառայության] օգնության կարոտ չեմ:

— Չէ, թ՝ <ազապորի> որդի, մի արհամարիր ինձ, առանց ինձ դու ոչինչ չես կարող անել, դուցե և կորչես: Ես քեզ երեք ծառայություն կանեմ:

— Ի՞նչ ծառայություն կանես:

— Սպասիր, մի՞ շտապիր: Քո էշերն ու ձիերը թող էստեղ, նստիր ինձ վրա, երեսդ ետ, պոչիցս բռնի և 12 ժ՝ <ամից> հետո կլինենք էն Թագալորության մեջ, ուր ապրում է քո որոնած թռչունը:

Տանում է, իջեցնում էն թագալորության մայրաքաղաքի մոտ, խրատում ու շրկում, որ 40 դարպասից էլ մտնի: Ամեն մեկին հսկում են երկու դև, 40-րդն անցնես, 40 պահեստ կտեսնես դանձերն են էդ

երկրի թագավորի: Էնտեղ է և Անկա համբը (սիմուրդ), արծիվների ցեղից, առ ու դուրս եկ առանց ետ նայելու, թե չէ վատ կլինի քեզ համար:

Հասանը դանց է առնում, ուզում է վերցնի և թռչունի պատվանդանը: Դու մի ասիլ, պատվանդանը անտեսանելի թելերով կապված է եղել բոլոր պահապանների հետ, ու թելերի ծերերին զանգակներ: Բոլոր պահապան դերը զարթնում են, բռնում, տանում իրենց թագավորին:

Թ<ազավորը> լսում է նրան ու ասում, քեզ կներեմ ու քո ուղած թռչունը կտամ, եթե դնաս, էս ինչ թ<ազավորին> 41 աղջիկ ունի, դրանց ամենասիրունը բերես ինձ համար:

Գալիս է գիլին: Դեռ նեղանում է, բայց տանում է նոր նպատակին:

Գնում է, դարձյալ զանցառու է լինում, աղջկանը բերելիս մտածում է գեղեցիկ շալն էլ վերցնի, դարձյալ բռնվում է:

Էս երկրի թ<ազավորին> էլ ասում է՝ ես քեզ կտամ և աղջիկս և թանկ շալը, եթե դնաս, լեռներում մի գե կա, մի կարմիր² ձի ունի, էն ձին բերես ինձ համար:

Դեռ նեղանում է, բայց նորից տանում է, խրատում, թե մեխեր կվերցնես ու մետաքսի թուղը, կմտնես կարմիր ձիու մոտ մի հոր կա մեջը, ձին կխրխնջա, դեռ դուրս կգա, ձին կնստի, կորոնի, չի դտնիլ: Երեք անգամ էսպես, էլ չի հավատալ ձիու խրխնջոցին, նստի ու փախցրու:

Դեռ ձիու առջևից քիշմիշն առնում է, ոսկոր դնում: Տղեն, ընդհակառակը, քիշմիշ է դնում, ոսկորը վերցնում: Զին լսում է, սկսում է քիշմիշն ուտել:

Տղեն քնած դեին գամում է հատակին, ձին առնում, փախչում:

Դեռ բերում է ետ, էնպես է անում, որ տղեն առնում է և՛ գեղեցիկ աղջիկն ու շալը, և՛ ձին մնում է իրեն, և՛ երեք թռչունը, ինքը՝ գելը մի տեղ ձի է դառնում, մյուս տեղ գեղեցկուհի: Ապա գլխներին փորձանք է հանում ու նորից հասնում Հասանին:

Հասանը գալիս է որոնելու իր եղբայրներին: Մի քաղաքում պատմում են՝ թե այո, մի ժամանակ մի անխելք հարուստ եկավ, ինչ որ թռչուն էր որոնում, ամբողջ կարողությունը կերավ, հիմի մշակություն է անում: Գտնում է<է> մի եղբորը: Մի ուրիշ քաղաքում պատահեց մի ջրկիրի, որ շատ էր նման իր եղբորը: Հարցնում է՝ ո՞վ ես, և նա պատասխանում է ու պատմում, թե ես էսպես, էսպես:

² նաև՝ «(գեղին), նարինջ»:

Սրան էլ հագցնում է: Միասին, երեքով գնում են: Գելն ղգուշացնում է, թե՛ տես, եղբայրներդ ճամփին քո գլուխդ փորձանք շքերեն: Բարի Հասանը գիլի էս խոսքերը ոչ լսում է, ոչ ուշք է դարձնում:

Ճամփին մի անապատում կանգ են առնում, գիշերում: Հասանն ուրախ է, եղբայրները նախանձում են: [Վճռում] հոսք ու մին են անում Հասանին քնած ժամանակ կուրացնեն, թողնեն անապատում, իրենք առնեն հավքերը, գեղեցկուհին ու ձին, դան ասին, թե Հասանը կորավ:

Հասանը չի կասկածում: Էդպես էլ անում են: Հասանը կույր ու անօգնական մնում է անապատում: Մարգարեի ձենը էստեղ նրան ասում է՝ աղոթիր 40 օր և կգա քո փրկությունը, իսկ մինչև էդ, ամեն օր քեզ մի թռչուն հաց կբերի:

Էսպես 40 օրից հետո սղալով գնում է, լսում է աչից առվակ է խոխոջում, մոտենում է, լվացվում, աչքերը բացվում են, տեսնում է լույսը, աստծուն փառք է տալի, վեր կենում, գնում:

Դեմը մի փոթորիկ է բարձրանում, մի մրրկի սյուն շխտակ դեպ իրեն: Միջից դուրս է գալի իր հավատարիմ ընկեր ու ծառա գելը:

— Տեսնում ես,— ասում է,— քեզ ասի, որ քո եղբայրները գլխիդ փորձանք կբերեն:

Հասանը լալիս է եղածի վրա: Գելն առնում է շալակը, բերում հոր տունը:

Գելն ու Հասանը աղքատ բոշի շոր են մտնում, գնում, Գնում են էն ժամանակ, որ գեղեցկուհու և մեծ եղբոր հարսանիքն է: Մառաները ներս չեն թողնում Հասանին, թե՛ բան կգողանաս: Էդ ժամանակ դուրս է դալի Հասանի նշանածը, որ հարսանքի պատճառով փող բաժանի աղբատներին: Հասանն առաջ է անցնում, ձեռքը մեկնում, թե՛ տիրուհի մի բան տուր քո նախկին նշանածին, որ կարողանա մի քիչ ուրախանալ՝ քո հարսանքի օրը:

Տիրուհին շատ ղալմացալ, ներս կանչեց, ամեն բան բացվեց, Սուլթանն էլ իմացավ:

Բերին երկու մաղյան, չար եղբայրներին կապեցին նրանց պոչերից ու բաց թողին փշերի մեջ, էնքան քշեցին մինչև կտոր-կտոր եղան:

Հասանին սրակեցին գեղեցկուհու հետ: Գելն էլ քեֆ արավ հարսանքում: Թ՝ <ազավորը> մեռավ: Սկսեց թագավորել Հասանը: Անկա հավքի թեի վրա առաքինությունները կարդաց ու նրանով կառավարեց իր թագավորությունը երջանիկ ու իմաստուն:

Закавказский край

Путевые впечатл. и воспоминания барона Августа Фон-Гастгаузена, 64, II

Հաքստհաուզենն ասում է՝ բերում եմ այստեղ մի հեքիաթ, որ պատմեց Պյոտր Նեյ (նեմեցը), որ նշանավոր¹ է իր նմանությունամբ օտար ազգերի հեքիաթներին և ունի դիցաբանական գծեր: Թվում է թե պարսկական ծագումն ունի:

Պարսիկ թագավորի՝ աղջիկը պետք է մարդու գնա, բայց ամենքին հանելուկ է առաջարկում, ոչ ոք չի կարողանում վճռել: Ոչ ոք չի կարողանում վճռել, նրանց ղրուխները կտրում են և ստեղծում քելլե մինար: Վերջը գալիս է մի աղքատ տղա, որին առաջարկում է Սինամ — Senoba güla neinde wa gül Senobene neinadi.

Դեկրը ցույց են տալիս սրան Սողոմոն թագավորի այգին: Գնում է, թագնվում պալատում, գալիս է մի գեղեցիկ տղա, շունը բերում է կերակրում, իսկ մի սիրուն կնոջ թերմացքը տալիս է կնոջը: Դուրս է գալի: Գաղտնիքը հայտնում է, որ կինը տարված է եղել մի հարամի, կախարդի (և այլն) և որն այժմ կենդանի է, այժմ էլ տիրել է թագավորի աղջկանը: Նրա համար թագավորի աղջիկը ոչ ոքի չի գնում, նրանից երեսնաներ ունի, ապրում են ստորերկրյա բնակարանում: Սա հետո մտնում է ծառի փշակը, դուրը նրա ետևից է ընկնում, առաջ քամի ձիու վրա (конь вихрь) հետո՝ На коне облаков, բայց իզուր:

¹ Այստեղ տողամեջ կա նաև՝ «թեև աննշան»:

Պ Ա Տ Ա Ռ Ի Կ Ն Ե Ր

- Է՛լ եմ ասում, ա՛յ պատանի, ետ կաց տենչից քո համառ
 Հիշիր, գուցե մեկը ունես ավելի թանկ քեզ համար,
 Գուցե ունես մի սրտակից կամ մտրաղով սիրած կին,
 Անօգնական, կարոտ ծնող աչքը կթած քո ճամփին:
- 5 Գուցե ունես դու հայրենիք, մի թանկագին նպատակ,
 Ողջ կկորցնես քո անհամբեր հետաքրքրությամբ այդ դատարկ,
 Ինչպես թշվառ այն երգիչը, հաղթված անզուսպ իր ախտից,
 Մի համբույրով հավետ զրկվեց երանության դրախտից:
- Ո՛չ, մեծ արքա, ես չեմ հիկել որպես դատարկ հարցասեր,
 10 Եվ ծնողի օգնություն, մեծ նպատակ, կնոջ սեր
 Գումարվում են ողջ այս տենչի մեջ, որ քո գաղտնիքն
 իմանամ,
 Թե կարող եմ մի ճար անեմ, թե չե՞ թեկուզ մահանամ:¹

1 Բնագրային տարբերություններ

- Տող 1 Էլ եմ ասում, [լավ միտք արա] ետ կաց տենչից քո համառ
 2 Հիշիր, գուցե մեկը ունես [կյանքդ քանկ է եւրա համար]
 3 ա Գուցե ունես մի սրտակից [սիրող ընկեր] [կամ] կին
 Բ Գուցե ունես մի սրտակից [ու] կամ սրտով սիրած կին
 4 [Քեզից հեռու] կարոտ ծնող աչքը կթած քո ճամփին
 7 [Ինչպես ագահ, անհամբեր այն երգիչը, որ արգելված համբույրով]
 8 ա [Զրկվեց այն եղեմից նախնական]
 Բ Մի համբույրով հավետ զրկվեց այն երջանիկ հուրիմների դրախտից
 10 ա [Իսկ ծնողներ, մեծ նպատակ]
 Բ [Իսկ] ծնողի օգնություն, մեծ հայրենիք, կնոջ սեր
 11 ա [Ողջ ամփոփվում են] ինձ համար
 Բ [Ողջ ինձ համար այն են միայն, որ քո գաղտնիքն իմանամ]
 Գ [Իսկ իմ միակ նպատակն է, որ քո գաղտնիքն իմանամ]

Այ դավաճան,
Նենգ ու ժանտ իժ,
Գործիդ արժան
Առ քեզ պատիժ:

5 [Զոր մտրակի]
Զարկ ահաւոր,
[Եղիր խսկույն]
Անեծքաշոր:

Ավազակները երգում են
Անուշ քնած է Սինամ թաղաւոր,
Երազ է տեսնում մարմար պաշտում,
Սակայն աշխարհքում նա է բախտաւոր,
Ով որ թագուհուն սեղմում է գրկում:

5 Նորա պալատին դիշերվա ժամին
Անհամար քաջեր հսկում են անքուն,
Բայց երգ է ասում կտրիճ հարմին
Ու ջերմ համբուրում չքեազ թագուհուն:
Համբուրում է նա, և ձայնը պաշին

10 Սինամ արքայի պալատն է հասնում,

1 Բնագրային տարբերություններ

տող 2-ից հետո երազ է տեսնում...

4-ից հետո [Կտրին հարամին սեղմում է կրծքին

Սինամ արքայի չքեազ քաղումուն]

ա [Անհուն] պաննորդներ [սերեր ձեռքին]

բ Նորա պալատին անքիվ պաննորդներ

ա Արքուն հսկում են [այս խավար պահուն]

բ Արքուն հսկում են դիշերվա ժամին

ա Բայց բազ հարամին [սեղմում է կրծքին] չքեազ քաղումուն

բ Թայց բազ հարամին տիրում է արդեն չքեազ քաղումուն

[Նորա համբուրի ձայնը սրտառուշ

Սինամ արքայի պալատն է հասնում,

նա երազում վեր է քաշում,

նվ սիրտը գավից այրվում է հուն]:

6 [Երեսուն] քաջեր հսկում են անքուն

7 ա Բայց [ծիծաղում է] կտրին հարամին

բ Բայց [պինդ] երգում է կտրիճ հարամին

8 ա [Տիրել է արդեն] չքեազ թագուհուն

բ Ու կրծքին սեղմում չքեազ թագուհուն

9 ա Համբուրում է նա և ձայնը [պաշի]

բ Համբուրում է նա և ձայնը [կրկնոս]

գ Համբուրում է նա, և ձայնը [նեղու]

կսում է արքան իր քնի միջին
նվ սիրտը սաստիկ այրվում երազում:

Այս, Սինամ արքա, բաջ Սինամ արքա,
Հաստատ լինես դու քո ոսկի գահին,
15 Քեզ պես ողորմած թագավոր չկա,
Որ չես խնայում և քո թագուհին:¹

* * *

Ամբողջ տարին տքնում, ջանում, մի թամբ է միայն
նա շինում,

Հաղար-հաղար փող է ծախսում, զոհարներով զարդարում,
Տարվա վերջին, երբ ծախում է իր վաստակը թանկագին,
Ետ է կանչում զնող մարդուն, մուրճը առնում ահագին,
5 Թամբը ջարդում, ջուր է շինում, [փշրում] ջանքը ողջ տարվան,

Ապուշ կտրած [իր] մուշտարու փողը տալիս ետ իրան:
Գնա, առաջ դու իմացիր գաղտնիքն որն է վարպետի,
Ապա արի, իմը կասեմ, երբ իմանաս նորա գաղտնին:²

1 Բնագրային տարբերություններ

12 նվ սիրտը [ցավից] այրվում երազում
12-ից հետո ա [Թող անուշ քնի [մեք Սինամ արքան]
բ Թող անուշ քնի քաջ [Սինամ արքան]
Թող հաստատ լինի իր ոսկի գահին
Աշխարհքը իրան, իսկ մեզ քաղունին]:
[Կեցցե՛, քաջ Սինամ, քող անուշ քնի,
Թող հաստատ լինի իր ոսկի գահին
Դե՛ աղերհ, ածենք, խմենք զինի,
Անուշ բուն մաղրենք Սինամ արքային
Հե՛յ, կրիտ [արքա], անուշ քնի]:

2 Բնագրային տարբերություններ

Տող 4 ետ է կանչում, [թամբն առնում է] կրկին
5 [Թամբը առնում] Մուրճը առնում [և խորին բարկությամբ]
6 [Ու ապշած իր] մուշտարու փողը տալիս ետ իրան
7 Գնա, առաջ դու իմացիր [նրա] գաղտնիքն որն է

Ո՛չ, ես չեմ եկել թևով թռչունի,
 Ոչ մարդու ոտով, ոչ օձի պորտով,
 [Նրանցից ոչ միսն աչս ուժը չունի,
 Թռել-եկել եմ էս քո կարոտով]:

5 Ես ծովեր անցա՝ ալիքն ու փրփուր
 լվանում էին երեսն երկընթի,
 Անդունդներ թռա, <որոնց> խորքերից
 Վեր էին հանում ձայներ դժոխքի:

Անցա փշալի [մեծ] անապատից
 10 Ու վարդի բուրմունք առա տատասկից:
 Այն լեռի գետից անցա անվհառ,
 Խմցի [լեղին] դառնություն չղգացի:

Հաղթեցի՞ դեմն, աժդահաներին,
 [<3 անընթ. >] խեղկատակներին,
 15 Բոլորը անցա, հաջող դիմացա,
 Բայց չկարացի հաղթել քո սերին:

Եվ ահա կրկին անցել եմ համայն
 Ոչ հավքի թևով, ոչ մարդու ոտով,
 Եկել եմ թռած քո սիրով միայն,
 20 Քո սիրով, քո մեծ <ու> սուրբ կարոտով:

1 Բնագրային տարբերություններ

- Տող 7 Անդունդներ թռա, <որոնց> [հատակներից]
 8 Լսվում էին [խոր] [խորհից] ձայներ դժոխքի
 9ա Անցա փշալի [ղաշտերը անծայր]
 բ Անցա փշալի [ղաշտերը ուրախ]
 գ Անցա փշալի [մեծ] [ղաշտից]
 դ Անցա փշալի անկոխ անաստ
 10ա [Ինչպես այն դալար մարգերը զարնան]
 բ [Թվաց ինձ] ու վարդի նման <1 անընթ. > բացվեց
 11 Անցա [խեղակով] այն լեղի գետից
 17 Եվ ահա կրկին [եկել եմ] համայն
 19 Եկել եմ թռած [ես] քո [կարոտով]
 20 ա [Քո վառ կարոտով, քո սուր սիրով]
 բ [Քո վառ կարոտով, քո սիրով միայն]
 գ [Քո վեհ կարոտով, քո սիրով միայն]

Հավրի թևով չեմ թռել ես,

Ոչ մարդկային [տկար] ոտով.

Հոգու վսեմ կարոտով

Քո [<1 անընթ. $>$] վսեմ [կարոտով զորացած]

Ձորացած, լցված վսեմ կարոտով

Բռա եկա:

Արյուն ծովեր անցա, որոնց փրփուրը լվանում էր երեսն
երկնքի

[Անցա] Բռա անդունդներն, որոնց հատակից, խավարից

Լսվում էին ձայները զժոխքի,

Ձվարճությամբ անցա լեռները, որ հասնում էին ասածու
դահին,

Անծալր ու անկոխ փշալի անասպատները [ինչպես] եղեմական
սլարտեղ:

[Անցա] Թվացին աղի-լեղի գետի ջուրն անմահական,

Հաղթեցի դեին, աժղահաներին,

Խեղկատակներին ու իրանց ծաղրն արհամարհեցի:

Բոլորը անցա, հաջող դիմացա,

Բոլորն հաղթեցի:¹

* * *

Տեսնում ես, թե ես ինչեր եմ քաշել,

Իմ պատմությունը լավ լսիր, տղա,

Էլ քեզ փրկություն, հնար չկա քեզ էլ,

Ուր որ է հիմի դահիճը կգա:

* * *

[Լուռ է առանց քեզ բյուրեղյուր Հաղարան,

Վարդը մնում է տակավին փուշ,

Մարդիկ՝ արջեր,

Ավա՛ղ, իմ սիրտն էլ...]

¹ «Ո՛չ, ես չեմ եկել թևով թռչունի» սկսվածքով չափածո հատվածի նախնական գրառումն է: Մեկ այլ թերթիկի վրա առանձին կան հետևյալ տողերը.

[Եկել եմ, ահա, ես քո կարոտով,

Ես չեմ եկել մարդու ոտով,

Եվ ոչ թևով թռչունի]:

- 5 Ո՛հ, եթե վերին ազնիվ էակները՝ դիցուհիք
 Ունեն սիրտ ու գութ,
 Սիրիր ինձ, ինչ կուզես անեմ,
 [Ես] Կուզես չափեմ երկինք ու անդունդ:
 — Քոնն եմ ահա ես, արի իմ գիրկը.—
- 10 Ասավ աղչիկը և այնպես ժպտաց
 Շնորհքը վրա թռավ զրկաբաց,
 Զրկեց... բայց, ալմա՛ղ, դատարկ էր, ոգի...
 Նա պատրանք էր, նա տեսիլ էր առ աշոր
 Եվ կրկին այնպես սիրուն, թովիչ կանգնած
- 15 Գրավում էր, ժպտում, կանչում.— Արի գրկիր քոնն եմ ես:
 Եվ զրկում էր թշվառ տղան նրա սիրով բորբոքված,
 Կրկին զրկում, ամուր բռնում... դարձյալ իլուր և խաբված:
 Խուսափում էր այնպես երկար չքնաղ ոգին ու կանչում,
 Կանչում կրկին, գիրկը նետվում, չքվում զրկից ու տանջում...¹

* * *

Շուշան էր բուսել էն բարձր սարերուն,
 Կաքավ էր դարձել անբեր քարերուն,
 Նոր լույս էր ծաղկլ հայոց աշխարհին,
 Նոր վարդ էր բացվել Նոյեմա գերեզմանին,
 5 Նոր ցող էր ցողել Մարութա սարին...

Բնագրային տարբերություններ

- Տող 5 [Եվ] Եթե վերին ազնիվ էակները՝ դիցուհիք,
 9 [Հավիտյան բոնն եմ ես,—ասավ աղչիկը]
 9—10 Ես բոնն եմ, ահա,—ասավ աղչիկը
 Ու ժպտաց այնքան բովիչ ու հեհուշ
 12 Զրկեց... բայց, ալմաղ, դատարկ էր [գիրկը]
 13 [Նա անմարմին ոգի էր], մի տեսիլ էր առ աշոր
 14ա Եվ կրկին այնպես սիրուն, թովիչ [մեկուսի]
 բ [Այժմ էլ աշխի երևում էր մի այլ կողմում գրավիչ]
 15ա [Ու ծիծաղում բովիչ կերպով.— Ահա բոնիր, բոնիր] քոնն եմ ես
 բ Գրավում էր, ժպտում, կանչում.— [բոնիր, բոնիր]
 16 Եվ [բռնում էր] թշվառ տղան նրա սիրով բորբոքված
 18 [Խուսափում էր] այնպես երկար [այն] ոգին ու կանչում
 19 Կանչում կրկին [չքանում, փախչում] զրկից ու տանջում

- Որ կողմն են դացեր,
 Որ ճամփով անցեր,
 Որ սարն են ելեր
 Որ ձորն են խջեր,
 5 Որտեղ են մեռել,
 Որ հողն են թաղվել,
 Որ քարի տակին,
 Որ ջրի ափին,
 Որ աև աշխարհին,
 10 Որ մութը երկրին...¹

* * *

- Լուսո տուն,
 Առավոտանման ոսկեղնիկ,
 Մարութա սարի ծաղիկ
 Որ անծանոթ աշխարհ,
 5 Որ մոլոր ճամփար,
 Որ զիս կթողնես սրտով սփալոր
 Ու ճամփա կեննես մենակ ձիավոր:²

(Սինամ դուշը՝ Ջորուտ, վեր բերեց ու պատ:լիրեց)։

— Կգնաս մոտե՞ր, կասի՝ ի՞նչ ես ուզում, կասես՝ քեզանից բան չեմ ուզում։ Ապրեմ պետք է պահես, մեռնեմ պետք է թաղես։ Ուրիշ բան չասես, թե չէ քեզ, կարմիր ճիպոտ ունի ձեռքին, կղարկի, քար կշինի։ Երեք անգամ կկրկնի։ Քո սուր դուրս չհանես։ Դուշը գնաց։ Սա՛ փետուրը ջերբը գրեց, գնաց։ Տեսավ թ<ազավորը> նստած.— Թե՛ հը, որդի, ի՞նչ խնդիր ունես, որ կատարեմ։ Թե՛ թ<ազավորը> ապրած կենա, քո ձայնը, քո համբավը լսել, եկել եմ քեզ ծառայեմ, [թե՛ լավ, որդի] մի՛նչ [մեռնեմ] մահս, որ քո սուր դուրս չտանեմ։ Թե՛ լավ, որդի ջան, ես էլ քեզ նման ծառայող եմ ուզում, որ հավատարիմ ծառայի ու իմ սուր դուրս չտանի, թե չէ այս ձեռքիս կարմիր ճիպոտով կղարկեմ, քար կդարձնեմ, ինչպես այնքան մարդկանց։

1 Բնագրային տարբերություն

Տող 1 (Ուր են գնացել)

2 Բնագրային տարբերություն

Տող 6 Որ զիս կթողնես սրտով (սևավոր)

Սիւնամ թ<ազաւորը> մի ուրիշ ծառայող ունեւր, որ 30 տ<աւրի> ծառայում էր: Սա շգիտեւր, թե նա էլ կա, որովհետեւ ջոկ տեղ է<ը>: Թե՛ ա՛յ, տեսնում ես, մի ծառա ունեւմ, 30 տ<աւրի> է ծառայում է, իմ սուր դուրս շի հանել: Ես ունեւմ երկու հրեղեն ձի: Երկուսին էլ նա է մտիկ անում: Այժմ մեկը քեզ կտամ: Ինչպես նա է պահում, այնպես էլ դու պետք է պահես:

Սբանք հերթով գնում են ձիանց մտիկ անում: Սա իրան հերթին գնում է, տեսնում մի մարդ եկաւ: [Սա] Զի ճանաչում, որ շորերը փոխած հեծաւ ու գնաց՝ ընկերի ձին: Սա էլ հետաքրքրւած հեծաւ, գնաց: Գնաց տեսաւ, [որ] սա ծովիցը դուրս եկաւ: Մի կղզի կա: Ցամաք: Քուրանձաւ: Թե՛ տեսնեմ սա ինչ է անում այստեղ: Սա գնաց քարանձաւում մի արաք աղջկա հետ քեֆ արաւ, կրկին վերադարձաւ: Երկուսն էլ եկան: Միայն սա շի ճանաչում, թե ով է: Ուզում է թագաւորին ասի, էլ շի ասում: Մի օր էլ կրկին նույնը տեսաւ: Գնաց թագաւորին թե՛ թ<ագաւորն> ապրած կենա, ես մի բան եմ տեսել: Թե՛ ի՞նչ: Իմ հերթին այսպես բան տեսա... և այլն: Ես էլ մտածեցի, որ իմ թագաւորին ես եկել եմ հաւատարիմ ծառայելու: Նրան հետեւեցի և այս բոլորը տեսա ու եկա քեզ պատմելու: Թե՛ շատ բարի, վնաս չունի: [Որ դու] իմ <30 տ<աւրի>> ծառան ինձ շի ասել, որ դու ասացիր ու այդքան հա<ւատարիմ ես> իմ սուր քեզ կասեմ: Ես այսքան տարի թագաւոր եմ: Մի քույր ունեւմ ինձ, վիշապ: Նա ինչո՞ւ <է> վիշապ դարձել: Նրա համար, որ ինձ իմ մարդուց բաժանեց: Ես էլ եկա այս ծովում նստեցի, որ ոչ ոք իմ սուր չիմանա: Նրան էլ անիծեցի, վիշապ դառաւ: Մի քույրս էլ վիշապ է, այսինչ թագաւորի աղբրի ջուրը կալած է, դու շես իմանաւ: Նա էլ խողացաւ, ինձ խայտառակեց, նրան էլ անիծեցի, այդպես եղաւ: Հիմի, որ էս կղզում նստել եմ ու իմ մարդն այդպես ամեն գիշեր գնում է այդ արաքի աղջկա հետ ընկնում, ես էլ թողել եմ ամեն բան, ջոկ թագաւորութուն եմ անում, առանձնացել եմ:

Սա որ իմացաւ, փետուրը կրակեց, դուշն եկաւ: Թե՛ իմացա, ինձ տար էլ [տար] այն թագաւորի մօտ: Առաւ դուշը, ելաւ երկինք: Թե՛ Սիւնամ թագաւոր, Սիւնամ թագաւոր, ես գնացի, էլի դու մնացիր, քո խոսքերը տարա: Թե՛ քո աստվածը սիրես, իմ թագաւորութունը քեզ, իմ խոսքերը դուրս մի տար: Թե՛ չէ երգվել եմ: Սիւնամ թ<ագաւորը> ընկաւ ծով<ը>:

Գնաց այնտեղ. թե՛ ի՞նչ կուղես, թե՛ ինձ լույս աշխարհ հանես: Դուշը...¹

¹ Պատառիկի միտքը որոշ տեղերում փոքր-ինչ մշուշապատ է:

[Թե ինչ արավ Սինամը Ալվարդին, Ալվարդն յուր մարդին]

Վերջում Շնորհքը ամենրի ցավին ճար է անում: Հազ<արան> բյուբյուլի երգով Սինամ թագավորի կնոջը, որ ագռավ էր, կրկին կին է դարձնում, ինչպես արջ-ալգեսյաններին մարդ շինեց, երգչին էլ դարձյալ ձգում է այն դրախտը, նա բանի երգում է, նա վերանում է, (գալիս է այն թռչունը, որ տարավ) կորչում, անհետանում այս աշխարհ-բից...

Թե արջ մարդիկը, թե ագռավը կին, կրկին փոխվելով, կարծես նոր են ծնվում, մաքուր, անմեղ, անարատ:

Խոր գիշեր էր, երբ Շնորհքը հասավ հոր աշխարհքը: Լուսադեմին Հազ<արան> բ<լբուլ> կանչեց: Մարդիկ զարթնեցին: Թագավորը զարթնեց, տեսավ արշալույսը բացվել է և էլ առաջվան դրախտը ավի-լի գեղեցիկ, արջերը մարդիկ, ավելի մաքուր ու անարատ [և արշա-լույս]

Շնորհքը Սինամին ասում է, որ զա իր հոր տերությունը, այնտեղ է Շնորհքը: Ագռավին էլ արջերի նման մարդ է շինում Հազ<արան> բյուբյուլը նորոգված, մաքրված: Սինամն էլ ջահելացավ, երգիչն էլ դրախտն ընկավ, աղավինները <1 անընթ.>, իսկ Շնորհքը միացավ, ամուսնացավ Հազ<արան> բ<լբուլ> տիրուհու հետ, և ապրում են անխառն ու սուրբ, ինչպես ձայների ներդաշնակություն, ինչպես երգն ու [եղանակը] իր ձայնը, ինչպես երգի բառերն ու եղանակը:

Ամեն մի ցավատիրոջ ասում է.— Գնա ալսինչ այգին, արքայի տե-րությունը, Շնորհքի մոտ, նա է քո ճարը:

Ինքը եկավ, նրանք էլ հավաքվեցին:

Նկավ Սինամը, տեսավ իր Ալվարդին ավելի գեղեցկացած, նո-րոգված, մաքուր, ինչպես մանուկ, և ինքն էլ երիտասարդացավ: Նկավ թամբ շինողը, [իր վիշտը մոռացավ] մոռացավ, ուշքը վերացավ, եկավ Ցնորք մինարեի երգիչը, [նկրս մտավ այն] տխուր, կարոտից մաշված, խորտակված: Նրան էլ տարին մշտա<ղալար> այգին. նկրս մտավ թե չէ, աղաղակեց՝ ահա, այս էի որոնում... [գտա]:

[— Նկ, գրկիր,— ասաց աղջիկը] Աղջիկը [մի] ամենաթովիչ ծպտալով կանչեց.

— Ահա՛, ես քոնն եմ,— ասաց աղջիկը, ե՛կ գրկիր:

Շնորհքը գրկաբաց վրա թռավ... [գրկեց... բաց աղջիկը մյուս

կողմ] գրկեց... բայց գիրկը դատարկ էր, աղջիկը ուրիշ տեղ էր կանգնած, դարձացած Շնորհքի վրա խնդում էր, կրկնում:

Կրկին վրա վազեց Շնորհքը, [բռնեց] ուզեց բռնել, կրկին անհաջող:

— Բռնի՛ր, եթե կարող ես, ես քոնն եմ,— կանչում էր կախարդական աշխարհքի [անմիտ] շնաշխարհիկ թագուհին և [միշտ] խուսափում, ինչպես [երազ] պատրանք:

[Իբ] Դարձյալ հարձակվեց բորբոքված Շնորհքը, դարձյալ անհաջող: Աղջիկը մյուս կողմից խնդում էր ու [ծաղրում] հեղնում.

— Ա՛յ դու անշնորհք Շնորհք, չես կարողանում ինձ բռնել:

[Այսպես երկար տանջեց տղային] Դերբնական գեղեցկուհին այսպես երկար տանջելուց հետո ասաց.

— Դե լսի՛ր, սիրելիս, դու այժմ չես կարող ինձ տիրել:

— Հապա, ե՞րբ կտիրեմ,— կանչեց հուսահատ տղան:

— Լսի՛ր ինձ, լսի՛ր: Դու որ կարողացար այս բոլոր [գերմարդկային] արգելքների միջով ներս թափանցել հողեղենին անմատչելի կախարդական աշխարհքը, մի գերմարդ ես դու երկնից իջած, [որին երկինք քեզ հնազանդ են բա ոգիները] դու կարող ես մարդու սրտի դադառնաբանն էլ ներս թափանցել:

Նրբ որ [քեֆ արին] հարբեցին, հշտացան ու կշտացան, [ամենքը մի] ամեն մեկը մի կողմ մեկնվեց, [ու] բոլորը քնեցին, իմ կինն էլ ավաղակապետի հետ գրկախառնված պառկեցին [ու քնեցին] ու մի քիչ ժամանակից հետո նրանց խոմփոցը քարանձավը բռնեց: Թուրս հանեցր, ներս մտա, մեկ-մեկ մորթելով հասա ավաղակապետին: [Սըրան էլ որ զարկեցի] Սուրս որ կուրծքը մխեցի, տաք արյունը ցայտեց [զարկնց] կնոջս երեսին: Տեղից վեր թռավ, աեսավ, [բոլորը] որը կոտորված, որն էլ դեռ կիսամեռ թափալվում է դետնին, մենակ ինքն է կենդանի մնացել, ու առաջն էլ կանդնած է Սինամ թաղավորը: Վայ տըվեց գլխին ոտներս ընկած, թե իմը դու ես ու քոնը աստված... Սա անարժան եմ, պոռնիկ սեքես, ես սխալվել եմ, դու պետք է ներես...

— Դե հիմա դու ասա, բաբեկամ, եթե մի արգելված համբույրի համար անմահներն այնքան խստասիրտ են վարվում, որ երգչին զրկում են հավերժական երանությունից և դատապարտում են անվերջ կարոտի տանջանքի, ի՞նչ պետք է անեի ես այս բոլորն իմ աչքով տեսնելուց հետո: [Մի՞թե արժանի չէր մի այսպես] Խո՛ն էր արժանի սրան, որ յուր [իր արքայու.] թագուհույան [մեծությունը] վեհությունը ու իմ թանկ սերը մոռացած...

[Բայց ես ոչ մի բառ չստացի, մտածեցի թե հողածին ենք, սխալվել է, հիմա կզղջա, ներեցի ու վեր կացանք կրկին եկանք տունը]¹։

— Ինչո՞ւ եր այդքան շուտով ձեր ողորմությունների մեջ, դա ձեզ կրանդի, բախտախնդիր մարդիկ ի շարք գործ կդնեն... և այլն։

— Դա իմ գաղտնիքն է, որ ինձ հետ պետք է հողը տանեմ և իմ մխիթ<արությունը> և հողուս փրկությունը ես գտնում եմ ծայրահեղ ողորմ<ություն> մեջ, որ իմ հարստությունը [քայքայման մեջ] քայքայելու է։

Թախանձում է գաղտնիքը։

— Ո՛չ, իմ շնամից դուրս չպետք է գա։

Շատ է խնդրում։

— Դե, եթե ուզում ես, իմ տերության արեւելյան կողմը...

— Մի ձիապան ունեի (Ֆիլիկական արժանիքների տեր...)։ (Սա է գաղտնիքը գիտենում։ Թագավորից գաղտնի սա է լինում դավաճիցը թագուհու... և այլն, որին հետո Սինամը շինում է զազար շուն)։

Իմ կնոջը էնքան սիրում էի, որ այգում զբոսնելիս, եթե երեսն տերեւ էր ընկնում, լեզվով էի վերջնում։

Ջանազան պարապ բախտախնդիրներ էլ ուզում են իրենց բախտը փորձել, գնում են թագավորի որդոց առաջը կտրում, բերում են դանազան զշեր, որը ազուավ, որը կաշաղակ, որը նիբուլ, շարքով կանգնում պալատի առաջ...

Թագավորը հերիաթներ է ասել տալիս (վշտից, որ ժամանակ անցկացնի, որդին կորել է)։ Ղազարածն էլ (որդին) պալիս, հերիաթ է ասում, թե ինչպես, այսպես-այսպես, որդին կորավ, հայրն ու մայրը գեռ սպասում են, արտասվում են։

Թամար զազարած <1 անընթ. > ...

ԹԱՄԱՐ ՇԻՆՈՂԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ (457, Լալայանի մոտի տետրը)

Մի օր էլ մեր բախշան ելա պտտելու Երեք աղավնի եկան, զեղեցիկ, աղվոր։ Փետուրները հանեցին, դուրս եկան երեք հրեշտակի նման աղջիկներ, դառան հավուղը լողանալու Ես թագնված տեղից դուրս եկա։ Մեկի փետուրները գողացա։ Լողացան պրծան, դուրս եկան։ [Մե-

¹ Այստեղ լուսանցքում գրել է. «Թագուհին փարում ու գովում է ավազակի գեղեկությունը»։

կը] նրկուսը հաղան, մեկը շփոթված դես-դեն ընկալ՝ վայ փետուրներս չկան: էլ շղիմացա, դուրս եկա, հայտնեցի՝ փետուրներդ ինձ մոտ են, բայց չեմ տա: Աղաչեց, պաղատեց, ականջ չարի, գնացի մեր տանից մի ձեռք շոր բերի հագցրի ու արի իմ կինը (երեք որդի ծնեց. մեծը շան լակոտ, միջնակը խողի գոճի, փոքրը կատվի ձագ):

Մորս աչքերը կուրացել էին (իմ բացակայությամբ): Կինս ասաց՝ թեևս տուր, թե պահել ես, նրանցով մորդ աչքերը լավացնեմ: [Բայց լավացրեց ու հագավ] Տվի: Մյուս օրը տեսա թռչել են, ինքն էլ, ձագերն էլ: Իջավ, մորս աչքերին քսեց, լավացրեց ու թռավ: Նորից կախարդական միջոցներով գտնում է նրանց: Մեռնում են իրար ետևից, կինն էլ որդիքն էլ: Նրանց վշտից է, որ թամբ է շինում ու ջարդում:¹

Հովհաննես Հովհաննիսյան, Թիֆլիսեցի, լսել է Սպանցի շաբլի Գալուստից²

Նրբ ջրհորն են կախում (որ միակն է անապատում): Մեջը մնում է նստած, այնտեղ [լինում են] գալիս են երկու աղջիկ, մեկը հրաշալի, գեղեցիկ, մյուսը՝ սև, արաբ, տղեղ: Ասում են.

Վալ, բա վալ, որտեղի՞ց [ընկար դու] այստեղ ընկար, այստեղ իջնող շատ ենք տեսել, գնացող՝ չէ: Հիմի դեր կգա, քեզ կուտի:

Դենն եկավ, հեռվից տեսավ, հրճվեց. հա՛, հա՛, հա՛, այսօրվա կերակուրս էլ եկավ:

— Թե՛ կուտես կուտես, ինչ ասեմ.

— Թե՛ քեզ մի բան կհարցնեմ, թե գտա՞ր՝ աղատ ես:

Հարցրու:

— Սրանք <ից> ո՞րն է գեղեցիկ, — հարցրե՞ց տղին, ցույց տալով սև արաբին ու սիրունին:

— Որը քո սիրտդ սիրում է, նա, — պատասխանեց Շնորհքը:

Դե՛ռ հանում է (Անմահական ջուր է տալիս)...

Բոլորին, որոնք գերի են կամ փորձանքի մեջ, ազատում է Միհ-րը:

— Ա՛խ, — ասում են, — եթե երբեք գնաս մշտադալար այգին...

¹ Մերանից հետո ինքնագրի էջում բաց տարածություն՝ ապա հետևյալ նշումը. «Ուրիշ վարիանտում երեխաները լավ են ու գեղեցիկ: Կինը պայման է դնում, մարդը չի կատարում. մեղանշում է, չթանում են, կինն էլ, երեխաներն էլ ու միշտ երեւում են կրկին ազավեռու կերպով»:

² Հասկա կողմի լուսանցքում գրել է «Ալեքսի Ուսումբեկով, Թիֆլիսեցի, լսել է վանեցի Սարգսից, որ էջմիածին է լինում, Սինամ—Հովհաննես Մուրադբեկյան (տրապիզոնցի—այնտեղ է լսել)»:

Եվ ահա նա, երկար փորձություններից հետո, ընկնում է այնտեղ։ Փերիները զվարճանում են և իրանց խնջույքի մեջ խմում են նրա կենացը, ամեն մեկը հայտնվելով, թե ինչ գրություն մեջ էր նա և ինչ արավ հրաշագեղ հողածին պատանին։

— Երանի թե այստեղ դար մի անգամ [երկրի ոգին] խաղաղության ոգին...

Հանկարծ հայտնվում է։ Այնտեղ մեկը լալիս է... (որ գերի, շղթայված էր ծովի հատակում)...

Քամի ձիու <1 անընթ. > ծովի թագ<ավորի> աղջիկը՝ սերը։ Մյուսը՝ խաղաղությունը թե՛ չես կարող նրան կառավարել առանց սանձի։ Տալիս է սանձի տեղը՝ ծովափին մի ջրաղացքար՝ մեծ բար կա։

[Անմահ բույրեր, այս բաժակը խմենք այն...]

Մալաբ-Սիմա է բռնի անունը՝ հուրիների մայրը...

Սիրանուշ-Ոսկեհատ <1 անընթ. >

Ամբոս-Նեկտար

Բույրեր.

— Այս բաժակը խմենք այն գեղահրաշ [պատանու] հողածնի կենացը, [որ] ինձ ազատեց դեի ճանկից, որ կախարդել, գերել էր ինձ ծովի հատակում։ Նա խորտակեց հրեշի [երկաթ] պողպատյա բազուկը, ինձ ազատություն տվեց, իսկ հողածիններին ազատվելու հնար, նրանց փրկելով սովից ու մահից (Նա ոգին և՛ խաղաղության [երկաթ] պողպատ օղակով շար դեին գերի էի)։

Եվ բոլորը խմում են ու գովում հանգստությունն ու ուշժը հաղթողի։

Մյուսը վեր կացավ, առավ ոսկե բաժակն ու կանչեց.

— Բույրե՛ր, իսկ ես խմում եմ իմ ազատչի կենացը։ Նա սպանեց Քավթառ-բոսուն ու ինձ ազատեց ստորերկրյա խոնավ ու մռայլ բանտից։ Ա՛խ, եթե նա ընկներ մեր աշխարհքը, որ մենք ցույց տալինք մեր սերն ու շնորհակալությունը։

[Երրորդը վեր կացավ թե.

— Բույրե՛ր, [մենք] խմենք իմ ազատչի կենացը, որ սպանեց սեղեխն և ինձ ազատեց նրա անդուն բանտից։ Ո՛հ, եթե նա երբեք ընկներ այստեղ՝ մեր երջանիկ հայրենիքը, կխնդրեինք մեր հորը, որ ընդմիշտ թողնի նրան մեզ մոտ, որ վայելիք ու միշտ հրճվիք մեր մշտադալար բուրաստանի բուրմունքով։

Բայց, ավա՛ղ ինսանը չի կարող մեզ մոտ հասնել։ Ո՛չ գազան, ո՛չ

օձ, ո՛չ թուշուն չեն կարող մտնել այստեղ, ուր մնաց մահկանացու հողածինը:

Զորանշի հետ միասին են գնում Արաբին: Երբ Արաբին կանչում են՝ ձինը բեր, նա իրան մատնում է:— Մայրիկ մի ճար արա: Այստեղ զորանշը շուն է շինում: Մի հարսը կրկին մարդ է շինում: Վերջում բացվում է, որ այն օձը, որ զրկել է հավրը բերելու, ինքն էլ թաղավորի աղջիկ է եղել, զորանշը շինել է օձ, ու նրա ձեռքից որն օձ է, որն էլ որ կռունկ: Այժմ ամենքը դարձան մարդ:

Երկու աղավնիք կնստեն թևերու վրա, կաթնատու եղնիկ նրա ձախ կողմեն կգնար, պահապան հրեշտակ աջ կողմեն:

Արևը նոր ծաղկած ժամին, արևի նման, առալոտի նման, լուսեհես, ոսկեծամ, դուրս էր գալիս վառդավառի օրը, երևում, համբուրում նոցմազար մամիկի շիրիմն ու կրկին չբանում (նաղիկ լիճք)...

— Ո՞ր կողմն է կախարդ <ական> աշխարհքը:

Մեկն ասավ՝ արեկուտի:

— Եվ ի՞նչ տեսակի, ի՞նչ գույնի թուշուն է Հազ <արան> բըլբուլը:

Մյուսը թե՛ լսողաց գիտեմ մի աշխարհք կա, որ մարդիկ մի աչք ունեն ճակատին:

— Չէ, ասում են մի աշխարհք կա, որ մարդիկ այնքան են ծերանում, որ մորենու տակին շվար են անում: Անմեռ աշխարհքն էն պիտի լինի...

— Որտեղի՞ց ես, ո՞ր գյուղից ես ո՞ւր ես գնում: Բանի՞ց ես փախչում, թե՞ բան ես փնտրում:

— Այ [դու] բավթառ, քո ընչին է պեսք, հա՞ց ես տվել, պահճ՞լ ես, որ հարցնում ես:

— Ես չեմ սիրում էգպես մարդկանց, թեև թաղավորի տղա ես, բայց ես բեղանից մեծ եմ...

(Маракыев, русск.).

ԾՐԱԳՐԱՅԻՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ

Առանց ջուր բանում է ջրաղացը, յոթը տարի մի անգամ կրակ է գուրս գալիս և նրանից՝ այդ ձին:

Փոքրը անսխիտան բան է լինում, միշտ նախատում են, թե բանի պետք չես:

Մի նժույգ են ունենում, որին երբեմն նստում է ծածուկ, դնում շրջում, էլի գալիս, բրա՛նած կապում, չեն իմանում ով է արել:

Պառավել կովում է՝ Բաղը շորանա, հայրդ էլ բռնանա:

Փոքրին ծաղրում են, թե՛ դու ո՞ր ես գալիս, ընչի՞ ես պետք:

Իրանք են ընտրում ճանապարհները, փոքրին դժար են թողնում:

Հաղարան բշուրյուղի տերը դեերի մեծն է՝ թաղավորը (դեերի աշխարհքովն է անցնում և նրանք են պատմում):

Սուսանամ, Սուսամբարը

Սան մանըմ գյուղում,

Բան սանա սահար,

Սան բանա աթ:

Երկու աչքը պետք է համբուրես ու վրին նստես:

Ես խարույկ եմ վառում՝ փարոս այն սարերի վրա, ուր սողում է այն վիշապը, որ բեղ կլանեց ու սողում է...

[Օրհնիր իմ սերը քո ժպիտով]

Ինչպես մի քնքույշ հառաչանք...

Այդ բաղդրությունը ես հասկացա սիրելով...

Սերը բաժանել, չի նշանակիլ խլել...

...և թեև այն երազ էր, այժմ էլ ես միշտ լալիս եմ...

Ժ<ողովուրդը> և ասպետները: Կտրիճները լուռ սպասում են, քսկ ժող<ովուրդը> սպասում է և առաջուց խոսում է, թե ինչ է և ինչ է լինելու, ով է հաղթելու, ով ինչ է, ինչպես предвещает...

Որ դուրս են գալիս ժող<ովուրդը> հառաչում է, հիացման խոսքեր...

Կտրիճները ողջունում են (ժողովուրդը խաղաղվում է), թագավորը ողջանում է, ասում է իր միտքը ու տանում աղջկանը:

Աղջիկը (Խորիս-Միսրիս) տղի խնդիրքով բարձրացնում է նրան իր մագեռով իրեն մոտ:

(Хаханов, Очерки, г. сл., 1, 84).

...Մեծ եղբայրը գնաց, հյուր ընկալ մի կնոջ մոտ, լավ հյուրասիրեց կինը, քնելու ժամանակ էլ թե՛ վայել չի կտրիճ երիտասարդին մենակ քնել, եկ միասին պառկենք:

Պառկեց նրա մոտ ու նրանով եղալ, հեշտանքով ընկած թողեց իր նպատակը:

(Очерки груз. словесности, Хаханов, Сказки)

Սուլամիշ գյուղ—անթառամ ծաղիկ վարդ աղջիկ է: Դեռ մորթել է, կախ արեւ անբնակ քաղաքում: Արշունը կաթում, վարդ է կտրում:

Հաղ<արան> բ<լբուլի> տիրուհին ժպտում է, վարդ է թափում:

Երբ գնում են մուրադի ետևից, գիշեր [ցերեկ] երկարացնող, լծվող ձիերի [բերանը] [ուտքերը] ոտն ու ձեռք կալում են, որ գիշերը կարճանա, իսկ ցերեկը դարձողի ոտն ու ձեռք բաց անում, որիշ խոսքով գիշերը կարճացնում են, ցերեկը երկարացնում:

Ենթադրություն. Ծովի աղջիկը—գետը (ձյունը սառույց), բանտը—սարը, սև դեղ—ամալը, հերոսն—արևը, լուսը, [նրա ձին—արագությամբ բերում է] գնում է դարունը բերելու, կանաչ...

Արևը դուրս է գալիս ծովից (հրեղեն?) հրեղեն ձիով,

Աստղիկը տարին մի անգամ ծովից է դուրս գալիս.

ձյուղը որ առին, աշխարհքը կվերջանա:

Ծովի թագավորի աղջիկը (սև դեղ գերին), կախարդական աշխարհի տիրուհին և Սինամ թագավորի կնիկը երեքն էլ քույրեր են:

Երեքն էլ քույրեր են՝ դեղ գերին, Սինամի կինը և Հաղ<արան> բ<լուբյուլի> տերը:

Զմբուտ ղուշի տեղ թևավոր քամի-ձին (դեկից աղատած ծովի թա-
գավորի աղջիկը):

Դու չես բերել: Չեն հավատում: Բե՛կ կերթաս այն աղջիկն էլ կբե-
րես, կհավատանք: Աղջկանը բերում է նոր է խոսում Հաղ<արան>
բ<յուլբյուլ>:

(Ուրիշ վարիանտում 3 օր ժամանակ է խնդրում, որ գտնի ցավի
Հարը):

Կնոջը բաժբասում են, հավատում է ու սպանում, հետո իմանում է,
որ անմեղ է եղել: Որդիքն էլ զոհվում են մեջտեղը, իբրև թե նբանք էլ սի-
րողից են:

Աղբյուրի գլխի ծառին թառած խոսում են՝ մենք երկրից հալած-
ված անմեղության ոգիներն ենք: Մենք էլ մարդկանց ստոր գործերի ղո-
հերն ենք:

[ՀԱԶԱՐԱԶԱՅՆ ՍՈՒՍՆ]

(Հազարան բյուլբյուլ)

Հեֆիաթ

Աղ<ալանի> Օշափը

Սր<վանձոյան>

Բամբ շինողի կնոջ ծագումը

Սրվանձոյանի փերին—Մանանա

Ա Ր Ե Գ

Գեղարվեստի (Հաշարան բլբուլ) բնակավայրը լինելով սուրբ, մա-
քուր, հալար, անթառամ՝ աղբյուր ամեն վսեմ ու բարի զգացումների,
ինչպես տաճարի սեղանը՝ սրբություն սրբոց <է> և այնտեղ ամեն
վատ բան չբանալու է մարդու հիշողությունից, մոռացությունն է թագա-
վորում, հավերժական...

ԵՐԳ արեկլան վիպերդ

Ա

Հազարան բյուլբյուլ

Սինամ թագ <ավորի> զաղտնիքը

Անթառամ այգի

Սիրուն ոսկեղնիկ
Իր մայրը եղնիկ (առավոտյան)
Քույրեր աղավնիք (անմեղուության ոգիներ):

Թռան հավրի պես,
Ցուլացին հրեշտակի պես...

Այսինքն՝ դու պետք է թափանցես (Սինամ = կուրծք) մարդկային
կրթի ներսը, վշտերի աշխարհը, որ տիրես պոեզիային՝ մուգիկայի
գաղտնիքին:

Երաժշտության ձայները երկրից են սկսում ու գնում դեպի երկինք
(նորից իջնում):

Ист. музыки, 102.

Հաղարան բյուբյուլը կոչվում է նաև՝

- 1 Բյուբյուլի հափս—բանտարկված բյուբյուլ
- 2 Շեյդա? բյուբյուլ—խելագարված բ<յուբյուլ>
- 3 Խազալ հալֆ—խաղալի ասորերեն

Созерцание бога, Хаза-видет, Мат. кавк. пл. и местн. XX, Ай-
сорск. ек.

4 Ալո-Դինոյի հերիաթը (Ալադոն-հուն. սոխակ):

Хаханов, Очерки грузинск. сл. 1, стр. 334.

Ալո-Դինոն-Ալադոն-Ալադոկը—նշանակված է Ալի Դինամ ձևով
(սոխակ հունարեն), պարսկերեն հաղար, հաղարան, հաղարավա, հա-
ղարխոսակ (խոսակ?) և հաղարդաստան = կնշանակի սոխակ:

Гюжа—արծիվը առասպելական—հումա, հյումայուն, Жаколно,
257, (Մառի գր<ածներից>):¹

¹ Այս մասին Արտիկ և Համլիկ Թումանյաններին ուղղած 1912 թ. հունվարի 1-ի
նամակում Թ. գրել է. «... Իմիջի այլոց, Ժակոլիոյի գրքի 257 էջում կա առասպելական

Զմրութ կամ Զմռուտ — զմրուխտ բարի գույնը և բարը (պարս.) տեսակ մը արծիվ, արար<երեն>՝ զլումրոխդ, թուրք<երեն>՝ զլումրլուդի (էմին<յան> <աղգաղրական> ժ<ողովածու>, 2. Աճառ-յան), թերևս կապույտն էլ սրանից է՝ Синяя птица—Մետեղինկի, կամ Голубая [птица]:

Զմռուտ զուշը—ռուս<երեն> рок (рох)

Պարսկ<երեն>, հնդկ<երեն>՝ Սիմուրղ

Քրդական Махмуд охотник հերիաթում рок=(ճակատագիր) անունով:

(Записки кавк. от. имп. географ. общ., кн. XIII, вып. 2, стр. 89, проф. Егназаров.):

«Не менее замечательно яйцо, сохраняющееся в зоологическом саду в Лондоне, оцениваемое, 5000 фр.: оно принадлежит породе птиц на острове Мадагаскар, последние представители которой окончили свое существование 300 лет тому назад. Эта та самая птица, которая, под названием «рок» играет большую роль в арабских сказках. Европейские ученые называют ее «Эпиорнис». (Мир животных, Пергамина, т. II, Любовь и сем. жизнь, стр. 32).

Эпиорнис (aepyornys), вымершие громадные птицы, жившие на о-ве Мадагаскар, относившийся к сем. страусов, но в три раза превышавшие его размера. Найденное яйцо этой птицы имеет 9½ см. в окружности и вмещает в себе 10 литров воды».

(Больш. энцикл. Просвещ.).

Кашей бессмертный հերիաթի վարիանտներից մեկում կոչվում է «Моголь-птица».

Սիմուրղը պարսկական անունն է, որ թուրքական ցեղերի՝ թաթարների, բաշկիրների, խրխսների մեջ իրենց ձայնահնչույթյանը հարմարեցնելով կանչում են՝ Սամրաու, Սամրակ, Սամրուկ և Զամուրակ, ինչպես հայերը՝ Զմրուխտ կամ Զմռութ:

Արաբացիներին հայտնի է Անկա անունով, որ [բացատր.] նշանակում է երկարավիզ թռչուն: էդպես է կոչվում Կալիլ և Դիմնա առակների ժողովածվի մեջ:

Կաղիմիրսկին էս թռչունը Грифонн-ներից է հաշվում: Սիմուրղը ենթադրում են, թե սիմ=արժաթ և մուրղ=թռչուն բառերից է կազ-

«Ղուժա» թռչունի վերաբերյալ, որի մասին գրել էր պրոֆ. Մառը, իսկ ես բնագրատել էի» (V, 256—257).

մըված պարսկական: Դուցե, որովհետեւ ուրիշ հերիաթներում էլ արծաթի փետուր, ոսկի փետուր և այլն, վերագրվում են (Жар-птица):

Մուսուլմանական զանազան դրքերում ասում են, թե նա ասլում է Ձ հազար տարի, ահագին ձվաներ է ածում և թռչելիս, երբ թևերը փռում է, արևի լույսը կտրում է: Էնքան ուժ ունի, որ ուղտին էլ ամ փղին կարող է տանել: Նրա փետուրները աշխարհքի բոլոր թռչունների փետուրների հրանգն ունեն, իսկ վիզը սպիտակ արծաթի նման մանյակ: Գրքեր կան, ուր նրան վերագրում են մարդկային դեմք, նույնիսկ շորս ոտը, բայց վերջինս քիչ:

Թռչունները (հոպուպի ցուցունքով) նրան են ընտրել իրենց թագավոր աշխարհքի ստեղծվելուց հետո Կաֆ (Սար-քուհ) սարի վրա:

Նա է [թռչների] հելիտավուս թռչունի ձագերի համար կովի դուրս եկել ծովի ոգու դեմ, որ<ը> ետ է քաշվել:

Հնում նա ասլրելիս է եղել մարդկանց հետ, բայց սկսել է երեխաներ տանել — ուտել: Մի մարգարեի աղոթքով աստված նրան հեռացրել է մի կղզի (տե՛ս վերի Մադագասկարը), որ էնտեղ մարդ չուեսնի և այլն: (Н. Остроумов, Сарты, Народные сказки, II, Ташкент):

Հրեղեն ձի, քամի ձի=ելաթ (ել-քամի, աթ—ձի):

Ծովի ձի, Ասրի-աբի (ջրի ձի), Н. Остроумов, Сарты, Сказки.

Խաղալ հավք—Կազուար—մալայական բառից, Жар-птица, казуар.

Հազարան—Հազարանի—Հազարխոսնակ, կնշանակի-սոխակ:

Алконост—ռուսական հերիաթներում զմրուտ զուշն է, մարդու գլխով ու թաղով:

Վիշապ, արաբերեն—Սաաբան, պարսկերեն, ամդահա (Н. Остроумов, Сарты, II):

Դե

[Դեը ոգի է]

Սկզբնական, պայծառ, լույս — աստվածություն, սանսկր<իտերեն> դեոս, լատ<իներեն> դեուս, հուն<արեն> դեոս, հայերեն— տիվ և այլն:

Հին կրոնի հետ ընկան և իր աստվածությունները, բար<ին> եղավ շար:

Դեը (հերիաթներում) ոգի է:

Սիարի-Շարիֆ գրքում ասվում է՝ Ադամից շատ առաջ աստված

ստեղծեց կրակը: Էն կրակի բոցերից ստեղծեց ոգիներին՝ ջիւններին (Генны), լույսից-հրեշտակներին, իսկ ծխից դեերին:

Շահ-Նամեի մեջ հայտնի են երեք դեերի անուններ, որոնց ապանեց Ռոստամը կովի մեջ: Աբվան, Արժանդ և Սաֆիտ (սիպտակ). (Էարմիր, սև և սիպտակ):

Վահագնի նամանությունը սանսկը <խտերեն> War² և Ազնի—333

Վառ-Ազն = Վահ—ազն = Ար—եզ

Մեղանում ր—փոխվում է հ—ի

Մարեւ—մահ—մարդ կնշանակի, մահկանացու, mortous-մահկանացու:

Смерт—վիրապ—վիհ

Վերք—կահ—կարասի:

[Հովհաննես] Ս <ուրբ> կարապետի պաշտամունքը և Արեգի (որ ծագող արեն է) երկուսն էլ երգի շնորհք են տալիս...

Արեգը, որ ծագում է, հայտնում է ամբողջ բնությանը, Էրգի է տրամագրում:

Բյուլբյուլի հափս՝

Բանտարկված = հափս:

Հազ <արան> բյուլբյուլ:

Գերի աղջիկներին ազատելը:

Карьер, Развитие культуры, I, 275 и т. д., 278³.

Աշըղ Ջիվան <ը> Սինամ էր ասում—Սինա պարսկերեն կուրծք: «Հազար ու մի գիշերի» մեջ կա սրանց մասին:

Տարերական մի ոգի, առաքինության ոգի, որ մարդկանց մեջ հայտնի էր <1 անընթ. > կոչումով:

Нов. заметки Шопена, 152. Многогрудная богиня Тар-гар. бер-бер—Սիսակ

Տիտիս—ծիծ,

Ինչպիս Բալտիս—բախս:

Բերգու, շատ-շատ ծծեր:

² Նաև՝ «վառճ»:

³ Այստեղ տողատակ մատիտով գրել է՝ «Ռոստամը»:

ԻժՈՎ. ՅԱՄ. ՍՈՊԵՆ, 409.

Նույնը—Te-sap

Երկիր—Հաղար և հաղարանի բլբուլը, 141:

Նույնը՝ զար և ծիծ, 136:

Ծծերս դուրս կղցեմ հաղար<ան> բյուբյուլները կհավաքվեն՝
բռնիր, բռնիր...

Ոտդ դիր զադի վրա [շուն]—օձի ձին:

Հաղը գցեց արևի տակ, [շուն] օձը քարեքար, ձին լուս աշ-
խարհ...

Ծավէց դուրս եկած հրեղեն ձի, լեզու է լինում, խոսում է...

Իբլիդի շեյխ:

Աշըղ Հաղիր (Շուլավեր) [Սինամ]

Հալլավարցի զուշլի մուլա Ալին... Թաղավորի երեք որդոց անունն
ասում էր՝ Ահմադ, Հումմադ և Մահամմադ (նա ուրիշ տեսակ էր պատ-
մում, բայց դրեկու հարմարություն չկար):

Մահամմադը փոքրն է: Սինամ թաղավորը նրան տարավ Գյուլլու
բաղ, յուր նաղլն ասեկու:

Սինամ թաղավորի կնոջ անունն է Սինամ-Գյուլ, սրտի վարդ:

Փոքր բույրը՝ Զաադի Սանամ (նույնն է օձը-քաղաքը պատող):
Մյուսը՝ Զաադի (բաղ) փարի:

Թիֆլիսում Մուլա Քյադիմն և աշըղ Նեյմուքն ասում էին Սանամ,
Սինամի՛ փոխարեն.

Գյուլ Սանամա նեյնասի,

Սանամ գյուլա նեյնասըն:

Վախթանգ Մեհրաբյան:

Մեղքերից է, <որ> դժվար ճամփա է ընկել, կարում չի, ծաղ-
րում են...

Հաղարան բյուբյուլի տերը, մարդ է, [բնած է] դիականման, մե-
ռած է համարյա, աղջկա (գեկից ազատած) պատվերով թշից կծում է,
այնպես բերում հաղ<արան> սոխակը:

Новые заметки на древние истории Кавказа, И. Шопена, стр. 135.

Остроумов, Народ. ск. сартов, О птице Симург, стр. 171.

Փիր—Ահմադ:

Փերիզադ խանում:

Вещий конь, Аджилга.

Ռուսերեն թարգմանությունը—Сказка о трех братьев-царевичах и тысячеголосовых соловьях.

Բաղարան, Մեխակի դրածում:

Բարի բան (չուր) կուզես, բարին մեր ձեռ չի, բարին Ասածունն է միայն...

— Ինչո՞ւ անուն չունես:

— Ես մեկ եմ, բացի ինձ ոչ ոք չկա, ո՞վ պետք է տա իմ անունը:

— Ճամփանե՞րը քո:

— Ճամփան ի՞նչ անեմ, ամեն տեղ եմ, ուրկից զնամ, ուր գամ...

ՀԱՁԱՐ ՈՒ ՄԻ ԴԻՇԵՐՆԵՐ

20. Այսպես ուրեմն, մինչև այսօր հարյուր սիրահար ունեցաւ: Այս գարշելի ճինին հսկողությունն ու զգուշություններն ի դերն հանելով, թեև միշտ հետս կ'դառնար: Պարտաւ տեղ այս ապակյա արկղին մեջ իս կ'փակէ և ծովերուն խորը կ'ափնէ, դարձյալ զինքը խաբելու միջոցը գիտեմ: Կանանք, երբ կին մը մտրին մեջ բան մը դնեն, ոչ էրիկ, ոչ սիրահար կրնան անոր գործադրությունն արգելել: Մարդիկ աղել կ'ենին, երբ կ'ենեուն հետ խստիվ չլարվէին, զանոնք զգաստության բերելու միջոցը ազատությունն է:

ԹՈՐԴՈՄ ԹԱԴԱՎՈՐ

Ռամ կ'զցենք աստղի նայենք, գետ բաց անեն, գիր բաց անենք, գիր բաց կ'անենք, գետնի տակին եղած մարդը գաղտնի կ'գտնենք ծովի հատակին...

Ռամ կ'զցենք, ծով ու ցամաք կ'ափենք, շուռ եկա [աշխարհ] աստղեր վերև-ներքև: Ման եկա աշխարհ, ծով-ցամաքով: Աստղաբաշխ, կարգերն ու շարքեր...

Կեսուրը՝ Արճիճ եմ:
Հարսը՝ <1 անընթ. > շեմեն մտնեմ ներս,
Արճիճ քամեմ, ջուրը տես:

<1 անընթ. > թեւովորւած ձգտում են:
Այնքան թեւորդ խփեցիր վանդակիդ ձողերին, որ ընկար ուժա-
թափ...

Эвдимион, որին Զեսը պարգեւել է մշտական գեղեցկութիւն և ան-
վերջ բուն, նա ներկայացնում է մահվան անվրդով խաղաղութիւնը, հա-
վերժական կյանք:

Քարանձավում փակվածը բարության, լիության, հարստության
ոգին է:

Лишь женственность вечная,
Нас к небу подьемлет.

Հեղինեի պատմութիւնը, գեղեցկին ծառայել է էմբլէմ՝ նշանով մեծ
դադափարի: Պոսիդիայի վիճակը, նրա շրեղ ծնունդը Հունաստանում,
սիմվոլիկ բունը միջին դարերում, բարբարոսների լուսաշող դարթնելը,
հառնելը վերածնութեան դարում, մարգարեացնում է ապագա փառքն ու
մեծութիւնը պոսիդիայի:

Բան <աստեղծութիւնը > դգայական աշխարհից բարձրանում է
գեղարվեստի աշխարհը, այնտեղից՝ բարոյական վերածնութեան աշխար-
հը, ուրիշների բարօրութեան գործի աշխարհը:

Наслаждение ослабляет дух.

Անհատի ուժերը զնում են ընդհանուրի բարօրութեան:

Պոսեյդոն, Պելագգենի հին աստվածն է (որ պաշտւում էր Բեով-
թիայում — Հունաստանում): Նա ծովի [աստվածն է] հրամայողն է,
դիւմլած է եռաժանիով, կոշվում է երկրաստան: Կինը՝ ծովի հավերժա-
հարսը՝ Ամֆիտրիդան է: Նա ձիւ ստեղծողն է, նա է պարգեւել ձին, [նա
է] ձի սանձահարող է և (Մեդուզայից ծնւած, որը սոսկալի ալեկոծու-
թիւն է ծնեցնում), թեւովոր Պեգասի հայրն է: Պեգասը ամեն ոտը գետին
պարնկելով նորանոր աղբյուր է բխեցնում:

Պեղազոհները (նորագույն ուսումնասիրություն) սեմիտական ցեղից էին և Հունաստան էին գաղթել առաջավոր Ասիայից:

Հնում Պեղասը ոչ թե պոետներին, այլ հերոսներին էր, [Էրբ] այն ժամանակ [հերոս] պոետն էլ հերոս էր միաժամանակ:

Միներվան (Աթենաս—իմաստություն, խելք), արվեստների հովանավորը և դից <աբանական> պատերազմի գործի, որ օգնեց Պերսետին, Գորգոնին հաղթելու, օգնում է Բելերոֆոնին Պեղասին արելու: Նա է տալիս նրան այն ոսկեղեն սանձը՝ զարդարած անդին բարերբով և հրաշալի զորություն ունեցող: Հենց որ սանձը [ձգում էր] հաջողում էր ձգել Պեղասի գլուխը, նա հնազանդում էր, թույլ էր տալիս նստել իր վրա և տանում էր հերոսին այն երկիրը, ուր ապրում էր Քրմեթան:

Համեմատ <ել> հազար <ան> բլբ <ուլի> հետ:

[Սե գեի գերին]

Խելքը իմաստությունն է, բանականությունը: Նա (Արամազդի) Զևսի գլխից է դուրս եկել, ծնվել:

Իսկ Վենեթան՝ Աֆրոդիտե, Աստարդան Սիրիայի, Աստղիկը հայոց, դուրս է եկել ծովի փրփուրից (հազ <արան> բլբուր ծովի արբայի դուստրը) սիրո դիցուհին:

Սա տալիս է իր մազը նրան, որ հորից ուղի բամի ձին: Նա դիցուհիներից ամենագեղեցիկն է, միշտ մատաղ, միշտ հրապուրիչ, նրա գեղեցիկ աչքերը միայն երջանկություն են խոստանում, ունի կախարդական գոտի, որի մեջն է ամփոփված սիրո բոլոր հրապույրներն ու կախարդանքը, թուլանքը:

Նա կոչվում էր և Անահիտ, Անադիոմենա, ծովածին, ծովից ելած. նա մեծ իշխանություն ուներ ծովի վրա: Նա բնության ամենամաքուր ուժն է, նրանով է պահվում կյանքն աշխարհում, և նա ոչ մի ամենություն չունի զգայական ձևերի հետ սիրո: (Նուբովկիա աշխարհ կա և այլն?): Հիմենեյը նրանից էր ծնված: Ամուսնական կապ:

Նա է տալիս բույսերին պտղատու սերմեր, նա է առաջինը, որ կապել է մարդկանց համայնական և ընտանեկան կապերով: Մարդիկ նրանից առաջ կոպիտ էին ու խստասիրտ: Նա է կենդանի էակների սովորեցրել կապ որոնելու իրար հետ: Նա է առաջինը տվել մարդկանց ավելի բնքուշ, փափուկ ու դուրեկան արտաքին, նա է հնարել արտաքին դարգերն ու արտաքին գեղեցկության հոգսերը:

Բնության արտադրողական ուժը իր ամենայն հրաշալի և ամենա-

զան հայտնություններն ու ձևերն մեջ անձնավորած էր Աստարգուր:

Նա ուներ խնձորը, սիրո նշան, ուր նա ոտը դնում էր (դարունը) դա-
լար էր կանաչում, ծաղիկ էր բացվում (Ադոնիսը): Ապրիլը նվիրած
էր նրան, երբ երկիրը զարթնում էր, սկսում էր ծաղկել, կամ երբ Ադոնի-
սը գալիս էր մութ աշխարհից, գրացիաները, նրա նաժիշտները օգնում
էին տուալետին:

Գրացիաներին կանչում է խնջույքի սկզբում՝ տալու քնքուշ, ուրա-
խություն և խաղաղ [մեղմ] ներդաշնակություն — հարմոնիա, բերե-
լ<ու> միշտ լավն ու երջանիկը: Նրանց անունները նշանակում են
քնքուշ ժպիտ, փայլուն գեղեցկություն և դուրեկան զրույցներ:

Амур и Психея (համեմատել Թամբ շինողի պատմության հետ):
Պսիխեա — հոգին, Ամուրի (Կուպիդոն) էրոտ, սիրո հետ ամուսնանա-
լով, ծնում է երջանկությունը, Պսիխեան թմրած էր, մի անգամ Ամուրը
համբուրեց՝ կենդանացրեց:

Մուղաները — կույս աստվածուհիներ են, նրանք սիրում են միայն
հրաժշտությունն ու բանաստեղծությունը:

Հազար<ան> բլրուկի տիրուհու հետ համեմատել:

Ժամեր (Часы и.т.и Горы) — Զևսի դստերը. սկզբում տարվա
եղանակներն էին, դարունը՝ ծաղիկը ձեռքին, ամառը՝ ճյուղը, աշունը՝
ողկույզը: Նրանք բաց էին անում դռները արևի, աստծու (Ապոլ<ոն>,
Հելիոս) Ալրոբայի օրերի հետ, ամիսների, տարիների, դարերի հետ,
[լծվում էին] որոնք կազմ<ում> էին աստծու շքախումբը: Լծում էին
թևավոր ձիանքը, որ հուր էին շնչում: Բաց էին անում շքեղ, ոսկեղեն
սլալատի դռները Արեկելում: Այդ ժամին հանգչում էին աստղերը, թագ-
չում գիշերվա ծոցում:

Առաջինը թռչում է սիրուն Ալրոբան՝ արշալույսի ծաղիկներ ցանե-
լով:

Հերքուլեսը հյուր է ընկնում Արամետ արքայի տունը: Քեֆի ժա-
մանակ իմանում է, որ նրա կինը մեռել է (իր փոխը), դնում է մահից
խլում, վերադարձնում (Ալկեստ): (Սինամ թագավորի հետ համեմա-
տել):

Ապոլոնը սիրում էր Քորոնիտ նիմֆային: Ագռավից լսում է, որ նա
դավաճանում է իրեն, զարկում է նետով, սպանում, ասլա՝ դարձնում
ագռավ:

Ապրիլին իր առաջին նկատերը դարկում է Պիֆոն (Պյուլթոն-Պյուլթիոն-Պյուլթոս) վիշապին, [որին իր մայրը՝ Գեյը (Երկիրը) հանձնել էր Օրակուլը-գուշակը, պատգամը, ղեկֆյան]։ (Պիֆոն-Գեյ-Երկրի պալատը), որ մանկուց հետևում էր իրեն և իր մորը, որպես թշնամի։ (Փողովորդը շնորհեց Ապրիլ < ունի > մորը, որ ջուր խմի կամ ջուր տա իր ձիաներին, դիցուհին նրանց գորտեր դարձրեց)։

Ատլանտ հսկան (Ատլաս) (Աթահան), որ իր քառականընթացան համար դատապարտված էր հալիտյան ուսերին պահելու երկնքի դրմբեթը, գտնվում էր աշնտեղ, ուր օրն ու գիշերն իրար հաջորդելով շեն հանդիպում իրար։ Հեսպերյան երկիրը, աշխարհքի ծայրին, պատկանում էր նրան։ Նա ուներ մեծ հոտեր և Հեսպերյան այգին, ուր հասնում էին ոսկե խնձորները։

Աշխարբի վերջը որոշ չի դիցաբանության մեջ, ցույց է տրվում Կովկասը, Լիվիան, Մավրիտանիան։

Արևը սիրում է Արշալույսին (աղջիկ), բայց սա խուսափում, փախչում է նրանից, աչքպես դուցե և լուսինը, ինչպես և առավոտյան ցողին, որին համբուրում է, և մեռնում է նա։

Սրա պաշտամունքի հետ կապված է Ատաիս գեղեցիկ պատանու բռնի մահը, որին սիրում էր դիցուհին։ Ատաիսը (որպես Ագանիս ու Աֆրոդիտ) դիցուհու սիրելին, ներկայացնում է զարույր իր ամբողջ շլացնող, բայց վաղանցուկ փայլով։

Գեմետրան (Երկիր և...) Ռեի աղջիկն ու Զեսի (Արամազդի) քույրը, նա Ռեից ու Գեից նրանով է տարբերվում, որ մշակված հողի դիցուհին է։ Նրա որդին՝ Պլուտոս, (հարստության) նշանակն է այն հարբստուխան, որ տալիս է մշակած հողը, որ ծածկված է հողի մեջ։

Մշտադալար — ամենապայծառն, ամենաբախտավորը ծնողներից, մահկանացուների մեջ նա նման է արևի, նրա տերության մեջ չկա ոչ ցուրտ և ոչ տոթ, ոչ մահ, ոչ ծերություն։

Պոնտ — Ծովի աստծու անունն էր, բայց խաղաղ ծովի և ուներ 50 գուետր՝ Ներսիսները, որոնք նշանակում էին խաղաղ ծովի գեղեցկություններն ու հրապույրները։

Պոնտոսը — կոչվում էր և ծովի ծիրանի, անշուշտ ալիքների ճերմակ փրփուրի պատճառով:

Պրոտեյ — նույնպես կոչվում էր ծովի աստված, բայց հուզված, ալեկոծ ծովի: Նա միաժամանակ անսուտ դուշակ էր, բայց հազար ու մի կերպ առնելով խուսափում էր պատասխանից, մինչև որ կարողանար հարցնողը հնազանդեցնել, ալլապես մինչև իջնեին ալեկոծությանները և բարեհաջող նավագնացության հույսը ծագեր:

Մովի փրփուրն [ալիք] ելած ալիքներէ նմանեցնում էին և ձիու...

Պոսեյդոն — ծովի մեծ աստվածը իր եռաժանիով ծովի վրա սլանում էր կառքի մեջ, պղնձտան նժույգներով: Այդ [ձիանը] նժույգները ծնվել էին, ծագել էին ալիքների փրփուրից, ևրբ որ կոչվում էր Աթենասի հետ:

Քեյ-Դեյ — Երկրի պաշտամունքը վերջում փոխվեց [Արևի] Ռէի կամ Կիբելի պաշտամունքով, որ կնշանակի ալիքի, անձավի դիցուհի, որ [Եկել էր] Փոքր Ասիոյ սարերից, անցել էր Հունաստան:

Դրա տունին ողջունում էին զարնան վերադարձը և բուսականության փթիթը և ողբում էին նրանց թառամելը (աշնանը): Արեզը գալիս է, տեսնում՝ ողբում են, նրա դալով սկսվում է զարունը և վերանում սուղը:

Ողիսեմիսին տաղնապի մեջ օգնության է գալիս Ինե դիցուհին (Լեկոթեա), շուտ է տալիս, որ անվտանգ ազատվի, ընկնի Ֆեսեմիսի մոտ:

Սով է ընկել, մի հրեշ ևրաշտ է դրկում, երկինքը կապում, և հուր ձուկը բաց է անում, որ թագավորի գեղեցիկ աղջիկը պետք է տան, որ լիություն գա:

Իմ մայրը պարծեցավ, թե ես ալելի գեղեցիկ եմ հավերժահարսներից: Նրանք վշտացած զանգատվեցին իրենց հորը՝ ծովերի թագավորին ու նա ջրհեղեղով երկիրը պատժեց:

Հուր ձուկը բացատրեց, որ մինչև ինձ չտանեն ծովի ափին կապեն, տան մեծ ձկանը... և այլն, ժողովուրդը պահանջեց և այլն...

Բժշկի՛ր, ով արեգակ, իմ սրտի թախիծն ու իմ դեմքի դալկությունը:

(Ռեգվեդա — աղոթք Ինդրային):

Кн. Максутов, Ист. древн. Востока. I, Египет, 126.

[Встреча] Պատահում են նույնպես աստվածություններ մարդկային մարմիններով և միջական կենդանիների գլուխներով: Էդպես է օր. Բոնու առասպելական թռչունը, որ ալեի հայտնի է հունական անունովը՝ Ֆենիքս: Նա ներկայացնում էր пташина — կիվիվի [ցեղի] նման մի թռչուն, երկար ծածանվող ցցունով և համարվում էր Օգիրիսի (արևի) մարմնացումը:

Նգիստացիների հավատով, էդ խորհրդավոր, թռչունը, որ էնքան հրաշալի ձեն ուներ, որ նրան ականջ էր դնում ինքը—արևը, ամեն մի հինգ հարյուր տարին մի անգամ թռչում դալիս էր արևմուտքից, իջնում էր արեգակի տաճարը, ուր ինքն իրեն էրում էր բուրյան խարույկի մեջ, ապա մոխրից հարություն առնում ջահելացած ու թռչում դեպի արեգակը:

Մի ուրիշ գրույցով, ամեն գիշեր, երբ արևի աստվածը իջնում էր ստորերկրյա աշխարհը, Ֆենիքսը, որ հանդիսանում էր արշալույսը, մեռնում էր և կենդանանում՝ ամեն առավոտ իր երգով ողջունելով ծագող արեգակը, դրա համար եզիպ<տացիների> ֆանտազիայով ըստեղծած հավքի կերպարանքը [դարձել է] դարձավ հարության խորհրդանշանը քրիստոնեական արվեստի մեջ, որպես էմբլեմա հավիտենական վերանորոգության:

Որքան ալեի ենք հեռանում մենք մի առարկայից, այնքան ալեի [նսեմանում] փոքրանում են նրա մասնավոր գծերը, այնքան ալեի նրանք ձուլվում են, դառնում են մի անբաժան ամբողջություն, որն իր հերթին փոքրանում է և դալկանում: Մոտիկից մենք տեսնում ենք բուներ, ճյուղերն ու տերևները, հեռվից՝ ծառը [ջուղ-ջուղ ծառերը]: Մառը [միանում է] ձուլվում է հարևան, մոտիկ ծառերին և աչքի համար ըստեղծում է անտառ: [Գնալով] Անտառն ընդունում է միօրինակ, անորոշ գույն, [գնալով-գնալով] հետզհետե նեղանում, փոքրանում է, դառնում է մի կետ, վերջապես շքանում:

Այդպես են և պատմական անցքերը: Ինչքան հեռու են, այնքան էլ քիչ են պարզ մեղ համար նրանց մանրամասնությունները, այնքան ալեի նրանք առնում են մի անբաժանելի ամբողջության կերպարանք:

Դարերի գործը դառնում է վայրկյանի գործ և այն ինչ որ ստեղծվել է [ժողովուրդ] ազգերի ու սերունդների ջանքերով, հանդիսանում է մի անհատի. մի ղորավորի, մի թագավորի, մի փիլիսոփայի կամ բանաստեղծի գործ:

Այդ առասպելական (դիցաբանական, միթոսական) պատմությունն է, որ կազմում է ամեն ազգի դրական պատմության նախադրուհի: Նրա ստեղծագործության մեջ գործ չունեն [ոչ] քհամաճուլքն ու ֆանտազիան: Առասպելը անխուսափելի, տեսողական (оптическое) երևույթ է, բացատրելի պերսպեկտիվայի օրենքներով, որին ենթարկվում է տարածության նման և ժամանակը:

Այսպիսով՝ մեծ տարբերություն կա առասպելի և մտածնի, [հնա-րածի]՝ հնարովիի մեջ, թեև սա էլ գնում է [առաջ] առասպելի հետքե-րով: Հիրավի, այն, որ ստեղծվել է ազգերի ու սերունդների դարավոր ջանքերով, առասպելական պատմության մեջ հանդիսանում է⁴ մի ան-ճի գործ: Ինչ ույժ ու կարողություն, ինչ շնորհի ու հանճար ասես, որ չի նախորդած ալգպիսի հերոսի համար: Նա գործում է երկրի վրա, բայց նեթակա չի երկրային օրենքներին, նա երկրային ծագում չունի, հողա-ծին չի նա, խորհրդավոր տարերքներից (начало) է առնում, ստանում նա էր հրաշալի ույժը, կիսաստված է նա, աստված է նա: Նրան ժամա-նակակից ամեն բան, բարի թե չար, պետք է փոխվեն նույնպես, առնեն չե-ղած ու չունեցած կերպ ու ձևեր, որ նրան լինեն հավասար ու վայել:⁵ Այսպիսով ստեղծվում է մի հնարովի պատմություն (вымышленная), որը (опутывает) [մթննցնում է] իրենով առասպելականը և նրա հաս-կանալը մեղ համար դարձնում այնքան դժվարին: Առասպելի մեջ, որ-պես մի կետի մեջ, կենտրոնանում են լույսի ջոկ-ջոկ, հաղվադյուտ [ճա-ռագայթ] ճաճանչները, որոնք [թափանցում են] проник<ают>, անցնում են թանձր խավարից, որ բաժանում է (засланиет) մեզնից խոր անցյալը: Մտածինը (вымысел) նորից ցրում է հավաքած ճաճանչները, բայց [միշտ նա] միայն միշտ բաց թողնելով իր խաբուսիկ պրիզմայի միջով:

Այս բացատրությունը անհրաժեշտ ենք համարում, վախ ունենա-լով, թե մի գուցե ընթերցողների ոմանց հասկացողության մեջ առաս-պելն ու հնարածը խառնվեն իրար:

Աստղերի մի խումբ մեր աչքում կազմում են մի լուսավոր կետ, և կոչվում են [բազումբ?] (Небулозамы) այդ բծերը⁶ պատղագետների

4 Նաև՝ «դառնում է»:

5 Նաև՝ «արժանի»:

6 Նաև՝ «կետերը»:

համար դուրսն ունեն որպես առանձին-առանձին երկնային մարմիններ, թեև անշուշտ [բաղումը] գաղափարն արդեն պետք է չքանա, երբ հեռագիտակով [վճռում է] պարզվում է նա իր բաղկացուցիչ աստղերով: Առասպելները պատմության небулосам-ներն են:

(Древнейшие сказание о Кавказе, Услар, 7).

Շատ ավելի իմաստալի, հոգևոր ու բանաստեղծորեն Ռեզվեդայի մեջ հաճախ առաջ է գալի երդի և ֆանտազիայի ուժի հավատը, որով արթնանում է այն միտքը⁷, թե մարդն է, որ իր ֆանտազիայով աստծու գաղափարին տալիս է որոշ ձև: 338⁸:

— Ես չրերի համն եմ (քաղցրությունը), արեւի ու լուսնի լույսն եմ, [ձայն եմ այրի մեջ] եթերի մեջ հնչյուն եմ, բույրը⁹ երկրի, հրի մեջ հրեղեն տարրը և կյանքի շունչը ամեն շնչավոր արարածների մեջ... Վարունայի զավակը իր մեջ ամփոփում է ամբողջ տիեզերքը: Ես ամեն մարմնի մեջ ապրող հոգին եմ, ես սկիզբը, մեջը և վերջն եմ ամեն ըստեղծագործությունների:

Երկնային լուսատուների ամպով ու ձմեռվան մշուշով ծածկելը հին ժամանակի բանաստեղծական լիզվում ասվում էր ոսկու հափշտակություն: Այսպես, Соловей-Ավաղակի (քյավթառ?) ներքնակները լիքն էին ոսկու անհաշիվ դանձերով: Դեռերը՝ դիվական ուժերը, կողոպտում են արեւի շողերը, դանձը, քշում են անձրեւի հովերը և թաղցնում են իրենց կողոպուտը անմատչելի ժայռերում, անձավներում:

Ավելի [ուշ] մոտիկ ժամանակների և նորոգված հերիաթների մեջ դուրս են բերվում գողեր ու հարամիներ: Եվ այսպիսով հնագույն միթոսական անանձությունները ժամանակի ընթացքում առնում են [պարզ մեկնություն] կյանքից վերցրած պարզ մեկնություն: Վիշապ—359 (Փափ.):

Լուսավոր ազգերի (օր. հույների, հնդկական, արաբական, стр. 31) առասպելները [կինում են] ունեն երկու տարերը рациональный и иррациональный—անիմաստ, անբանական: [իմաստական] Բանա-

⁷ Նաև՝ «գիտակցությունը»:

⁸ Այս և մի քանի հաջորդ հատվածները Մորից Կարիերի Искусство в связи с общим развитием культуры (Москва, 1870) գրքից Բ-ի կատարած մեջբերումներն ու մշակումներն են:

⁹ Նաև՝ «անուշահոտությունը»:

կան (рацион < альный >) առասպելները նրանք են, որ ներկայացնում են աստվածներ՝ օժտված իմաստությամբ և գեղեցկությամբ:

Միանգամայն հասկանալի, պարզ ու բնական է օլիմպական Զևսը, ամենատես, որ իր փայլուն աչքերը դարձնում ու դիտում է ամեն կողմ: Բայց այն Զևսը, (որի գերեզմանը ցույց էին տալիս Կրետեում), այն Զևսը, որ ոչխարի կերպով խաբեց Դեմետրին, որ կատաղի կերպով դարձավ Կաստորի ու Պոլուքսի հովիտը, Զևս — բարը և այլն, դրանք անբնական առասպելներ են և կարոտ են մեկնության: Անհեթեթ են, վայրենի ու անմիտ՝ иррациональный:

Դտնելով, որ աստվածների կովի առասպելն «անվայել է» (не пристойна), Բրադե (բ. ա. 520), բացատրեց որպես տարեբների [պաշքարի] կովի այլաբանություն:

Ապոլոն — Հեփեստոս, Հելիոս — հուր, Հերան — օդ, Պոսեյդոն — ջուր և այլն:

Մետրոդոր < Ը > ոչ միայն աստվածներին, այլև հերոսներին, ինչպես Ագամեմնոն, Աքիլլես, Հեկտոր, համարեց «ֆիզիկական ուժերի և տարեբների միացումն»:

Մի ուրիշ բացատրություն ունի էվգեմիրը (316 բ. ա.), նրա կարծիքով «առասպել» (միթոս) այդ դիմակալութված պատմությունն է: Աստվածները երբեմն եղել են մարդիկ, նրանց իրական գործերը հետագա շրջաններում, ժամանակի ընթացքում, գունավորվել ու թևավորվել են:

Հանգը համաձայն չէ էվգեմիրի հետ, բայց կարծում է, որ այդ առասպելներն ապրել են այն ժողովուրդների մեջ, որոնք ունեին նախնիների պաշտամունքը և նրանց ֆանտազիան պետք է գունավորեր այդ առասպելները: Կրետացիք ցույց էին տալիս Զևսի գերեզմանը, իսկ Ֆոլիացիք՝ շատ գերեզմաններ իրենց Յուլի-Գոաբ աստծու և այլն, ունեն ավանդույթներ նրա մահվան վրա և աղոթում են գերեզմանին, արյուն (լոհեր) են թափում գերեզմանի վրա (կերակուր իբրեւ):

Այսպիսով՝ հույները տալիս էին առասպելի ֆիզիկական, բարոյագիտական, կրոնական և պատմական մեկնություններ: Ապա քրիստոնյաները, հատկապես XVII դարում բիբլիական պատմությունների և առասպելների նմանությունից եզրակացություններ հանեցին, թե Աստվածաշունչը պարունակում է Հայտնության զուտ մաքուր ձևը, առասպելը՝ թյուր, այլաբանական (извращенный), ապա հետևում են մի շարք գիտնականների ուսումնասիրությունները:

Կրոնաւոր բանականությունը հունական առասպելները վերածում է պատմական ֆակտերի:

Բրիանը ուղեց ջոկել ավանդականն [պատմությունը] ու հեքիաթը:

Տեղորդ XVIII դ. վերջում մեկնեց առասպելները շափաղանց միստիկ բնավորության ալլաբանություններով:

Դե-Բրոսս <ը> մեկնեց կենդանիների երկրպագությունը (հին եգիպտացիների) լուսավոր ազգերի անցկացրած ու ապրած այնպիսի հասկացություններով ու [կողմնորով] արարողություններով, որ վայրենու մտավոր դրությունից են ծագում, ինչպես այժմ նեգրերի:

Ֆրիդրիխ Կրեյզեր <ը> փորձեց մեկնել ալլաբանությունը և առասպելները, նա բոլոր միֆերը նգիստոսից էր ընդունում ծագած:

[Դիցաբանական տեսություններից] Պատմական և քննական հայացք, դիցաբանական տեսություններ:

Ժամանակակից տեսություններ, լեզվաբանական գիտական և մարդաբանական շկոլաներ:

Մինչև վերջին ժամանակները դիցաբանական ուսումնասիրություններին արգելք էին հանդիսանում զավանաբանական տրադիցիաները, բայց ևս առավել՝ հին լեզուների և մարդաբանական պատմության անդիտությունը, չգիտենալը:

Վերջերս միայն հնդկական, եգիպտական և քսոդոնական լեզուները դադարեցին մեռած տառ մնալ [և կենդանացան]:

Դրանից [դատ] դուրս մարդկային հիմնարկությունների դարգացման ուսումնասիրությունը, սկսած հին, վայրենի դրությունից մինչև քաղաքակրթության հայտնվելը [բոլորովին] հետազոտության¹⁰ բոլորովին նոր ճյուղ է:

Դիցաբանական նոր տեսությունները հիմնվում են նրա վրա, թե «հին գրույցների դարմանալի (տարօրինակ) ամբողջությունները (СОВОКУПНОСТЬ) ծնել են միանգամայն բնականորեն ու անհրաժեշտորեն¹¹ մարդը, իր միտքն ու իր լեզուն»: Սրան համաձայն են բոլոր տեսությունները, բայց մի կետ կա, ուր էականապես տարբերվում են իրարից:

¹⁰ Նաև՝ «ուսումնասիրության»:

¹¹ Նաև՝ «անխուսափելի»:

Կա մի շկոլա (որն ունի նույնպես իր ստորաբաժանումները), որ հին ամլանդությունները գոյացած են գրեթե ամբողջովին, որպես «լեզվի [հիվանդության] տկարության» հանգամանք, այսինքն՝ որպես սխալների հետևանք, որ առաջացել են վատ հասկացած արտահայտություններից, որոնք և մնացել են լեզվի մեջ, շնայելով, որ կորցրել են իրենց սկզբնական նշանակությունը:

Մյուս շկոլան (որ նույնպես ունի իր ստորաբաժանումները) ենթադրում է, որ վատ հասկացված բառը¹² շատ քիչ բաժին ունի դիցաբանության դարգացման մեջ: Նա [դիցաբանության] առասպելների մեջ եղած անբանական (irrational—անիմաստ) էլեմենտը բացատրում է սլարվ, որպես մտածողություն, դատողություն, ապրած, անցկացրած մի շրջան, մի դրություն, որ երբեմն շատ սովորական է եղած, եթե չասենք ընդհանուր, բայց որ այժմ պատահում է միայն վայրենիների մեջ և մի որոշ շափով էլ երեսնաների:

Առաջինը ենթադրում է, թե մարդկային մտածողության այն վիճակը, որ ծնել է առասպելներից, հետևանք է լեզվի այլասերման: Երկրորդը պնդում է, որ լեզվի մեջ եղած երևույթները միայն արտացոլում են համապատասխան դրույթներով, մտածողությամբ:

Առաջինը լեզվաբանական շկոլան է, բանդի գլխավորապես հենվում է լեզվի ուսումնասիրության վրա, երկրորդը՝ պատմական կամ մարդաբանական, [որովհետև] որ հիմնում է իր դատողությունները (ВЫВОДЫ), եզրակացությունները մարդու, նրա սովորությունների, հասկացողությունների և հիմնարկությունների ուսումնասիրությունների վրա:

Այս դալիս են զանազան թեորիաները, Մաքս Մյուլլերի, Ալբրեխտի, Սպենսերի և մասամբ լեզվաբանական և այլ ազդակներ:

«Սերն էր ի սկզբանե, նրանից առաջ՝ կյանքի սուղին սերմը: Առաջ աշխարհքը մի անկարգ խառնուրդ էր (не отр. массы), տարուբերում էր ջրերի վրա: Աշխարհաշինությունը կատարվեց խոր հնության մեջ, բայց շարունակվում է [անդադար] անընդհատ, ծագելով մեր ընդհանուր հորից, նախածնողից»: (Վեդաների մեջ):

Մեծ էպոսների մասին — 311

Հին ժամանակներում ամպերը համարվում էին երկնային կամ օդեղեն սարեր, լեռներ, ուր այրերում, անձամներում ասրում էին змеи горных илիշապ օձեր, հրեղեն օձեր և թանկագին դանձեր:

¹² Նաև՝ «լեզուն»:

էպոսի բարձր¹³ ստեղծագործական (высокая, образующая сила) աւելը նրա մեջն է, որ ուրիշ լուսավորիչ, զարգացուցիչ տարրերի, ըսկըզբունքների չեղած ժամանակ, կարողանում է կոպիտ ու խավար ամբոխին [մեջ պահպանել, ներշնչել] տալ մարդասիրական [մտքերի] գաղափարների և ազնիվ ձգտումների սաղմը:

(Ուշ ժամանակներում) Հնդկական դիցաբանությունը՝ բնությունը և յոթնդերբը նմանեցրեց երկնային ձիու, արևը նրա աչքն է, օդը—շունչը, հուրը—բոց բերանը, տարին—նրա կյանքը, երկինքը—մեջքը, երկնակամարը—նրա փորը և այլն: Նրա առջև օրը բարձրանում է որպես պայծառ շինչություն, մեծություն, նա [ծնվում է] ծագում է արևելուսի¹⁴ ծովում, նրա ետևը դիշերն է, նույնպես վառ հոյակապության մեջ, նա էլ [ծնվում է] ծագում է արևմտյան ծովում և այլն:

Տիվ=(օր)—337

Ահուր—ա—մազդա—(Արև—Աստված)

𐬀𐬎𐬎𐬎—Աստված, Դև=դյուցադուն

Բել—Բահալ, Բահադ=𐬔𐬀𐬎=Բագավան:

Դիոս—երկինքը, համարվում է աստվածների նախահայրը: Հաջորդ աստվածների սերունդը, ժամանակի ընթացքում կազմում են [իբենցից] իր տեսակի իերարխիա—աստվածապետություն՝ վերին պետություն, որով ամեն մեկն ունի իր պաշտոնը տիեզերքի կառավարության մեջ: Այսպիսով՝ դիցաբանությունը վերջի վերջս դալիս է զրկում ոչ միայն կրոնական ավանդությունները, այլ ամբողջ շրջանը մարդկային զարգացման, նրա գիտությունը, բանաստեղծությունը և [ժողովուրդների] պատմական ավանդությունները:

Հերիաթը մարդկային բանավոր արտադրություններից [անդրանիկը] լինելով, յուր ծագումն, սկիզբն առնում է շատ հին ժամանակներից: Անցնելով դանադան դարեր ու դանադան աշխարհներ, նա յուր մեջ ընդունել է հազար ու մի [նոր] փոփոխություններ և [շատ անգամ] կըրում է ամեն տեղի ու ժամանակի կնիքն ու նշանը, որոնք շատ անգամ, որպես մի դժվարալուր հակաձայն գիտնանս, փչացնում են ամբողջի ներդաշնակությունը և հակասում են իրար:

¹³ նաև՝ «մեծ»:

¹⁴ նաև՝ «արևելյան»:

Ահա մի հեքիաթ, ուր մարդու պաշտամունքի առարկաներ են բընության ու յուր [բոլոր] երևույթները և [որի] այդ բոլորի մեջ [մտնում է խաչը] կանգնած է քրիստոնեությունը:

Գրականության պատմության մեջ, ժամանակագրության տեսության մեջ առաջին տեղը ժողովրդական բանավոր արտադրությունն է՝ [ծննդյան] անդրանկության իրավունքով: Այդ գործերը սակայն հավաքվում են շատ ուշ, այնպես որ նրանք անարատ չեն, իրանց վրա կրում են բոլոր [անցքերի] ժամանակների կնիքն ու նշանները, իրանց մեջ պահել են բոլոր անցկացրած ժամանակների շունչն ու ոգին: Բայց, այնուամենայնիվ, հմուտ բանասերը, նրան զատելով, կգտնի նրա առաջին անարատ ձայները: Այդ մի կողմից: Մյուս կողմից [դրան] լեզենդաները, առասպելները, հեքիաթները, անցել են բերնից-բերան, երկրից-երկիր, ժողովուրդից-ժողովուրդ, ազգից-ազգ և ամեն սնգամ ենթարկվել մի փոփոխության:

Ահա այդ բոլորի նշանները՝ մի հեքիաթ, ուր անունները պարսկական են: Կախարդությունների ժամանակից է խոսում և հիշատակում է խաչը: Չայ է խմացնում [հերոսուհուն]: Կախարդում:

Ист. Индин

96—Վեկրամա և Ուրվասի:

Թամբ շինողի պատմ <ությունը>:

Սինամ թագ <ավորի> մեջ:

Ընտրյալ անոթ իմաստության կամ գաղտնեաց վերին—Աստծո (հայտնության միջոցով):

Մարդիկ սկզբում համարում էին երկինքը մի վրան ամուր ու հաստատ—դրանից է հաստատությունք երկնից—վրի—ծածկել—վարունա—ծածկոց—վրան:

ՀԱՉԱՐԱՆ ԲՅՈՒՐՅՈՒՄ

- 1 Հաղարան բլբուլ, Լոռի, Վարդաբլուր, ձեռագիր:
- 2 Հաղարան բլուբուլ, ձեռագիր, Նոր-Բայազետ, Եփրեմ Եղիկյանց (բիսաշի)
- 3 Հաղ. բլուբլուլ, ձեռագիր, Նոր-Բայազետ, Սարիբեկ Միրիբյանց
- 4 Հաղ. բլուբլուլ, ձեռագիր, Հախվերիս, Աշուղ Ենոբ Մերաշյանց
- 5 Հաղ. բլուբլուլ, ձեռագիր, Թիֆլիսեցի, Հովհ. Հովհաննիսյան, սպահանցի շարշի Գալուստից լսած
- 6 Հաղար. բլուբլուլ, ձեռագիր, Շուլավերցի Արշ. Չոբանյան
- 7 Հաղարան բլուբլուլ, ձեռագիր Ախալքալաք, Եր. Կալայան
- 8 Բաղարսնու բաղի հերիաթն, ձեռագիր, Լոռի, Այգեհատ, Միր. Շահ-վերդյան
- 9 Հաղարան բլուբլուլ, Մուշ, Գ. Կալ. Սրվանձտյան, Մանանա, 221
- 10 Ավճի Շաբուրի տղեն, Հայկունի, Շիրակ, Էմինյան ժողովածու, 1 դիրք, 50
- 11 Լուսավոր մորթ, Ս. Հայկունի, Էմին. ժող., IV դ.
- 12 Սինամահավր, Ս. Հայկ., Էմին. ժող. IV դ.
- 13 Բլբուլ կուշ, Վասպուրական, Ե. Կալայան, էջ 202
- 14 Царь и его трое сыновей. 33, Сборн. мат. для изуч. Кавказ. племен и местностей.
- 15 О птице Мурги Гюли Хандан (татар.). Сборн. мат., 19, II, 242.
- 16 Царевич Пирам (айсорск.). Сб. м., 18, II, 72.
- 17 Слепой царь (мингрел.). Сб. м., 18.
- 18 Похождение царевича Георгия (грузин.). Сб. м., 13.

¹ Օգտագործված նյութերի հեղինակի կազմած այս ցանկը պահվում է ԳԱԲ, ԲՖ № 10 ժլ:

19 Отцовское завещание (арм.). Сб. м., 13, II, 116.

20 Об Иване царевиче, Жар птице и Сером волке, Жар птица и Василиса царевна (примеч. № 102—103). Афанасьев, Русск. народн. сказки.

21 Бичи (грузин.). Сб. м., 18, III, 402.

22 Морской конь (аварск.). Сб. м., 14, II, 94.

23 Афанасьев, Кн. 1, стр. 176.

24 Рустем. Сб. м., 6.

25 Две недели в Даргинском округе. Сб. свед. о кавк. горцах. Кн. 8, стр. 21.

26 Царь девица (аварск.). Сб. свед. о кавк. горцах. Кн. 2, V, 67.

27 Первая сказка Ашуга-Искандера, Царевич Мамад. Дорофеев. Кавказские сказки и предания для юношей. Стр. 44, кн. 1².

28 О чудном-золотом соловье. О некоторых любимейших мотивах арм. сказок, проф. Г. Халатянца.

О чудовищных змеях и вишапах, о девах, о живой воде и маложавых яблоках, об оборотнях. «Братская помощь арм.», стр. 574.

29 Ф. Буслаев, Русск. народн. поэзия, стр. 31.

30 Золотаяз—птица (немец.). Бр. Гримм, (№ 57, по изд. Гримма).

31 Հաղարան բլուրբլու. Հաղար ու մի գիշերնհրից, «Հասկեր», 1911, թարգմ. Ղ. Աղաջանի

Тысяча и одна ночь, Изд. Мардруса, т. IV, стр. 10.

Бульбуль-Газар, Говорящая птица и Поющее дерево.

32 Итальянск. сказки, Пер. Марии Андреевой, под ред. М. Горького. Сказка о золотом перышке, стр. 23.

33 Հաղարան բլրու կամ Ալո Դինոյի հաղը: Եր. Լալաջանի ձեռագիր: Պատմեց՝ Աշտարակ, Աս. Գրիգորյան, 66 տ., 912 թ. (Ալո Դինո-Այդնա-Հունարեն տրիակ)

34 О шахе Эманьшахе и его трех сыновях. Сб. мат., XLII, пред. к стр. (Птица рох-рок? Симург—Հալիստադիր):

35 О шахе Казаншахе и о славном царевиче Сулеймане. Сб. мат., XLII, пред. к стр.

36 «Զեչիլ», վրաց. ամսագիր, 1891, գիրք 5

Хаханов (Очерки груз. сл., 1, 89). (Ալալդոն—բուլբուլ):

2 Ալստեղ տողատակ գրել է. «Сб. м., 21 и 25 предисл.»

3 նաև՝ «Жар?»:

37 Пух (Кахетинск. ск.), Хаханов (Очерки груз. сл., 1, 89).

38 Царевич Хасан паша, достающий при помощи волка трех волшебных птиц, красавицу царевну и желтого коня.

Н. Остроумов, Сарты, Народн. ск. сартов, II, 101 стр.

39 Հաղարան բլրուլ, Արարատյան բարբ., էմինյան ժող., IV, 351

40 Սրմավոն թագավոր ու դուլ, Արարատյան բարբ. էմինյան ժող. IV, 257

41 Հ. բ., Տրուպիդոնցի Հովհաննես Մուրադյանց (պատմել է), լսել է Տրապիզոն

42 Հ. բ., Աշըղ Հաղիր, Շուլավերցի, պատմել է.

43 Հ. բ., Վախթանգ Մեհրաբյան (կտորներ), Շուլավեր

44 Հ. բ., Արղահանի դավառի Թաթալիտ դյուղից աշուղ Մավրուդ նրալ օղի, աշըղ Թասնիֆ

45 Հ. բ., Տիկ. Շուշանիկ Կոմուրճյան, էրզերումից դաղթած (կտոր)

46 Բյուլբյուլի հափս, Հին Բայազետցի Թամար Ղաղարյանց (Սուամիշ գյուլ)

47 Поющее дерево и Птица говорящая, Афанасьев, II, 196.

48 Подземное царство, Бр. Гримм (Гатцука, кн. IX).

Մութ աշխարհի մոտիվը

49 Մարդաբիտներ, Ե. Լալայան, Անա թագ. հեքիաթը, (մեկը)

50 Персидск. ск., Три царства—Медное, Сереб. и Зол. Афанасьев, 1, 125.

51 Ск. слав. народов, Лялиной, стр. 135, Польск. ск. о красной Елене.

52 Հաղարան բյուլբյուլ, Աթ. Խնկոյան, «Հասկեր» 1914, № 4—5

53 За зеленой птицей (тат.), Сказки кавк. горц., Е. Баранов, 142.

54 Հաղարենի բլրուլը, Զեյդբան, Ալեքսիս Կարապետյան (Հիշատակարանից)

55 Հաղարենի բլրուլը, Զեյդբան, Սերոբ Մարգարյան (Հիշատակարան), 30 նոյեմբ. 1914

56 Голубая птица (Синяя птица) Метерлинка.

57 Քյալ Օղլանի հեքիաթը, տիկ. Աշխեն Լեոնյանի պատմած (Ջիվանուկինը), ձեռագիր

58 Հաղարան բլրուլ (կտոր), Վրեն Տաշրացի (ձեռագիր), (Հովհաննես քահ. Վերանյան)⁴:

⁴ Այստեղ տողատակ դրել է. «Շուլավեր Զոբանանց Վարդանի ղեպրը, որ ամենից լավ գիտե, զնացինք առավոտ՝ իրիկունը մեռել էր»:

Մ Ա Ն Ո թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

ԳԱԹ—Ե. Չարենցի տնվան գրականության և արվեստի թանգարան

Թ— Հովհաննես Թումանյան

ԹՖ— Թումանյանի ֆոնդ

[]— Ուղղանկյուն փակագծերի մեջ են առնված հեղինակի ջնջած բառերն ու պարբերութիւնները:

<>— Սուրանկյուն փակագծերով տրված են խմբագրական միջամտութիւնները:

— Աստղանիշով տողատակ տրված են հեղինակի ծանոթութիւնները:

(?)— Փակագծերի մեջ հարցականն ամենուրեք հեղինակինն է:

Հեղինակինն են նաև բնագրում եղած ընդդժմները:

Տ Ա Ր Բ Ե Ր Ա Կ Ն Ե Ր

1 ՀԱՁԱՐԱՆ ԲՅՈՒԼԲՅՈՒԼ

(էջ 142)

Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ, № 104:

Ըստ Հովհ. Թումանյանի երկերի զիտական հրատարակության երկրորդ հատորի (էջ 421) «Հաղարան բլրույի» առաջին տարբերակը Թ գրի է առել 1895 թ. ամառը: Սակայն գրառման հանգամանքների մասին ունենք բանաստեղծի կնոջ՝ Օլգա Թումանյանի լվայութիւնը, ըստ որի դա տեղի է ունեցել ոչ թե 1895, այլ 1894 թվականին: «Առաջին անգամ Դսեղ գնացել ենք Արտիկի ձեղևուց հետո 1894 թվականի ամառը: Արտիկը շորս ամսական էր: Դնացինք Գորգոնով... Առաջին գիշերը մնացինք Սարվանում (Մարտինով): Երկրորդ գիշերը «շուշի դավղում», որտեղ մանրամասն նայեցինք ապակու գործարանի աշխատանքները: Երրորդ օրը՝ Վորոնցովկա: Չորրորդ օրը վաղ առավոտյան հասանք Ջալալօղլի: Տերտեր պապեն հիկել էր մեղ գիմավորելու: Մի ֆուրգոն վարձեց և մեղ հասցրեց Վարդարու: Տեր Թադևոսը մի տկճոր օղի էր բերել հետը: Ծանոթներ, գյուղացիներ հավաքվեցին, թե մի բանի օր մնացեր, վարժապետը, այսինքն՝ Օհանեսը, հիկել է, մի քիչ գրույց անհնր, խմեցին, խոսեցին: Մի պառավ մարդ կար, խոսք գցեց «Հաղարան բլրույի» մասին: Օհանեսը հետաքրքրվեց, հարց ու փորձ արեց: Ծերունին օղին խմում էր ու պատմում, իսկ Օհանեսը գրում էր»: (Տնս Թումանյանը

ժամանակակիցների հուշերում, աշխատասիրությունք մ. Կարապետյանի, Երևան, 1969, էջ 337)։

Հիմք չունենք հավատ չընծայելու բանաստեղծի կնոջ վկայությանը, մանավանդ, որ նույն համիրորդության մասին տեղեկություններ են հաղորդում նաև Հովհաննես Խիզանյանը (տե՛ս նույն ժողովածուի էջ 317) և ինքը՝ Հովհ. Թումանյանը, 1894 թ. հուլիսի 20-ին Ալավերդուց ուղարկած նամակում (V, 94)։

Մեր ձեռքի տակ եղած սույն տարրերակի վերնագրի կողքին Թ դրել է. «Իմ խոսքերով 97 թվին»։ Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ նախ՝ «1895 թ. ամառ» թվագրությունը պարզ թյուրիմացություն է, ապա՝ մեզ չի հասել 1894 թ. ալն գրառումը, որի մասին վկայում է Օ. Թումանյանը։ Ինչ վերաբերում է այս տարրերակին, ապա սա մեզ չհասած գրառման հիման վրա Թ շարադրել է 1897 թվականին։ Դրա համար էլ հատուկ շեշտել է «Իմ խոսքերով»։ Որ նախնական գրառումն իսկապես տեղի է ունեցել 1894-ին, երևում է նաև նրանից, որ բանաստեղծի, թե մեկ ուրիշի ձեռքով «7» թվանշանի տակ գրված է «4»։

2 ՍԻՆԱՄ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

(էջ 150)

Պահվում է ԳԱԹ, ԲՖ. N 10դ։

3 ՍԻՆԱՄ ԹԱԳԱՎՈՐԻ [ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ] ԳԱՂՏՆԻՔԸ

(էջ 171)

Պահվում է ԳԱԹ, ԲՖ. N 10դ։

4 ԹԱՄԻ ՇԻՆՈՂԻ (ԹԱՄԲԱԳՈՐԾԻ) ԱՐԱՐՔԸ

(էջ 183)

Պահվում է ԳԱԹ, ԲՖ. N 10դ։

5 ՍԻՆԱՄ ԹԱԳԱՎՈՐ

(էջ 185)

Պահվում է ԳԱԹ, ԲՖ. N 10է։

6 ՍԻՆԱՄ ԹԱԳ<ԱՎՈՐԸ>

(էջ 186)

Պահվում է ԳԱԹ, ԲՖ, 10ը։

7 «ՄԻ Թ<ԱԳԱՎՈՐ> ԿԱՐ...»

(էջ 194)

Պահվում է ԳԱԹ, ԲՖ, N 10թ։

Առաջին էջի վերին լուսանցքում գրված է «1894», սակայն երևում է, որ «4» թվանշանի տեղում ավելի վաղ մեկ այլ թվանշան է եղել։ Կարելի է ենթադրել, թե փոխել է՝ նկատի ունենալով բանահավաքչական աշխատանքի սկիզբը։

8 ՀԱԶԱՐԱՆ ԲՅՈՒՆԲՅՈՒՆԻ

(էջ 197)

Պահվում է ԳԱԹ, քՖ, № 10ժ:

9 «ՓՈՔՐԻ ԱՆՈՒՆԸ (ԼԱՎԻ) ՓԻՐ ԱՆՄԱԴ...»

(էջ 199)

Պահվում է ԳԱԹ, քՖ, № 10ժա:

10 ՀԱԶԱՐ<ԱՆ> Բ<ԼԲՈՒԼ>

(էջ 203)

Պահվում է ԳԱԹ, քՖ, № 10ժդ:

11 ՀԱԶԱՐԱՆ ԲՅՈՒՆԲՅՈՒՆԻ

(էջ 212)

Պահվում է ԳԱԹ, քՖ, № 10ժդ:

12 «ԹԱԴԱՎՈՐ ԻՐ ԼԱՆՆ ԿԱՌՆԻ...»

(էջ 224)

Գրի է առել 1915 թ., Զեյդան գյուղացի Սերոբ Մարգարյանից: Այդ մասին ինքնագրի վրա կա հետևյալ հիշատակությունը: Զեյդան գյուղացի Սերոբ Մարգարյան 42 տ., Ղարս է լսել:

Պահվում է ԳԱԹ, քՖ, № 258, էջ 95—100:

Այս տարբերակն առաջին անգամ հիշատակել է գրականագետ էդ. Զրբաշյանը (տե՛ս էդ. Մ. Զրբաշյան, Թումանյանի պոեմները, Երևան, 1964, էջ 409):

13 ԲԱՂԱՐԱՆՈՒ ԲԱՂԻ ՀՆՔԻԱԹԸ

(էջ 226)

Համառոտ վերաշարադրանքն է համանուն հեքիաթի, որը գրի է առել Միքայել (Մեխակ) Շահվերդյանը: Դրաոման ձեռագիրը գտնվում է «1899 ամի, մեկը փետրվարի, հեքիաթարան վեպ, ժողովածու Միքայել Բաղրատյան Շահվերդյանի» անվանաթերթով տնտրում, որը պահվում է ԳԱԹ, քՖ, №1602, իսկ Թ-ի վերաշարադրանքը՝ ԳԱԹ, քՖ, № 10ժե:

14 «ՃԱՄՓԱՆ ԵՐԵՔ ՃՅՈՒՂ—ՃԴՆԱՎՈՐ...»

(էջ 227)

Համառոտ վերաշարադրանքն է էմինյան աղագրական ժողովածուի (Ա գիրք, Մոսկվա-Ալեքսանդրապոլ, 1901) 50—68-րդ էջերում տպագրված հեքիաթի:

Պահվում է ԳԱԹ, քՖ, № 10ժե:

15 ԱՎՃԻ ՇԱՐՈՒՐԻ ՏՂԵՆ

(էջ 227)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Գ. Սրվանձությանի Մանանայի (Կ. Պոլիս, 1876) 221—228-րդ էջերում տպագրված հեքիաթի:

Պահվում է ԳԱԹ, թֆ, № 10 ձև:

16 ՍԻՆԱՄԱՆԱՎՔ

(էջ 228)

Համառոտ վերաշարադրանքն է էմինյան աղագորական ժողովածուի (Դ գիրք, Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1902) 132—151-րդ էջերում տպագրված հեքիաթի:

Պահվում է ԳԱԹ, թֆ, № 10 ձև:

17 ԲԼՐՈՒԼ ԿՈՒՇ

(էջ 229)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Ե. Լալայանի Վասպուրականի (Թիֆլիս, 1912) 203—222-րդ էջերում տպագրված հեքիաթի զանազան հատվածների:

Պահվում է ԳԱԹ, թֆ, № 10 ձև:

18 ЦАРЬ И ЕГО ТРОЕ СЫНОВЕЙ

(էջ 229)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (вып. 33, III, Тифлис, 1904) 66-71-րդ էջերում տպագրված հեքիաթի:

Պահվում է ԳԱԹ, թֆ, № 10 ձև:

19 О ПТИЦЕ МУРГИ (МОРГ) ГЮЛИ ХАНДАН (татарск.)

(էջ 230)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Сборник материалов... (вып. 19, II, Тифлис, 1894) 242-261-րդ էջերում տպագրված հեքիաթի:

Պահվում է ԳԱԹ, թֆ, № 10 ձև:

20 ЦАРЕВИЧ ПИРАМ

(էջ 235)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Сборник материалов... (вып. 18, III, Тифлис, 1894) 72-82-րդ էջերում տպագրված հեքիաթի:

Պահվում է ԳԱԹ, թֆ, № 10 ձև:

21 СЛЕПОЙ ЦАРЬ (мингр.)

(էջ 237)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Сборник материалов... (вып. 18, III.) 44-48-րդ էջերում տպագրված հեքիաթի:

Պահվում է ԳԱԲ, ԲՖ, № 10ժև:

22 ПОХОЖДЕНИЕ ЦАРЕВИЧА ГЕОРГИЯ (грузин.)

(էջ 238)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Сборник материалов... (вып. 13, II, Тифлис, 1892) 57-70-րդ էջերում տպագրված հեքիաթի:

Պահվում է ԳԱԲ, ԲՖ, № 10ժև:

23 УТЦОВСКОЕ ЗАВЕЩАНИЕ (арм.)

(էջ 239)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Сборник материалов... (вып. 13, II) 116-126-րդ էջերում տպագրված հեքիաթի:

Պահվում է ԳԱԲ, ԲՖ, № 10ժև:

24 СКАЗКА ОБ ИВАНЕ-ЦАРЕВИЧЕ, ЖАР-ПТИЦЕ И О СЕРОМ БОЛКЕ

(էջ 241)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Ա. Ն. Աֆանասևի Русские народные сказки ժողովածուի (I. II. Москва, 1914) 237—245-րդ էջերում տպագրված հեքիաթի:

Պահվում է ԳԱԲ, ԲՖ, № 10ժև:

25 ЖАР ПТИЦА И ВАСИЛИСА-ЦАРЕВНА

(էջ 244)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Ա. Ն. Աֆանասևի Русские народные сказки ժողովածուի (I. II) 246—248-րդ էջերում տպագրված հեքիաթի:

Պահվում է ԳԱԲ, ԲՖ, № 10ժև:

26 БИЧИН (Грузин.)

(էջ 245)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Сборник материалов... (вып. 18, III) 402-409-րդ էջերում տպագրված հեքիաթի:

Պահվում է ԳԱԲ, ԲՖ, № 10ժև:

27 МОРСКОЙ КОНЬ (аварск.)

(էջ 245)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Сборник материалов... (вып. 14, II, Тифлис, 1892) 94-102-րդ էջերում տպագրված հեքիաթի:

Պահվում է ԳԱԲ, ԲՖ, № 10ժև:

28 ՄՈՐՏԿՈՒ ՆՈՆԻ (աւարսկ.)

(էջ 247)

- Համառոտ վերաշարադրանքն է Տօրնիկ սվեդենիյ օ քաւքազսկի գօրնաք (вып. 2. V, Тифлис, 1869) 67-71-րդ էջերում տպագրված հերիաթի:
Պահվում է Թ-ի Բանդարանում, № 1008 8255

29 ԵՐԻ ՇԱՐԵՆԻՇԱ

(էջ 247)

- Համառոտ վերաշարադրանքն է Տօրնիկ սվեդենիյ օ քաւքազսկի գօրնաք (вып. 8. II, Тифлис, 1875) 21-24-րդ էջերում տպագրված հերիաթի:
Պահվում է ԳԱԹ, ԲՖ, № 1006:

30 ՇԱՐԻ-ԴԵՆԻՇԱ

(էջ 249)

- Համառոտ վերաշարադրանքն է Տօրնիկ սվեդենիյ օ քաւքազսկի գօրնաք (вып. 2. V) 67-71-րդ էջերում տպագրված հերիաթի:
Պահվում է ԳԱԹ, ԲՖ, № 1006:

31 ՇՈԼՈՏԱՅԱ ՄԻՇԻՇԱ

(էջ 251)

- Համառոտ վերաշարադրանքն է Տաքսի սօբրաննե Բրաթյա Միմա Միմա (перевод с немецкого под ред. П. Н. Полевого, Санкт-Петербург, 1893) գրքի 174-179-րդ էջերում տպագրված հերիաթի:
Պահվում է ԳԱԹ, ԲՖ, № 1006:

32 ՇԱՐԱՐԱՆ ԲԻՐՈՒՄ

(էջ 254)

- Այս տարբերակը շարադրելիս Թ ձեռքի տակ է ունեցել Тысяча и одна ночь (Т. IV, 1903) 5-24-րդ էջերում տպագրված հերիաթը և Ղ. Աղայանի վերադրութունը, որը տպագրվել է 1911 թ. «Հասկերում» (տե՛ս № 1, էջ 6-9, № 2, էջ 39-43, № 3, էջ 74-82, № 4, էջ 102-113):
Պահվում է ԳԱԹ, ԲՖ, № 1006:

33 ՏԱՅԿԱ Օ ՇՈԼՈՏՈՄ ՄԵՐՅՍԿԵ

(էջ 256)

- Համառոտ վերաշարադրանքն է Итальянские сказки (пер. М. Андреева, под ред. М. Горького, Москва, 1912) գրքի 23-44-րդ էջերում տպագրված հերիաթի:
Պահվում է ԳԱԹ, ԲՖ, № 1006:

(էջ 257)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Ս. Լալայանի Մարգարիտներ հայ րանահայտության (գիրք Ա, Բիֆլիս-Վաղարշապատ) ժողովածուն 125—143-րդ էջերում տպագրված հերթաթիւ:

Պահվում է ԳԱԲ, ԲՖ, № 10 ձև:

35 СКАЗКА О ШАХЕ ЭМАНШАХЕ И ЕГО ТРЕХ СЫНОВЬЯХ

(էջ 260)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Сборник материалов... (вып. 42, II, Тифлис, 1912) 64—101-րդ էջերում տպագրված հերթաթիւ:

Պահվում է ԳԱԲ, ԲՖ, № 10 ձև:

36 СКАЗКА О ШАХЕ КАЗАНШАХЕ (О КАЗАНСКОМ ЦАРЕ)
И О СЛАВНОМ ЦАРЕВИЧЕ СУЛЕЙМАНЕ

(էջ 261)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Сборник материалов... (вып. 42, II,) 133—146-րդ էջերում տպագրված հերթաթիւ:

Պահվում է ԳԱԲ, ԲՖ, № 10 ձև:

37 «ԱՄԻՐԱՆՆ Է՛ ԵՐՐՐՐԴ...»

(էջ 266)

Մշակել է Ա. Ս. Խախանովի Очерки по истории грузинской словесности (вып. I, Москва, 1895) գրքում գետեղված, Ամիրանին վերաբերող պատումի հատվածները և նշել իրեն առավել կարևոր թվացող էջերը (20, 35, 36, 37, 38, 90, 93, 330, 334, 346) և նույն գրքի հաջորդ մասի (вып. II, Москва, 1897) էջ 159:

Պահվում է ԳԱԲ, ԲՖ, № 10 ձև:

38 ЦАРЕВИЧ ХАСАН ПАША, ДОСТАЮЩИЙ ПРИ ПОМОЩИ ВОЛКА
ТРЕХ ВОЛШЕБНЫХ ПТИЦ, КРАСАВИЦУ ЦАРЕВНУ И ЖЕЛТОГО КОНЯ

(էջ 267)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Ն. Օստրոևսկիի Народные сказки Сартов (вып. II, Ташкент, 1892) ժողովածուի 101—114-րդ էջերում տպագրված հերթաթիւ:

Պահվում է ԳԱԲ, ԲՖ, № 10 ձև:

39 О СЛУГЕ, СЛУЖАНКЕ И САДЕ СОЛОМОНА

(էջ 271)

Համառոտ վերաշարադրանքն է Ավգուստ ֆոն-Հախտհաուզենի Закавказский край (часть II, С.-Петербург, 1857) գրքի 64—67-րդ էջերում տպագրված հերթաթիւ:

Պահվում է ԳԱԲ, ԲՖ, № 10 ձև:

Պատմութեան ԳԱԹ, ԹՖ, №№ 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

ՊՐԱԳՐԱՅԻՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ

(էջ 286)

Այս բաժնում տեղ են գտել ծրագրային նշումներ, գրառումներ, մշակումներ, բազմաթիվ և զանազան հատվածների վերաշարադրանքներ այն ժողովածուներից, աշխատություններից և ձեռագիր նյութներից, որոնք մանրամասն ուսումնասիրել է Թ, Նախագահը և նրա օգնականները:

Բաժնի նյութերը, որոնք մեծ մասամբ սեփական են, պահվում են ԳԱԹ, ԹՖ, № 10 ժէ և ժը, վերջին երկրորդ՝ բանաստեղծի ընտանիքի արխիվում:

Ստորև բերում ենք այս բաժնի նյութերի համար Թ-ի օգտագործած ուսումնական աղբյուրները ոչ լրիվ ցուցակը.

1. Искусство в связи с общим развитием культуры и идеалы человечества, Мо- ринна Каррьера, т. I, Москва, 1870.
2. Мифы в искусстве старом и новом (По Рене Менару, С. Петербург, 1899).
3. Древнейшие сказание о Кавказе, Сочинение П. К. Услара, Тифлис, 1881.
4. Хаханов А. С., Очерки по истории грузинской словесности, (вып. I—4, Москва, 1895, 1897, 1901, 1907).
5. Остроумов Н. П., Сарты, Этнографические материалы, (вып. II, Ташкент, 1892).
6. Максудов В. П., История древнего Востока, т. I, (Египет—Финикия, С. Пе- тербург, 1905).
7. Закавказский край, Заметки о семейной, общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийскими морями (ч. II, С. Петер- бург, 1857).
8. Пергамин, Мир животных, кн. II, Любовь и семейная жизнь.
9. Будагов Лазарь, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий (С. Пе- тербург, т. I, 1869, т. II, 1872).
10. Краузе В. Л., Гомеровский словарь, (С. Петербург, 1880).
11. Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, Ивана Шопе- на, (С. Петербург, 1866).
12. М. Метерлинк, Полное собрание сочинений, т. VI, (Москва, 1910).
13. Афанасьев, Русские народные сказки, т. IV, (Москва, 1914).
14. Тысяча и одна ночь, т. IV, (по изд. Мардруса, С. Петербург, 1902).

Հայտնի է, որ անցյալ դարի 90-ական թվականներին Հովհաննես Թումանյանը կապված է եղել Թիֆլիսում հրատարակվող «Նովոյե Օրոդրենիե» ռուսերեն թերթի հետ, որի խմբագիրը իրավաբան և հասարակական գործիչ Գեորգի Թումանովն էր՝ երկար տարիներ բանաստեղծի մտերիմ բարեկամուհի և նրա մի շարք գրքերի հրատարակիչ իշխանուհի Մարիամ Թումանյանի ամուսինը։ Սակայն այդ թերթին Թումանյանի աշխատակցության կոնկրետ փաստերը շատ բիշ են։ Հայտնի է, մասնավորապես, որ թերթի էջերում 1897-ին առաջին անգամ տպագրվել է Թումանյանի մի պատմվածքը՝ «Маякыне» («Նախօրեին»), որը հետագայում «երկաթուղու շինությունը» վերնագիրը ստացած պատմվածքի նախնական տարբերակն էր։

Սակայն կա «Նովոյե Օրոդրենիե» թերթին Թումանյանի աշխատակցության մի ուրիշ ուղղակի վկայություն, որը հսկայ ժամանակ մնացել է լրացահայտված։ 1893 թվականին և հաջորդ տարիներին Թումանյանը հաճախ ամառները հանգստացել է Շուշավեր գյուղաբաղաբում, որի հետ կապված նրա ստեղծագործական կյանքի մի շարք էջեր Շուշավերից Փիրկուս Վարդապետյանին գրած մի նամակում Թումանյանը այսպիսի տողեր ունի. «Ես այստեղ շատ լավ եմ անցկացնում օրերս — քեֆեր ենք անում, կոնցերտներ ենք տալիս—ոտանավորներ ենք դրում և, վերջապես, ավադակների մասին լուրեր եմ դրիում «Новое общество»-ին» (V, 141)։

Թումանյանի երկերի ակադեմիական հրատարակության 5-րդ հատորում, որի տեքստը պատրաստել են Նվարդ Թումանյանն ու Արամ Ինճիկյանը, այս անթվակիր նախալը վերագրված է 1898 թվականի օգոստոսին, և հասուկ ժանոթագրությամբ դա րացատրված է այսպես. «Նամակի գրության տարին որոշվում է «Նովոյե Օրոդրենիե» լրագրում տպված Թումանյանի թղթակցություններով»։

Թվում է, թե ամեն ինչ պարզ է. հրատարակիչների ձեռքի տակ եղել են բանաստեղծի հիշատակած «լուրերը», որոնց հիման վրա էլ որոշվել է նամակի գրության ժամանակը։ Սակայն ակադեմիական հրատարակության համապատասխան հատորներում այդ նյութերը չհրատարակվեցին։ Նվարդ Թումանյանի մահից հետո մնացած թղթերում, ինչպես մեզ հաղորդեցին նրա բույրերը՝ Արփենիկ և Թամար Թումանյանները, նույնպես չեն պահպանվել «Նովոյե Օրոդրենիե» թերթի էջերում տպագրված թղթակցությունները։ Միայն երկու տարբեր թղթերի վրա հանգուցյալ գրականագետը Թումանյանի որոնելիք էջերի շարքում հիշատակվել է նաև ավադակների մասին նրա գրած հոգվածները։

Անվտոգ շենք համարում հիշեցնել նաև, որ Թումանյանի երկերի ակադեմիական հրատարակության մյուս հիմնական կազմող՝ Արամ Ինճիրլյանը, նույնպես իր տիպագրության տակ չի ունեցել այդ նյութերը: 1969 թվականին հրատարակված նրա «Շուվ-հանենս Թումանյան» աշխատության մեջ, որն ընդգրկում է բանաստեղծի կյանքի և ըստեղծագործության պատմությունը սկզբից մինչև 1899 թվականը, Շուվալենից ուղարկած խղիվարությունների մասին որևէ հիշատակություն չկա: Այս ամենը հիմք է տալիս մտածելու, որ Թումանյանի երկերի ակադեմիական հրատարակության կազմողները հիշյալ նամակի և թղթակցությունները զրոյության ժամանակը թերևս որոշել են ենթադրաբար, բայց հնարավորություն չեն ունեցել որոնելու և գտնելու այդ նյութերը: Կամ գուցե մի անգամ գտնելուց հետո կորցրել են տեսողաշտից: Բանասիրական աշխատանքում լինում են նաև այդպիսի անակնկալներ...

ԻՆեր որոնումները պարզեցին, որ «Նովոյի Սոբորենիե» թերթի 1893 թվականի հունիս-սեպտեմբեր ամիսների մի շարք համարներում իւրո հրատարակվել են նյութեր, որոնք պատմում են Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում ավազակային խմբերի կատարած հարձակումների ու կողոպուտների մասին: Առաջին թղթակցությունը («Թիֆլիսի գալու», հուլիսի 25-ին), որը տպագրված է հուլիսի 29-ի համարում, ստորագրված է Դ. տառով, որը Թումանյանի աղջանվան սկզբնատառն է: Մյուս բոլոր թղթակցություններն անստորագիր են: Ժամանակագրական հերթականությամբ բերում ենք այդ նյութերի վերնագրերը և սուղալույծան սրերը.

«Հանդուգն կողոպուտ Հաջիրենդի մոտ» (17 օգոստոսի), «Գարձյալ Հաջիրենդի մոտ կատարված ավազակության մասին» (20 օգոստոսի), «Ղազարի գավառում ավազակներին հետապնդելու մասին» (27 օգոստոսի), «Կողոպուտ Ղզիլ-Հաջիլո գյուղի մոտ» (3 սեպտեմբերի), «Շուվալեն, սեպտեմբերի 18-ին» (24 սեպտեմբերի):

Իսկ հիշյալ վեց համեմատաբար ծավալուն հոդվածներից, նույն թղթակիցը ավազակային հարձակումների մասին կարճատև հեռագրեր է ուղարկել, որոնք սուղալվել են թերթի օգոստոսի 13-ի, 14-ի և սեպտեմբերի 19-ի համարներում:

Որ նշված նյութերը պատկանում են միևեույն անձնավորությանը՝ զրյին, երևում է նրանց բովանդակությունից և նյութերի առարձան կանոնավոր հետևողականությունից: Իսկ որ այդ անձնավորությունը հենց Հովհաննես Թումանյանն է, ոչ մի կասկած չի հարուցում, նկատի ունենալով բանաստեղծի՝ վերը բերված ուղղակի վկայությունը:

Իսկ ի՞նչ են իրենցից ներկայացնում այդ նյութերը, ո՞րն էր դրանց գոյության հասարակական դրդապատճառը: 90-ական թվականներին Անդրկովկասում եղակի էին այստեղ ու այնտեղ երևան եկող ավազակախմբերը, որոնք զբաղվում էին խաղաղ բաղադրյալների, մանավանդ ճանապարհորդների կողոպուտով: Զիշտ է, երբեմն «զալաղների» գործունեությունն ուներ որոշակի սոցիալական բովանդակություն, տիրող կարգերի անարդարության դեմ ակտիվ բողոքի ձևերից մեկն էր, և այդ երևույթը ժամանակին հայ գրականության մեջ արտացոլել են Պառլյանը («Հունան»), Աղայանը («Նրկու թույր»), Թումանյանը («Հառաչներ»), Փափաղյանը («Չուր թուր»): «Գաղափարական ավազակների» կենդանի ուղեորվել է նաև երիտասարդ Խահալյանը: Սակայն դրանց կողքին կային նաև կողոպուտի միջոցով «հեշտ ավարուտի» ուղի ընտրած մարդիկ, որոնց հարձակումները մեծ վտանգ էին ներկայացնում երկրամասի բնակիչների կյանքի ու գույքի անվտանգության համար և լուրջ մտահոգություն էին պատճառում հասարակությանը: Ժամանակի անդրկովկասյան մամուլը մեկ անգամ չէ, որ հանդես է եկել ավազակային խմբերի զանազան արարքների նկարագրությամբ, հրավիրելով իշխանություններին ուղադրությունը: Հետաքրքիր է, որ 1896 թվականին, անդրկովկասյան թերթերի տվյալներով հիման վրա, Մարտիմ Գորկին գրեց մի ամբողջ ակնարկաշար («Ավա-

զակաները կովկասում») և տպագրեց «Նիժնգորոդսկոյ լիստոկ» թերթի նոյեմբերյան համարներում:

Ի՞նչ ահա, Մ. Գորկուց մոտ երկու տարի անց, նույն խնդրով զբաղվել է նաև Թումանյանը: Ըստ երևույթին, հանգստանալու համար Շուշալեք մեկնելուց առաջ նա ընտելոյն Օբոդրենիե» թերթի խմբագրից այդ երևույթի մասին լուրեր հաղորդելու հանձնարարութիւն էր ստացել, որը կատարել է իր ուղարկած շուրջ տասը մեծ ու փոքր թղթակցութիւններով: Գրեթէ բոլոր հոգւածների վերնագրերի տակ նշվում է՝ «Թղթակցութիւն ընտելոյն Օբոդրենիե»-ին», որը նշանակում է, թէ զրանք գրվել են թերթի հատուկ հանձնարարութեամբ: Իսկ հոգւածներն անստորագիր լինելու փաստը թերևս պետք է բացատրել հեղինակի ասպահովութեան նկատառումներով:

Թղթակցութիւնների հեղինակը բավական մանրամասն պատմում է Բորչալուի, Գորիի, Ղաղախի և անդրիովկասյան այլ գավառներում ավազակային տարրեր խմբերի գործողութիւնների մասին: Ավելացնենք, որ ամեն ինչ պատմվում է ականատեսի անունից. թղթակիցը, իբր թե, ներկա է եղել կատարված դիպրիին, կրել է ավազակների հարձակման վնասներն ու վիրավորանքները, կամ էլ այդ մասին ուղղակի լսել է եղբւրջան վկաների շուրթերից: Ըստ երևույթին, զրական այս հնարանին օգտագործվել է շարադրանքին ավելի մեծ հավաստիութիւն հաղորդելու համար: Շուշալեք ժամանած մարդկանցից լսելով հիշյալ անցքերի մասին, բանաստեղծն ամեն անգամ ձգտել է պատմել հավաստի փաստերի լեզվով, զրանց վրա հրավիրել համապատասխան մարմինների ուղադրութիւնը: Միաժամանակ, նա հեռու է մնացել շորուցամար, արձանագրական ոճից, պատմութիւնը համեմել է կենդանի մանրամասներով, երբեմն զեղարվեստական պատկերի մոտեցող նկարագրութիւններով:

Այսպիսով, 1898 թվականին ընտելոյն Օբոդրենիե» թերթում տպագրված թղթակցութիւնները րացում են հայ մեծ բանաստեղծի զրական-հասարակական գործունեության մի հետարրերի էջ, որը մինչև այժմ անուշադրութիւն է մատնվել: Նորահայտ նյութերը պետք է իրենց համապատասխան տեղը զբաղեն Թումանյանի կենսագրութիւն և նրա երկերի գիտական լիակատար հրատարակութեան մեջ:

Ստորև հրապարակում ենք Հովհ. Թումանյանի նորահայտ հոգւածները՝ ժամանակագրական կարգով: Թերթում մի շարք բառեր, խմբավորութեան ընդունած կանոնների համաձայն, տպագրվել են հայալուսնիւնով, ինչպէս՝ Нов. Обозр. (Новое Обозрение), у. (учед), сел. (селение) և այլն: Մեր հրապարակման մեջ մենք վերականգնել ենք այդ բառերի լրիւ ձևը, առանց համապատասխան նշումների:

ТИФЛИССКИЙ УЕЗД, 25-го июля
(Корреспонденция «Нового Обозрения»)

В последнее время в тифлиских газетах попадают разные и подчас противоречивые сведения о появлении разбойничьих шаек в горийском, тифлиском и борчалинском уездах. Мне удалось собрать кое-какие достоверные об этих шайках известия, которыми и спешу поделиться с читателями «Нового Обозрения».

В названных местностях по сие время существует несколько разбойничьих шаек. Первая имела во главе Алай-бек Мурсакулова и беглого каторжника, бывшего помещика борчалинского уезда, состоявшего прапорщиком милиции, Астана-Аги Касумова; членами шайки состояли Аджи-Халил-Ага Байрамов, Мустава-Караджи-оглы и двое беглых каторжников—жителей Александропольского уезда Гамид и Тамир. В первых числах июня шайка эта разделилась на две части. Алай-бек Мурсакулов с 2 последними разбойниками исчез куда-то.

В ночь на 11-ое сего июля оставшаяся шайка Астана-Аги, состоящая всего из 3-х человек, напала в селении Вашловани Тифлиского уезда на духан крестьянина Гавриила Хадури и ограбила его, захватив 50 руб. деньгами, часы, стоящие 10 руб., лошадь с седлом и разные вещи—всего на сумму до 200 руб.; ограбила она также тифлиского бакалейщика Ломидзе (находившегося в тот момент в духане), взяв у него 60 руб.; разбойники кроме того, угнали двух лошадей немца-колониста из колонии Елисаветтадь. В ту же ночь разбойники пробрались в борчалинский уезд; по дороге они бросили лошадей немца за их негодностью, а взамен отняли двух лошадей у жителей селения Назарло-Урбана-Али-Мемед-Вали-оглы и Керима-Буза-оглы; затем в селении Кизиладжло (где

находится поместье Алай-бека Мурсакулова) они убили одного имеретина, жителя шорапанского уезда и скрылись. Пристав тифлисского участка Гугушвили, вызвав казаков хоперского полка и старшину дурнукского общества Мих. Хачатурова с вооруженными крестьянами и дав надлежащую инструкцию старшине, в тот же день с казаками погнался за разбойниками и нагнал их в сумерках за рекой Храм в черте борчалинского уезда, у опушки густого леса. Завязалась жаркая перестрелка, но за темнотой разбойники успели скрыться, причем у них были отбиты все три лошади и все вещи вешлованского духанщика.

Третья шайка имеет во главе Керима таклинского и состоит, кроме него самого, всего из 2 лиц—Умбата и Шамиля. В мае месяце, в Геурахе, борчалинского уезда, шайка эта убила одного казака, затем в Лочинах ограбила управляющего Бахметьева.

Четвертая шайка, во главе которой стоит некий Хечо, действует в пределах лорийского участка борчалинского уезда, на границе между казахским и александропольским уездами.

Пятая шайка разбойников оперирует в горийском уезде. По всему вероятно, она составилась из уджаретских осетинов, и, как говорят, имеет во главе вышеупомянутого Алай-бек Мурсакулова. Это та самая шайка, которая в 1897 году ограбила дом князя Фомы Цицанова.

Вот все те разбойничьи шайки, о существовании которых имеются достоверные сведения. Сообщение «Нового Обозрения» о появлении близ Коджар разбойничьей шайки следует считать основательным, так как это касается тех разбойников, которые напали на духанщика в селении Вашловани, отстоящем от Коджар в верстах 5—6—только это была шайка не Алай-бека, а Астана-Аги.

Т.

(29 июля 1898 г., № 5004).

Нам сообщают из Аджикенда о дерзком грабеже, произведенном вчера, в 7 часов веч., дорогою от Аджикенда к селению Гозлук. Ограблены многие. Число их не приведено еще в известность. Разбойники пока не пойманы.

(13 августа 1898 г., № 5018).

В дополнение ко вчерашнему нашему известию о дерзком грабеже, совершенном по дороге от Аджикенда к селению Гозлук, нам сообщают, что ограблено несколько десятков проезжих, в числе их один из наших корреспондентов. Не удалось устроить немедленную погоню за разбойниками.

(14 августа 1898 г., № 5019).

ДЕРЗКИЙ ГРАБЕЖ БЛИЗ АДЖИКЕНДА
(Корреспонденция «Нового Обозрения»)

Спешу сообщить подробности дерзкого разбойничьего нападения в местности «Гозлук», в расстоянии 7 верст от Аджикенда, о чем я уже передал вам по телеграфу.

12-го августа, в начале 7-го часа вечера, я вместе с другими пассажирами выехал на фээтоне из колонии Еленендорф в Аджикенд. Около 7 часов вечера мы подъехали к местности «Гозлук» и тут наткнулись на следующую картину: на площади, перед нами, в беспорядке стояли 14 фээтонов, фургоны, омнибус и другие экипажи; около них стояли неподвижно, в унынии, бледные от страха, пассажиры; каждый возле своего экипажа. Как только фээтон наш подъехал к толпе, он был тотчас остановлен всадником с ног до головы вооруженным. Ехавший в нашем экипаже помощник елисаветпольского полицмейстера г. Ряхин принял напавших за всадников земской стражи и, выскочив из экипажа, закричал на остановившего наш экипаж: «Как ты смеешь останавливать пассажиров!» Тогда всадник подскочил с ружьем в руках к г. Ряхину и обратился к нему: «Давай данги, данги». Однако г. Ряхин все еще не догадался, в чем дело. Так как он в первый раз ехал по этой дороге, он предположил, что в этом пункте уплачиваются заставные деньги, которых у него и требуют. Рассудив так, г. Ряхин крикнул: «Ступай прочь, я по казенной надобности». Тотчас же отовсюду раздались крики: «Это ведь разбойники!». В это время кто-то из пассажиров указывая на г. Ряхина, громко заметил, вероятно, думая произвести впечатление на разбойников: «Это полицмейстер!». В одно мгновение к нашему экипажу подскочил разбойник и со словами: «А, это ты ссылаешь наших братьев в каторгу?» начал прицеливаться в г. Ряхина. Было ужасное мгновение. Все кругом оцепенели. Вдруг стремительно выбегает вперед ехавший со мной знакомый мой г. Амаспюр и взволнованным

голосом кричит разбойнику: «Нет, нет. Это помощник полицмейстера и не здешний!». Катастрофа была предупреждена, разбойник опустил ружье и стал требовать денег. Г. Амаспюр вынул из кармана жилета полунмисернал, 3 серебряных рубля и 20 коп. медью и отдал ему. Разбойник, взяв золото и серебро, вернул обратно 20 коп. меди и проговорил: «Оставь это себе на папирсы». Затем разбойник, обратившись к г. Ряхину, потребовал у него шашку и денег. В это время к нам подошел другой всадник, как оказалось, атаман шайки, и сказал, указывая на сидевшую в фаэтоне даму: «Радн ханум, я прощаю ему» (кивок в сторону г. Ряхина). Очередь дошла до меня. Я достал бывшие со мной 5 руб. 50 коп. и передал разбойнику, сказав, что больше у меня нет. Но тот не поверил моим уверениям и стал обыскивать. Найдя часы, он отобрал их. Тут неожиданно вмешивается ехавшая с нами дама. Обратившись к разбойнику, она просит возвратить мне часы. Разбойник, улыбаясь, вежливо спрашивает ее: «Ханум, это якши адам?» («Госпожа, он хороший человек?») и, получив в ответ: «Чох якши, чох якши» («Очень хороший»), возвращает мне часы.

Оставив наш фаэтон, атаман с другим разбойником подходит к следующему экипажу. В нем сидели две дамы; лошадьми экипажа правил казак. Разбойники, не сказав ни слова дамам, потребовали у казака, чтоб он стряг одну лошадь и отдал им. Казак наотрез отказался исполнить это требование, заявив, что лошади казенные. «Убей, не отдам», повторил он несколько раз. Рассвирепевшие разбойники начали бить несчастного. Затем один из разбойников, обнажив кинжал, бросился к казаку. Тут кровопролитие предупредила одна из сидевших в экипаже дам. Она попросила разбойника остановиться, а казаку крикнула: «Отдай лошадь». Казак не пожелал, однако, распрягать и отошел в сторону. Разбойники обрезав кинжалами постромки и вожжи, отвели в сторону одну из лошадей.

Знакомый мой г. Амаспюр, предчувствуя, что он еще не отделался от грабителей,—пока те возлились с казаком, принял меры. Упрятав часы в сапог, бумажник с деньгами он передал мне, говоря «Ухитрись где-нибудь скрыть». Я, видя, что разбойники—настоящие джентельмены и дам не трогают, передал бумажник сидевшей в нашем экипаже спутнице. Расчет мой оказался верным и солидная сумма денег была спасена. Предчувствие не обмануло моего товарища. Через несколько времени к нашему фаэтону

подходит уже другой разбойник. Подойдя к г. Амаспору, он начинает его обыскивать. Тут атаман шайки опять показал себя джентельменом. В нашем экипаже находился четырехлетний ребенок. Заметив его, атаман обратился к обыскивавшему моего товарища разбойнику с приказанием: «Отведи в сторону, а то ребенок испугается». Амаспора тотчас же отвели к находящемуся недалеко ореховому дереву и стали обыскивать, но ничего не нашли.

Таким же образом ограблены были последующие фэтоны. Один из пассажиров, татарин по имени Гаджи-Усейн, вздумал было сопротивляться, но приставленный к горлу кинжал пресмирил его. У г. Д. разбойники отняли 40 руб. и хотели снять с него сапоги, но кто-то из пассажиров заметил, что чиновному лицу без сапог неудобно ехать в Аджикенд и разбойники отстали. Дистанционный начальник Гедеванов лишился 400 рублей и кое-чего даже из одежды, но взамен удостоился получить в подарок панаху одного из разбойников...

Наконец, один из пассажиров вышел из терпения и, обратившись к атаману, спросил:

—Скоро ли вы нас отпустите?

Разбойник достал часы, посмотрел на них и вежливо ответил нетерпеливому пассажиру:

—Повремените еще минут 15.

Действительно, через 15 минут шайка, оцеплявшая кольцом площадь, расступилась и дала нам дорогу.

Нужно было быть очевидцем всего происшедшего, чтобы представить себе весь тот ужас, которым были объаты проезжающие в течение времени, пока разбойники хозяйничали. Каждую секунду мы ждали, что вот-вот произойдет что-нибудь ужасное. Первые напряглись до крайности. Когда разбойники удалились, некоторое время все оставались в неподвижности и не решались двигаться...

Разбойников было всего 6 человек. Нужно сожалеть, что все мы были безоружны, вследствие чего более 100 проезжающих стояли покорно перед этими дерзкими злоумышленниками...

Когда разбойники немного отъехали, бывший в числе ограбленных помощник пристава Мелик-Осипов заявил г. Ряхину, что он остается на месте для того, чтобы следить за направлением куда поедут разбойники. Несмотря на то, что г. Мелик-Осипову все указывали на угрожающую ему опасность быть замеченным раз-

бойниками, он все же остался и, переодевшись в мушу, влез на близ находящееся высокое дерево, откуда удобнее было наблюдать за удалявшимися злоумышленниками. Г. Ряхин поехал вперед, в Аджикенд, чтобы доложить губернатору о случившемся.

Снаряженная немедленно погоня не настигла разбойников.

(17 августа 1898 г., № 5021).

ЕЩЕ О РАЗБОЕ БЛИЗ АДЖИКЕНДА (Корреспонденция «Нового Обозрения»)

В дополнение к моей корреспонденции о дерзком разбое под Аджикендом, спешу сообщить еще кое-какие подробности.

Ограбленная публика разделилась на 2 части. Одна продолжала свой путь к Аджикенду, другая направилась в сторону Елисаветполя. Таким образом, весть об ограблении быстро разнеслась в разные концы уезда. В погоню за разбойниками двинулись из колонии Еленендорф сотня казаков I-го лабинского казачьего полка, а из Аджикенда, по распоряжению губернатора ген.-м. Киреева—команда казаков и земской стражи во главе с елисаветпольским уездным начальником Мараки.

Темная ночь и скверные дороги помешали преследователям отыскать следы грабителей, а последние, как оказалось, за ночь ускакали далеко и дали о себе знать ограблением на станции Ковларсарлу и в Старом Дзегаме. Об этом новом грабеже я телеграфировал уже вам. Кроме того, в селении Барсуны имело место столкновение между жителями. Подробностей об этих происшествиях пока нет. По слухам, на станции Ковларсарлу разграблена лавка, а в Стар. Дзегаме ограблены несколько лиц, в том числе всадник земской стражи и какой-то сельский судья.

Опьяненные успехами и мало тревожась погоней, разбойники достигнув казахского уезда, ограбили там, как говорят, тоже многих лиц. Весть об этом грабеже пришла в Аджикенд только что, и нет еще никаких подробностей. В погоню за разбойниками двинулась команда из 40 вооруженных всадников и еще из Казаха.

Рассказывают, что за два дня, за три дня до разбоя под Аджикендом те же разбойники ограбили двух елисаветпольцев, недалеко от Елисаветполя, по так называемой колонийской дороге. Нужно, следовательно, предположить, что они давно скрывались в елисаветпольском уезде, изучая местность и выжидая удобного случая для грабежа.

В только что полученном здесь номере «Кавказа» с описанием дерзкого грабежа корреспондент газеты выражает недоумение, как такая масса народу позволила подчиниться безропотно небольшой кучке грабителей. Он выражает уверенность, что при энергичной попытке сопротивления со стороны пассажиров разбойники убежали бы. Непонятно, на чем основана такая уверенность. Предположим, однако, что он прав, но неужели корреспондент думает, что это обошлось бы дешево пассажирам? Разбойники ни в коем случае не ушли бы, не пустив в ход своих прекрасных ружей, а между пассажирами было много дам, были и дети. Татары-разбойники не раз, как мог убедиться всякий следивший за кавказскими газетами, пробивались сквозь цепь вооруженной силы, причинив преследователям чувствительный урон. А тут они не ушли бы, не уложив на месте, быть может, несколько десятков человек. Вся обстановка грабежа исключала возможность сопротивления. Место было выбрано разбойниками весьма удачное: пассажиры попадали туда, как в ловушку. Подъезжая с той и с другой стороны ложины большею частью в одиночку, пассажиры не успевали ахнуть, как лишались оружия и отводились в такое место, которое все время находилось под бдительным надзором 3-х разбойников. При малейшей попытке кого-либо из пассажиров к сопротивлению он был бы убит, а о том, чтобы действовать сообща нельзя было и думать, так как все были разобщены. Когда к месту происшествия подъехал помощник елисаветпольского полицмейстера г. Ряхин и узнал в чем дело, он кинулся было к задку экипажа, где у него был револьвер, но его тотчас же удержали и объяснили, какому риску подвергается масса народа, в том числе дамы, в случае если начнется перестрелка. Далее почти все пассажиры были убеждены, что где-нибудь поблизости скрыт резерв разбойников: быть не может, думали многие, чтобы только 6 человек решились на такой дерзкий грабеж почти у самого Аджикенда!

(20 августа 1898 г., № 5024).

О ПРЕСЛЕДОВАНИИ РАЗБОЙНИКОВ В КАЗАХСКОМ УЕЗДЕ (Корреспонденция «Нового Обозрения»)

После ограбления под Аджикендом проезжающих, беглецы, жители казахского уезда, приглашенные, как нужно полагать, бег-

лецами* елисаветпольского уезда, 12-го августа направились в елисаветпольский уезд, совершив по пути ряд грабежей, о которых уже сообщалось в «Новом Обозрении». На границе казахского уезда шайка разделилась на две партии, из которых одна, в числе 5 чел., неподалеку от Казаха направилась во 2-ой полицейский участок, а остальные трое пошли по направлению к селению Когошкерт, где расположились в саду одного из беглецов, Машади-Алиара. Уездный начальник И. Х. Канчали, преследуя партию беглецов в 5 чел., получил телеграмму от начальника таглинской железнодорожной станции о том, что злоумышленники расположились в саду упомянутого Машади-Алиара. Уездный начальник передал эту телеграмму находившемуся при нем чиновнику Кенбалаеву, который со всадниками отправился для поимки беглецов, но, придя в названный сад, не застал там уже никого. В Ковларсарлах и на границе елисаветпольского и казахского уездов найдены некоторые из ограбленных вещей, мануфактурный товар, а также одна лошадь с седлом. Уездный начальник продолжал преследовать упомянутых беглецов далее. Следы их были утеряны, но в ночь с 18-го на 19-ое августа уездный начальник получил через своих агентов сведение, что беглецы вечером 18-го августа приехали в армянское селение Аксибара, в дом Хечо Евинова, и там скрываются. Уездный начальник будучи в то время в селении Камарлу, отстоящем в 30 верстах от селения Аксибара, выехал с командой, состоящей из членов земской стражи, разъездных и казаков, с начальником команды поручиком тифлисского гренадерского полка Кучевским в Аксибара, куда и прибыли в 5 часу утра. Разделившись на 4 группы, преследователи окружили со всех сторон дом Хечо Евинова. Видя это, мать разбойника Хечо вышла навстречу и попросила не входить в дом несколько минут, чтобы дать возможность женщинам одеться. В то же время она дала знать спящим беглецам об угрожающей им опасности. Беглецы, вооружившись и одевшись, дали из дому несколько выстрелов и бросились во двор, чтобы скрыться в ближайшем лесу. Между преследователями и беглецами завязалась упорная перестрелка, по окончании которой сказались: убитыми 2 беглеца-разбойника—Хечо Евинов и товарищ его Наби, ранеными—казак Бабич и мать Евинова. Товари-

* Так называются здесь все вообще уклоняющиеся от суда и следствия и бежавшие с каторги преступники.

щей убитых беглецов, Дадаша Наджаф-оглы (брата Наби), беглого солдата жителя селения Курумсулу Егора Папиева и именуемого Исмани-Лиля-оглы, на самом же деле Гамбара Мамед-оглы—в доме Хечо не оказалось. К розыску их приняты деятельные меры. При обыске дома убитого Хечо Евинова нашли несколько часов, револьверов, белье, георгиевский крест, принадлежащий дистанционному начальнику Гедеванову или же помощнику полицейского пристава Мелик-Осипову и другие вещи лиц, ограбленных под Аджикендом.

Привожу некоторые сведения об этих разбойниках, собранные из надежных источников:

Убитый Хечо Евинов сделался беглецом после поражения в сентябре прошлого года полицейского пристава Татаринова, который хотел задержать Хечо по распоряжению елисаветпольского губернатора. Товарищ его Наджаф-оглы, он же Наби-Дадаш, находится в бегах после убийства односельчанина своего с его сыном. Он обвиняется во многих убийствах и грабежах, в том числе в убийстве армянина—разъездного на границе борчалинского и казахского уездов. Беглый солдат Егор Папиев после побега из полка был задержан уездной полицией и передан в казахскую пересыльную часть для отправки его обратно в полк, но из сборного пункта убежал и присоединился к Хечо незадолго до Аджикендского грабежа. Что же касается до 5-го товарища Хечо, Исмани-оглы Гамбара, то он совершил убийство более 10 лет тому назад в борчалинском уезде и был осужден на каторгу.

(27 августа 1898 г., № 5031).

ОГРАБЛЕНИЕ БЛИЗ СЕЛЕНИЯ КИЗИЛЬ-АДЖИЛО

О недавнем разбойническом нападении близ селения Кизиль-Аджило, у границы тифлиского и борчалинского уезда, мы приводим здесь некоторые подробности со слов одного из ограбленных, тифлиского жителя Ивана Аветикова.

Оказывается, что шайка Алай-бека Мурсакулова, в числе 5 чел., целых три дня ждала на этой дороге возвращения из Тифлиса гуртовщиков-татар, жителей селений Капанахчи и Арухло, которые незадолго перед тем отправились в Тифлис с большим количеством убойного скота.

Как только эти гуртовщики (5 чел.) показались на конях, радости разбойников не было конца, так как в последние минуты они

начали было терять надежду на успех своего замысла. Как только гуртовщики подъехали и были остановлены, один из разбойников стал их ругать за то, что они опоздали и им, разбойникам, вследствие этого пришлось трое суток их караулить, претерпевая всевозможные неудобства, даже голодая.

—Мы всегда грабим—закричал разбойник,—армян и грузин, а вы, татары, нам никакой пользы не приносите. В ваших селениях даже воды не дают напиться. Вот мы и сегодня столько народу (указывает на других ограбленных) задержали и замучили только из-за вас.

Разбойники обшарили затем карманы и вообще весь костюм гуртовщиков и вытащили у одного 700 р., у другого—520 руб. и у третьего—50 руб.

Все остальные ограбленные, за исключением вышеназванного Ив. Аветикова и одного мальчика, неизвестного Аветикову по фамилии, были крестьяне селений Вашловани, Коды и Екатериненфельда. Названный же мальчик и Аветиков оба были из Тифлиса, причем первого сопровождал Чапар, который также был задержан и ограблен. Мальчику разбойники сказали, что если отец не пришлет им из города 1.000 руб., то они его не отпустят, но, видя, что мальчик сильно перепугался, они обещали отпустить его.

У Аветикова разбойники взяли денег и разных вещей всего на сумму 26 руб. Отняв у него новое седло, взамен дали старое. Лошадь же его была забракована и возвращена назад.

Также точно поступали они и с другими потерпевшими: отбирали хороших лошадей и вещи и давали взамен негодные, если у них таковые имелись; иногда отнимали лошадей и вещи у одних и передавали их тем, которые плакали и больше нуждались в лошадях или вещах. В конце-концов, разбойники взяли, кроме, конечно, денег: 5 хороших лошадей, много седел, переметных сумок (хурджингов), верхнего платья и разных мелочей.

Один ограбленный крестьянин из Вашловани сильно плакал, потому что у него отняли взятые им за большие проценты 12 руб. и новую чоху. Видя это, другие потерпевшие выкрали из склада разбойников чоху бедняжки и, прикрыв самого лохмотьями, помогли ему улизнуть.

Духанщик из Ратеван воспользовавшись удобным временем, ускакал вместе со своим слугой, но разбойники, бросившись за

ними, успели задержать слугу, в хурджине которого оказались хозийские деньги в количестве 35 рублей.

Некоторые из разбойников были грамотны: отнимая у гуртовщиков деньги, они для проверки прочитывали имевшиеся у их хозяев расписки и по этим документам требовали неразысканные суммы.

Ограбленных, как известно, разбойники держали в овраге Каранлы-дара целый день. Они не позволяли пленникам выходить из этого капкана даже для того, чтобы напиться воды.

(3 сентября 1898, № 5037)

В понедельник, 14-го сентября, в борчалинском уезде *шайка Мурсакулова и Астана* пыталась вновь произвести грабежи, но не совсем удачно. Правда, около селения Арухло был ограблен фургон, но в селении Аллавар, где побывала шайка у местного землевладельца К. М. Ениколонова, не удалось взять у него ничего. Тут она похитила лишь лошадь другого землевладельца Г. Д. Ениколопова, в то время отсутствовавшего. Лошадь эта однако вскоре убежала от разбойников, как только началась в селении Арухло перестрелка между ними и командой нижних чинов. При этой перестрелке один из последних был ранен. Несмотря на это, преследование разбойников продолжалось и у них удалось убить двух лошадей и отнять вещи.

(19 сентября 1898 г., № 5051).

ШУЛАВЕРЫ, 18-го СЕНТЯБРЯ

(Корреспонденция «Нового Обозрения»)

В дополнение к краткому сообщению о перестрелке с разбойниками 15-го сентября, могу сообщить следующие небезыңтересные подробности. В ночь на 15-ое сентября борчалинский уездный начальник уведомил начальника охотничьей команды, занимающего пост в селении Арухло, что шайка разбойников *Алая Мурсакулова* ограбила немецкий фургон близ селения Таштинкуляр. Получив это сведение, подпоручик Осепьянц выступил с 7 нижними чинами на поиски разбойников по Храмскому ущелью. К 7 ч. утра г. Осепьянц выбрался из храмского ущелья и направился к селению Косалар. Не доходя до названного селения, один нижний чин заметил за гребнем бугра оседланных лошадей, о чем и сообщил офицеру. Тотчас же люди рассыпались в цепь. В это

время из-за гребня раздались выстрелы, но злоумышленников не было видно.

Место, занятое цепью нижних чинов, было совершенно ровное. Разбойники открыли сильный огонь, осыпая цепь градом пуль, причем ранили рядового Баязитова в правое плечо навывлет, а двум другим прострелили фуражки. Охотникам не были видны разбойники, а потому им приходилось стрелять, направляя огонь на ружейный дым разбойников.

После этого начальник команды дал три дружных залпа и с криком «ура» бросился за гребень, на позицию разбойников. Последние, бросив свою позицию, начали отступать. Тогда г. Осепьянец оставил на гребне трех нижних чинов, приказав им следить за выходом лошади, а сам с тремя остальными спустился в лошину. В это время охотники заметили скачущих вверх по ложине разбойников и открыли по ним огонь, причем ранили одного разбойника, так, что он упал с лошади, но быстро встал и скрылся за бугром. Тогда начальник команды собрал нижних чинов и пустился преследовать разбойников. Последние, отъехав от первой своей позиции шагов на 700, заняли новую позицию (гребень бугра), откуда встретили преследовавших охотников сильным огнем.

Здесь перестрелка продолжалась около часу времени, причем охотники ползком стали приближаться к позиции разбойников, но последние отступились и скрылись за громадными камнями. Однако, вскоре, найдя следы разбойников, охотники вновь пустились за ними, продолжая преследование до самого Храма. Здесь команде пришлось остановиться так как солдаты были изнурены и устали до крайности. На Храму у жителя селения Дагет-Хачии разбойники отняли двух лошадей и направились к селению Дарбаз. Разбойники оставили на месте перестрелки два ружья, бурки, хурджины, седло, кожаный хурджин с патронами новой системы и много других вещей. К 4 часам вечера казаки и чапары нагнали разбойников в Храмском ущелье, против селения Самгрет, но тут разбойники, побросав лошадей, скрылись в лесу.

(24 сентября 1898 г., № 5056).

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԳՐԱՎՈՐ ՅՈՒՑՄՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԽՆԴՐԱԳՐԵՐԸ (1909, 1911)

Հրապարակում՝ Լ. Թաշնյանի
Ծանոթագրություններ՝ Լ. Կառապետյանի

Հրապարակվող փաստաթղթերը արժեքավոր վկայություններ են 1905—1906 թվականներին Անդրկովկասի ազգամիջյան կոնֆլիկտի ժամանակ Հովհ. Թումանյանի՝ հանուն խաղաղության և հաշտության ծավալած անձնուրաց գործունեության:

Այս ցուցմունքներն ու խնդրագրերը դրված են անկեղծ ու ազնիվ ձևաչափերով, իր կատարած գործի կարևորության խոր ըմբռնումով, նրա արդարացիության անդրդվելի հավատով:

Անպարտ հանաչվելու և Մետեխի բանտից շուտափույթ ազատվելու ցանկությունը, ինչպես կտեսնի ընթերցողը, բանաստեղծին ստիպել է դրավոր ցուցմունքներում և խնդրագրերում, տեղ-տեղ դիմելով բանտարկյալի համար անհրաժեշտ «ղիմանագիտության», բնիշեներին ներկայանալ միայն որպես գոչի մարդ, դիտավորությամբ հրաժարվել իր նախորդ տարիների հասարակական գործունեությունից, ինչպես և ժխտել այդ ժամանակի հեղափոխական շարժումների նկատմամբ իր դրական վերաբերմունքը, միաժամանակ՝ զրկատանքի խտրերը դրել հիտեմքերի 17-ի ցարական մանիֆեստի վերաբերյալ:

Որքան էլ բանաստեղծը բարձր էր գնահատում իր խաղաղասիրական գործունեությունը՝ հարևան ժողովուրդների միջև եղբայրության ակտիվ բարոյը, նա միաժամանակ ուշադրությամբ և խոր համակրանքով հետևում էր Ռուսական առաջին հեղափոխության ընթացքին և ցավով էր նշում, որ ազգամիջյան ընդհարումների պատճառով «Մենք... դուրս մնացինք Ռուսաստանի ազատագրական մեծ կովից» (V, 299):

Այդ տեսակետից հիշատակության արժանի են Ստ. Շահումյանի և Ս. Խանոյանի խնդրանքով Պուշկինի հայտնի բառատուղի («Ասում եմ քեզ և քո զահը, միահեծան դուռող ցար...») և «Ինտերնացիոնալի» մի կտորի՝ («Ոչ ոք չի կարող ոչ ցար, ոչ սատաված...») Թումանյանի խաղաղասիրականները, որոնք 1903—1904 թթ. տպագրվելով որպես խաղցիկներ, տարածվել են հեղափոխականորեն տրամադրված մասսաների մեջ:

Որոշակի դիտավորությամբ Թումանյանը հարևան ժողովուրդների հաշտության համար ծավալած իր գործունեությանը մասնակից է դարձնում տեղական ուսու պաշտոնականը և հրապարակվող փաստաթղթերում ամեն կերպ ընդգծում նրանց օգնությունը զավառում կարգ ու կանոն հաստատելու ժամանակ, նպատակ ունենալով բնիշեներին հավատացնել, թե իր գործունեությունը զավառներում տեղի է ունեցել կառավա-

րության ներկայացուցիչների համաձայնությամբ և նրանց պիտությամբ: Ինչպես երևում է բանաստեղծի 1906 թվականի նամակներից, այդ օրերին եղել են նաև ոռոս այնպիսի պաշտոնյաներ, որոնք, աշխատելով ազնվորեն, իսկապես ջանացել են պատժել անարդարությունը: Դրանցից մեկը Բորչալուի գավառապետ Ն. Կ. Ռեզանովն էր, որն այդ վարչադիր համար 1906 թվականին պաշտոնազրկվեց:

Բանաստեղծի գրավոր ցուցմունքներն ու խնդրադրերը որևէ դրական արդյունքի չեն հասցնում: Ամիսներ շարունակ մնալով Մետեխի բանտում, 1909 թ. հունիսին Ռումանյանը, ժամանակավորապես ազատ է արձակվում դրամական երաշխավորությամբ, 1911 թ. նոյեմբերի 1-ին կրկին ձերբակալվում, և ապա՝ 1912 թ. մարտի 29-ին, Պետերբուրգի սենատի հատուկ առյանում իր դործունեության աղելով մզումները ապացուցելուց հետո, վերջնականապես ազատվում:

1

*Его Высокоблагородию
Ротмистру Тифлисского Жандармского Правления
Господину Пригара*

Заключенного в Тифлиссский Метехский замок
Ованеса Туманянца

Дополнение к показанию, данному 3-го января
1909 года¹

Б дополнение к моему показанию, данному 3-го января сего года, честь имею прибавить, для полной иллюстрации касающихся меня дел, следующее: общественным делам я отдался лишь два года 1905—1906 годы.

В 1905 году, когда начались беспорядки в Тифлисе, для большей безопасности, я со своим семейством удалился в Борчалинский уезд, в родное село Дсех².

За это время я ногой не вступал в гор<од> Тифлис³. С первого дня моего прибытия в Борчалинский уезд, познакомившись с тревожным состоянием местного населения, я поставил себе целью содействовать восстановлению мира и спокойствия в уезде, и в этом направлении помогал уездным начальникам Константину Зах<аровичу> Шаншневу, нынешнему Тифлисскому уездному начальнику, и Николаю Конст<антиновичу> Резанову, для чего они заявляли не раз свои публичные благодарности⁴. В начале армяно-татарских столкновений, думая лишь о самозащите, вместе с моими почетными соотечественниками мы объявили населению следующее: «Мы, лорийцы, не позволим себе напасть ни на кого из татар наших соседей: потому что, если мы сильны—несправедливо нападение, а если слабы—оно безумно, мы должны защищать

мир и братство ненаруσιμο в наших горах, для этого поднимаем белое знамя и клянемся держать знамя чистым и непорочным»⁵.

Когда узнали, что в нашем соседнем Казахском уезде уже начались столкновения, мы со своим белым знаменем и с лорийскими почетными лицами отправились туда и примирили враждующие стороны, телеграфируя заранее об этом нашему уездному начальнику в Шулаверы⁶. Тем же знаменем мы отправились в разные времена в Борчалинские, Казахские и Лорийские кочевки для предотвращения разбоев и грабежей, всегда с ведома администрации и начальства. О грабежах, совершенных армянами, всегда сообщал или полковнику Золотареву, ныне уполномоченному генерал-губернатора в Борчалинском уезде, или уездной администрации; отбирал ограбленные вещи и возвращал хозяевам через местных приставов; защищал всех, без различия веры и национальности, от нападений и обид, за что получил благодарности от Персидского генерального консула Ариольд-кана и директора французских медных рудников Шагали-Элиара. Поспевал на помощь приставам Хамбулагскому, Аллавердскому, Лорийскому, как лесничему Хачикехской лесной дачи, так и мировому посреднику.

В начале столкновений, когда Лорийский пристав, не помню фамилию, распространял слух, что будто русские оставляют Кавказ татамам, я протестовал по этому поводу уездному начальнику относительно того, что подобные слухи роняют веру в русскую власть. Пристав этот был удален со своего поста⁷.

Когда произошли карахачские беспорядки, в Лорийском участке и столкновения были неминуемы, для водворения порядка я обратился телеграммой через посредство Католикоса всех армян к высшей администрации на Кавказе о помощи⁸, несмотря на то, что и армяне были слишком сильны в этом районе. В ответ получил депешу от Кавказского штаба генерала Берхмана на мое имя, что посылается из Александропольского лагеря на помощь 3-ий эскадрон Северского полка. Нет сомнения, <что> в штабе хранится также депеша командира упомянутого эскадрона, где говорится, что по прибытии эскадрона, на станции Колагеран не оказалось никого из представителей власти кроме меня, который принял их и сделал все, что зависело от меня. Для доказательства всего вышесказанного я могу привести официальные доказательства, документы и свидетелей, когда будет вам желательно⁹. По-

вторую и прошу не забыть, что вся эта моя мирная работа совершалась в те дни, когда русская революция была в полном разгаре и Дашнакцутюн господствовал в нашем краю. Я работал в этом направлении не для каких-либо личных интересов, не для того, чтобы понравиться кому-нибудь, а по глубокому убеждению и чистым чувствам, рассуждая, как писатель-поэт, что делаю то, что честно и хорошо. Так я понимал интересы народа.

Что касается отношения армянского народа к русской власти на Кавказе, об этом в одном историческом обзоре высказал свое личное мнение, основанное на исторических данных, который при обыске на моей квартире был взят в рукописи на армянском языке с цитатами на русском, под заглавием «Раны Армении» (Взятие Эривани) и армянская история, долженствующая быть напечатанной отдельной брошюрой, по случаю исполнения 50-ти летия печатания книги «Раны Армении» Абовяна, где приветствуется появление русской власти на Кавказе, для достижения счастья и спокойствия для армянского народа¹⁰. Хотя эта статья не окончена, но вы ясно увидите мое мировоззрение и я убежден, что все это вполне достаточно для доказательства того, что я не тот человек и не того направления, что темными силами приписывается мне и, вводя вас в заблуждение, дают предполагать, что я принадлежу той или другой революционной партии, тогда как я поступал во всем самостоятельно по своему личному убеждению всегда для мира и спокойного прогресса жизни. Для этого, если я не достоин одобрения, еще менее я достоин какого-либо наказания.

Билет № 2499

4-го января 1909 г.

Метехский замок

2

*Его Высокоблагородию Ротмистру Тифлисского
Жандармского Правления Господину Пригара*

Заключенного в Тифлиссский Метехский замок
Ованеса Туманянца

Второе дополнение к показанию, данному 3-го января 1909 года.

Считаю необходимым прибавить к моему показанию <от> 3-го января следующее: во время моего пребывания в Борчалинском уезде, <в> 1906 г. я состоял членом уездной примиритель-

ной комиссии и, по распоряжению уездного начальника¹, во время разъездов меня всегда сопровождали урядники и стражники.

Это обстоятельство я считаю нужным сообщить Вам, так как оно может Вас еще раз убедить в том, что никакой революционер в то смутное время не осмелился бы показаться в народе в сопровождении агентов администрации, кроме разве с единственной целью—только примирения и умирения выведенного из своего нормального положения населения.

Прошу покорно присовокупить и настоящее дополнение к моему первому исполнению, данному 4-го января сего года.

По возвращении же моем из Лорийского участка в Тифлис с 1907-го года я, кроме личных и литературных дел, ничем не интересовался и, думаю, Вы не можете не согласиться, что я, такого образа действия во время революции, не мог заниматься чем-либо революционным после революции, не потерявши умственного равновесия. И неужели все эти факты, которые я могу доказать, когда Вам будет угодно, не в силах удостоверить мою невинность, против каких-нибудь доносов, почерпнутых, Бог знает, из каких побуждений.

После всего этого, покорно прошу, Если Вы находите необходимым, вызвать на второй допрос и освободить меня из заключения, так как я единственный кормилец девяти душ оставшихся дома малолетних детей, сам болезненного здоровья и невинен в подозрениях. Кроме того покорно прошу освободить моего десятого старшего сына, заключенного вместе со мной в тюрьме, гимназиста VIII класса III гимназии, совершенно индифферентного ко всему окружающему и не знающего ничего кроме своих уроков.

Билет № 2499

12-го января 1909 г.

Метехский замок, г. Тифлис

Ованес Туманянц

3

*Его Высокоблагородию
Ротмистру Тифлисского Жандармского Правления
Господину Пригара*

Заключенного в Метехский замок
Ованеса Туманянца

Третье дополнение к допросу, данному 3-го января сего года
Несмотря на мои предыдущие письменные документальные обращения и замечая, что я со своим сыном, совершенно невинные,

остаемся до сих пор в заключении, принужден еще раз беспокоить Вас и прибавить вновь один факт к тем явным и неопровержимым данным, какие я Вам представил и которые доказывают, что я в смутные годы был всецело занят одними только примирительными делами, и всегда с ведома начальства.

В 1905 году когда я отправился на свою родину, там бродили разные пришлые люди, именующие себя революционерами, наложили на население известные налоги и распоряжались без всякого препятствия. Видя вредное влияние этих действий и предвидя их губительные последствия, я созвал на совещание моих именитых соотечественников по этому поводу.

Благодаря моему нравственному влиянию, как известного поэта и сына старой известной фамилии, было решено изгнать подобных господ из нашей родины, снять ими наложенные налоги. Это решение было немедленно приведено в исполнение.

А когда с белым знаменем, с ведома начальства отправился в соседний Казахский уезд (об этом я писал в своем первом дополнении от 4-го сего месяца), оттуда также изгнали знаменитого дашнакцакана Шхали, со своими товарищами, эксплуатирующего деревни Казахского уезда.

Призываю в свидетели весь Лорийский район Борчалинского уезда и Казахский уезд, армян и татар безразлично.

Наконец, говоря о Борчалах и борчалинцах, кто знаком с ними, не может заговорить о революции и революционерах; там нет и не было следа подобных элементов. Там господствовали воровство, грабеж, убийство и всякого рода злодеяния, чему способен осужденный анархист, темный и жадный человек.

В этом смысле в свое время я писал и нашим уездным начальникам и последующие факты доказали правоту моих соображений. И так, будучи прекрасно знаком с окружающими меня условиями и людьми, я постоянно работал на глазах и с ведома администрации с белым знаменем в руках и всегда держал я это знамя чистым и беспорочным, как были чисты и беспорочны мои чувства и мой разум.

Однако меня сегодня обвиняют в том, что я будто принадлежу революционной партии, которая теперь существует и совершает террористические акты.

Все до сих пор представленные мною факты указывают на во-

пиющие недоразумения, которые к великому сожалению имеют еще печальную и вместе с тем курьезную сторону.

Оказывается, что меня, сына народа, в нём выросшего, хорошо его знающего, его поэта,—Вы считаете настолько невежественным и не понимающим его историю жизни, сил, понятий и потребностей, что как будто я, считая малым то, что давал ему манифест 17-го октября, думал, что этот народ может или должен двигать и общее дело всей России, или совершать революционные акты тогда, когда сама Россия успокоилась.

Кроме этого, господин ротмистр, во время допроса 3-го января, когда я высказал свое мнение, что незачем преследовать Дашнакцутюн, т. к. эта партия уже естественным путем уничтожается и растанывается, Вы сказали: «Нет, она продолжает существовать и террористические акты совершает». Значит, Вы меня обвиняете и в том, что я способен и причастен к террористическим актам!.. Это меня, как поэта, глубоко возмущает и меня огорчает не какое-нибудь наказание, насколько то обстоятельство, что я могу слыть за такого субъекта в глазах кого бы то ни было.

В настоящее время такое обвинение я вижу со стороны Тифлисского жандармского правления и оно является в то же время моим судьей. Но Жандармское правление, <при>дающее громадное значение подозрениям и слухам и которое видит все, что совершается в темных уголках, каким образом, говорю я, оно может игнорировать всего человека, его душу и его дела, выставленные на общественную оценку со всеми своими проявлениями.

Вы, приписывая мне известное направление, предполагаете, что я способен употреблять на этом пути оружие подобно революционерам. Как же могло случиться, чтобы я не пользовался тем оружием, моим поэтическим талантом и моим пером, которые, согласитесь и Вы, гораздо сильнее всякого револьвера... Нигде не можете указать на это. Не можете, но все же я сижу в тюрьме, семейство мое беспомощно, сын мой, гимназист лишенный уроков, со мной.

Может случиться, что и мои настоящие слова не будут иметь особенного значения для Вас, но все-таки я говорю, т. к. не мог о них умолчать.

Что же касается фактов, я думаю, было достаточно представленного мной для доказательства моей невинности по поводу одного подозрения или одного подозрительного доноса.

Билет № 2499

17-го января, 1909 г.

Метехский замок г. Тифлис

Ованес Туманян

4

Его Высокоблагородию

Начальнику Тифлисского Жандармского Правления

Поэта Ованеса Туманянца, заключенного в
Тифлиссский Метехский замок

Прошение

Более месяца я со своим сыном арестован и обвиняюсь в принадлежности к партии Дашнакцутюн.

3-го января сего года я дал гос<подину> ротмистру Пригара показание и вслед за тем представил ему же три дополнительных показания. В них я изложил акты и факты, доказывающие мою невинность. Другое дело, если бы было какое-нибудь сомнение относительно верности приведенных моих данных, однако я готов доказать их во всякое время.

Что же касается обвинений Тифлиссского жандармского правления, по-видимому у меня не будет возможности их узнать, чтобы опровергнуть и показать недоразумения.

Прошу, Ваше Высокоблагородие, принять во внимание наше время, нашу страну и наших людей, когда очень легко смешивают белое знамя с красным и поэта с убийцей. В настоящее время низкие люди для личных интересов и счетов находят возможным заниматься доносами. Очень легко может случиться, что и со мной поступили таким же образом. И я фактически выяснил бы *секрет*, если бы имена их сообщались, и Ваши недоразумения уничтожились бы, как и мои мучения.

Может быть причиной служит какое-либо внешнее обстоятельство, так как агенты Жандармского правления замечали тех или других лиц, посетивших меня, или обратно. Пусть будет известно Вам, что я известный писатель, имею многих знакомых и друзей, и постоянно меня посещают из Тифлиса и других мест и многие незнакомые. Почему я могу их знать и избегать их.

Я надеюсь, Ваше Высокоблагородие, насколько ни дорога для

Вас защита государства, настолько же дороги честь и гарантии каждого лица, составляющего это государство: и с такой надеждой обращаясь к Вам, покорно прошу Ваше благосклонное внимание на мое дело и на то обстоятельство, что, как видите из представленных мной фактов, я человек слишком мирного характера, главный сотрудник детского журнала «Аскер», единственный кормилец 10 душ детей, из коих 8 учатся, а самый старший напрасно арестован вместе со мной, он ученик 8-го класса гимназии. может быть удален из гимназии и сделаться несчастным на всю жизнь.

Ованес Туманянц

Билет № 2499,

24-го января, 1909 г.

Метехский замок.

5

*Его Сиятельству Наместнику
Его Императорского Величества на Кавказе
Графу Воронцову-Дашкову*

Поэта Ованеса Туманянца, заключенного в
Тифлисском Метехском замке

Прошение

23-го декабря¹ прошлого года Тифлисское жандармское правление после обыска, произведенного на моей квартире, арестовало меня со своим сыном, гимназистом 8-го класса, обвиняя меня в принадлежности к партии Дашнакцутюн.

Я не знаю, какие данные находятся в руках Жандармского правления, оно мне не сообщает их, чтобы я мог бы опровергнуть, и я остаюсь под стражей, неоднократно задавая себе вопрос—по какой причине могли бы нас арестовать.

Вся моя общественная деятельность заключалась в том, что в годы армяно-татарских смут, 1905—1906 г., на моей родине, в Морийском районе Борчаллинского уезда, я помогал нашим уездным начальникам и другим официальным личностям, по их же просьбе, и всегда с их ведома старался всеми средствами предупредить смуты и кровопролития.

И моя родина была одним из самых мирных уголков и единственным районом на всем Кавказе, поднявшим и державшим высоко белое знамя мира и спокойствия во все время смут и беспорядков.

В настоящее время, сидя в тюрьме, я думаю о своем весьма курьезном положении и для удостоверения моей невинности принужден был написать три дополнительных показания Тифлисскому жандармскому правлению на имя г. ротмистра Пригара², которому поручено расследование моего дела, но до сих пор безрезультатно.

Моя невинность, мое расстроенное здоровье, необеспеченность большого моего семейства, подспорьем которого главным образом является мое перо, как наконец, заключение со мной в тюрьме моего совершенно ни в чем неповинного сына, ученика, заставляют меня беспокоить Ваше Снятельство.

Прилагая при сем три копии своих вышеупомянутых показаний³, покорнейше прошу Ваше высокое покровительство, дабы я также не был бы осужден на судьбу тех несчастных, которые сидят долгие месяцы в тюрьме, чем многие воры и разбойники, и по истечении длинного периода выпускаются из тюрьмы невинными, как жертвы недоразумения, то, чему я сам был свидетелем при моем заключении.

Ованес Туманянц.

Билет № 2499

24-го января, 1909 г.

Метехский замок

6

*Его Высокоблагородию
Ротмистру Тифлисского Жандармского Правления*

г. Пригара

Поэта Ованеса Туманянца, заключенного в
Тифлиссский Метехский замок
Четвертое дополнение к показанию, данному
3-го января с. г.

В подтверждение того, что [не занимался революцией] я даже в период революции был мирным человеком и всей душой преданным восстановл^{ению} мира и спокойствия, прошу <при>совокупить и следующие факты к предыдущим фактам, выставленным в моих трех дополнениях.

В период смут, когда везде было в разгаре аграрное движение и нападения на помещиков, в том районе, где находился я, в Ло-

рийском участке Борчалинского уезда, ничего подобного не случилось со дня моего прибытия до выезда из него, несмотря на то, что там масса помещиков и поместий.

Могут это подтвердить как лорийские помещики, так и их управляющие: Управляющий Графа Лорис Меликова Г. Пиралов, кн<язь> Аргутинские Долгоруковы, наследники Егора Фадеевича Ханагова, Арам Егорович и др., наследники Егора Бежановича Калантарова—Владимир Егорович и др., Павел Захарович Бажбеук-Меликов, кн<язь> Цициаов, кн<язь> Багратион Давидов, докт<ор> Кючарянц, Василий Люсинов и др., как и местное народонаселение и вся администрация.

[И если имел влияния, я держался такого направления, не потому, что те богачи и помещики безразлично были хорошими людьми. Наоборот, среди них находятся такие личности, которые заняты только тем, чтоб постоянно обеспокоить, обманывать и эксплуатировать народ с одной стороны и правительство с другой и устроить переполох ради своей копейки. И если сегодня я их призываю в свидетели, не потому, что я их всех абсолютно считаю особенно честными людьми, а в виду того, что и они...]. Повторяю, все помещики и даже самые недобросовестные из них не могут не подтвердить мои показания и не могут привести ни одного факта, опровергающего мои показания. [Из них] в числе их были такие как напр. Пав<ел> Зах<арович> Б<ажбеук> Мел<иков>, который с женой жил совершенно уединенно в лесах, совершенно безопасно и спокойно, часто сопровождал меня (члена уездн<ого> ком<итета>) в разъездах, принимал близк<ое> участие в делах крестьян и [<1 неразборчиво> был выбран вместе со мной] Егор Бежан<ович> Калантаров и его сын Владимир Егорович Калан<таров>, кот<орые> делали письменные дружеские поручения по управ<лению> населением, что я исполнял любезно. Бежан Калант<аров> и Вас<илий> Люсинов, кот<орые> часто сопровожд<али> и были выбраны в Лалварск<ий> комит<ет>. [Все это также как важные, мною приведенные факты могут доказать документально]. (Узунляр<ская> дача и т. д.).

И, вообще, если я не был революционером, то причина не боязнь и не случайность. Если хотите, тогда обстоятельства были таковы, что почти каждый человек [должен] принужден был быть партийным-революционером, и никто не опасался никого.

Хотя по просьбе уездных начальников я начал работать, но

мое направление было следствием и проявлением моего особого мировоззрения и темперамента. Я не был революционером и не могу быть им, ибо я гораздо глубже и шире смотрю на жизнь, чем может допустить программа какой-нибудь революционной партии. Я не сочувствовал ни зверствам и ни кровопролитиям никогда—и по моему глубокому убеждению—тут к лучшему—не убийства и поджоги. Мои эти взгляды я дост<аточно> извест<ен> во всех меня знающ<их> кругах.

Вот и причина появления единственного на всем Кавказе белого знамени в моих руках во все время смут. [За это я сильно пострадал тогда во время беспорядков, к несчастью и по недоразумению страдаю и сегодня. Но как тогда, так и сегодня, страдая физически, я совершенно спокоеен душевно и жалею, глубоко жалею всех тех, которые ввели Вас в заблуждение, а меня в тюрьму. Безусловно, Вы освободитесь из заблуждений, а я из тюрьмы, но прискорбно, когда человек убеждается, как легко у нас подвергаться подозрениям и обвинениям и как трудно дается ему возможность опровергнуть их и доказать свою невинность].

И [поверьте], если бы я не был таким мирным человеком, сила которого [действует] состоит в нравственном [и силе] воздействии [и легальным путем], а был бы революционером-дашнакцканом, тем более [шефом] одним из важных [не могло бы, что], то в центре того же Борчалинск<ого> уезда—в Шулаверах не ограбили бы наш дом и не унесли бы все, до одежд моих детей включительно, что случилось со мною в прошлом году, почти открыто и совершенно безнаказанно до сих пор.

Поверьте, что этого не [случилось бы] могло случиться.

И, как я Вам писал о ранее представленном, так и о настоящем заявляю Вам, что могу все это доказать фактами, документами и свидетельскими показаниями.

Одновременно покорно прошу Вас подвергнуть меня вторичному допросу, чтобы суть дела еще более выяснилась для Вас также, как и моя полная невинность и чтобы таким образом я был освобожден от переносимого мною ныне наказания, которого я не заслужил.

*Его Превосходительству Господину
Генерал-Губернатору Тифлисской губернии и Закатальского округа*

Поэта Ованеса Туманянца, заключенного в
Тифлисский Метехский замок

Прошение

Ваше превосходительство!

Вот уже третий месяц, как по распоряжению Тифлисского жандармского правления я заключен в Метехский замок вместе с моим сыном, учеником 8 класса Тифлисской III гимназии.

Обвиняюсь якобы в принадлежности к революционной партии Дашнакцутюн.

В нескольких письменных показаниях, на имя ротмистра Пригара, я опровергал обвинение¹, в то же время просил его, как и г. начальника жандармского правления, подвергнуть меня обстоятельному допросу, чтобы я мог доказать мою невинность². Но безрезультатно.

Несомненно, жандармское правление убеждено в моей виновности, иначе не могло случиться, чтобы оно так игнорировало как моим общественным положением, как известного писателя, так и моим семейным положением, как отца, имеющего десять душ детей, из которых 8 обучаются в разных учебных заведениях, и содержит их главным образом своим пером.

Однако, уверяю Вас, Ваше Превосходительство, это только несчастное недоразумение, происшедшее неизвестно мне из чего, и потому, настоящим прошением обращаясь к Вам, покорнейше прошу Вашей защиты, если найдете меня правым и невинным.

Более двадцати лет я на литературном поприще, никогда не бросал мой кабинет и в области литературы я не интересовался ни гражданскими, ни политическими вопросами, вне этих вопросов находя область моей поэзии.

Но к величайшему несчастью как для всех мирных труженников, так и для литераторов, три года тому назад, в 1905—6 гг., наша страна очутилась в таком ужасном положении, что все вышло из своего нормального хода, вместе с ним—и я.

Дело в том, что в 1905 г., когда в Тифлисе начались беспорядки, я со своей семьей удалился из города в Борчалинский уезд, в село Шулаверы³, где мы имеем собственный дом, а оттуда на ро-

дину, в лорийский участок, того же уезда, откуда я ни разу не выезжал до конца 1906 года⁴.

В эти года, 1905, 1906 гг., когда почти всякий человек появлялся на арену и показывал себя, то каким был я—это имеет существенное значение.

В Борчалинском уезде, по его же просьбе, я всячески содействовал уездному начальнику Константину Захарьевичу Шаншневу, нынешнему тифлисскому уездному начальнику, охранять мир и спокойствие. А при его отъезде из уезда, когда шулаверцы и представители уезда угощали его прощальным обедом и проявляли благодарность за его беспорочную деятельность, то он, г. Шаншнев между другими немногими публично поблагодарил меня за мое содействие и убедительно просил, чтобы интеллигенция уезда, в то смутное время, содействовала бы и новому уездному начальнику, который присутствовал там же. Оба они в частности обратились ко мне, как известному и влиятельному поэту, помочь восстановить мир и спокойствие.

Присутствовали мировой посредник полковник Топчнев, предводитель дворянства г. Едигаров, все пристава уезда и почетные народонаселения.

Конечно, все это было мне по сердцу и я там же, перед всеми, дал слово⁵.

С тех пор я всеми средствами содействовал новому уездному начальнику, Николаю Константиновичу Резанову, в более смутное время, который не раз благодарил меня как публично, так и письменно⁶.

Прибегал к советам полковника Золотарьева⁷, нынешнего Вашего уполномоченного в Борчалинском уезде, и несколько раз, благодаря его добрым советам, предупреждал такие несчастья, которыми были захвачены многие участки нашего края.

Также всегда помогал приставам Лорийскому, Аллавердскому, Ханбулагскому, лесничему Хачикехской лесной дачи, уполномоченному мирового посредника и другим представителям власти.

И тогда, как со многих сторон нашего края доносились протесты о провокации, в нашем районе, где существовала такая солидарность между администрацией и народом, никогда не было ни подобных протестов, ни противозаконных волнений.

В 1905 году в Лорийском участке, с ведома администрации, созвали сход, где с единогласного соглашения представителей на-

ших деревень удалили из нашего района революционеров. сняли наложенные ими на крестьян налоги, заменили организованные ими комитеты комитетами самозащиты, а самозащиты, в свою очередь, придали мирный характер, обратились с воззванием мира к соседям; взамен красного революционного знамени подняли белое знамя мира, которое сохраняли незапятнанным во все время беспорядков, и которое, как после, когда дым и пыль беспорядков рассеялись, оказалось единственным на всем Кавказе.

Когда наши соседи, Карахачские татары, во время всеобщей тревоги напали на близлежащие заводы армян, несмотря на то, что мы, лорийцы, были безусловно сильнее их, я, с согласия и со стороны народа, телеграммой через посредство Католикоса всех армян обратился к высшей администрации на Кавказе о помощи⁸. В ответ получил депешу от Кавказского штаба Генерала Верхмана, что посылались из Александропольского лагеря на помощь 3-й эскадрон Северского полка⁹. Эскадрон был принят народонаселением с восхищением, по возвращении же поблагодарил нас, что, если не ошибаюсь, не было забыто и в телеграмме, отправленной им в генеральный штаб.

Когда же в соседних Казахских деревнях возникли армяно-татарские беспорядки, мы, лорийцы, опять с ведома администрации, с нашим белым знаменем, со священниками и почетными лицами, поспешили умиротворить их и оттуда тоже, с согласия казахцев, удалили революционеров. В свидетели призываю администрацию и все народонаселение Лорийского участка и Казахского уезда, армян и татар безразлично.

Тем же белым знаменем, по распоряжению уездного начальника, в качестве члена уездной примирительной комиссии вместе с урядником, со стражниками, со старшинами и их помощниками и с почетными людьми, посетили Лорийские и Борчалинские кочевки, выбрали примирительные комиссии, которые обязаны были воров и бунтовщиков предать власти, а ограбленное доставить потерпевшим через надлежащие власти.

Одновременно было нами строго запрещено перенесение и продажа в нашем участке ограбленного в других участках.

Обо всем этом своевременно доложено уездному начальнику и полковнику Золотареву¹⁰.

Наконец, как член уездной примирительной комиссии, по рас-

поряжению администрации, я всегда разъезжал в сопровождении урядников со стражниками или же старшинами и почетных.

Когда же движение поездов было прервано и станции подвержены опасностям, мы охраняли железнодорожную линию и станции. Бесперывно действовали сельские старшины и судьи.

Несмотря на повсеместный захват аграрным движением, у нас где масса помещиков, в то вышеупомянутое время не случилось никакого подобного волнения. Наоборот, из них многие были с народонаселением, выбраны в разные комиссии и некоторых из них мы спасли от неминуемой опасности, удалив революционеров, в чем сознаются сами помещики.

А ведь все это происходило в самый разгар революционного периода и в том районе, где находился я и имел влияние.

А если есть кое-что, которое ныне извне оказывается незаконным, что совершали тогда, приравниваясь ко времени, то это делали с ведома администрации с определенной целью предупредить опасность, что и действительно удалось. Все это легко удостоверить. И факты, и документы, и свидетели, все налицо, и сколько угодно. Считаю необходимым заявить, что вся эта деятельность была прекращена в течение 1906 года.

В 1906 году, возвратившись в Тифлис, я больше не возвращался на родину. Вновь вернулся в свой кабинет и отдался моей литературной мирной работе.

Но мира, чем я так дорожил и желал достать другим, для меня не оказалось. Восстали против меня многие наказанные властью преступники, разбойники, скрыватели разбойников, убийцы, шантажисты, приписывая им полученное наказание мне, ввиду близкого отношения между мною и представителями власти.

Преследовали¹¹ дашнакцаканы за то, что я в 1907 году, летом, в ответ моим соотечественникам писал, чтобы они не слушали их, дашнакцаканов, и вероятно эти письма остаются до сих пор. Разбойники Зубинов и Вермишев угрожали мне, якобы я помогал Лорийскому приставу их переловить. Там, в центре Борчалинского уезда, в Шулаверах, вблизи уездного начальника, ограбили наш дом и до сих пор остались ненаказанными, и финал всего этого — заключение с сыном в качестве революционер-дашнакцакана в Метехский замок.

Теперь, сидя здесь, я мыслю о том гражданском долге, который я взял на себя побуждениями наших уездных начальников,

конечно, сознательно, за который я столько страдал и терпел в то время, а в настоящее время, оставив дома 9 душ детей на попечении жены, кто знает, каким образом и когда я могу доказать мою невинность.

Ваше Превосходительство, бывает недоразумения. Но это недоразумение слишком странное. И мое прошлое и мой взгляд, который известен и в литературном мире и в жизни, и мои действия во время беспорядков, которые я изложил выше, и подобно которым могу привести еще много, все это дает мне смелость громко и ясно заявить о несправедливости и покорно просить Вашей защиты, если удостоверившись во всем этом и в моей невинности, найдете меня достойным ее¹².

20 марта 1909 г.
Метехский замок

8

В Тифлисское Губернское Жандармское Правление

Ованеса Тер-Татевосовича Туманяна

Заявление

Во время обыска 19-го сего января на квартире у меня, по предписанию Жандармского правления, были отобраны мои рукописи¹. 27-го сего же месяца получил обратно мешок с рукописями, в коих два свертка оказались не моими, а Колмановой, а из моих рукописей не хватает несколько недоконченных и непечатанных поэм, сказок и одной драмы, которые очень дороги для меня². Ни на минуту не сомневаюсь, чтобы Жандармское правление задержало их за нелегальность. Потому возвращая свертки Колмановой, которые зачислены в число моих свертков, покорно прошу разыскать и вернуть мне мои рукописи, а если по какой-либо причине и задержаны они, то прошу об этом благоволить сообщить мне.

Ов. Туманян.

23 января, 1911 г.
Город Тифлис.

Вознесенская ул. № 18

Մ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1

1909. հունվարի 4

Ինքնագիրը չի պահպանվում: Զեռագիր պատճենը՝ արտագրված ընդգրից (4 էջ), գտնվում է Թրիլիսիի ՎՍՍՀ պետական կենտրոնական արխիվում (այսուհետև՝ Վպկա), ֆ 153, ց. 1, գ 1422, թ. 249—250, լուսապատճենը՝ Երևանի Թումանյանի թանգարանի փաստաթղթերի բաժնում (այսուհետև՝ ԹԹ ՓԲ), Ա: 76: Փաստաթղթի շորորոգ էջում կան պաշտոնական մակագրություններ հունվարի 27 թվագրությամբ:

1. Պահպանվում է ուսմիստոր Պրիդարայի ստորագրությամբ որոշման պատճենը՝ Հովհաննես և Մուշեղ Թումանյաններին քաղաքական այլ մեղադրյալների հետ 1908 թ. դեկտեմբերի 23-ի լույս 24-ի պիշները բանտարկելու մասին և բանաստեղծի՝ 1909 թ. հունվարի 3-ի՝ առաջին հարցաքննության արձանագրությունը: Ժանդարմական պաշտոնային հետ այդ առաջին հանդիպումը կրել է հարց ու պատասխանի բնույթ (կենսագրական կարճ տեղեկություններ, գրադուներ): Բանաստեղծը ժխտել է իրեն ներկայացվող մեղադրանքը և հաջորդ օրը՝ հունվարի 4-ին, գրելով այս լրացուցիչ ցուցմունքը, ներկայացրել է Պրիդարային, որը այդ միջոցին կատարել է և բենիլի դեր (բանտարկության մասին որոշումը և հունվարի 3-ի հարցաքննության արձանագրությունը տե՛ս Վպկա, ֆ 153, ց 1, գ 1422, թ 100 և թ 128, լուսապատճենները՝ ԹԹ, ՓԲ, Ա:Ն: 60, 63):

2. Հայ-թուրքական այդ ընդհարումները սկսվել են Բարվում 1905 թ. փետրվարի 6-ին և շարունակվել մինչև փետրվարի 9-ը: Թիֆլիսում աղգամիջյան ընդհարումները տևել են ունենում նույն թվականի նոյեմբերի 22-ից 30-ը. բաղադրում հայտարարվում է զինվորական զրույթուն, փակվում են դպրոցները և բանաստեղծը ընտանիքով տեղափոխվում է նախ Շուվալեր, ապա՝ հայրենի Դսեղ:

3. Փիլ. Վարդապետյանին ուղղած 1906 թ. մայիսի 30-ի նամակից հայտնի է, որ այլ միջոցին բանաստեղծը կարևոր գործով հեկի էր Թիֆլիս: Նույն տեղում նա գրում է, որ կարգադրված է իրեն ձերբակալել (V, 299): Հնարավոր է, որ Թումանյանի՝ Լոռուց Թիֆլիս մեկնելը կապված է եղել իրեն հասցեագրվող մտացածին մեղադրանքները հերքելու հետ: Նույն թվականի օգոստոսին Բորչալուի նոր գավառապետ Պ. Ս. Լեռեսեին ուղղած պաշտոնական նամակում ևս տեղեկություն կա Թումանյանի՝ Թիֆլիս մեկնելու մասին (V, 301—302): Այս զրավոր ցուցմունքում բանաստեղծը կամ դիտավորյալ խու-

ապինել է հիշեցնել իրեն հասցեսփռված նախկին մեղադրանքը, կամենալով շեղել ժանդարմական պաշտոնյայի ուշադրությունը 1906 թ. իր՝ Թիֆլիսի հետ ունեցած շփման մասին, կամ, պարզապես, մոռացել է կարճ ժամանակով Երևու, Երեք. անգամ (գուցե և ավելի) Լոռուց Թիֆլիս դեպի ու վերադառնալու:

4. Պաշպանվում են 1906 թ. բանաստեղծի՝ խաղաղության համար վարած բանակցությունների մի մասի գրավոր վկայությունները, որոնք այն ժամանակ ակնառու փաստեր էին նրա հասցեին եղած մեղադրանքը հերքելու համար (V, 285—301):

5. Նկատի ունի իր ձեռքով գրած լուսեցիների կողմ (VI, 409):

6. Խոսքը վերաբերում է Ն. Կ. Ռեզանովին:

7. Այդ մասին տե՛ս բանաստեղծի՝ Ռեզանովին ուղղած 1906 թ. հունվարի 6-ի նամակում (V, 286):

8. Այդ փաստաթուղթն անհայտ է: Պետերբուրգից դստերը՝ Նվարդին ուղղած նամակում Թումանյանը պահանջել է Թիֆլիսի լրագրերից մեկին՝ այն համարը, որտեղ տպագրված է 1905 թվականի վերջերին՝ կաթողիկոսին՝ Ղարախալի թուրքերի հարձակման առթիվ տված հեռագիրը և իր արդարությունը հաստատող այլ փաստաթղթեր: Հայտնի է, որ այդ փաստաթղթերը ուրիշ ձեռագրերի հետ բռնադրավձևով, 1908 թ. դեկտ. 24-ի խուղաբիլություն ժամանակ, տարվել են ժանդարմական վարչություն և հետագայում օգտագործվել որպես մեղադրանքի իրեղեն ապացույցներ (V, 360): Ինչ վերաբերում է Երևանյան Հայրիկին ուղղած հեռագրին, այն բանաստեղծը հղել է 1905 թ. նոյեմբերի 27-ին Քուրդերան կայսրանից՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Խնդրում եմ հաղորդել Վահագնի կաթողիկոսին, թե Լոռվա շրջանում հայտնվել է թուրքերի մի ահագին խումբ, որ կեղծպետում է, սպանում: Ժողովուրդը աղաչում է անմիջական օգնություն խնդրել: Հեռագիրը, բանաստեղծի ստորագրությամբ, տպագրվել է 1905 թ. դեկտեմբերի 1-ին՝ «Արշալույս» օրաթերթի, № 66:

9. Հիշատակված փաստաթղթերն առայժմ անհայտ են:

10. «Վերք Հայաստանի» հրատարակության 50-ամյակը լրացավ 1908 թվականին: Հունիսին տպագրված «Հայոց պահպանության հիսնամյակը» հոդվածում («Վտակ» 1908, № 119) Թումանյանը կոչ էր անում այդ հոբելյանը առթիվ դարձնելով, հայ պահպանության և մշակույթի համար ընդհանրապես, ձեռնարկել նոր, կարևոր գործեր: Ըստ երևույթի, այդ առիթով է 1909 թ. օգոստոսին Ավ. Արասխանյանը կրկին է անդրադարձել պահպան ֆոնդ ստեղծելու իր նախկին փորձին՝ հրավիրելով նաև Թումանյանին (տե՛ս «Պատմաբանասիրական հանդես», 1979, № 3, էջ 151—153): Այդ հոբելյանն է ներշնչել Թումանյանին գրելու «Վերք Հայաստանին» նվիրված ուսումնասիրությունը (VI, 253, 458):

Ինքնագիրը չի պահպանվում: Զեռագիր պատճենը՝ արտագրված բնագրից (2 էջ), գտնվում է Վպկա, ֆ 153, ց 1, գ 1422, թ 251—252, լուսապատճենը՝ ԹԹ, Փր № 77: Գրավոր երկրորդ ցուցմունքին կից երրորդ էջում կան պաշտոնական մակագրություններ 1909, հունվարի 29 թվագրությամբ:

1. Խոսքը վերաբերում է Ն. Կ. Ռեզանովին:

1909, հունվարի 17

Ինքնագիրը չի պահպանվում: Զեռագիր պատճենը՝ արտագրված բնագրից (4 էջ), գտնվում է Վսկա, ֆ. 153, ց. 1, գ. 1422, ք. 253—254, լուսապատճենը՝ ԹԲ, ՓրՆ: 78: Զորորդ էլում կան պաշտոնական մակագրություններ 1909 թ. հունվարի 27 թվագրությամբ: Ինչպես երևում է նույն այդ թվագրության երեք փաստաթղթերի վրա եղած մակագրության կրկնությունից և ժանդարմական վարչության շտաբայի թվագրությունից, Թեմայանի գրավոր ցուցմունքները ըստ պատկանելույն հասել են երեքը միասին՝ նույն թվականի հունվարի 30-ին:

1909, հունվարի 24

Ինքնագիրը (3 էջ) պահպանվում է Վսկա, ֆ. 153, ց. 1, գ. 1422, ք. 256-257, լուսապատճենը՝ ԹԲ, Զր. Ն: 936 և Փր. Ն: 80:

Զորորդ էջի պաշտոնական մակագրություններից երևում է, որ 1909 թ. հունվարի 29-ին նախորդ երեք գրավոր ցուցմունքների հետ այս խնդրագիրը ևս դատախազը ուղարկել է Թիֆլիսի նահանգական ժանդարմական վարչություն, ուր հասել է հունվարի 31-ին: Ժանդարմական վարչության պետի՝ երյոմինի, նույն օրվա մակագրությունը՝ ուղղված Պրիպրային անընթեռնելի է:

1909, հունվարի 24

Ինքնագիրը (3 էջ) պահպանվում է Վսկա, ֆ. 13, ց. 27, գ. 1038, ք. 10—11, լուսապատճենը՝ ԹԲ, Փր. Ն: 87:

1909 թ. փետրվարի 19-ին Վորոնցով-Դաշկովի գրասենյակի դատական բաժանմունքի տնօրենը փոխարքայի անունից պաշտոնապես հայտնում է Մետեխի լաւտապետին Հովհ. Թումանյանին տեղեկացնելու, թե վերջինս իրավասու չէ որևէ միջամտություն անելու, քանի որ խնդրատուի գործի ընթացքում Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրության իրավասության է ենթարկվում: Նույնը տեղեկացվում է նաև Թիֆլիսի քաղաքային ոստիկանության վարչությանը Օլգա Թումանյանին հայտնելու համար՝ ի պատասխան նրա՝ փոխարքային գրած հունվարի 8-ի դիմումի (տե՛ս Վսկա, ֆ. 13, ց. 27, գ. 1038, ք. 3—9, 19, 26, լուսապատճենները՝ ԹԲ Փբ, Ն: Ն: 92, 86, 85):

1. Խուլարկությունը և բանտարկությունը տեղի է ունեցել դեկտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը:

2. Նկատի ունի հունվարի 3-ի հարցաքննության ժամանակ տված ցուցմունքի նույն ամսի 4-ի, 12-ի, 17-ի գրավոր լրացումները:

3. Ինչպես այս խնդրագրի վրա մակագրել է Թիֆլիսի մարզային դատարանի դատախազության քարտուղարը, բանաստեղծի գրավոր ցուցմունքների պատճենները խընդրագրին կցված չեն եղել:

1909, փետրվար-մարտ

Ինքնագիրը (սեղիր, 4 էջ, անստորագիր) պահպանվում է բանաստեղծի ընտանիքի արխիվում, լուսապատճենը՝ ԹԲ, Փր. Ն: 79: Հասցեատիրոջը ուղարկված տարբերակն անհայտ է: Փաստաթուղթը անթվակիր է. ժամանակը որոշվում է ըստ հունվարի 24-ին

Կովկասի փոխարքա Վորոնցով Դաշկովին ուղղված խնդրագրում՝ Պրիդարային տրված էրևեր լրացուցիչ գրավոր ցուցմունքների հիշատակության և մարտի 20-ին՝ Բիջլիսի նահանգի և Զաքաթայի գեներալ նահանգապետին ուղղված խնդրագրերում էրեն Երկրորդ անգամ չհարցաքննելու փաստի հիշատակության, որի մասին խնդրել էր Պրիդարային Ուրման՝ գրված է փոխարքային խնդրագիր ուղարկելուց հետո և գեներալ նահանգապետին ղիմելուց առաջ՝ փետրվար-մարտ ամիսների ընթացքում:

7

1909. Մարտի 20

Ինքնագրից պահպանվում է միայն սևագիր վերջին մեկ և կես էջը՝ Об. ТУМАНИАНУ саторгавореліамը՝ ԳԱԹ, ԲՖ, № 197: Խնդրագրի լրիվ մերենագիր պատճենը դրսևում է Վսկա, ֆ 13, ց 27, դ 1038, թ 95—97, լուսապատճենը՝ ԲԹ, Զր № 96 կամ Փր № 987:

1. Տե՛ս 1909 թ. հունվարի 3-ի բանավոր հարցաքննության շորս գրավոր լրացուցիչ ցուցմունքները (№1 1, 2, 3, 6 փաստաթղթերը):

2. Տե՛ս 1909 թ. հունվարի 24-ի խնդրագիրը (փաստաթուղթ № 4):

3. Տե՛ս № 1 փաստաթղթի № 2 ծանոթագրությունը:

4. Տե՛ս № 1 փաստաթղթի № 3 ծանոթագրությունը:

5. Մորչալուի նախկին գավառապետի՝ Կ. Զ. Շանշինի պատմին Շույավերում կադմակերպված «հրամշտի հաշկերուլի» մասին է գրում բանաստեղծը 1905 թվականի վերջերին Բորչալուի գավառապետի օգնական Դադիշ Բաբրաձեին ուղղած պաշտոնական նամակում (V, 287—288: Այստեղ որոշված թվականը՝ 1906, սխալ է. պետք է լինի՝ 1905-ի վերջերին):

6. Տե՛ս № 1 փաստաթղթի № 4 ծանոթագրությունը:

7. Պահպանվում է բանաստեղծի՝ 1906 թ. հարնանը գինվորական նահանգապետ Վ. Ա. Զոլոտարյովին ուղղված մի նամակի սևագիրը, որը նրա ցուցմունքները հաստատող հետաքրքրական վկայություն է՝ գրված բանտարկությունից ալկիլի բան Երկու տարի առաջ, միամամանակ փաստաթուղթ է այն մասին, թե ինչպես հայ-թուրքական ընդհանրամենների և Թումանյանի գործունեության այն ամենատեսն միջոցին անցած թշնամական տարրերը զավեր էին նուրում նրա դեմ ոչ միայն ժանգարտական վարչությունից նշանակված հատուկ գործաշուկների միջոցով, այլև տեղի բնակիչների (տե՛ս V, 293—295):

8. Տե՛ս № 1 փաստաթղթի № 3 ծանոթագրությունը: Հիշատակված գործաշանհներից մեկը Գ. Շադինյանի պանրի գործարանն է, որի վրա կատարված հարձակման մասին տե՛ս «Մշակ», 1905, № 239: Լուրը տղագրվել է գեկտեմբերի 3-ի համարում, որը օգնում է որոշելու կատարված դեպրի մոտավոր որը նոյեմբերի 30-ին կամ դեկտեմբերի 1-ին:

9. Առայժմ այդ մասին գրավոր փաստաթղթեր հայտնի չեն:

10. Բացի № 7 ծանոթագրության մեջ հիշատակված նամակից, Զոլոտարյովի հետ առնչվող այլ փաստաթուղթ հայտնի չէ (տե՛ս № 1 փաստաթղթի, № 8 ծանոթագրությունը):

11. Սևագիր ինքնագրի պահպանվող հատվածն սկսվում է աշտեղից:

12. 1905 թ. Մարտին գործի քննությունը հանձնվում է նուրչերկասիկ մարդային դատարանի հատուկ գործերի քննիչ Լիժինին:

Մի կողմից՝ մամանակ շահելու նպատակով, մյուս կողմից՝ ընդառաջելով Օլգա

Թումանյանի հունիսի 8-ի դիմումին, որով նա խնդրում էր ամուսնուն ազատել դրամական հրաշխավորությամբ (ԳԱԹ, ԹՖ № 1263), քննիչ Լիժինը, ժանդարմական վարչության պետ Նրյուժինի հետ խորհրդակցելուց հետո, կարգադրում է մի քանի բանտարկյալներին՝ այդ իմում Հովհաննես, Մուշեղ Թումանյաններին, Ալ. Խսահակյանին ազատել կալանքից, մինչև գործի քննության ավարտը (Վսկա, ֆ 94, ց 1, դ 269, թ 385, 387—389, ԻՍ, Փբ ԱՆ 108—110)։

8

1911, հունվարի 28

Ինքնազիրը (1 էջ) պահպանվում է Վսկա, ֆ 153, ց 1, դ 2101, լուսապատճենը՝ Թթ № 133։

1. Բանաստեղծի բնակարանի խուղարկության, մեկօրյա բանտարկության և հետևանքների մասին մանրամասնությունները տե՛ս սույն հատորում՝ Լ. Կառապետյան, «Հռվճ. Թումանյանի հասարակական գործունեությունը և Թիֆլիսի սահնորդական բաժինը» հոդվածում։

2. Պահպանվում է խուղարկության ժամանակ հայտնաբերված ձեռագրերի՝ ժանդարմական վարչության կազմած ցուցակը՝ ըստ բանակի և տեսակի (հիշատակված են ձեռագրեր, աշակերտական տետրեր, նամակներ, նյութեր տարրեր լեզուներով և այլն, տե՛ս Թթ, Փբ № 127։ Մետեխի բանտից զրավականով ազատվելուց հետո Թումանյանի այդ մեկօրյա բանտարկության վերաբերյալ ակնարկներ կան նրա՝ 1911 թ. փետրվարի 15-ի, մարտի (՝) (V, 337, 341) ապրիլի 11-ի (Թումանյան, Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հատ. 1, 1964, էջ 380, 381) և այլ նամակներում։ Այդ մասին իր հուշերում մի հետաքրքրական դրվագ է պատմում Մարգար Ավետիսյանը (տե՛ս Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 1969, Երևան, էջ 189)։

ԱՐԱՄ ԻՆՃԻԿՅԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Ն. Թումանյանին հասցեագրված նամակները հրատարակության է պատրաստել Մ. Մելիքյանը, Հովհ. Թումանյանին նվիրված աշխատությունների մատենագիտությունը կազմել և հոդվածները հրատարակության է պատրաստել զրականագետի դուստր Արմիկ Ինճիկյանը:

ԱՐԱՄ ԻՆՃԻԿՅԱՆԸ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԱԳԵՏ

Հովհաննես Թումանյանի անունը առաջին անգամ Արամ Ինճիկյանը լսել է մանուկ հասակում, երբ «լառարանի շուրջ, նավթի լամպի ազոտ լույսի տակ» հայրը ընթերցել ու վերընթերցել է Թումանյանի մանկական ստեղծագործությունները: Նրա ստացած նոր տարվա նվերները գրքեր են հղել՝ մեծ մասամբ Հովհ. Թումանյանի «Մանկական գրադարան» շարքի գրքույկները: Մանուկ Արամ Ինճիկյանը, իր բույրերի հետ, ոչ միայն անդիր է արել Թումանյանին, այլև «բեմագրել» նրա գործերը՝ «Վաղո՛ւց, մանկության օրերից Թումանյանի անունը ինձ համար պաշտելի է հղել»,— գրում է 19-ամյա ուսուցիչը «Մանկություն: Ապրումներ և հուշեր» դսեղյան օրագրում, 1930-ին: Թումանյանի հանդեպ այդ մեծ սերն էլ պատանի Ա. Ինճիկյանին իր ծննդավայր Ախալցխայից բերում է Դսեղ:

Դսեղ, ասես ուխտատեղի, ոտք դրած պատանին արտահայտում է իր անսահման բերկրանքը 1930-ին բրոջը՝ Արաքս Ղափաղարյանին զբրած նամակում. «Ո՛վ բանաստեղծ, ես, որ արժանացա քո կոխած հողը կոխելու, քո շնչած օդը շնչելու, ես զգում եմ քո հոգու ներկայությունը, ես լսում եմ զլսիս վերև սավառնող քո թևերի ձայնը: Խաղա-

դուք յո՞ւն քո հոգուն, ո՞վ բանաստեղծ...»: Դսեղում Ա. Ինճիկյանը երկու տարի ուսուցչություն է անում: Սա դառնում է սկիզբ, ապագա թումանյանագետի ձևավորման շրջան: Նա իր հափշտակության շարժում է և՛ բանաստեղծի ազգականների, և՛ դսեղյիների զարմանքը: Բանաստեղծի մահվան իննեորդ տարվա առթիվ նա կազմակերպում է հուշերեկո և ասում ներշնչված խոսք: Հարցուփորձ է անում բոլոր նրանց, ովքեր քիչ թե շատ առնչություն են ունեցել բանաստեղծի հետ, հարցումներով հիշեցնում այս կամ այն մանրամասն բանաստեղծի կյանքից: Այստեղ է, որ գյուղացիներից լսում է Թումանյանի վերջին խոսքերը. «է՛յ ճանապարհ, ո՛ւր բերիր, ո՛ւր տարար...»: Արամ Ինճիկյանին հետաքրքրել է ամեն ինչ՝ բանաստեղծի բնավորությունը, հակումները, սիրած վայրերը, Ռոստոմ եղբայրը, թումանյանական տոհմը... սակայն նա ոչ միայն նյութեր է հավաքել, այլև բանաստեղծի հարազատ գյուղում սովորեցրել է սիրել նրա երկերը, բացատրել է Թումանյանի անկրկնելիությունը: Հեշտ չի եղել այս սկիզբը. «Մարդիկ դարձանում են, որ Թումանյանի կյանքն ինձ այնքան շատ է հետաքրքրում: Իսկ ես զարմանում եմ այդ մարդկանց անտարբերության վրա,— գրում է նա իր օրագրում: Դսեղում Ա. Ինճիկյանը գնում է Թումանյանների տուն, տեսնում նրա ծեր, 90-ամյա մորը, ծանոթանում հղորո՝ Վահան Թումանյանի հետ: Վերջինս Հովհ. Թումանյանի կյանքից պատմում է զեպքեր, որոնք Ա. Ինճիկյանը կարդացել էր աշակերտ ժամանակ: Հետո պարզվում է, որ Վահան Թումանյանն էլ իր կարդացածն է պատմում: Դսեղում Ա. Ինճիկյանը հանդիպում է նաև բանաստեղծի որդու՝ Համլիկ Թումանյանի հետ:

— Ուսուցիչ եր երևի,— տեղեկացել է Համլիկ Թումանյանը:

— Զեր հանճարեղ հոր անունն է ինձ Դսեղ բերել,— եղել է պատասխանը: Ապա Համլիկ Թումանյանը հետաքրքրվել է, թե ի՞նչ տեղեկություններ է հավաքում և ի՞նչ նպատակով, արդյոք աշխատություն է գրելու Երիտասարդ ուսուցիչը պատասխանել է.

— Ոչ, ես ինձ զեռես պատրաստ չեմ զգում մի այդքան ծանր աշխատանքի, իմը լուկ հետաքրքրությունն է, ձեր հանճարեղ հոր համեստ ընթերցողի համեստ հետաքրքրություն...

«Հետաքրքրասերին» պատրաստակամ է ընդունում բանաստեղծի դուստրը՝ Նվարդ Թումանյանը, որը հանձին երիտասարդ ուսուցչի կարծես տեսնում է ապագա թումանյանագետին և նրան հրավիրում Թիֆլիսի իրենց բնակարանը՝ հոր աշխատասենյակն ու գրքերը տեսնելու: Դսեղից էլ սկսվում է Ն. Թումանյանի և Ա. Ինճիկյանի բարեկամությունն ու համագործակցությունը: Այդ տարիների Ա. Ինճիկյանի օրագրերում և հարազատներին ուղղված նամակներում զգացվում է Թու-

մանյանի շունչը: Դրանցում նա կամ անդրադառնում է Թումանյանին, կամ մեջ բերում նրա տողերը, բանաստեղծությունները, մտքերը: Հուզիչ է այն դրառումը, որ Ա. Ինճիկյանն արել է Դսեղին հրաժեշտ տալիս. «Մնաք բարո՞ւլ, Հովհ. Թումանյանի ծղրիղներ, սարեր, ձորեր, անտառներ, օդ ու ջուր...»:

«Ուխտագնացությունը» դեպի բանաստեղծի հայրենիքը ավարտվում է Ա. Ինճիկյանի որոշումով՝ Թումանյանի բնաշխարհից տեղափոխվել նրա ձեռագրերի աշխարհը:

1934-ին, Երևանի պետական համալսարանի հայ նոր գրականության 24-ամյա ասպիրանտ Արամ Ինճիկյանը Նվարդ Թումանյանին առաջարկում է իր մասնակցությունը մեծ բանաստեղծի երկերի գիտական հրատարակության պատրաստման գործին: «Ամենասիրելի ու իմ սրտին մոտ աշխատանքը,— գրում է նա 1934 թ. նոյեմբերի 20-ին, հարապատներին,— Հովհ. Թումանյանի երկերի ակադեմիական հրատարակության օգնելն է: Իմիջիպես, նման հրատարակության արժանանում է մեղանում Թումանյանը՝ նախ և առաջ: Դա մեծ, շատ մեծ գործ է և իմ սրտին մոտ... Թումանյանը մեր նոր գրականության ամենամեծ բանաստեղծն է, «Աբարատը մեր նոր քրթույթն», ինչպես կասեր Նզիշե Չարենցը: Այսօրվանից անցել եմ գործի: Նվարդ Թումանյանի հետ բանաստեղծի հոգիվածները պատրաստում ենք տպագրության»: Ն. Թումանյանը և Ա. Ինճիկյանը պատասխանատվության մեծ ղգացումով և խանդավառությամբ գործի են լրծվում: Այդ շրջանի համակներն ու օրագրերը նույնպես լեցուն են Թումանյանով. «Շրջապատված ենք,— գրում է նա իր և Ն. Թումանյանի մասին,— մեծ բանաստեղծի ձեռագրերով, նկարներով, իրերով. այսպիսի շրջապատում հոգիք խոսում է բանաստեղծի հետ, ու լա՞վ է...»:

Նրանց բախտ էր վիճակվել իրականացնել հայ գրողի առաջին գիտական հրատարակության դժվարին դործը: Իդուր շէ, որ շատ հետո, «Նվարդ Թումանյան, Հուշեր և զրույցներ» (1969) գրքի առաջաբանում Ա. Ինճիկյանը գրում է. «...Դա մեր նոր դասականների երկերի գիտական հրատարակության առաջին փորձն էր, կապված շատ դժվարություների հետ: Նախքան բուն տեքստաբանական աշխատանքները սկսելը, անհրաժեշտ էր կատարել նախապատրաստական հսկայական աշխատանք. ամբողջացնել Թումանյանի երկերի և նրա մասին եղած գերականության... մատենագիտական ցանկերը, հավաքել պարբերական մամուլի էջերում տպագրված երկերը, կատարել դրանց նախնական համեմատությունը... Եվ այդ բոլորը պետք է աներ Նվարդը՝ միմիայն մեկ աշխատակցի (իմա՝ Արամ Ինճիկյանի) օգնությամբ: Կային նաև այլ խոչընդոտներ»:

Հատորների վրա տարվող աշխատանքին ղուգահեռ Ա. Ինճիկյանը սկսում է կազմել Թումանյանի երկերի թեմատիկ ժամանակագրություն, հիմք է դնում Թումանյանի մատենագիտությանն ու կյանքի և գործունեության տարեգրությանը, հավաքում առանձին երկերի ստեղծագործության պատմությանը վերաբերող նյութեր: Թե երիտասարդ գիտնականն ինչքան է ոգևորված եղել իր աշխատանքով, երևում է բրոջը գրքած մի նամակի հետևյալ տողերից. «Տղերքը Թումանյանով տարվելս «կոսադաշտություն» են համարում, կատակով հասկացնելով, թե գերադնահատում են: Իսկ ես համարձակ կարող եմ ասել, որ Հովհաննես Թումանյանին դեռևս ոչ որ ըստ արժանվույն չի գնահատել, ուր մնաց չհրազնահատել...»:

Շրեանի կուլտուր-պատմական թանգարանի գիտական աշխատակից դառնալով, Թումանյանի երկերի գիտական հրատարակությանը պուլսահեռ, Ա. Ինճիկյանը միաժամանակ սկսում է գրել դիսերտացիա Թումանյանի արձակի մասին: Այդ ժամանակվանից էլ ի հայտ է գալիս բանասերի նրա հիմնական հատկանիշներից մեկը՝ մի փոքր ուսումնասիրության կամ հոդվածի համար հավաքել տառնապատիկ ավելի նյութ, քան անհրաժեշտ է: Մայրաստիճան բժախնդրությունը և փաստերը նորից ու նորից ստուգելու և ճշտելու նրա սկզբունքը գալիս էին նրա բարեխղճությունից և գրականության հանդեպ ունեցած երկյուղածությունից: Թանգարանում Ա. Ինճիկյանը եղել է իր տարերքի մեջ: Այստեղ քնդարձակվել է երիտասարդ գրականագետի հետաքրքրությունները: շրջանակը Նա առանձին թղթապանակներում նյութեր է հավաքել բանաստեղծի կյանքի ու գործունեության մասին, ուսումնասիրել նրա ապրած ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական անցուդարձերը, մշակութային կյանքի նույնիսկ աննշան թվացող դեպքերը:

1930-ական թվականների վերջերին նա հրապարակում է մի շարք հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, որոնցից ուշագրավ են հատկապես «Հովհ. Թումանյանի գեղարվեստական արձակը», «Հովհաննես Թումանյան» (ն. Թումանյանի հեղինակակցությամբ), «Մի գրական մտերմություն», «Աբովյան և Թումանյան»: Եթե վերջին երկու հոդվածներում գրականագետը բացահայտում է մի կողմից Ղ. Աղայանի և Հովհ. Թումանյանի «ստեղծագործական ազդակցությունը» և մյուս կողմից Աբովյանի և Թումանյանի «լայն ու խորը ժողովրդասիրությունը», ապա առաջին երկու հոդվածները գրողի արձակի արժեքավորման և ստեղծագործական կյանքի մեկնաբանումներ են: Արձակի մասին հոգվածի հենց սկզբում Ա. Ինճիկյանը նշել է, որ Թումանյան-արձակագիրը ըստ արժանվույն չի գնահատված: Բանասիրական որոնումները նրան հանգեցրել են այն եզրակացության, որ 1905—1916 թթ. Թու-

մանյանի համար եղել է նաև արձակի տասնամյակ։ Չափածոյից բուռն թափով արձակին անցնելը, գրում է գրականագետը, բանաստեղծի համար ստեղծագործական ներքին անհրաժեշտությունն էր, գեղարվեստական արձակի մեջ Թումանյանի էպիկական շունչը լայն ու անարգել ծավալում էր ստանում։ Պատմելու, կենդանի երկխոսություններ ստեղծելու կարողությունը, երկերի գրամատիզմը մեծապես օգնել են նրան շափածոյից անցնելու արձակին։ Այնուհետև խոսելով գրողի ռեալիզմի և ժողովրդայնության մասին, գրականագետը շեշտում է արձակի հակիրճությունը, բովանդակության տրամաբանական զարգացումը, դինամիզմը, պարզությունը։ «Հովհ. Թումանյանի ուժը,— գրում է նա,— պատմելու մեջ է։ Մեր գրականության մեջ Թումանյանը չգերազանցված պատմող է։ Թումանյանի ընթերցողն այն պատրանքն է ապրում, թե ինքը չի կարդում գրքում գրվածը, այլ լսում է մեկի կենդանի զրույցը»։

Գրականության ինստիտուտի գիտաշխատող, միաժամանակ մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս Արամ Ինճիկյանը լրջորեն է նաև հայ գրականության մյուս դասականներով, բայց Թումանյանի կյանքն ու ստեղծագործությունը մնում են նրա ուսումնասիրության հիմնական առարկաներ։ 1936թ. իր օրագրում նա գրում է. «Մեծագույն պատկառանք ու երկյուղածություն է ներշնչում նյութս (խոսքը դիսերտացիայի մասին է)։ Արդյո՞ք պիտի կարողանամ գեթ ընդհանուր առմամբ բնորոշել Հովհ. Թումանյանին, ցույց տալ նրա տեղը մեր գրականության պատմության մեջ։ Որքան շատ եմ խորանում նյութերի մեջ, այնքան պարզ, բայց միաժամանակ անմեկնելի է լինում Հովհ. Թումանյանի մեծությունը»։ Այդ «երկյուղածությունն» ու բանաստեղծի «անմեկնելիությունը» երիտասարդ գիտնականին ավելի են մղում դեպի Թումանյանի աշխարհը։ Տեսական ընդհանրացումների, գիտական եզրահանգումների նախապայմանը համարելով գրողի ստեղծագործական կյանքի սպառիչ ուսումնասիրումը, նա կատարում է բնագրագիտական մեծ աշխատանք, ձեռնամուխ լինում բանասիրական նոր որոնումների, ուսումնասիրում Թումանյանի ստեղծագործության ժողովրդական տեկունքները։ Այս թևային նա ծրագրում էր նվիրել մի ամբողջ հետազոտություն, սակայն մինչև բանակ մեկնելը կարողանում է հրապարակել միայն երկու հոդված՝ «Հովհաննես Թումանյանի «Քաջ Նաղարը» և «Սասունցի Դավիթը» գեղարվեստական գրականության մեջ»։ Առաջին հոդվածում նա Թումանյանին բնութագրում է որպես ժողովրդական հեքիաթի գեղարվեստական մշակման մեծագույն վարպետ, շեշտում, որ ժողովրդական բանահյուսությունը Թումանյանի ստեղծագործական տարերքն է։ Զուգահեռ անցկացնելով տարբեր ժողովուրդների բանահյուսության մեջ պահպանված տարբերակների և հայկական «Քաջ Նաղարի»

միջն, նա եղրակացնում է, որ Թումանյանը «Փաջ Նազարի» մեջ որոշակիորեն ընդգծում և գեղարվեստորեն ընդհանրացնում է ժողովրդի փիլիսոփայական մտածողությունը պատահականության ու նրա դերի մասին կյանքում: Մեր ազգային էպոսի գրական մշակումներին նվիրված ուսումնասիրության մեջ Ա. Ինճիկյանը գտնում է, որ հայ ժողովրդական էպոսի առաջին դասական գեղարվեստական մշակման պատիվը պատկանում է Հովհ. Թումանյանին, և նրա մշակմամբ մեր էպոսն ունեցել է իր երկրորդ վերածնունդը:

1938-ին, երբ 28-ամյա Ա. Ինճիկյանը դորակոչվում է Կարմիր բանակ, նա հետն է վերցնում Թումանյանի գրքերն ու նյութեր նրա մասին: Օրյոլում և Մուրմանսկում երկու տարվա ծառայության ընթացքում նա չի մոռանում Թումանյանի հրկերի վեցհատորյակի հրատարակությունը: Հարազատներին, ընկերներին և հատկապես ն. Թումանյանին ուղղված նամակներում խնդրում է լուրեր ուղարկել շարվածքի, տպագրության, ծանոթագրությունների... մասին¹. «Այնպես եմ լցված աշխատելու ծարավով, այնպես եմ ուզում աշխատել... Այնպես եմ կարոտել Թումանյանի ձեռագրերին...» գրում է նա ն. Թումանյանին 1939 թ. հոկտեմբերի 4-ին: Երիտասարդ գիտնականի ուրախությունը անսահման է լինում, երբ նույն թվականի վերջերին բանաստեղծի գուտորը՝ ն. Թումանյանը Մոսկվայից գրում է. «Հայրիկի բոլոր ձեռագրերը և արխիվը փոխադրեցինք Երևան որպես նվեր—հիմա կնքած դրված է թանգարանում: պետք է վերադառնամ, որ բացենք ու սկսենք մշակել. դուք շատ եք հարկավոր հիմա, բնկ. Արամ, շատ, արդյոք կգա՞ք, կհասնե՞ք, կօգնե՞ք...»²:

Օրյոլում Ա. Ինճիկյանը «Օրլովսկայա պրավդա» թերթում բանաստեղծի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ հրապարակում է «Հայ մեծ բանաստեղծը» հոդվածը, որն այնուհետև ընդարձակելով ղեկավարում է բանաստեղծի ռուսերեն հատընտիրում (Ս. Շերվինսկու լամբագրությամբ, 1941), որպես առաջաբան:

1940-ին, մայիսի 10-ին քրոջն ուղղած նամակում Ա. Ինճիկյանն ափսոսանք է հայտնում, որ հեռու է... Թումանյանի արխիվից. «Թումանյանի արխիվը, որ այժմ Երևանում է, երբ ես Երևանից այսքան հեռու եմ... Թող լինի, առանց ինձ լինի, գործն է կարևոր»:

1940 թ. դեկտեմբերին Արամ Ինճիկյանը դորացրվում է բանակից: Նույն թվականին լույս է տեսնում այնքան սպասված հրատարակու-

1 Ն. Թումանյանին ուղղված նամակները տե՛ս սույն հատորում:

2 Ն. Թումանյանի նամակները պահվում են Ա. Ինճիկյանի անձնական արխիվում:

Բյան՝ Թումանյանի երկերի ժողովածուի առաջին գիրքը՝ երկրորդ հատորը, որի բնագիրը պատրաստել էին Ն. Թումանյանն ու Ա. Ինճիկյանը։ Գլխավոր այդ հրատարակությունը մեծ ավանդ էր Թումանյանագիտության մեջ, հայ բնագրագետների, այդ թվում նաև Ա. Ինճիկյանի առաջին լուրջ քայլն այդ ուղղությամբ։ Ու թեև 1962 թ. երկրորդ Թումանյանական գիտական նստաշրջանի բացման խոսքում Ա. Ինճիկյանն ինքն այդ հրատարակության մասին ասաց, թե հեռու է սպառիչ և կատարյալ լինելուց, այնուամենայնիվ, 40—50-ական թվականները Թումանյանագիտության մեջ նա համարում է Թումանյանի գրական ժառանգության գիտական հրատարակության շրջան։

Մինչև 1941 թ. ռադմաճակատ մեկնելը Ա. Ինճիկյանը հրապարակում է ևս երկու հոդված։ Առաջինը, որ գրված է քննադատական շնչով, վերաբերում է «Գրական հանրագիտարանի» (ռուսերեն) 11-րդ հատորում զետեղված «Հովհաննես Թումանյան» գաղափարական ու բանասիրական թերություններով հոդվածին, որտեղ մեր աղջային մեծ բանաստեղծի գիմանկարը տրված է աղճատված։ Ավելի ուշագրավ է երկրորդ՝ «Մի քանի խոսք» հոդվածը՝ գրված Դ. Դեմիրճյանի «Աղայանի լեզուն» հոդվածի առթիվ։ Վերջինում Դեմիրճյանը Հովհ. Թումանյանի և Դ. Աղայանի լեզուները հակադրում է իրար։ Դրան հակառակ Ա. Ինճիկյանն ապացուցում է, որ այս հարցում ևս երկու գրողները ոչ միայն չեն հակադրվում միմյանց, այլև «թե՛ որպես տեսաբաններ, և թե՛ որպես ստեղծագործողներ» ժողովրդայնության միեւնույն սկզբունքի ներկայացուցիչներն են։ Գրականագետը պաշտպանում է այն կարծիքը, որ Թումանյանը մեր նոր գրական լեզուն ստեղծողներից ու ժողովրդանացնողներից մեկն է։ Դ. Դեմիրճյանը ցանկություն է հայտնել շարունակել այս բանավեճը, բայց սկսվել է պատերազմը, Ա. Ինճիկյանը մեկնել է ռադմաճակատ։

Հետագայում, 1946-ին Դեմիրճյանը հանդիպում է Ա. Ինճիկյանին, և բանավիճողների միջև տեղի է ունենում հետևյալ երկխոսությունը.

— Պատերազմը քեզ փրկեց,— ասել է Դեմիրճյանը։

— Բայց արդեն ավարտվել է։

— Է՞, հնացավ, այն ժամանակ ուրիշ կլիներ։

1964 և 1969 թթ. լույս են տեսնում «Թումանյան, Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» ժողովածուները, որոնցում հրապարակվում են գլխավոր հրատարակությունից դուրս մնացած գեղարվեստական երկեր, հոդվածներ, նամակներ, ելույթներ, պաշտոնական գրություններ։ Ա. Ինճիկյանը այս երկու հատորներում հանդես է գալիս որպես խմբագիր (էդ. Զբաղյանի հետ), նաև հրապարակում էջեր գրողի անտիպ ծառանգությունից։

Այդ տարիներին նա հրատարակում է գիտական աշխատություններ, հոգվածներ հայ նշանավոր գրողների մասին, գլխավորում դասական հեղինակների ակադեմիական հրատարակությունների աշխատանքը, բայց դեռևս չի ձևնարկում գրել իր երազած գիրքը՝ Հովհ. Թումանյանի գիտական կենսագրությունը, թեև արդեն կատարել էր հսկայական աշխատանք, տասնյակ թղթապանակներում հավաքել, դասակարգել էր փաստական ամբողջ նյութը՝ կյանքի և ստեղծագործության մանրամասն պատմությունից մինչև ամենահեռավոր առնչությունները...

60-ական թվականների սկզբներին Ա. Ինճիկյանը գրում է «Անբուն կ'ուն» առակի անտիպ տարբերակը», «Թումանյանը և հայագիտությունը» և «Հովհ. Թումանյանը և հայկական համալսարանը» ուսումնասիրությունները, հրապարակում անծանոթ էջեր գրողի գրական ժառանգությունից:

Մոտենում էր մեծ բանաստեղծի ծննդյան հարյուրամյակը: Վեց-հատորյակի վերջին հատորի ընծայագրում Օ. Թումանյանը գրել է. «Սիրելի Արամ, Հայրիկը իր վերջին օրերին պրուցի ժամանակ ասաց՝ իմ մասին ճիշտ խոսք կասեն մի 50 տարի հետո...»: Իսկապես, եկել էր Թումանյանի կանխագուշակած այս ժամանակը: Թումանյանագիտությունը թևակոխել էր բանաստեղծի համակողմանի, խոր ուսումնասիրության շրջափուլը: Հրապարակի վրա են դրվում Թումանյանի ստեղծագործության առանձին հարցերին, մասնավորապես էպիկական մեծակտավ երկերին նվիրված հետազոտություններ: Այս ժամանակ է, որ Ա. Ինճիկյանը խոսեցնում է տարիներով կուտակված նյութը, ստեղծում բանաստեղծի գիտական կենսագրությունը, «մի գիրք, որը կարող էր և պետք է գրեր միայն Արամ Ինճիկյանը³»: Կարճ ժամանակում նա գրում է Հովհ. Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության առաջին երեսնամյակի (1869—1899) պատմությունը: Բացի մենագրությունից, բանաստեղծի ծննդյան 100-ամյակի կապակցությամբ նա հրապարակում է հոգվածներ, կարդում ղեկուցումներ, 1969 թ. Թումանյանական գիտական նստաշրջանում հանդես գալիս «Թումանյանի դրամատիկական փորձերը», իսկ 1974-ին բանաստեղծի ծննդյան 105-ամյակի և «Վերնատուն» գրական խմբակի հիմնադրման առթիվ՝ «Վերնատուն» ղեկուցումներով:

Մեր գիտական և գրական հասարակայնությանը կհետաքրքրի, թե ինչ վիճակում է Թումանյանի կենսագրության երկրորդ հատորը: Ասենք, որ արված է 40 տարվա բանասիրական աշխատանք և չի արված մեկ տարում շարադրելու գործը: Որպեսզի կատարված աշխատանքի մասին

3 էդ. Ջոքաչյան, Կարծիք Ա. Մ. Ինճիկյանի «Հովհաննես Թումանյան» դոկտորական ղիսերտացիայի մասին (Պահվում է Ա. Ինճիկյանի անձնական արխիվում):

պատկերացում կազմվի, մի քիչ մանրամասնենք: Երկրորդ գիրքը ունենալու էր վեց գլուխ: Առաջին գլուխը, որ ընդգրկում է 1899—1904 թ., բաժանված է մոտ քսան ենթագլուխների. այսպես՝ 1. Առողջական վիճակը (1893—1904), 2. Դրական ուժերը համախմբելու, գրական ընկերություն ստեղծելու փորձերը (1892—1898), 3. ՀԳԿԸ նախապատմությունը (1900—1910), 4. ՀԳԿԸ կազմակերպման հանգամանքները, հիմնադիր անդամները, առաջին հիմնադիր ժողովը, 5. Ստեղծագործական կյանքը (1900—1904), 6. Դրական-հասարակական գործունեությունը, 7. 1902-ը բեղմնավոր տարի, 8. 1903-ի ժողովածուն և այլն: Ամեն ենթագլուխ հենվում է բանասիրական հարուստ նյութի վրա՝ վավերագրեր, նշումներ, կարծիքներ, քաղվածքներ ժամանակի մամուլից, թանգարաններից, արխիվներից, Թումանյանի ժամանակակիցների հուշերից, իր՝ բանաստեղծի երկերից: Փաստերը գրի են առնված առանձին թերթիկների վրա՝ դասավորված ժամանակագրական կարգով: Յուրաքանչյուր թղթապանակ-գլուխ կազմում է շուրջ 400—500 թերթ:

Բացի գիտական կենսագրություն կերկրորդ հատորի նյութերից, նույն սկզբունքներով գրականագետն ավարտել է տասնյակ աշխատությունների նախապատրաստման գործը: Նշենք մի բանի անուն՝ «Թումանյանի ստեղծագործությունների բանահյուսական ակունքները», «Թումանյանը և «Մուրճը», «Թումանյանը և զրաբնությունը», «Երկերի ստեղծագործական պատմությունը», «Թումանյան և Սայաթ-Նովա», «Թումանյանը և հայագիտությունը», «Ժամանակագրությունը՝ 1869—1904, 1905—1923» և այլն:

Ա. Ինճիկյանը տարիների ընթացքում ժամանակի պարբերական մամուլից բաղել է Թումանյանի հոդվածները, այդ թվում՝ այնպիսիք, որոնք դուրս են մնացել բանաստեղծի երկերի ժողովածուներից: Կան նաև անտիպ բանաստեղծություններ, նամակներ, գրություններ և Թումանյանի գրչին սպասկանող այլ նյութեր: Արամ Ինճիկյանի թումանյանագիտական ժառանգության ուշագրավ վավերագրերից են բանաստեղծի երկերի գիտական հրատարակության վեց հատորները՝ նրա ուղղումներով, լրացումներով, նշումներով: Պահվում են Թումանյանի կենդանության օրոք հրատարակված ժողովածուներ և բանաստեղծի մասին գրված աշխատություններ, որոնց լուսանյութներում նույնպես կան գիտական արժեք ներկայացնող նշումներ և ուղղումներ:

Ա. Ինճիկյանը բազմաթիվ ծրագրեր ունի, որոնք, դժբախտաբար, մնացին անկատար, սակայն ինչպես ողջ գիտական վաստակը, այնպես էլ նրա ավանդը թումանյանագիտության ասպարեզում, անշուշտ, իր արժանի տեղն ունի մեր գրականագիտության մեջ:

Արմիկ Ինճիկյան

Մեր աղգային մեծ բանաստեղծի ստեղծագործության ժանրային բազմազանությունը՝ պոեմ, բալլադ, առակ, քնարական բանաստեղծություն, քառյակ, պատմվածք, հեքիաթ դրսևորում է կյանքի՝ նրա գեղարվեստական ընկալման համակողմանիությունը:

Հայ գրականությունը հարստացնելով հիշյալ ժանրերի դասական գլուխգործոցներով, Թումանյանը ուշագրավ փորձեր է կատարել վիպա-դրության և դրամատուրգիայի բնագավառներում:

Ժամանակակիցների վկայությամբ, դրամայի նկատմամբ դեռ դժարացի տարիներին նա ցուցաբերել է առանձնակի հակում ու հետաքրքրություն: Վ. Գևորգյանը պատմում է, որ ապագա բանաստեղծը Ջալալօղլու դարոցում «բացի ոտանավորից առանձին սեր էր տածում և՛ դեպի դրաման: Նա շարունակ կարդում էր Գևորգ Բարխուդարյանի՝ Շիլլերից Թարգմանած գործերը»: 1886-ին, Ներսիսյան դպրոցում տեղի է ունենում Թումանյանի ամբողջ դրական կյանքի համար բախտորոշ իրադարձությունը՝ ծանոթացումը Շերապիրի դրամատուրգիային՝ Ադամյանի շնորհիվ:

Լեոյի հարցումներին տված պատասխանում խոստովանելով, որ Շեքսպիրը միշտ մնում է իր ամենասիրելի բանաստեղծը, նա ավելացնում է. «նվ քեկ դրամա չեմ գրել դեռ, բայց դրաման բանաստեղծության մեջ իմ ամենասիրած ձևն է, ու ինձ րվում է, քե դրամատուրգի կոչումն ունիմ ես: Այս պատրանք է դուցե: Շեքսպիրն է ինձ այսպես կախարդել» (V, 232: Ընդգծումն իմն է—Ա. Ի.):

Հարազատների և ընկերների հետ ունեցած մտերմական զրույցներում քանիցս անդրադառնալով դրամատուրգի իր կոչմանը, Թումանյանը խոստովանել է նաև դրամաներ գրած լինելու փաստը. «Դու դեռ չըգիտես, որ ես դրամաներ էլ ունեմ գրած, որ ես դրամատուրգ եմ...», ասել է նա իր դուստր Նվարդին, երբ սա Հովնանյան դպրոցի 6-րդ թե 7-րդ դասարանում էր (հավանորեն՝ 1906—1907 թվականներին): «Ես հաճախ եմ լսել Թումանյանից, որ ինքը դրամատուրգ է, զգում է, որ իր կոչումը դրամաներ գրելն է,— պատմում է Մարիամ Թումանյանը:— Բայց երբ ես հարցնում էի նրան, թե ինչո՞ւ դրամաներ չի գրում, նա պատասխանում էր. «Դրամա գրելը բանաստեղծություն հորինել հո չէ, որ կարողանամ այդպես շատ գրել: Տարիներ պիտի աշխատեմ, որ մի բան գուրս դա: Ես հո չեմ կարող դրանց պես տարին 2—3 դրամա գրել: Մեկնաբանելով Թումանյանի «Արտավազդ» ողբերգության հոգեբանական-ինքնակենսագրական դրդումները, Դեմիրճյանը գրում է. «...Նրկար ժամանակ կրկին ու կրկին դառնում էր դրամատուրգիական ժան-

րին, հայտնում էր իր մտադրությունները, որ պետք է ողբերգություն գրի և միշտ էլ ասում էր, որ ինքը կոչված է դրամատուրգ լինելու: Համոզված էր, որ իր իսկական կոչումը... դրամատուրգիան է,— հիշում է բանաստեղծի գրական բարեկամներից մեկ ուրիշը:— Համոզված էր, որ իր տաղանդի բնույթին ամենից ավելի սաղում է դրամայի ձևը. այստեղ է, որ նա պետք է ցույց տա իր կարողությունների ամբողջ չափը...»:

Նվ Վերդապես, 1916-ին, արդեն հրապարակով («Ազամյանի օրերից» հայտնի հուշերում) Թումանյանը խոստովանում է իր դրամաների «գաղտնիքը», հավաստելով, որ իրեն «ավելի դրամատուրգ է համարում, քան ուրիշ մի բան»: Այդ հուշերում, ինչպես նաև 1919 թ. փետրվարին Ս. Գորոդեցկու հետ ունեցած զրույցում Թումանյանը հայտնել է, որ իր գրած դրամաները ոչնչացրել է, որովհետև... «Շեքսպիրի դրամաների նման չէին դուրս եկել»: Թումանյանի համար դրաման պետք է լինի շերտպիրյան համարժեքի կամ բնավ չլինի: Դրամա և Շեքսպիր՝ համարժեքներ էին: Երկուսն էլ «ամենասիրելի»՝ «բանաստեղծության մեջ նրա ամենասիրած ձևը» և «ամենասիրած բանաստեղծը»: Իսկ ամենասիրելիի համար պետք էր ստեղծել ամենալավը՝ նրան արժանին: Թումանյանի պահանջները դրամայից նույնքան մեծ, անսպառ էին, որքան և նրա սերը Շեքսպիրի նկատմամբ:

Այնուամենայնիվ, Թումանյանն իսպառ չի հրաժարվել իր գեղագիտական իդեալից՝ շերտպիրյան համարժեքի դրամա ստեղծելու գաղափարից: 1919 թ. Օգոստոսին, հիսնամյակը բոլորած բանաստեղծը հայտնել է իր ստեղծագործական իղձը՝ «...Մեկ էս պոեմը (Հաղաքան բլբուլը) — Ա. Ի.), մեկ էլ մի բանի դրամա ունեմ սկսած, եթե գրեմ՝ գոհ կլինեմ...»:

Թումանյանի դրամատուրգիական փորձերից պահպանվել են միայն սևագիր պատճառիկներ, ծրագրային նշումներ, աղբյուրների, նյութերի գրառումներ. նրանց մասին՝ համակներում առանձին տողեր, ժամանակակիցների հուշերում՝ սակավաբառ, երբեմն հակասական տեղեկություններ: Այսքանից պետք է փորձել մոտավոր գաղափար կազմել բանաստեղծի դրամատուրգիական մտահղացումների, ոչնչացված, սկսված կամ գրելիք դրամաների մասին:

Իր դրամատուրգիական փորձերը բանաստեղծը սկսել է 1893 թվականին: Այդ ժամանակ նա արդեն մուտք էր գործել գեղարվեստական արձակի բնագավառը և հրապարակել իր առաջին պատմվածքը՝ «Սովի ժամանակից» (1893, մայիս): Շարունակում էր մասնակցել թատերաշենքերի ներկայացումներին: Թատերական մթնոլորտը, անշուշտ, նրան դեպի դրամատուրգիան մղող և տրամադրող գործոններից մեկն էր:

Պատահական չէ, որ Թումանյանի առաջին դրամատուրգիական փորձը եղել է պատմական ողբերգություն («Արտավազդ Բ»)։ Այդ պետք է բացատրել նախ Շեքսպիրի ողբերգությունների կախարդիչ ներգործությամբ (բանաստեղծն ինքն է այդ խոստովանել), և ապա այն շատ կարևոր հանգամանքով, որ ողբերգական իրադարձություններով հարուստ մեր պատմությունը և պատմագրությունը նրա առջև բաց էին անում շեքսպիրյան ցնցող ողբերգությունների մի ամբողջ շարք։

Եվ առաջինը նրա ուշադրությունը գրավում է հորից նվովված և Մասիսի խորխորատները գահավիժած, շղթայակալ, կիսապատմական-կիսաառասպելական Արտավազդի կերպարը։

Այդ ողբերգությունը գրելու մասին Թումանյանը հիշատակել է «Խորենացու» «Տենչայր Սաթենիկ» հատվածի առթիվ՝ բանաբանական հոգվածի սկզբում. «1893 թ. մտածեցի մի բան հյուսել մեր աշխարհաշեն Արտաշես II-ի մեծ վշտերից և նրա մեծ որդու՝ նախանձոտ Արտավազդ II-ի կրքերից»։

Այս նպատակի համար սկսեցի ուսումնասիրել Արտաշեսի ընտանեկան կյանքի առասպելախառն և փոթորկալի պատմությունը» (IV, 13)։ 1894 թ. ապրիլի 17-ի նամակում Ան. Աբովյանին հաղորդելով, որ «մի քանի մեծ բաներ է սկսել», ավելացնում է. «Մեկով («Արտավազդ Բ») շատ հետաքրքրվեցին մեր պատմագետ լիտերատուրները և առհասարակ դրականական շրջանը, շատ հավանեցին հիմնադրության ձևն ու եղանակը և խոստացան իրանց աջակցությունը, խորհուրդները, գրադարանները բաց անել իմ առջև» (V, 93—94)։ Նույն օրը Արսեն Ղևոնդյանին հայտնում է, թե՛ «Իմ «Արտավազդի» բանը լավ է երևում» (V, 92), չափանորհն, հենց այդ ժամանակ (1893—1894 թթ.) էլ Թումանյանն իր ողբերգության առանձին հատվածները կարդացել է Նար-Դոսին և Վրեն Տաշրաշուն։ Վերջինս պատմում է, թե Թումանյանի «Արտավազդը» իրենց հիշեցրեց Շեքսպիրի «Ռիչարդ երկրորդը»։

Թումանյանը մանրազնին ուսումնասիրություն էր կատարել՝ պարզելու իր ողբերգության հիմնական աղբյուրներից մեկը հանդիսացող Խորենացու պատմության առեղծվածային այդ հատվածը. «Ինձ թվաց, — գրել է բանաստեղծը, — որ այս հանգույցը բանալով, իմանալով թե ինչ էր տեսնում թագուհի Սաթենիկը, — այդ բոլոր կռիվների ծաղիկը, — կարելի էր մտնել Արտաշեսի սպալատը» (IV, 13)։ Համոզված լինելով, որ հիշյալ հատվածի «արտախուր, խավարտ, տից, խավարժի» բառերը անուններ են ծաղիկների, որոնց հնում վերագրվել են դյուխական հատկություններ, Թումանյանը, օգտվելով առթիվից, որ իր ընկերը՝ Արս. Ղևոնդյանը գտնվում է Հին նախիջևանի գավառում՝ Սաթենիկի տենչանքի

առարկա Արգամի բնակավայրում, դողթան երգիչների հայրենիքում՝ դիմում է նրան, խնդրելով որոնել հին սովորույթների հետքերը. «...Դու այժմ մի երկրում ես, որտեղ շատ բան կլինի մնացած հին ժամանակներից: Քո գիտեցած և լսած ժողովրդական երգերդ կդրես ու կուղարկես ինձ... Անհասկանալի բառերը բացատրիր, մեկ էլ զրիք ինձ, թե այդտեղ մեկին մյուսի վրա սիրահարեցնելու համար ի՞նչ միջոց են գործ դնում կամ ի՞նչ ծաղիկ և ինչպե՞ս. հետո՝ ատել տալու համար (V, 92):

Թումանյանը պարզում է առեղծվածը. «Արտահարված տիկինը սաստիկ ցանկանում է յուր սիրած Արգավանի բարձրից ձևը բերել արտախուր, խավարտ և տից, խավարծի» (ղյութանքի ծաղիկները): Սակայն բանաստեղծի նպատակը չէր ներկայացնել խաբված ամուսին — արքայի (Արտաշեսի) և նրա դավաճան տիկնոջ — Թագուհու (Սաթենիկի) դրաման: Պատմական աղբյուրների տվյալները բացառում էին այդ. «Պատմությունից երևում է, — գրում է Թումանյանը հիշյալ հոդվածում, — որ Սաթենիկ Թագուհին (50 տարեկան) տուփական սեր ցույց չի տվել դեպի վիշապադունների նախարարը (80 տարեկանից անց), այլ նախանձոտ Արտավազդն է այդպիս բամբասել, այնքան հարգված ու մեծարված Արգամին հոր աչքից զցելու համար» (IV, 15): Մրադրային գրառումներից երևում է, որ Թումանյանն իր ողբերգության մեջ տալու էր Արտաշեսի հոգեկան տվյալները՝ որդու այդ խաբդավանքի հետեւանքով: Իհարկե, բանաստեղծը կարող էր մասնակի խնդիրներում (ինչպիսի Սաթենիկի և Արգամի տարիքի հարցում) շեղումներ կատարել՝ իր երկի մտահղացմանը համապատասխան: Թումանյանն այդպիս չի վարվել, որովհետև այլ է եղել նրա մտահղացումը: Ո՞րն է այդ Մեղ հավանական է թվում Դեմիրճյանի մեկնությունը. «Նկատում էի, — պատմում է Դեմիրճյանը, — որ այս նյութի մեջ նա զարդացնում էր այլևս ոչ միայն իր հոր մտապատկերը, որ Արտաշեսն էր, այլև այն ողբերգությունը, որ, ըստ Թումանյանի թեմայի, ապրում էր Արտաշես — հայրը, որ հանդիմանում է և անիծում իր որդի Արտավազդին, սրա այն տըրտունջի համար, թե՛ «Ինչ դու գնացեր, և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար՝ ես աւերակացս որպե՞ս (ո՞ւմ) թագաւորեմ», Թումանյանին հետաքրքրում էր... մի ուրիշ բան»: Այնուհետև Դեմիրճյանն ակնարկում է բանաստեղծի բարի, մարդասեր հոր նկատմամբ նրա համագյուղացիներից ունեց ասլերախառնությունն ու սեահոգությունը:

Ոչ նվազ հավանական է, որ «Արտավազդ Բ» — ում Թումանյանին զբաղեցրել է հոր և նախանձոտ, երախտամոռ որդու դրաման, որով բանաստեղծի այդ ողբերգությունն առնչակցվում է Շեքսպիրի «Արքա Լիրին»: Թումանյանի արխիվում պահպանված «Արտավազդ Բ»-ի սեահոգրության մի պատառիկը հիմք է տալիս նման մեկնության:

«Արտավազդի» այս պատմաբնիկից և այդ երկրի մասին եղած հստակ տրտնեղեկութիւններից իսկ պարզորոշ է երևում Թումանյանի մըտահղացումը՝ հնադարյան առասպելը դնել մարդկային հարաբերութիւնների իրական հողի վրա, միջակայան Արտավազդին մարդկայնացնել, ստեղծել «բնավորութիւնների ողբերգութիւն», ինչպիսիք են Շեքսպիրի ստեղծագործութիւնները:

Թումանյանի պատմագրամատիկական մտահղացումներից երկրորդը «Հովհաննէս թագավոր» կամ «Հովհաննէս—Սմբատ» ողբերգութիւնն է, որ «Սմբատ Բ» խորագրով, իր մյուս դրամաների շարքում, բանաստեղծը հիշատակել է 1916 թ. հունվարի 28-ին Վրթ. Փափաղյանի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ: Այս դրաման գրելու Թումանյանի մտադրութեան մասին Ավ. Իսահակյանը պատմում է 1901 թ. սեպտեմբերին դեպի Անի համատեղ ուղևորութեան կապակցութեամբ. «Օհաննէսը մտածում էր մի դրամա գրել Անիի կյանքից. նյութը Հովհաննէս — Սմբատ Բագրատունի թանձրամիտ ու թանձրամարմին թագավորն էր, որ իմաստունի համբավ ուներ»: Վրեն Տաշրացին, թերևս շփոթութեամբ, «Հովհաննէս-Սմբատի» փոխարեն հիշում է «Գագիկ Գ»: Բացառված չէ, որ Տաշրացին նկատի է ունեցել մի այլ պատմական դրամա, քանի որ դա հիշատակվում է «Արտաշէս Բ»-ի հատվածների ընթերցումը լսելու առնչությամբ (1893—1894 թթ.). «Հովհաննէսը բացատրեց, որ ինքն ընտրել է հայոց պատմութիւնից երկու դրամատիկական մոմէնտներ. մեկը՝ Արտաշէս երկրորդ արքայի և նրա կին Սաթենիկ տիկնոջ (արքայադուստրն Ալանաց) պալատական փոթորկալից կյանքից... իսկ երկրորդը՝ «Գագիկ երրորդ»՝ Անի քաղաքի Բագրատունի վերջին թագավորը, որին հույները, Անիին դավաճանորեն տիրելուց հետո, աքսոր էին քշել Սևրաստիա, ուր նա ողբերգական վախճան ունեցավ:

Երկրորդ պատմական դրամայի մասին Դեմիրճյանը հիշատակում է շատ ազոտ կերպով. «Արտաշէս—Արտավազդ նյութից Թումանյանը հետագայում ձեռք բերեց, — գրում է նա, — որպէսզի անցնի ուրիշ նման թեմայի: Դա Անիի ինչ-որ թագավորի մասին էր, որի վեհաժողովան, բարձր առաքինութեան, բարութեան դիմաց կանգնել էր «չարամիտ և չարակամ ուսմիկը»:

Հովհաննէս թագավորի (Սմբատ Բ) տիրապետութեան ժամանակը—XI դարի սկիզբը—Անիի պատմութեան փոթորկալի շրջաններից է: Խաղաղասեր, թույլ ու կամազուրկ բնավորութեամբ այս գահակալը՝ չէր համապատասխանում այն դերին, որ ստանձնել էր ժառանգութեան իրաւունքով: Կամք, վճռականութիւն, արագ կողմնորոշվելու, գործելու ունակութիւններ պահանջող, քաղաքական վայրիվերումներով լի

ժամանակը նրան հաճախակի դնում է զրամատիկ կաշույթյունների մեջ: Անիի բանալիները հանձնելով Կոստանդին կայսեր, նա պատճառ է դառնում հետագա ողբերգական իրադարձությունների: Մեր պատմիչների հակադրանքին ու արհամարհանքին արժանացած, իր մեջ ոչինչ հերոսական չունեցող այս թագավորին է Թումանյանը դարձրել իր ողբերգության գլխավոր դեմքը: Ղեկավարվելով շերսպիրյան «բնավորությունների ողբերգության» սկզբունքներով, հակառակ կլասիցիստական—ռոմանտիկական ողբերգությունների սխեմաների, նա ձգտել է ստեղծել կենդանի բնավորություններ, թագավորի մեջ ցույց տալ մարդուն՝ իր մարդկային ֆերույթյուններով ու թուլություններով և սրանք պայմանավորող իրական—պատմական հանգամանքներով: Ըստ ողբերգության սեպիր հատվածների, բանաստեղծը մտադիր է եղել խորացնել Հովհաննես թագավորի մի հատկանիշը՝ իմաստասիրությունը, որ պատմիչները միայն թուղիկ կերպով են հիշատակել: Ողբերգության առաջին գործողության ծրագրային գրառումներում Հովհաննես—Սմբատը ներկայանում է որպես «լուսավորչալ թագավոր», «յուր մատենագարանում նստած՝ գիտնականներով, կրոնավորներով շրջապատված, որոնք կարդում են յուր պատվիրած օրենսդրերը, մարգակազմությունը և հրճվում...» (III, 449): Թագավորը նրանց պատմում է իր երազանքների, ծրագրերի մասին՝ «վանքեր է շինում, եկամուտներ տալիս, որ լո՛ւյս, լո՛ւյս ծավալի»:

Սակայն ժամանակը նպաստավոր չէր այդ ծրագրերի իրականացման համար: Երկրորդ տեսարանի սեպիր հատվածում Թումանյանը ներկայացնում է քաղաքական այն բարդ իրադրությունը, որի մեջ գտնվում էր շինարարական—լուսավորական ծրագրերով տարված, խաղաղասեր թագավորը.— սելջուկների արշավանքը, դաշնակից Վրաստանին օգնելու պարտավորությունը, իր կյանքին ու զահին սպառնացող եղբոր դեմ պատերազմելու հարկադրանքը, քաղաքական տագնապալի կացության հետևանքով Անիի բազմազգ ու բազմատարր բնակչության մեջ առաջ եկած հուզումները: Եվ այս բոլորի մասին Հովհաննես թագավորը լսում է անվրդով, շարունակելով իր դրական աշխատանքը, ապա իջնում է եկեղեցի՝ աղոթելու:

«Ես պատերազմն ատեցի,— ասում է Հովհաննես թագավորը,— նա ինձ եղբայրացավ. ի՞նչ են ուզում այս վայրենիները: Մի՞թե նրանց համար այս արշան և արհավիրքների փոխարեն լավ չեն սերն ու խաղաղությունը: Ի՞նչ են ուզում...» (III, 451):

Ողբերգության մի այլ սեպիր հատվածը (անտիպ) վկայում է, որ Թումանյանը մտադիր է եղել խորացնել Հովհաննես թագավորի բնա-

վորութիւնն խաղաղասիրական գիծը՝ հարեաններին (վրացիներին) հետ հաշտ ու համերաշխ ապրելու նրա ձգտումը.

«Հովհաննէս թագավորը».— Մենակ մտածում է. խոսում է, թե՛ մարդ, պատգամավոր ուղարկենք, ասենք՝ ի՞նչ եք կամենում. Մենք ձեզ թշնամի չենք, մենք չենք դիպել ձեր անունին, ոչ էլ ծուռ նայել ենք դեպի ձեր կողմը: Ինչո՞ւ եք դուք սրով ու կրակով գալիս:

Թող հաշտվենք:

Այս ես որ ասում եմ, ոչ թե պարտութիւնն երկյուղից, այլ այն մտքից, թե ինչո՞ւ պետք է դուք տեղը մարդիկ կորչեն. ի՞նչ եք ուզում. ի՞նչ արդարութիւն է, որ ձեզ առաջնորդում է մեր կողմը այդպիսի նպատակով...

Ժողովուրդների անհոփքն եք ուզում... ավելի լավ չէ՞ր, եթե... (ԹՆԱ),

Թումանյանի ողբերգութեան հերոսը, այսպիսով, տրամագծորեն տարբերվում է իր նախատիպից՝ իրական—պատմական Հովհաննէս—Սմբատ թագավորից:

«Հովհաննէս թագավոր» ողբերգութեան սեպագրութիւններից պահպանվել են եւս երկու պատառիկ (սեպգիր), ծրագրային գրառումներ. դրանցից մեկը վերաբերում է՝ թունավորված զավակի վերահաս մահվան հանդեպ անդոր թագավոր-հոր հոգեկան տառապանքներին (այս տեսարանն, անշուշտ, Թումանյանը ստեղծել է իր հերոսի վիճակի ողբերգականութիւնն ուժեղացնելու նպատակով). իսկ երկրորդ պատառիկը նվիրված է զահի համար իրար դեմ ելած եղբայրների (Հովհաննէս—Սմբատի և Աշոտի) մոր դրամային. «Այդ բոլոր սրերն ու տեղերը իմ սիրտը կտրատելու համար են բերել իմ որդիքը... Երբեք ո՛չ մի մոր իրան որդիքն այսպէս հանդես չեն ցույց տվել: Ես էլ այնպէս կաղոթեմ, որ երբեք չի աղոթել ո՛չ մի մայր... Աստուած, հաղթութիւն մի՛ տուր իմ որդիներին ո՛չ մեկին...»:

Եթե «Արտավադդ Բ»-ի մեջ, ըստ Թումանյանի մտահղացման, հիմնականը հոր և որդու բախման դրաման է, ասպա «Հովհաննէս թագավոր» ողբերգութիւնը երկպառակն է. մի կողմից հերոսի բնավորութեան (հակումների, կարողութիւնների) և նրա դիրքից բխող պարտականութիւնների հակասութիւնը և մյուս կողմից՝ երկու եղբայրների բախումը:

Ուշագրաւ է, որ Թումանյանը կյանքի վերջին շրջանում (1919, ապրիլ) ի Թիվս գրելիք կարեւոր ալլ երկրների, հիշատակել է «Հովհաննէս թագավոր» ողբերգութիւնը. «Դեռ ինչե՞ր կան գրելու,— ասել է նա Ստ. Զորյանին՝ իր ծրագրերի մասին,— «Սասունցի Դավթի» 2-րդ մա-

սը, «Հաղարան բլուրը» և Անիի կյանքից մի պիես, որ պիտի կոչնմ «Հովհաննես Թադավոր», ու էդպես շատ բաներ...»:

Ժամանակակիցները (Իսահակյան, Դեմիրճյան, Արս. Ղևնճյան, Վ. Տաշրացի) խոսելով Թումանյանի դրամատուրգիական փորձերի մասին, հիշատակում են նրա բացառապես պատմական ողբերգությունները: Բանաստեղծն ինքը ևս, ըստ Նվարդ Թումանյանի գրի առած հուշերի, երբեմն, երբ առիթ է եղել, միայն դրանց անուններն է տվել: 1919 թ. Ս. Գրորդեցկու հետ ունեցած զրույցի ժամանակ է, որ Թումանյանը, ի թիվս իր պատմադրամատիկական փորձերի, հիշել է նաև «Համլիկ» և «Միայնակ աղջիկ» ժամանակակից դրամաները:

Պահպանվել են «Համլիկ» դրամայի ծրագրային գրառումները Թումանյանի ծոցատետրերից մեկում: Այդ երկի գրությանը բանաստեղծը ձևոնարկել է 1893 թ. փետրվարին, ինչպես նշված է սևագրության մի էջի վրա:

Դրամայի հերոսը՝ Համլիկը «թղթակից է՝ և վեպեր է գրում... բարձր է ո՛չ հասարակական, այլ հոգեկան պիքրով, հզոր և առաքինի հատկություններով»: Համլիկը սիրահարված է մի հարուստ աղջկա, որ նրան փոխադարձաբար սիրում է. «մի գեղեցիկ արարած, որ զգված փարթամ բանտից՝ Համլիկի խոսքերի, ազատ կյանքի քարոզների մեջ յուր սրտի բողոքն է տեսնում. տեսնում է Համլիկի ալնվությունն ու անբախտությունը և սիրում է նրան...»: Աղջկա հայրը կեղծ թղթերով պարտքի տակ է գցել իր բարեկամին և աղքատացրել, էժան բարեգործություններով քողարկելով իր չար գործերը: Համլիկն աղջկանից ուզում է իմանալ՝ ճիշտ են արդյոք հոր խարդալանների մասին տարածված լուրերը: Աղջիկն անտեղյակ լինելով, միամտաբար հարցնում է հորը: Վերջինս, իհարկե, ժխտում է և, Համլիկից վրեժխնդիր լինելու համար, դատեր միջոցով իմանում է Համլիկի հորից մնացած կալվածների «գաղտնիքը» և նրան վնասում:

Աղջիկը, շլարողանալով «խապառ աղատվել կսպանքներից հանգամանքների և կյանքի, ամոթի և այլն, և այրվելով յուր կրակի մեջ, զոհ է գնում յուր սիրույն...»:

Անորոշ է մնում հերոսի՝ Համլիկի վախճանը, սակայն, դատելով երկի իմաստը խտացնող հետևյալ տողերից, նա ևս կործանվում է. «Ժամանակակից կյանքի մեջ խորտակվում է ճշմարտությունը և ազատ զգացմունքների, անկեղծ սիրո ոգին, ինչպես ռոմանտիկ երգը խլանում է գիշերային ավաղակների... աղմուկի մեջ, առանց լսվելու, առանց հասկացվելու»:

Թումանյանի մյուս ժամանակակից դրաման խորագրված է «Խավարի մեջ», որի սևագրություններից, համեմատաբար, ավելի շատ

բան է փրկվել (III, 429—445, Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, I, էջ 337—339): Իր հիմնական մտահղացումով այս դրաման սերտորեն կապված է «Դեպի հայրենիք» անավարտ վեպի առաջին մասի հետ: Թե՛ մեկում և թե՛ մյուսում գլխավոր հերոսը՝ Սուրենը գյուղի վրա ծանրացած «կարիքներն ու շարիքները» վերացնելու գաղափարին նվիրված մի երիտասարդ է: Վեպը (ավելի ճիշտ՝ նրա առաջին մասը ընդհատվում է, երբ Սուրենի՝ գյուղում գործելու ծրագրի իրականացման առջև, որպես խոչընդոտ, կանգնում է նրա հակոտնյան՝ կինը: Բանաստեղծն իր վեպի երկրորդ մասի նյութը (Սուրենի գործունեությունը գյուղում) ձգտել է մարմնավորել դրամատիկական ձևի մեջ (նշանակալի է, որ Թումանյանի ստեղծագործական երեք, տարբեր ժանրերի՝ մտահղացումների՝ «Դարձ» պոեմի, «Դեպի հայրենիք» վեպի և «Խավարի մեջ» դրամայի հերոսը կրում է միևնույն անունը՝ Սուրեն, միևնույն կերպարն է տարբեր իրադրություններում, որին բանաստեղծը օժտել է ինքնակենսագրական մի շարք դժբերով):

Սերտ առնչակցությունը «Դեպի հայրենիք» վեպի հետ, հիմք է տալիս հավանական համարելու, որ «Խավարի մեջ» դրաման, ավելի ճիշտ՝ նրա սեպտիբ հատվածները, գրված են հիշյալ վեպից անմիջապես հետո՝ 1893—1894 թվականներին:

«Խավարի մեջ» գլուղակառն հարստահարիչների անստնձ կամայականությունների դեմ ընդվզող և պարտվող անհատի դրաման է: «Չրենքի» ներկայացուցիչը՝ տանուտերը իր արբանյակներով փորձում է ուսուցչին (Սուրենին) մասնակից դարձնել իրենց խարդավանքին և այդպիսով լուեցնել արդարության ձայնը: Հենց այն հանգամանքը, որ առաջարկում են դործակից լինել մի անմեղ մարդու դեմ կազմակերպված դավադրությանը՝ նրան կործանելու և ունեցվածքը հափշտակելու նպատակով՝ խորապես խոցում է Սուրենին. «Ուրեմն դուք դրա համար եր ձեր քունը կտրել, այս կեսգիշերին հավաքվել, որ կորցնեք մի անմեղ մարդու,— ասում է նա:— Մի մարդու, որի անմեղությունը ինձ լսվ հայտնի է, և դուք էլ գիտեք, որ ինձ հայտնի է... և սակայն ինձ ուղում եք ձեզ մասնակից ունենալ... Դուք կարծում եք, որ կարո՞ղ եք ձեր գոհճիկ, զաղառական, լիբբ գործին գործիք շինել ինձ, ուղում եք իմ գրիչը շինել ձեր գոհճիկ զավերի վեները... Ինչպե՞ս համարձակվեցիք դուք այդպես բան կարծել, որ ես ձեզ հետ կմիանամ այդպիսի գործում, ինչպե՞ս ինձ ձեր ընկերը կարծեցիք,— և այս ի՞նչ եք անում դուք: Եվ երբ իրենց կամքին ընդդիմանալու համար սպառնում են նրան լուեցնել՝ «Հա՛, այդ կարող եք անել,— ասում է նա,— սուտ մեղադրել, դավել, թաքուն տեղից գնադակահար անել, գողանալ, զրկել, բայց ինձ փոխել—

շինել ձեր ընկերը, ծառայեցնել ձեր գոհհիկ դործին՝ այդ երբեք չի լինի, այդ չե՞ք կարող» (III, 440—441):

Սուրենն իրեն մենակ է զգում, մենակ ու անզոր խաւարի մեջ, խաւարի դարավոր թանձրության և անսանձ բռնության տիրապետության դեմ իր պայքարում: Նրա վիճակը առավել ծանրացնում է հավատի խորտակումը սիրած էակի նկատմամբ՝ վերջինիս խոստովանությունը, որ ուրիշին է սիրում (Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հատ. 1, էջ 337):

Տանուտերին և նրա արբանյակներին հաջողվում է կեղծ վկաներով «հաստատել» Սուրենի հղբոր մեղսակցությունը իրենց իսկ կազմակերպած գողությունը, որով վարկաբեկում են անարդարության դեմ մենակ պայքարի ելած հերոսին, և նրան պարտության են մատնում:

Երրորդ ժամանակակից դրամայից պահպանված խիստ սակավաթիվ սևագիր էջերը, ինչպես նաև խորագիրը («Միայնակ աղջիկ») որոշ գաղափար են տալիս Թումանյանի մտահղացման մասին:

Դրամայի հերոսուհին (Օրիորդ Մարգո) ձգտում է աղատվել քաղքենիական միջավայրի կապանքներից, բայց չգիտի ինչպե՞ս. «Սովորեցրու՛ ինձ, պ. Սուրեն, ինչպես աղատ լինեմ,— դիմում է նա ժամանակի առաջավոր գաղափարներով տոգորված երիտասարդին, որին թրջվում էր, թե ի դեմս օրիորդի՝ դուել է այն իդեալը, որ լինելու էր իր ողջ շնչման աղբյուրը, հոգու ընկերը: «Աղատությունը չի կարելի սովորեցնել,— պատասխանում է նրան Սուրենը,— մարդկանց աղատել կարելի է, բայց սովորեցնել՝ չէ...» (Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հատ. 1, էջ 330—331):

Սուրենը խիստ է իր պահանջների մեջ՝ Մարգոյի նկատմամբ, որ մենակ է մի միջավայրում, ուր ամենուրեք իշխում է կեղծիքը, և ինքն էլ, հաճախ, ստիպված է կեղծել, թաքցնել իր իսկական զգացմունքները, մտքերը. «Միայն մի անկյուն գիտեմ,— ասում է նա,— որ կարելի է անկեղծ խոսել՝ այդ իմ սիրտն է» (III, 447): Եվ նա ուղում է հետևել սրտին. միջավայրի, հարավատների բռնադատումների դեմ առաջին, անհամարձակ քայլերն է անում, դեռևս խուսափելով սուր բախումներից, աշխատում է հաշտեցնել ղեմընթաց կողմերը՝ Սուրենին և ծնողներին՝ չկամենալով կամ իր մեջ ուժ չգտնելով, հարելու մեկին կամ մյուսին: Երկու կողմերն էլ նրան չեն հասկանում, և նա մնում է մենակ:

Պահպանված սևագիր հատվածներում Մարգոյի կերպարը մասամբ է միայն բացահայտված, սակայն որոշակի է բանաստեղծի մտահղացումը՝ քաղքենիական միջավայրից դուրս գալու ճիգեր անող հայ աղջկա դրաման (Ս. Գորոդեցկու՝ «Միայնակ աղջիկը» խորագրից արված

ենթադրությունը, թե այդ դրաման ունեցել է «անհատապաշտական սյուժե»՝ չի արդարանում)։

Ժամանակակից դրամաներում փորձելով ստեղծել խավարի և բռնության տիրապետությունից, բաղբենիական միջավայրի կապանքներինց ելք որոնող հերոսների (Համլիկ, Սուրեն) կերպարները, բանաստեղծը ձգտել է արտացոլել իր օրերի մտածող անհատի և իր ապրած դրաման։

Այսպիսով, դրամատուրգիական մտահղացումներում Թումանյանի ընդգրկումները հասնում են մեծ չափերի՝ մեր պատմության հնագույն դարերից՝ կիսաառասպելական Արտավազդից մինչև XIX դարի 90-ական թվականների իրականությունը և վերջինիս հետ բախման մեջ գտնվող իր ժամանակակիցն ու հոգեկան երկվորյակը։

Եվ, ի վերջո, Թումանյանը ծրագրել էր «Հաղարան բլրուլի» մի տարբերակը մարմնավորել դրամատիկական ձևի մեջ։

Ըստ բանաստեղծի մտահղացման, այդ լինելու էր նրա ստեղծագործության և աշխարհայացքի համադրումը՝ սինթիզը, նրա դեղագիտական և հասարակական իդեալի խտացումը։

«Հաղարան բլրուլի» նպատակադրմանը, առավել որոշակի, Թումանյանն անդրադարձել է երկիցս. «Դու ուզում ես գտնել, թե ես ինչպես եմ հասկանում իմ կոշումը,— գրել է նա Փ. Վարդապարտյանին 1904 թ. օգոստոսի 17-ի նամակում։— Այդ հարցի պատասխանն է լինելու շատ ընդարձակ չափով «Հաղարան բլրուլը»։

Այս նամակից ութ տարի հետո, 1912 թ. դեկտեմբերի 30-ին, Թիֆլիսի հայոց երաժշտական ընկերության նախաձեռնողներին ուղղած ուղերձում, ակնարկելով իր մտահղացման հիմքը կազմող հերիաթը, Թումանյանը գրել է. «Դուք գիտեք, որ ես շատ եմ սիրում հին խոսքը՝ եվ ահա մի հին զրույց, որ սիրել եմ առանձնապես, էսպես է ասում։

Պատահեց, ասում է, որ մի ժամանակ գաղան դարձավ քնքույշ ու բանական մարդը։ Ինչ արին-չարին՝ հնար չեղավ գաղանը նորից մարդ դարձնելու։ Վերջը հայտնվեց, որ հնարը միայն երգը—երաժշտությունն է...

Ի՞նչ բացվի վարագույրը, թո՛ղ հնչի նրա աստվածային ձայնը, և գաղանը մարդ կդառնա»։

Այս է «Հաղարան բլրուլ» հերիաթ-դրամայի փիլիսոփայական հիմքը՝ Թումանյանի գավառականը, գրականության, արվեստի, և՛ իր, որպես բանաստեղծի, նրա ըմբռնումը.— ծառայել կյանքին. գեղեցկացնել կյանքը, բարձրացնել մարդուն, երջանկացնել նրան. մարդու մեջ սպանել գաղանը—«գաղանը մարդ դարձնել»։

Եվ նշանակալի է, որ իր այս սքանչելի հերիաթ-դրամայի սեղադիր

էջերը Թումանյանը գրել է առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին, երբ Երբեմնի Մարդակերը դարձել էր Մարդասպան, Մանկասպան, Յեղասպան (ասպատուց՝ հայկական Եղեռնը), բայց բանաստեղծը մնում էր հավատարիմ իր դավանանքին, որ թեև հեռու է «մինչև Մարդը—իր ճամբան», այնուամենայնիվ «դավանը մարդ է դառնալու»:

Այդ գաղափարի իրականացմանն էլ Թումանյանը նվիրաբերեց և՛ իր սուղծագործությունը, և՛ իր կյանքը:

Թումանյանի դրամատուրգիական փորձերը, ավելի ճիշտ՝ դրանց մեր ձեռքը հասած բեկորները՝ մտահղացումները, ծրագրային գրառումներն ու սևագիր հատվածները վկայում են բանաստեղծի ոչ միայն սրտենցիալ տվյալներն ու հնարավորությունները դրամայի բնագավառում, այլև էական շատ դժերով ամբողջացնում են ստեղծագործական դիմանկարը մի գրողի, որի գլուխգործոցները, անկախ նրանց ժանրային արտաքին հատկանիշներից, ներթափանցված են խոր ու հզոր դրամատիզմով¹:

¹ Որպես դեկուցում կարդացվել է 1969 թ. սեպտեմբերի 12-ին Հովհ. Թումանյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված գիտական նստաշրջանում:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԴԻՑԱՐԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐՐԵՐԸ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ
«ԵՌԵՄԱԿԱՆ ԾԱՂԻԿԸ» ՀԵՔՏԱԹՈՒՄ

Թումանյանի ինչպես մշակած հեքիաթների, այնպես էլ մշակելիք հաբյուրավոր հեքիաթների մատենագիտական — աղբյուրագիտական ցանկերն ու գրառումները, բանասիրական — բանագիտական գիտողությանն ու մեկնաբանությունները վկայում են այն հսկայական աշխատանքի մասին, որ մեծ բանաստեղծը կատարել է ժողովրդական բանավեպի կարևորագույն ժանրերից մեկի հետազոտության բնագավառում:

Մի մեծածավալ հատոր կազմող այդ նյութերի ուսումնասիրությանն ու գիտական հրատարակությունը կարևոր նշանակություն ունենև՝ Թումանյանագիտության, և՛ հայ բանասիրության համար ընդհանրապես:

Հեքիաթների հետազոտությանը Թումանյանը ձեռնարկել է որպես գրող-արվեստագետ՝ բանասեր-աղագրագետի հմտությամբ ու խորությունամբ, ձգտելով ի հայտ բերել հեքիաթական սիմվոլներում ու կերպարներում ծածկված՝ ժողովրդի «բնավորությունն ու աշխարհայացքը», բնափիլիսոփայությունը՝ հին-հին դարերից եկող՝ նրա դիցաբանական մտածողության տարրերը:

Հայկական հեքիաթների գիտական ուսումնասիրությունը դեռևս չի կատարված, մասնավորապես չի հետազոտված նրանց դիցաբանական արժեքը:

Այս տեսակետից առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Թումանյանի «Եղեմական ծաղիկը» հեքիաթի մշակման նյութերն ու գրառումները:

Հայկական դիցաբանության հարցերով Թումանյանը սկսել է հետաքրքրվել դեռ 90-ական թվականների սկզբներին «Արտավազդ Բ»

պատմական ողբերգության կապակցությամբ, փորձելով մեկնաբանել Մովսես Խորենացու «Տենչայր Սաթենիկ...» հատվածը (IV, 13—21)։ Ավելի ուշ, 1908-ին, ծրագրելով գրել ծաղիկների լեզենդների մի ամբողջ շարք, սկսում է ուսումնասիրել բույսերի դիցաբանությունը, հավաքում է ժողովրդական ավանդություններ, գրականություն։ «Ծաղիկների մասին էգ ի՞նչ է. թե հետաքրքիր բան է, ուղարկեցեք ինձ.— կարդում ենք դատերը՝ Աշխեն Թումանյանին 1909 թ. օգոստոսին գրած նամակում։— Ծաղիկների մասին եղած բաները ես հավաքում եմ, բան եմ գրելու։ Ուզում եմ գրեմ Փարիզ, որ ծաղիկների լեզենդների գիրք կա, զրկեն» (V, 321)։ Իր այդ մտահղացման մասին բանաստեղծը պատմել է նաև Մարիամ Թումանյանին (V, 322)։

Ինչպես երևում է «Ծաղիկների երգը» լեզենդի հատվածի ծրագրալին-մատենագիտական գրառումներից, Թումանյանի ուշադրությունը հենց այդ ժամանակ էլ գրավել է «Ազամա ծաղիկը» հայ ժողովրդական հեքիաթը, որ գրի է առնվել անցյալ դարի 90-ական թվականների սկզբին Կարսի մարզում (Օլթի) և տպագրվել է «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» տեղագրական-ազգագրական ժողովածուի 13-րդ գրքում, 1892 թվականին (մասն 2-րդ, էջ 93—99)։

Անուհետև, ինչպես ցույց են տալիս Թումանյանի արխիվում պահպանված մատենագիտական գրառումները, բանաստեղծը ձեռնարկել է հեքիաթի ուսումնասիրությունը, որոնելով նրա տարբերակներն ու առընչակցությունները հայկական, ուսաական, գերմանական, վրացական և այլ ժողովուրդների հեքիաթներում։

Թումանյանի գրառումների ուսումնասիրությունը մեկ բերում է այն հետևության, որ նշված հեքիաթներից ոչ մեկը չի կարելի համարել տարբերակ կամ զուգահեռ այն հեքիաթի, որը հիմք է ընդունել բանաստեղծը («Ազամա ծաղիկը»)։

Բանն այն է, որ հեքիաթները, որպես ժողովրդական բանավոր քառյակներ, անցնելով բերանից-բերան, ասացողից-ասացող, ենթարկվել են փոփոխությունների, մի հեքիաթի մեջ միացել են երկու կամ ավելի հեքիաթային մոտիվներ։ Այսպես, «Օձ-Մանուկ, Արև-վամանուկ» (Գ. Սրվանձտյան), «Արև-Մանուկին հեքիաթը» (Ռ. Պատկանյան) և «Օձ-Մանուկ և Արին-Արմանելին» («Էմինյան ազգագրական ժողովածու») հեքիաթներում առկա են կենդանակերպ զավակածնության, կախարդանքով մեռած-հարություն առնող երիտասարդի (արքայորդու) և նենգափոխման ենթարկված հարսի մոտիվները։ Նշվածներից

միայն երկրորդ մոտիվն է, ոչ առնչակցվում է «Աղամա ծաղիկը» հեքիաթին:

Նույնը պետք է ասել նաև «Մեռուկ Մանուկ» («Էմինյան աղգա-
ղարկան ժողովածու», Դ) և «Մայր ու աղջիկ» («Сборник материа-
лов...», հ. 19, մասն 2-րդ) հեքիաթների մասին:

Ա. Ն. Աֆանասևի ռուսական ժողովրդական հեքիաթներից Թուման-
յանի գրառումներում նշված են «Կախարդած արքայորդին» («Закля-
той царевич»), «Վաճառականի աղջիկը և աղախինը» («Купеческая
дочь и служанка») և «Ֆինիստ (Ֆենիքս?) թառան բաղնի փետուրը»
 («Пёрушко финниста, ясна Сокола»):

«Կախարդված արքայորդին» հեքիաթը միայն տառջին մասով է
առնչակցվում «Աղամա ծաղիկին», իր հիմնական մոտիվով համար-
վում է մի ինքնատիպ զուգահեռը «Ամուրը և «Պսիխան» հունական դի-
ցաբանական առասպելի: Ռուս բանագետներն այդ նույն շարքն են դա-
սում նաև «Ֆինիստ թառան բաղնի փետուրը»:

«Կախարդած արքայորդին» ռուսական հեքիաթի՝ Սերգեյ Ակսակովի
մշակումը՝ «Կարմիր ծաղիկը» խորագրով («Аленький цветочек»),
թարգմանել է Թումանյանը, համառոտելով, սակայն սյահայանելով բը-
նագրի բույրն ու հրապույրը և, ինչպես բոլոր թարգմանություններում,
այսպես էլ ևս դնելով իր՝ թումանյանական արվեստի ինքնատիպ դրոշ-
մը:

«Վաճառականի աղջիկը և աղախինը» հեքիաթը պատկանում է
նենգափոխ արված հարսի հեքիաթաշարին և չի առնչվում մեզ հետա-
րբերող «Աղամա ծաղիկը» հեքիաթի հետ:

Դրե՛մ եղբայրների «Կախարդած արքայորդին» հեքիաթում միայն
սկիզբն է հիշեցնում «Աղամա ծաղիկը», սակայն այն տարբերությամբ,
որ վաճառականի կրտսեր աղջկա ցանկացածը ոչ թե Աղամի (եղեմա-
կան) ծաղիկն է, այլ ոսկի թռչունը: Այնուհետև, հեքիաթը զարգանում է
այլ ուղղությամբ:

Մեր հեքիաթին ավելի մոտ է վրացական (իմերեթական) «Դրախտի
վարդը», տպագրված «Сборник материалов» ժողովածուի 33-րդ
գրքում, 1904 թվականին (մասն 3-րդ):

Եթե վրացական հեքիաթի սկիզբը հիշեցնում է «Աղամա ծաղիկը»,
ապա երկրորդ մասն առնչակցվում է Գ. Սրվանձտյանի և Ռ. Պատկան-
յանի վերը հիշված հեքիաթներին («Օձեմանուկ, Արեմանուկ» և «Արե-
մանուկին հեքիաթը»), որոնց մեջ մեռնող և հարություն առնող հերոսի
կախարդանքը հետևանք է արևի (աստղերի) վրա նետ արձակելու: Վրա-
ցական տարբերակում գրեթե նույնն է, մի փոքր մոգեռնացված ձևով:

Թումանյանի գրառումների մյուս մասը վերաբերում է հեքիաթի դիցաբանությունը:

«Եղեմական ծաղիկը» հեքիաթի «Հասկերում» տպագրված տեքստի լուսանցքներում Թումանյանի ձեռքով նշված են եզրիպատական, ասորաբաբելական, հրեական, հին հունական դիցաբանություններ և կրոններին նվիրված հետևյալ գրքերը՝ А. Море, «Цари и боги Египта» (М., 1914), А. Немосвский, «Из под пыли веков» (СПб, 1908), М. Пальмов, «Идолопоклонство у древних евреев» (СПб, 1897), Эд. Шюре, «Великие посвященные» (1909), ցույց են տրված հատկապես մեռնող և հարություն առնող աստվածների՝ Օզիրիսի և Իզիդայի, Ադոնիսի և Աստարտայի, Թամմուզի և Իշտարի պաշտամունքին վերաբերող էջերը:

«Ծաղիկների երգը» լեզենդի գրառումներում (իսկ «Եղեմական ծաղիկը» հեքիաթի մտահղացումը տեղի է ունեցել, ինչպես վերը նշվեց, այդ լեզենդի համար նյութեր հավաքելու ընթացքում) եզրիպատական Օզիրիսի կողքին հիշատակված է նաև Ֆրեյան՝ սկանդինավյան դիցաբանության մեջ ամռան և պտղաբերության, հետագայում նաև սիրո և զենքակության սաստվածուհին:

«Եղեմական ծաղիկը» հեքիաթի սեպտորության առաջին թերթի բավական լայն լուսանցքում Թումանյանի գրառումը վերաբերում է հին հունական դիցաբանության մեջ բուսականության և պտղաբերության աստվածուհի Պերսեփոնեի (հռոմեական Պրոզերպինայի) առևանգմանը ընդգետնյա աշխարհի՝ ստվերների թագավորության տիրակալ Հադեսի (Պլուտոնի) կողմից:

«Եղեմական ծաղիկը» հեքիաթի առնչությամբ Ադոնիսի և Աստարտայի, Օզիրիսի և Իզիդայի, Թամմուզի և Իշտարի, Պրոզերպինայի և Պլուտոնի անունների հիշատակությունը ակներև հավաստում է, որ Թումանյանն ընդունում էր հայկական դիցաբանության մեջ դոյությունը մեռնող և հարություն առնող աստվածների պաշտամունքի, որն անդրադարձում էր բնության մահացման (ձմռան) և վերադարձի (գարնան) և այդ պաշտամունքի հետքերը տեսնում էր հայկական հեքիաթում:

Այս եզրահանգմանը գալուց հետո միայն և դա ելակետ ընդունելով, Թումանյանը ձեռնամուխ է եղել «Ադամա ծաղիկը» ժողովրդական հեքիաթի մշակմանը կամ, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ վերստեղծմանը:

Հիմք ընդունելով «Ադամա ծաղիկը», Թումանյանը մի շարք կարևոր փոփոխություններ է կատարել, ձգտելով բաց անել հեքիաթի դիցաբանական արմատները, ազատել դրանք հետագայի նստվածքներից, հե-

քիաթի ոգուն և ժանրային առանձնահատկություններին խորթ, անհարիր տարրերից:

ա) Նախ՝ ճշտել է հեքիաթի խորագիրը. ոչ թե Աղամա, այլ Նդեմա կամ Նդեմական ծաղիկ (իմա՝ դրամատային, շնաշխարհիկ, անմահական, արտասովոր, որ համապատասխանում է հեքիաթի հրաշապատում էությունը):

բ) Հերոսի անունը, որ ժողովրդական բնագրում Աղամ է, Թումանյանը դարձրել է Արին-Արմանելին, վերցնելով «Նդեմական ծաղիկ» հետ սոսկ հեռավոր առնչություն ունեցող «Օձ-Մանուկ և Արին-Արմանելին» հեքիաթից («Համինյան աղագրական ժողովածու», հ. Դ): Այդ անունը բնութագրական է զարունը խորհրդանշող հերոսի համար, եթե Արին-Արմանելին ստուգաբանենք՝ արիություն և արմանք-զարմանք, որ մակդիր է գեղեցիկ, հրաշալի, հերոսական ամեն մի երևույթի:

գ) «Հեքիաթը չի ճանաչում պատմական և աշխարհագրական որոշություն», Թումանյանը ելնելով իր գրառումներից մեկում նշած այս գրույթից, ժողովրդական բնագրի տեղանունները դարձրել է՝ «Հայաստանի մայրաքաղաքը»՝ «մեր աշխարհքում» (վաճառականի բնակավայրը) և «Հունաստանը»՝ «Օտարություն» (վաճառականի ուղևորության նպատակակետը):

դ) Ժողովրդական բնագրում վաճառականի ավագ և միջնեկ աղջիկները դեր չունեն, ուստի և Թումանյանը թողել է միայն կրտսեր աղջկան՝ պահպանելով նրա անունը (Մաղիկ):

ե) Նդեմական ծաղիկ տերը (հսկողը) ժողովրդական բնագրում Յոթգլխանի հրեշն է, Թումանյանի հեքիաթում՝ Սպիտակ դեր, որ ակներևաբար խորհրդանշում է ձմեռը:

զ) Ժողովրդական բնագրում Յոթգլխանի հրեշի պայմանը երեք տարի է, որից հետո վաճառականը Մաղիկին տալու է նրան կնություն, Թումանյանի հեքիաթում՝ «հենց որ դիմացի սարը սպիտակի»:

է) Ժողովրդական բնագրում Յոթգլխանի հրեշը Մաղիկին տանում է անմատչելի սարի կատարին գտնվող իր ամրոցը, Թումանյանի հեքիաթում՝ Սպիտակ դեր Մաղիկին փակում է Մասիսի սառցեղեն ապարանքում, որը խորհրդանշում է հավերժական ձմեռը:

ը) Ժողովրդական տարբերակը և Թումանյանի հեքիաթը միմյանցից հեռանում են և զարգանում տարբեր ուղղություններով՝ սկսած այն դրավադից, երբ Մաղիկը գեղի հետապնդումից ազատվում է՝ աստծո հրամանով բացված դռնից ներս մտնելով:

թ) Ժողովրդական բնագիրը պարունակում է կրոնական (քրիստոնեական) տարրեր, որոնք չեն բխում հեքիաթի դիցաբանական խորքից և, ա՛նկասկած, հտսամուտ են: Ժողովրդական բնագրում Գաբրիել

հրեշտակը սպանում է Յոթղլխանի հրեշին: Դա խախտում է հեքիաթի տրամաբանական ընթացքը, ուստի և Թումանյանը ամբողջովին հանել է այդ դրվագը: Նրա հեքիաթում Սիպտակ դերը, որ ձմեռն է խորհրդանշում, պարտավելով Արին-Արմանելից, քաշվում է Մասիսի մեծ վիհը՝ իր բյուրեղյա սառն ապարանքը:

Ժողովրդական տարբերակում Ադամին (հերոսին) կախարդանքից ազատում է Պողոս Առաքյալը, Թումանյանի հեքիաթում՝ «ոչ մեռած, ոչ բուն» Արին-Արմանելին վերագառնում է գեպի կյանք՝ Մաղիկի սիրո զորությամբ:

Ժողովրդական տարբերակում Մաղիկը մեռնում է, իսկ Ադամը դառնում է աբեղա:

Թումանյանի հեքիաթում Սիպտակ դերի դեմ Արին-Արմանելի տարած հաղթանակից հետո «Աւետվածային հանգես է բացվում Արաքսի շովտում: Արին-Արմանելին պսակվում է Մաղիկի հետ: Բնությունը առատորեն փուռն է իր փարթամ վարդերն ու զարդերը, ինս ու ջինս, մրջյուն ու թռչուն իրար են խառնում իրենց զվարթ ազմուկն ու աղաղակը, խաղն ու տաղը, ամենի վրա հոյակապ կամար է կապում կանաչ-կարմիրը՝ ծիածանը, իսկ նրանց վերե ճառագում ու աշխարհբովը մին ժպտում է զարնան կինսատու արևը»:

Թումանյանի հեքիաթի հերոսները հարատևում են: Եվ քանի հարատևում են ձմեռն ու դարունը, բարի և չար ուժերի պայքարը, հարատևում է և հեքիաթը. «Ու էսպես կրկնվում է ամեն տարի, որովհետև ամեն տարի Սիպտակ դեր կախարդում է Արին-Արմանելին ու հափշտակում է սիրուն Մաղիկին»:

Հետաքրքրական է, որ «Եղեմական ծաղկի» հետ զրեթի միաժամանակ, 1908—1910 թվականներին, «Հաղարան բլրույի» երգախառն հեքիաթ տարբերակը գրելիս, Թումանյանը մի զրվագում օգտագործել է «Եղեմական ծաղկի» մոտիվը:

Սիպտակ աշխարհքում մի ծերունի Արեգին հայտնում է Մաղիկի առևանգման մասին. «էն սարի մեջ, էն մութ քարայրում բուն է դրած սարսափելի վիշապը, որ հափշտակել է մեր թագավորի միակ աղջկան—գեղեցիկ Մաղիկին ու տարել իր մոտ... Այժմ ծերունի թագավորը հուսահատված կանչում է վիշապի քարանձավի դիմաց, իսկ նա հռհռում է ծերունի թագավորի ու հոր անզորության վրա»:

Արեգը մարտնչում է վիշապի հետ, սպանում է նրան և Մաղիկին աղաաւելով, բերում հանձնում է հորը:

Անկասկած «Եղեմական ծաղկի» հետ առնչակցվում է և՛ ուրում, Թումանյանի մանկության և պատանեկության տարիներին գեռես հիշվող

հնաժանդ այն առասպելը, որի մասին բանաստեղծն ակնարկում է «Անուշի» առաջին երգում.

Դեպ էն սարերը, որ վես, վիթխարի,
Հարած շարքերով բռնած շուրջպարի,
Հսկա՝ շուրջպարի բռնած երկրներում,
Հըրճվում են, ասես, էն մեծ հարսանքում
Պերճ Արազածի հաղելի դրստեր,
Որ Դե-Ալ, Դե-Բեթ և այլ հրականեր,
Խուլ-խուլ հրականեր հընոց աշխարհի,
Փախցրին, բերին անառիկ Լոռի:

Ուշագրավ է, որ «Անուշի» այս հատվածի սևագրության մեջ դեերի հափշտակած աղջիկը կոչվում է «Ծաղկունքի դուստր», իսկ Թումանյանը պոեմի ծանոթության մեջ հավաստում է Արազածի և Ծաղկունքի նույնությունը: Ահա այդ ծանոթությունը. «Առաջակել կա, թե Լոռու դե—հըսկաները՝ Դե—Բեթը (Դեբեռ գետը), Դե-Ալը (Դավալ սարը) և ուրիշները հափշտակել են Ծաղկունքի (Արազածի) աղջիկը, բերել Լոռի»:

«Նգեմական ծաղիկը» զրկելու, Թումանյանը, ամենայն հավանականությամբ վերհիշել է իր հեռավոր նախնիների զիցաբանական պատկերացումների հետքերը պահպանած այդ առասպելը «Արազածի դստեր» առեանգման մասին:

«Նգեմական ծաղիկը» հերիաթի ստեղծագործական պատմության մեր այս քննությունը մի անգամ ևս հաստատում է, թե Թումանյանն ինչպիսի մեծ նշանակություն է տվել ժողովրդական բանարվեստին, տվյալ գեպրում հերիաթին և ինչպիսի լրջությամբ է վերաբերվել հերիաթի մշակման գործին:

1922 թ. հուլիսի 22-ին Պողոս Մակինցյանին հասցեագրած հայտնի նամակում նա գրել է. «Կարծում են հեշտ բան է հերիաթ մշակելը... Հերիաթի մասին ոչ միայն մեր «երջանիկ» աշխարհքում, ալեկի լավ երկրներում էլ դեռ պարզ հասկացողություն չունեն: Կարծում են դա հեշտ ու հանաք բան է: Դա գրականության մեջ ամենաբարձր արտահայտությունն է, ուր ամբողջը հավիտենական սիմվոլիկ է: Նվ այժմ գրականության մեջ սիմվոլիզմը ոչ ալ ինչ է, եթե ոչ մի հանդուգն ձգտումն հերիաթին մոտենալու» (V, 472):

Թումանյանի համար, ինչպես ժողովրդական բանարվեստի մյուս ժանրերը, այնպես էլ հերիաթները, թանկ էին ո՛չ միայն գեղարվեստական, այլև ազգագրական, դիտական առումով:

Մենք ցույց տվինք, որ «Նգեմական ծաղիկը» հերիաթը մշակելիս Թումանյանը հայտնաբերել է բնության զարթոնքի պաշտամունքը հայկական զիցաբանության մեջ:

Իր եղրահանգումները բանաստեղծը չի շարադրել գիտական տրակտատում, բայց դրանց կարևորությունը հայագիտության համար ականերն է, եթե նկատի ունենանք, որ Թումանյանից քառորդ դար հետո միայն լույս տեսան նիկողայոս Ադոնցի, Ա. Մատիկյանի և Գր. Ղափանցյանի հայտնի հետազոտությունները նվիրված Արա Գեղեցկի պաշտամունքին:

Թումանյանին անծանոթ մնաց միայն բնության զարթոնքն անդրադարձնող, մեռնող և հարություն առնող աստվածության անունը՝ Արա Գեղեցիկ: Անհավանական չէ, սակայն, որ Թումանյանի Արին-Արմանելին հենց նույն Արա-Գեղեցիկն է, որ դիցաբանությունից անցնելով հեքիաթի մեջ՝ անվանափոխվել է, նոր անվան մեջ պահպանելով հին հատկանիշները՝ և՛ արիությունը, և՛ գեղեցկությունը¹:

¹ Որպես գեկուցում կարդացվել է 1973 թ. մարտի 24-ին, Հովհ. Թումանյանի մահվան 50-ամյակի առթիվ Թումանյանի թանգարանում կազմակերպված գիտական նստաշրջանում:

«ՎԵՐՆԱՏՈՒՆԸ»

Գրական միավորումները, խմբակներն ու սալոնները երևան են եկել գրականության զարգացման առավել նշանակալի, շրջադարձային փուլերում, ներկայացնելով ավելա ժամանակաշրջանի գլխավոր հոսանքները և ուղղությունները: Այսպես, հռոմեական գրականության ոսկեդարում գրական կյանքի կենտրոնը դարձավ Գայոս Յիլնիոս Մեկենասի խմբակը, որի առաջատար դեմքերն էին Վիրգիլիոսը և Հորացիոսը: Ֆրանսիական գրականության մեջ, Վերածնության դարաշրջանում, XVI դարի երկրորդ կեսին տեղի ունեցած հեղափոխումները կապված են «Պլեադա» միավորման հետ: Ռուս գրականության և քաղաքական մտքի զարգացման պատմության մեջ հայտնի է «Արզամաս» և «Զելյոնայա լամպա» գրական խմբակների դերը XIX դարի առաջին քառորդում: Այդ խմբակներում միավորված էին ժամանակի ռուս առաջավոր գրողներն ու մտածողները՝ Պուշկինը և նրա ընկերակիցները, որոնք ձգտում էին գրականությունը տղտղորել գեկարքիստների ազատագրական գաղափարներով:

Անկասկած, հայ իրականության մեջ ևս գրական միավորումներն ու խմբակները կատարել են կարևոր դեր: Այդ խնդիրը դեռևս սպասում է իր հետազոտողին: Սակայն հիշատակենք մի քանիսը գրական այն խմբակներից, որոնք գոյություն են ունեցել մինչև «Վերնատունը»:

Առաջինը մեր հիշողության մեջ հառնում են Դորսյատի համալսարանի հայ ուսանողության հավաքույթները 50-ական թվականների սկզբներին: Այդ տարիներին Եվրոպայի հոգևոր մթնոլորտում դեռևս իշխում էր 1848 թվականի հեղափոխության շունչը, որն, անտարակույս, իր ուղղակի թե անուղղակի ազդեցությունն է ունեցել հայ ուսանողության տրամադրությունների վրա:

Մեր գրականության և հասարակական—քաղաքական մտքի նոր դարաշրջանի սկիզբ ազդարարող «Վերք Հայաստանին», դեռևս անտիպ, ըն-

Յերցվել է դորպատյանների հավաքույթներում և, ինչպես ժամանակակիցներն են վկայում, ունեցել կախարդական ներդործութուն: Դորպատի հայ ուսանողների (Ռաֆայել և Քերովբե Պատկանյանների, Գևորգ Դոգոխյանի, Գևորգ Միրիմանյանի, Խաչ. Ավագյանի և մյուսների) անակրեոնյան կենսախինդ, զվարթ երգերը կյանքի և գրականության նորոգման վառ արտահայտություններն էին, որոնք լայն տարածում դտան և հարթեցին հայ նոր պոեզիայի պարզացման ճանապարհը:

Նույն ժամանակաշրջանի արդյունք է «Գամառ-Փաթիսյա» գրական խմբակը, որը 1853-ին հիմնադրեց Ռաֆայել Պատկանյանը, Մոսկվայի համալսարանի ուսանողների Գևորգ Փանանյանի և Մինաս Թիմուրյանի ընկերակցությամբ:

Ղրիմի պատերազմից հետո Ռուսաստանում ծավալվող ազատագրական շարժման դադափարներն են արձարծվում Անանիա Սուլթանշահի բրնակարանում տեղի ունեցող հավաքույթներում, որոնց մասնակից Մոսկվայի համալսարանի հայ ուսանողները, այդ թվում Միք. Նալբանդյանը, դարձան «Հյուսիսափայլի» հիմնական ուժերը:

Վաթսունական թվականներից սկսած գրական ուժերը սկսում են խմբավորվել պարբերական մամուլի օրգանների շուրջը: Այսպես, 1871-ին, «Մշակի» հիմնադրման շրջանում, Գր. Արծրունու տանը շաբաթը մեկ անգամ տեղի էին ունենում խմբագրական ժողովներ, որոնց մասնակիցների թվում էին Գ. Սունդուկյանը, Պերճ Պոռշյանը, Բաֆֆին, Չմշկյանը, Միհրդատ Ամերիկյանը, Ալեքսանդր Քիշմիշյանը, Սենեքերիմ Արծրունին:

Աշոտ Աթանասյանի վկայությամբ՝ նույնպիսի գրական հավաքույթներ 1878—1879 թ. տեղի էին ունենում «Փորձ» հանդեսի խմբագիր Աբգար Հովհաննիսյանի տանը՝ Ծերենցի, Ալ. Երիցյանի, Գ. Սունդուկյանի, Ստ. Պալասանյանի, Պերճ Պոռշյանի մասնակցությամբ: Այդ հավաքույթները, սակայն, խիստ կարճատև էին և հետո միևնույն գեղագիտական դավանանքին և ուղղությանը պատկանող գրողների միավորում չինկուց:

Ութսունական թվականների երկրորդ կեսից հայ գրականությունը թեկոթում է մի նոր շրջան. մեր գեղարվեստական խոսքի ականավոր ներկայացուցիչները՝ Շիրվանզադեն, Նար-Դոսը, Գր. Զոհրապը, Հովհաննես Հովհաննիսյանը, 90-ական թվականների սկզբին հանդես եկած Հովհ. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը, Լևոն Շանթը, յուրացնելով և զարգացնելով մայրենի և համաշխարհային գրականության ավանդույթները, հայ գրականությունը տանում են գաղափարական և գեղարվեստական մեծ ընդհանրացումների ուղիով: Այդ տարիներին գրական շրջաններում և պարբերական մամուլի էջերում բարձրացվում է գրական

ընկերություն, գրողների փոխադարձ օգնության ֆոնդ հիմնելու դադարի փարը: Հիշյալ դադարի արժարժումով հանդես են գալիս Գր. Արծրունին, Շիրվանզադեն, Ավ. Արասխանյանը և ուրիշներ:

1892-ին Սմբատ Շահազիզի գրական գործունեության 30-ամյա հոբելյանի առթիվ հանդանակված գումարով, հոբելյարի առաջարկությամբ, հիմք է դրվում Աբովյան—Նաղարյան գրական ֆոնդին: Կանոնադրությունը մշակելու համար, 1892—1896 թթ., Ավ. Արասխանյանի նախաձեռնությամբ և նախագահությամբ տեղի են ունենում ժողովներ. կանոնադրությունը մշակվում է, սակայն ֆոնդի դադարի արդյունքում, հանդիպելով ցարական կառավարության արգելքին:

Նշանակալի է, որ գրական ֆոնդի կազմակերպման աշխատանքներին հռահյուն մասնակցություն է ունեցել երիտասարդ Թումանյանը:

Գրական կյանք մտնելու օրվանից Թումանյանի մտահոգությունների կենտրոնում են հղել գրողի նյութական ապահովության, նրա իրավունքների ու շահերի պաշտպանության հարցերը: Սակայն գրողների միավորումը կամ ընկերությունը, որի իրականացման դադարի արդյունքում տասարդական հռահյուն փարել էր Թումանյանը 90-ական թվականներին սկզբից, նրա ընկալմամբ բնավ չէր նույնանում գրական ֆոնդի հետ: Այդ ընկերությունը գրողների տնտեսական ապահովության խնդրի հետ մեկտեղ, պետք է զբաղվեր գրական-ստեղծագործական հարցերի արժարժմամբ, քննության առնել հայ գրականության ներկա վիճակը և հետագա զարգացման ուղիներն ու հեռանկարները...

Գեոևս գրական ասպարեղ իշնելու նախօրեին, 1890 թ. հունիսի 6-ին, Ան. Աբովյանին ուղղած նամակում Թումանյանը գրում է. «Ինձ, իրավունք ասեմ, խեղդում է այս մթնոլորտը—չկա ընկերական շրջան, չկա գրականության մասին խորհող մարդոց շրջան, որ զեկավարեն երիտասարդներին...»:

Աբովյան-Նաղարյան գրական ֆոնդի ձախողումից հետո Թումանյանը հետևողականորեն շարունակում է «մի գրական շրջան», ընկերություն կազմակերպելու իր ջանքերը: 1897 թ. հունվարի 18-ին նրա բընակարանում տեղի է ունենում առաջին նախապատրաստական ժողովը, որին մասնակցում են՝ Աղայանը, Պռոշյանը, Շիրվանզադեն, Մուրացյանը, Փափաղյանը, Լեոն Մանվելյանը և ուրիշներ: Ժողովները շարունակվել են և հետագայում, որոնցից մեկ-երկուսը, ինչպես պարզվում է Թումանյանի ծոցատետրային մի գրառումից և Աշ. Աթանասյանի հուշերից, տեղի են ունեցել Պերճ Պռոշյանի բնակարանում: Հավաքույթներից մեկում, Թումանյանի առաջարկությամբ, որոշվում է հիմք դնել մի գրա-

կան հանդեսի: Գրական ընկերություն հիմնելու այդ փորձի մասին Թումանյանը 1899 թ. մայիսի 6-ի նամակում Ալ. Ծատուրյանին գրել է. «Դժբախտաբար, մեր գրողների մեջ կապ ու հարաբերություն չկա, այն-ինչ մենք ունենք ընդհանուր ցավեր ու շահեր, որ կարևոր են դարձնում այդ հարաբերությունը. մենք զգացմունքներ ու մտածմունքներ ունենք, որ միայն իրար կարող ենք հայտնել ու խոսել: Թիֆլիսում գտնվողներս հաճախ մտածել ենք այդ մասին և, մինչև անգամ, անցյալ տարի մի տասը ժողով արինք: Մոտիկ ապագայում, հարկավ, դուրս կգա»:

Գրողների ընկերության դադափարը, ինչպես հայտնի է, իրականացավ 1912 թ. հոկտեմբերին, հիշյալ տողերը գրելուց 13 տարի հետո: Իսկ նույն՝ 1899 թ. աշնանը, Թումանյանի նախաձեռնությամբ և Թումանյանի տանը կաշմակերպվեց «Վերնատունը»:

«Վերնատան» հիմնադրման ժամանակի մասին կան տարակարծություններ. Դեմիրճյանը երկու թվական է նշում՝ 900-ական թվականների «կիողբ» և 1902-ը, Նվ. Թումանյանը՝ 1900 թ., Լևոն Շանթը՝ 90-ական թվականների վերջը, Իսահակյանը՝ 1899 թ., իսկ Թումանյանի մասին գրած հուշերի ծրագրային նոթերում (անտիպ)՝ 1899 թ. աշունը: Ըստ Նվ. Թումանյանի գրառումների, Վարպետը նույնն է հավաստել տիկին Ուզա Թումանյանի հետ ունեցած գրույցներից մեկում («Պետք է որ 1899 թ. աշունը լիներ»):

Իսահակյանի առաջարկած թվականը համադրելով առկա բոլոր տվյալների հետ, համարում ենք առավել հավաստին՝ մի փոքրիկ ճշտումով. 1899 թվականի ոչ թե աշնանը, այլ դեկտեմբերի սկզբներին, քանի որ Ղ. Աղայանը միայն այդ ժամանակ կարող էր Թիֆլիս վերադարձած լինել իր արքայազնից Թեոդոսիայից, որտեղից մեկնել էր նոյեմբերի 30-ին:

Թե ինչու և ում առաջարկությամբ է նորակազմ գրական խմբակը կազմվել «Վերնատուն»՝ այս հարցի շուրջը նույնպես կան տարբեր կարծիքներ: Ինքնաբերաբար, — պատմում է Իսահակյանը, — մեր հավաքույթների առաջին շրջանում, լուրջ թե կատակով, փափագ վարքենց մեր գրական խմբակին, հավաքույթներին անուն տալի Օհաննեսն առաջ թե Գոնկուր եղբայրներն իրենց գրական խմբակն ունեին (որի անդամներն էին՝ էմիլ Զոլա, Ալֆոնս Դոդե, Տուրգենև, Հյուսմանս...), որ հավաքվում էին Գոնկուրների տան վերնահարկում, որին «Ամբար» անունն էին տալիս: Նույն նմանությամբ, չեմ հիշում ում կողմից, առաջարկվեց «Վերնատուն» անունը. իսկույն հավանություն տվինք. գտնելով շատ պատշաճ և տեղին, որովհետև Օհաննեսի բնակարանը այն ժամանակ շորորդ հարկում էր...» (Իսահակյանը նկատի ունի Բեհբուջյան փողոցի № 50 տան հինգերորդ հարկի բնակարանը, ուր Թումանյանն ընտանի-

բով Կոնստանդնուպոլիս 1899 թ. աշնանը, «Վերնատան» հիմնադրման նախօրյակին)։

Դեմիրճյանը ևս հավաստում է, որ «Վերնատուն» անունը առաջարկվել է «Իբրեւ Թումանյանի բարձրահարկ բնակարանին հարմար անուն»։ Եվ ավելացնում է՝ «Դա հիշեցնում էր մի ուրիշ վերնատուն, ուր հավաքվեցին Քրիստոսի աշակերտները։ Դրա մեջ ինչ-որ հոգեկան ներքին իմաստ կար»։

Հետաքրքրական է, որ Դերցենի ուսանողական խմբակի անունը՝ «Тайная вечеря» (խորհրդավոր ընթրիք) նույնպես կապված է բիբլիական վերնատան հետ։

«Վերնատան» հիմնադիր և հիմնական անդամներն էին՝ Աղայանը, Թումանյանը, Շանթը, Դեմիրճյանը և Աղբալյանը։ Այն ուներ և իր հյուրերը, որոնց թվում էին արևելահայ գրականության ակադեմիկոսներ Կապուցիչները՝ Պոռչյանը՝ Շիրվանզադեն, Մուրացանը, Նար-Դոսը, Փափագյանը։ «Վերնատան» հավաքույթներին մասնակցում էին նաև արվեստագետներ ու գիտնականներ, ինչպիսիք են Կոմիտասը, Փ. Թերլեմեզյանը, Գ. Բաշինջաղյանը, Կարապետ Գալֆայանը, Հակոբ Մանանդյանը, Լեոն, զրական-հասարակական գործիչներ՝ Ստ. Լիսիցյանը, Մարյամ Թումանյանը, Փիլ. Վարդապարյանը, Արիստ. Զարգարյանը, կամ սլարդապետ գրասերներ։

Այսպիսով «Վերնատանը» և «Վերնատան» շուրջը համախմբվել էին XX դարասկզբի (առաջին տասնամյակի) հայ (արևելահայ) գրականության՝ ամենանշանավոր գեմքերը, հին ու նոր սերունդների ներկայացուցիչները՝ Ղազարոս Աղայանից մինչև Վահան Տերյան...

Աղայանի պատվավոր դիրքը (Նահապետ) և Պոռչյանի հարգածն ընդ ներկայությունը «Վերնատանը» խորհրդանշում էին վերնականների սերտ կապը զրադան հին սերնդի առաջավոր, կենսունակ ավանդույթների հետ։ Այս իմաստով միանգամայն իրավացի էր Աղայանը Դեմիրճյանի հետ միճելիս պնդելով, թե «Վերնատանը» հին ու նոր սերունդների հակամարտություն չկա... Նույնպիսին էր նաև «Վերնատան» և զրական նոր սերնդի հարաբերությունը։ Նորերից ամենատաղանդավորը և ամենահուսատուն Վահան Տերյանն էր, որն իր զրական մկրտությունը ստացավ «Վերնատանը»։ Տերյանի առաջին ծանոթությունը Թումանյանի և «Վերնատան» մյուս անդամների հետ տեղի է ունեցել նրա աշակերտության շրջանում, 900-ական թվականների սկզբներին։ Այդ ժամանակ է, որ Տերյանի բանաստեղծական նախափորձերը արժանանում են Թումանյանի հավանությանը։ Իր անդրանիկ ժողովածուն՝ «Մթնշաղի անուրջները», որը նշանավորում է հայ բաղմադարյան պոեզիայի մի նոր դարավերջի սկիզբը, Տերյանը հրապարակ է հանում «Վերնատան»

մեծագույն բանաստեղծների՝ Թումանյանի և Իսահակյանի վալերացումից հետո միայն: Թումանյանը ողջունում է Տերյանի մուտքը գրական ասպարեզ և նրա համար սահմանում պատվավոր տեղ «Վերնատան» կաճառում:

Տերյանը լինելով բոլորովին մի նոր բանաստեղծական ուղղության ներկայացուցիչը, ազգային գրականության հարազատ ավանդույթներով կապված էր «Վերնատան» բանաստեղծների, Թումանյանի և Իսահակյանի հետ, այնպես, ինչպես նրանք՝ իրենց նախորդների հետ:

«Վերնատունը» ժամանակի ծնունդն էր, գրապատմական օրինաչափ երևույթ: Դեմիրճյանը հավաստելով, որ «900-ական թվականների սկիզբը նոր գրականության որոշ շերտավորման սկիզբն էր», «Վերնատունը» համարում է այդ շարժման արտահայտություններից մեկը: Թեև, ինչպես վկայում է Դեմիրճյանը, այդ ժամանակ «գոյություն չունեին գրական-իդեոլոգիական բախումներ բացահայտ ձևով», սակայն առկա էր Թումանյանի բազմիցս հավաստած հակամարտությունը «Մշակի» և նոր սերնդի գրողների միջև, որ դարավերջին առավել սուր բնույթ էր ըստացել: «Մշակին» հակամարտ նոր սերունդը ստեղծեց «Վերնատունը»՝ գրական առաջընթաց շարժման կենտրոնը, որի ֆոկուսը, Դեմիրճյանի դիպուկ բնութագրմամբ՝ Թումանյանն էր:

Ինքնատիպ և զորեղ ստեղծագործական անհատականություններ լինելով, «Վերնատան» գրողները միմյանց կապված էին զեղադրական հիմնական սկզբունքներով: Որո՞նք էին այդ սկզբունքները.

ա) Գրական նախորդների վերագնահատություն, սահմանադատում և ինքնահաստատում: Խոսքը անմիջական նախորդների մասին է: Վերնականների դիրքորոշումն այս խնդրում Դեմիրճյանը ձևակերպել է այսպես. «Վերնատան» անդամներն իրենց սահմանագծում էին Պատկանյանի և նրա հետևորդների ազգայնական, տենդենցիոզ գրականությունից: Այն ժամանակ իսկ, թեև շատ դժվարին էր տարբերել, վերնատանցիները դատում էին ազգային և ազգայնական կուլտուրաները: Պատկանյանից և նրա հետևորդներից սահմանադատվելու ձգտումը ճիշտ է դիտված, սակայն Դեմիրճյանի տեմինաբանության և ձևակերպումների վրա, ջավոբ, առկա է դրոշմը 30-ական թվականների, երբ գրի են առնված նրա հուշերը: Վերնականները և հատկապես Թումանյանը, Պատկանյանի նկատմամբ իրենց վերաբերմունքի մեջ եղնում էին գրականության ժողովրդագրության սկզբունքից: Բարձր զնահատելով «Արաբսի արտասուքի» հեղինակի ազգային-ազատագրական երգերը, Թումանյանն ընդգծում էր նրա թուլությունը ժողովրդի կյանքը, կենցաղը, և հոգեբանությունը արտացոլելու խնդրում:

բ) Հայ դասական գրականության արժեքների վերհանումը և լավագույն ավանդույթների զարգացումը: Այս խնդիրները եղել են վերնականների ուշադրության կենտրոնում: Շանթը 1901 թ. նոյեմբերի 1-ի Թումանյանին ուղղած նամակում կարոտով վերհիշելով «Վերնատան» հավաքույթները և փայտիայելով շուտով կրկին «Վերնատուն» վերադառնալու հեռանկարը գրել է. «Տակն ու վրա կընենք նորեն մեր ամբողջ գրականությունը...»:

Իսահակյանի հուշերի սեագիրը գրառումներում կարգում ենք. «Մենք համարում էինք մեզ նոր գրականության հիմնողներ, ժառանգելով անցյալի լավերը, ժողովրդի ստեղծագործությունը, Արտվյան, միջնադարյան երգեր...»: Մի այլ տեղ՝ «Վերնատան» սկզբունքն էր դարգացնել հայ հին գրականության լավագույն արագիցիաները, հայ ժողովրդի ձրգտումները, ազգային գրականության ինքնուրույնությունը...»:

«Վերնատունը» վերստին հայտնագործեց Սայաթ-Նովային. «Մեր բոլորի սիրածն էր Սայաթ-Նովան, որին բարձրացրինք հանճարների դասին.— վերհիշում է Իսահակյանը,— ունեցանք պաշտամունք նրա հանդեպ, մեր բոլոր խնջույքներում երգում էինք նրա տաղերը, որոնք գրեթե մոռացված էին... Մենք վերակենդանացրինք նրան, տարածեցինք նրա համբավը և արժարժեցինք նրա երգերը»:

Իսահակյանի անտիպ գրառումներից մեկը ճշգրտում է ժամանակը. «Սայաթ-Նովայի պաշտամունքն ունեինք. Աղբալյանն էր երգում 1899-ից»: Նույն այդ թվականին է վերաբերում Իսահակյանի «Սայաթ-Նովա. Սայաթ-Նովա, դու չես մեռել, Սայաթ-Նովա...» սկսվածքով սևագիր և անավարտ բանաստեղծությունը:

գ) Համալսարհային դասական գրականությունը որպես ուղենիշ: «Կլասիկները մեր առօրյա, գործնական ղրադմունքն էին,— գրում է Դեմիրճյանը:— Մենք ձգտում էինք դեալ նրանց ուղիով»: «Կլասիկները ղարթնեցնում էին, ավելի ճիշտ խորացնում էին եղած այն լայն հայացքները, որով վերնատանցիք սկսել էին իրենց գրականությունը,— ավելանցնում է նա:— Դա հումանիզմն էր, արվեստի բարձր որակի ձրգտումը, ժողովրդայնության ուժը, գրական ինտերնացիոնալիզմը, համաշխարհայնությունը»:

Վերնականները նախ սկսում են հանգամանորեն, բարեխիղճ, ինչպես Դեմիրճյանն է վկայում՝ «ուղղակի սեմինարական մեթոդով, ուսումնասիրել հունական գրականությունը՝ Հոմերոս, և հատկապես ողբերգուներին՝ էսքիլես, Սոփոկլես, Եվրիպիդես...»: Վերնականների և մասնավորապես Թումանյանի՝ դեպի անտիկ մշակույթն ունեցած լայն հետաքրքրության մասին է վկայում նաև այն, որ «Վերնատան» միջանցքի պատերը ղարդարված են եղել Զևսի, Ապոլոնի, Վեներայի, Հերայի

պատկերներով: Նույն խանդով ու եռանդով վերնականներն ընթերցում և ուսումնասիրում են անգլիական, իսպանական, գերմանական, ֆրանսիական, շոտլանդական, լեհական, ռուսական գրականությունները՝ Շեքսպիր ու Սերվանտես, Դյոթե ու Հայնե, Բայրոն ու Շելլի, Բյորնս ու Բերանոսե, Միցկևիչ ու Սենկևիչ, Պուշկին ու Լերմոնտով... Ինչպես հավաստում են Իսահակյանն ու Շանթը, վերնականները առանձին քննություն առարկա են դարձրել «Իլիական» ու «Ոդիսականը», «Համլետը», «Ֆաուստը», «Պան Բադեուշը»: «Վերնատան» անդամների նախասիրությունները համաշխարհային դասականների նկատմամբ արտահայտվել է կատակի կարգով ստանձնած մականուններով. Թումանյանը՝ Շեքսպիր, Իսահակյանը՝ Հայնե (ըստ այլ աղբյուրների՝ Նիցշե, Դյոթե), Շանթը՝ Իբսեն (Հայնե), Դեմիրճյանը՝ Շիլլեր (Բայրոն, Դյոթե), Աղբալյանը՝ Բրանդես (Բելինսկի, Քիլոն Քիլոնիդես՝ Հ. Սենկևիչի «Յո» երթառ» պատմավեպի հերոսներից): Պետք է ենթադրել, որ միայն Թումանյանն է հավատարիմ մնացել իր Շեքսպիրին, մնացած վերնականների նախասիրությունները, «Վերնատան» շուրջ տասնամյա գոյության ընթացքում, փոփոխությունների են ենթարկվել... «Իհարկե, զուր շանցան կլասիկների ուսումնասիրության կանոնավոր երեկոները, — նկատում է Դեմիրճյանը: — Այդտեղ մենք ճանաչեցինք կլասիկների մեծությունը և... իրար»:

Համաշխարհային դասականների յուրացման ճանապարհով վերնականները ձգտում էին հայ գրականությունը դուրս բերել ազգային շրջանակներից համամարդկային ընդգրկումների և ընդհանրացումների ոլորտները, բարձրացնել նրա գեղարվեստական որակը, որը պայմանավորում էր նաև նրա դերի և նշանակության բարձրացումը:

դ) Ժողովրդական բանահյուսությունը վերնականները համարում էին գրականության հիմքն ու ներշնչաբանը: «Կարգում էինք ժողովուրդների ֆոլկլորից, — վերհիշում է Իսահակյանը, — և հիանում էինք ժողովուրդների անկեղծ ստեղծագործություններով՝ ռուսական բիլինաներով, սերբական պոեմներով, մեր Սասունցի Դավթով և շատ ուրիշներով»: Իսահակյանը պատմել է, որ «Վերնատանը» միտք է հղացվել հավաքել և հրատարակել ժողովածուներով հայ ժողովրդական բանահյուսությունն ըստ ժանրերի, և որ ինքը հանձն էր առել ժողովրդական երգերի ժողովածուն: Մտահղացումը չի իրականացել միջոցների պակասության պատճառով: Թեև նաև այդ նյութերն են, որ Իսահակյանը «Փշրանքներ ժողովրդական բանահյուսությունից» խորագրով տպագրել է «Ազգագրական հանդեսի» 12-րդ գրքում (1904):

Ստ. Լիսիցյանի հավաստումով՝ «Վերնատան» հավաքությունների քննության է առնվել ժողովրդական հեքիաթների և առհասարակ ժողո-

վերջական բանահյուսութեան գրական մշակման ձևերի ու եղանակների խնդիրը:

Յուրացնելով և զարգացնելով Աբովյանի և Աղայանի ավանդույթները, «Վերնատան» երկու առաջատար բանաստեղծները՝ Թումանյանը և Իսահակյանը, տարբեր ելակետներով ու եղանակներով գնում էին ժողովրդական բանավիճակի օգտագործման և մշակման ուղիով: Դեմիրճյանի ուղին տարբեր էր նրանցից. «Ես նրանց միանում էի, ըստ երևույթին, շատ տարբեր թեմաների շարժումով,— խոստովանում է նա,— բայց վերջնական նպատակակետը միևնույն տեղն էր՝ ժողովուրդը»: Եվ ապա եզրակացնում է՝ «Կլասիկների բարձր արվեստն իրենց ժողովրդական կիրմունքներով այն պլատֆորմն էր, որի վրա միանում էին վերնատանցիները» (ընդգծումն իմն է—Ա. Ի.):

Ե) Գրականության ժողովրդայնությունը: «Վերնատան» սնդամները՝ Թումանյանը, Իսահակյանը, Դեմիրճյանը ժողովրդայնությունն ընկալում էին այդ հասկացության ամենալայն և ճշմարիտ իմաստով: «Այդ այն ժողովրդայնությունն է,— գրում է Դեմիրճյանը,— որ կրում են համաշխարհային հսկաները՝ Շեքսպիր, Դյոնիս, Սոփոկլես, էսքիլես, Պուլկին»: Դա նշանակում է ազգային մեջ պեղել, հայտնագործել համընդհանուր, համամարդկայինը՝ մարմնավորելով բարձրարվեստ երկերի մեջ: Վերնասկանների համար, սակայն, նույնքան կարևոր էր ազգային ձևի խնդիրը: Գեղարվեստական երկի ժողովրդային-ազգային բնույթը հատկանշվում է ոչ թե նյութով ու թեմատիկայով, այլ գեղարվեստական մրտածողության և մարմնավորման ազգային եղանակով, ինքնատիպությանը: Այդ խնդիրների վերաբերյալ Թումանյանի, Իսահակյանի և Դեմիրճյանի հայացքները հայտնի են և հարկ չենք համարում վերստին անդրադառնալ: Կուզեինք մի քանի խոսքով ծանոթացնել «Վերնատան» քննադատի՝ Աղբալյանի հայեցակետին: Բերում ենք երկու հատված՝ ա) 1899 թ. ապրիլի 24-ին Իսահակյանին գրած նամակից և բ) Դ. Աղբալյանի «Քյոտոյում» գրախոսությունից.

«Դեպի ժողովուրդը. ահա այն գավառները, որ ես ունեմ. ահա այն ուղղությունը, որով պիտի գնա մեր գրականությունը և որով սկսել է գնալ արդեն... Դեպի ժողովուրդը, ոչ թե նրա կյանքը նկարագրելու մտքով, այդ իր կարգին. ամենագլխավորը նրա ոգով թափանցվելն է, նրա աչքերով նայելը կյանքին ու իրականության...

Եղի՛ր երազող, եղի՛ր հիասթափված, վշտոտ ու տխուր, տանջված ու մենակ, բայց այնպես, ինչպես հայը, հայ ժողովուրդը. զգացմունքները ոչ մի ազգի մենաշնորհը չեն, արտահայտություններն ու գրություններն են մենաշնորհը. չպետք է բողոքել Բայրոնի նման, վշտանալ

Հեյնեյի նման, տանջվել էր մոռնալով նման, այլ միշտ և ամեն տեղ հայ մնալ: Թե դու և թե մյուս բանաստեղծները այդ ուղղության վրա եր ոտ դրել և գնում եք. օրհնված լինի ձեր ճանապարհը...»:

«Աղայանի երկերը ամենահայկական ստեղծագործություններն են մեր գրականության մեջ և կոչված են Հովհ. Թումանյանի և Ալ. Իսահակյանի երկերի հետ մեր ինքնուրույն բանաստեղծության հիմքը կադմելու... Այդ ուղղություն է միայն, որ զարգանալով պետք է դառնա դասական»:

Աղայանի ստեղծագործությունը դասական է այն մտքով, որ նա ցուցնում է մեր ժողովրդի սգին կիրթ վիճակում: Այդ ոգու տարրերը, որտեղից էլ եկած լինեն նրանք փարելու տոհմային բունին, արեւմուտքից թե արեւելքից, չեն նկատվում որոշապես. նրանք բոլորը ձուլվել են, դարձել մի հույակապ ու համաչափ ամբողջություն: Ոչ թե նյութն է, որ հայկական է, այլ մտածելու և զգալու եղանակը»:

Ահա այս խնդիրներն էին, որ քննարկվում էին «Վերնատան» հավաքություններին, դրանք, ինչպես տեսանք, զլխավորապես վերաբերում էին հայ և համաշխարհային գրականության ավանդույթների յուրացմանն ու զարգացմանը և գրական նոր սերնդի զեղադիտական դավանանքի մըշակմանը: «Վերնատան» քննության բովով էին անցնում ընթացիկ գրականությունն ու քննադատությունը: Խոսում էին հայ, ռուս և արտասահմանի գրական նորությունների մասին, հայտնում իրենց տպավորություններն ու կարծիքները, խոսում էին աղբերի պատմություններից, ժողովուրդների կյանքից, արվեստներից, փիլիսոփայությունից, վերնականներին հույում էին նաև հասարակական և բաղադրական անցուղարձերը և, բնականաբար, ամենից ավելի հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի, ներկայի և ապագայի հարցերը...

«Վերնատան» հավաքությունները կրում էին նաև զուտ ստեղծագործական-լաբորատոր բնույթ՝ նվիրված լինելով սեփական ստեղծագործությունների քննությանը: Քննության առարկա էին դառնում վերնականների նոր գրած երկերը: Նախօրոք նշանակվում էր հաջորդ հավաքության ընթերցվելիք նյութը. «Որքան էլ նյութը սակավ լիներ,— պատմում է Դեմիրճյանը,— մի պոեմի հատված, մի ոտանավոր՝ միևնույն է, դա չէր խանգարում երեկոն նշանակել... Թեև նյութը կարճ էր լինում, բայց քննադատությունը—զրույցը տևում էր երբեմն մինչև գիշերվա ժամը 2—3-ը, երբեմն գիշերում էինք Թումանյանի տանը»: «Ընթերցվածը կ'ենթարկեինք շատ մանրամասն և շատ անկեղծ վերլուծումի իր լավ ու ձախող կողմերով»,— ավելացնում է Շանթը:

«Վերնատան» հավաքություններին ընթերցվել և քննության են են-

Յարկվել Շանթի դրամաներից «Ուրիշի համարը», «Հին աստվածները», Դեմիրճյանի «Կյանքի տեսիլը» պոեմը, Թումանյանի «Հաղարան բըլբուլի» հատվածները...

«Մի ժամանակ մեր «Վերնատունը» շատ էր զբաղվում «Հաղարան բլբուլով»,— վերհիշել է Թումանյանը իր զրույցներից մեկում.— մեծ ազդեցություն արավ վերնակահանների վրա: Դերենիկի «Կյանքի տեսիլը», Շանթի «Հին աստվածները» ազդեցություններն են «Հաղարան բլբուլից»:

Ընթերցվում էին նաև արդեն տպագրված երկերը: Ստ. Լիսիցյանը պատմում է, որ Թումանյանի 1903 թ. ժողովածուի հրատարակությունը «Վերնատան» հետ կապված մարդկանց մի տոնախմբություն էր. «Քանի-քանի երեկոներ վերադառնում էինք այս կամ այն պոեմի, լեզենդի կամ բանաստեղծության ընթերցաբանությանն ու քննությանը: Հիշում եմ՝ մի ամբողջ երեկո, շորս ժամից ավելի քննում էինք «Դեպի Անհունը», որ ևս համարում էի մի այնպիսի դոբոժ, որտեղ Թումանյանը բարձրանում է մինչև «Փառստի» մեծությունը...»:

«...Մտքերի երկար, մտերիմ փոխանակության մեջ բյուրեղանում էր այն լուրջ, խիստ և պատասխանատու վերաբերմունքը դեպի սեփական ստեղծագործությունը և այն խոր ըմբռնումը խոսքի արվեստի, որ առանձնահատուկ է ոչ միայն Հովհ. Թումանյանին, այլև «Վերնատան» բոլոր բանաստեղծներին...»:

«Վերնատան» հավաքույթներին, բնականաբար, լինում էին մտքերի բախտմաներ, երբեմն բուն բանավեճեր, որոնք սակայն միշտ մնում էին սկզբունքային բարձրության վրա և, ինչպես հավաստում է ժամանակակիցներից մեկը (Հովհ. Քաջաղնունի), «երբեք չէին վերածվում կոպտության, տգեղ ու անվայել ձևերի... Մշտական անդամների անձնական մտերմությունը, փոխադարձ հարգանքը և մանավանդ իր՝ Թումանյանի նուրբ ու ղզայուն խառնվածքը ազնվացնում էին «Վերնատունը»:

«Վերնատան» հավաքույթներն ավարտվում էին ուրախ ժամացույցով: Ընթերցումներից, զրույցներից ու վեճերից հոգնած, վերնակահանները գիշերվա կեսին հավաքվում էին Թումանյանի հյուրընկալ սեղանի շուրջը և ընթրիքին զուգընթաց ծավալվում էին երգն ու տաղը, կատակն ու ծիծաղը... Աղայանը երգում էր հուշակալոր «Քյոռօղլին», Աղբալյանը՝ «Դուն էն գլխենը», որոնց հաջորդում էին խմբերգերը... Թումանյանը անկրկնելի հմայքով պատմում էր իր անսպառ անեկդոտները, Դեմիրճյանը ցուցադրում էր իր ծաղրանկարները կամ կարգում էպիգրամները... «Ես զավեշտական թերթիկներ էի կալմում,— գրում է Դեմիրճյանը,— ուր ծաղրանկարում էի զանազան անձնավորությունների:

Մի անգամից ավելի լենն դարձել է իմ նկարների հերոսը: Թումանյանին դա շատ դուր էր գալիս... Նա դեռ չէր մոռացել «Մշակի» հալածանքը Արծրունու գրչի միջոցով, մի հալածանք, որ Մալումյանը շուրուկակում էր ամբողջ հայ բանաստեղծության դեմ...»: Իսկ այն օրերին, երբ դերասան Գալֆայանը հյուր էր լինում «Վերնատանը», հանդես էր գալիս շեքսպիրյան մենախոսություններով: Իսահակյանը հիշում էր կիրի մենախոսությունը: Ժամանցի այդ երեկոները տեսում էին մինչև ուշ գիշեր, երբեմն նաև մինչև լուսաբաց... Այդպիսի գիշերներից մեկին է վերաբերում Դեմիրճյանի հետևյալ կատակ-էքսպրոմտը.

Չորսին նոր պրծան կեր ու դավերը,
Դատարկ տնկեցին գինու դավերը,
Ամեն մեկն առավ բարձի լավերը,
Թողին սարսաղին անբուն ցավերը,
Ու իրանք ընկան բնի ծովերը...
Հնդին կանչեցին բակից հավերը...

Ահա մի հատված էլ «Վերնատան» շրջանում գրած Թումանյանի կատակ-նամակից.

Սիրելիք մեր, որ ի ժընե,
Նիկոլ, Դերենիկ...
Այսօր ժողովեալ
Ի Վերնատան,
Հիշեմք անցեալ
Մեր խնդովեան
Ուրախ հանգէս,
զՄեր Բայրօն և զԲրանդէս...
...եւ արդ,
Բարդ-բարդ
Ամենքին պարտ,
Սակայն հպարտ
Ու միշտ Գերմարդ,
Մնում ենք ձեզ
Կարոտակեզ

Ես՝
Օհաննէս,
Աւօն,
Լենն...

Թումանյանը, Իսահակյանը, Շանթը, Դեմիրճյանը հետագայում միշտ խորին անձկությամբ են հիշել «Վերնատան» երեկոները, «Վերնատան» մտերիմ շրջանը. «Վերնատան... Դա մի գրական փունջ էր, գրական հոգեկցություն,— կարդում ենք Դեմիրճյանի անտիպ գրառումներից մեկում:— Դա նշանակում էր Ղազարոս Աղայան, Հովհաննիս

Թումանյան, Ալեկտր Իսահակյան Վ... սրանցից կրտսերը՝ Կո: Դա երիտասարդությունն էր մեր գրականության, ուր Աղայանն անգամ հոգով երիտասարդացել էր: Դա գարունն էր անկրկնելի, Էրանի և միշտ հիշելի: «Հե՛յ գիդի մեր «Վերնատուն»... ինչքա՛ն ենք հավաքվել, վիճել, լուսացրել...— վերհիշել է Թումանյանը 1919 թ. դրույցներից մեկում:— «Հիշեցի Վերնատան երեկոները,— պատմում է բանաստեղծի դուստրը.— իր բյուրոյի արկղից հանեց հին թղթեր, ձեռագրեր, ծաղրանկարներ, նայում էր, վերնականներից հետաքրքիր պատմություններ անում ու ափսոսում անցած օրերը»: Իսկ կյանքի վերջին շրջանում, 1921 թ. Իսահակյանին գրած նամակում Թումանյանը փայփայել է այս անգամ արդեն հայրենի հողի վրա «Վերնատունը» վերակենդանացնելու փափաղը. «Թիրևս այժմ կաղմենք՝ մեր «Վերնատունը» մեր երկրում ու վերջին օրերս միասին անցկացնենք... Դե արի՛, Ալեք ջան...»:

«Վերնատունը», որոշ դադարներով, գոյատևեց շուրջ տասը տարի՝ 1899—1910 թթ.: Այդ տասնամյակում հայ գրականությունը նշանակալի վերելք ապրեց, որի մեջ մեծ է «Վերնատան» և վերնականների, հատկապես, Թումանյանի, Իսահակյանի և Շանթի ավանդը: Այդ տարիներին են ստեղծվել Թումանյանի «Անուշը», «Թմկաբերդի առումը», «Սասունցի Դավիթը», «Փարվանան», «Մի կաթիլ մեղրը»..., Իսահակյանի «Աբու Լալա Մահարին», Շանթի «Հին աստվածները», Տերյանի «Մթնշաղի անուրջները»...

«Վերնատունը» մշակեց և հարստացրեց հայ գեղագիտական միտքը համաշխարհային դասական և ժամանակակից գեղարվեստական մտքի նվաճումներով, նա հայ գրականությունը առաջ մղեց դեպի մեծ արվեստի և մեծ ընդհանրացումների ուղիները...

«Վերնատունը» նախապատրաստեց «Կովկասի հայ գրողների ընկերությունը», որի գոյությունն ու գործունեությունը նույնպես Թումանյանի անվան հետ է կապված և որի դերի ու նշանակության լուսաբանությունը մի նոր հետազոտության նյութ է:¹

¹ Որպես ղեկուցում կարդացվել է 1974 թ. մարտի 4-ին, Հովհ. Թումանյանի ծննդյան 105-ամյակի և «Վերնատուն» գրական խմբակցության ստեղծման 75-ամյակի կապակցությամբ Թումանյանի թանգարանում կազմակերպված գիտական նստաշրջանում: Առաջին անգամ, կրճատումներով, տպագրվել է «Գարուն» հանդեսի 1979 թ. 5-րդ համարում:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ՝ ՆՎԱՐԴԻ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ՝

1. 26 հուլիսի 1936 թ., Ախալցխայից Երևան

Ընկ. Նվարդ,

Բորժումում մրսեցի և Ախալցխայում արձակուրդիս սկզբի շորս օրը հիվանդ պառկած էի: Այժմ բուրբուլին լավացել եմ:

Այս փոքրիկ գավառական քաղաքն իր ճղճիմ հասարակական միջավայրով անտանելի է, միայն գեղեցիկ բնությունն է, որ սիրելի է անչափ:

Հանգստանում եմ՝ բառի լացն մտքով, համարյա չեմ պարապում, կարդում եմ քմահաճուքով, ավելի հաճախ մտորում եմ գրելիք դիսերտացիայիս մասին և մասնակի դիտողություններ եմ անում: Երեւի վանում ամբողջությամբ նվիրվելու եմ աշխատանքիս, գուցե թանգարանն ամբողջությամբ թողնեմ, թեև ես <որեն> Ս <արգասն>ը առաջարկում է օրական երկու ժամ աշխատել:

Ընկ. Նվարդ, քանի մոտենում է դրելու ժամանակը, այնքան երկյուղածությունը պատում է հոգիս, այդ անկարողության զգացումը չէ, այլ դեպի նյութն ունեցած պաշտամունքի հասնող սիրո արտահայտությունը: Պիտի կաբողանա՞մ արգյսբ, գեթ ընդհանուր գծերով ու մոտավորապես տալ Հովհաննես Թումանյան կոշիկող գրական անկրկնելի երեւվույթի պատմական ու աշխատական արժեքը: Ինչպես էլ որ գրեմ՝ գրածս լինելու է նախօրինակը գրելիք մի մեծ ուսումնասիրության: Եվ մի՞թե հնարավոր է սպառել Հովհ. Թումանյանի ուսումնասիրությունը մի երկու գրքով կամ գրքուկով: Իմ ուշադրության կենտրոնը Թումանյանի ստեղծագործության արվեստն է լինելու: Մինչև այժմ քիչ թե շատ աշ-

1 Բոլոր նամակների բնագրերը պահվում են Թումանյանի ընտանիքի արխիվում:

Թումանյան, Ավետիք Իսահակյան և... սրանցից կրտսերը՝ Ես: Դա երիտասարդությունն էր մեր դրականության, ուր Աղայանն անգամ հոգով երիտասարդացել էր: Դա դարձունն էր անկրկնելի, Էրանի և միշտ հիշելի»: «Հե՛ջ գիդի մեր «Վերնատուն»... ինչքա՛ն ենք հավաքվել, վիճել, լուսացրել...», — վերհիշել է Թումանյանը 1919 թ. գրույցներից մեկում: — «Հիշեց Վերնատան երեկոները, — պատմում է բանաստեղծի դուստրը. — իր բյուրոյի արկղից հանեց հին թղթեր, ձեռագրեր, ծաղրանկարներ, նայում էր, վերնականներից հետաքրքիր պատմություններ անում ու ափսոսում անցած օրերը»: Իսկ կյանքի վերջին շրջանում, 1921 թ. Իսահակյանին գրած համակում Թումանյանը փայփայել է այս անգամ արդեն հայրենի հողի վրա «Վերնատունը» վերակենդանացնելու փափաղը. «Թերևս այժմ կաղմենք՝ մեր «Վերնատունը» մեր երկրում ու վերջին օրերս միասին անցկացնենք... Դե արի՛, Ավր ջան...»:

«Վերնատունը», որոշ դադարներով, գոյատևեց շուրջ տասը տարի՝ 1899—1910 թթ.: Այդ տասնամյակում հայ գրականությունը նշանակալի վերելք ապրեց, որի մեջ մեծ է «Վերնատան» և վերնականների, հատկապես, Թումանյանի, Իսահակյանի և Շանթի ավանդը: Այդ տարիներին են ստեղծվել Թումանյանի «Անուշը», «Թմկաբերդի առումը», «Սասունցի Դավիթը», «Փարվանան», «Մի կաթիլ մեղրը»..., Իսահակյանի «Աբու Լալա Մահարին», Շանթի «Հին աստվածները», Տերյանի «Մթնշաղի անուրջները»...

«Վերնատունը» մշակեց և հարստացրեց հայ գեղագիտական միտքը համաշխարհային դասական և ժամանակակից գեղարվեստական մտքի նվաճումներով, նա հայ գրականությունը առաջ մղեց դեպի մեծ արվեստի և մեծ ընդհանրացումների ուղիները...

«Վերնատունը» նախապատրաստեց «Կովկասի հայ գրողների ընկերությունը», որի գոյությունն ու գործունեությունը նույնպես Թումանյանի անվան հետ է կապված և որի դերի ու նշանակության լուսաբանությունը մի նոր հետազոտության նյութ է:¹

¹ Որպես ղեկավարում կարգացվել է 1974 թ. մարտի 4-ին, Հովհ. Թումանյանի ծննդյան 105-ամյակի և «Վերնատուն» գրական խմբակցության ստեղծման 75-ամյակի կապակցությամբ Թումանյանի թանգարանում կազմակերպված գիտական նստաշրջանում: Առաջին անգամ, կրճատումներով, տպագրվել է «Գարուն» հանդեսի 1979 թ. 5-րդ համարում:

Յյունն է պարտորել հոգիս, զգացել էմ բանաստեղծի ներկայութիւնը, նրա շունչը, նրա ոգին: Դրսում ստացած ամեն վրդովմունք ու անախորժութիւն չբացել են իսկույն՝ թումանյանական մթնոլորտում, իմ երեանյան կյանքի լավագոյն հիշողութիւններն են դրանք և ես երբեք, երբեք չեմ մոռանա...

Թումանյանական մթնոլորտում կարգալիս, զրուցելիս, թե խորհլիս հուզումներ էմ ունեցել ու ապրումներ, որոնց եթէ հազարերորդը կարողանամ հաղորդել գրելիքիս՝ դրածս մի առանձին ջերմութիւն կստանա:

Այդքան՝ «լիրիկորեն»:

— Հակառակ եւ<որեն> Ս<արգսյան>ի կարգադրութեանը մնալու էմ 5 օր ես (այդ այն հինգ օրն է, որի փոխարեն նա դրամ էր առաջարկում): Ուրեմն՝ երեանում կլինեմ ամսույս 15-ին կամ 16-ին:

— Ստ. Լիսիցյանի զխաւորած էքսպեդիցիան ահա շորորդ օրն է, որ այստեղ է: Եկան Ախալքալաքից, արդունքը լավ է:

Պատրաստվեցեք հանգստանալու, իսկ ես՝ աշխատելու:

Զերմագին բարեներով՝

Ա. Իճնիկյան

17 հոկտեմբերի 1936 թ., Երևան

Հարգելի բնկ. նվարդ,

Հայկն այստեղ չէ, երկտողն հանձնեցի ընկ. Աշխենին: Տեսա Սիմոնին, հյուրանոցի վարձը վճարել է առայժմ 50 ռուբլի, ասում է՝ մի-երկու օրից, երբ Հայկը դա՝ կվճարեմ նաեւ մնացածը:

«Գրական թերթը» լույս տեսավ ուշացումով, չնայած սրբագրեցի, բայց էլի մի-երկու վրէպակ մնացել էր: Հոգւածը կարգացւում է հաճուքով, շատերի համար հետաքրքիր սնակնկալ էր և զխաւորը, որքան այժմեական են 20—25 տարի առաջ գրված ու ասված այդ մըտքերը...

Այստեղ էր ակադեմիկոս Ծրբելին: Գրողների տանը և համալսարանում զեկուցեց Համբարդի պեղումների մասին: Զեկուցումը կրում էր ավելի հանրամատչելի, ինֆորմացիոն բնույթ, քան՝ գիտական: Ծայրահեղութիւններ թույլ տվեց ճարտ. Բունիաթյանի և Տարագրոսի հասցեին, ինձ թվում է ամբողջովին արդարացի չէ... (այսինքն՝ մասամբ արդար է):

Նորայրը Սոլէ գեռ չի գնացել: Վեսպերն այսօր ասաց, որ 24-ին է գնալու:

Ուրիշ նորութիւններ չկան, որ գրեմ:

Ինչպե՞ս եր վզում այժմ: Ե՞րբ առողջ կզգաք Ձեզ, որ աշխատանքի անցնեք: Այո՞, առանց Ձեզ աշխատանքը կանգ է առել, ավելին՝ մեռել է առժամապես, Դուք էիք շունչ տալիս գործին (խնդրում եմ կոմպլիմենտ չհամարեք):

— Դուք, անշուշտ, դիտեք Ռաֆայել Զարդարյանի ալբոմի մասին: Այնտեղ ձեր հանճարեղ Հոր բացսիրտ ու պայծառ ձեռագիրը կարդացի, շատ հարմար ու տեղին է այժմ այդ տողերը մեջ բերել:

«Երջանկությունը, իմ շնորհալի բարեկամ, հենց նրանով է լավ, որ աշխարհի բոլոր լավ բաների նման՝ օդի նման, լուսի նման, միշտ ու ամեն տեղ կարող եք գտնել, դեռ նրանցից էլ ավելի առատ: Երջանկության աղբյուրը մարդու իրեն սիրտն է: Եվ մեծ ու հարուստ սիրտ ունեցող մարդիկ կարող են վշտանալ և շատ վիշտ ու ցավ ունենալ, բայց երբեք դժբախտ չեն լինում նրանք»: Շա՛տ է լա՛լ, ու շա՛տ է հիշեցնում «Իմ երգն» ու «Քեֆ անողին քեֆ չի պակսիլը»...

Սքանչելի՛ սիրտ... շուայլ ու հարուստ սիրտ...

«...Զարմանում եմ, թե ո՞վ Շուայլ, ինչքա՛ն շատ ես տվել դու...», ճիշտ որ՝ Շուայլ:

Առողջացեք, առողջացեք, ընկ. Նվարդ, թե չէ գործը կանգ է առել: Ե՞րբ պիտի մի «առողջ լուր» գրեք (ասում եմ Ձեր Հոր խոսքերով՝ «քոյդ ի քոյոց...»):

Հաբգալից բարեններով՝

Ա. Իճևիկյան

Հասցե՝ Համալսարան:

P.S. «Գրական թերթն» ստացա՞ք:

17 հուլիսի 1937 թ., Ախալցխայից Երևան

Հարգելի ընկ. Նվարդ,

Ամսույս 9-ից Ախալցխայում եմ և հանգստանում եմ: Ծրագրել եմ ազատ ժամերիս ամբողջացնել «Հովհ. Թումանյանի լիրիկան», եթե... իմ լիրիկան չխանդարի...

Ի՞նչ աստիճանի վրա է թումանյանագիտությունը, խմբագիրը վերադարձա՞վ, թե դեռ ոչ:

Ի՞նչ արդյունք ունեցավ տիկ. Աշխենի բանակցությունը ընկ<եր> Գուլոյանի հետ, խնդրում եմ այս հարցերի մասին ինձ տեղեկացնեք:

Մտադիր եմ մի նամակ գրել ընկ. Հենրուն և հանդամանորեն խոսել վիճակիս մասին, որ հետզհետե, քանի օրերն անցնում են, սկսում է ավելի ու ավելի մտահոգել ինձ:

Թիֆլիսի կայարանում ինձ պատահեց տեղիս 10-ամյա դպրոցի դերեկտորը և առաջարկեց ուսմասլարություն և դասեր, փորձում էր համոզել, պատճառաբանելով, թե՝ «նոր ամուսնացածին հարկավոր է գոնե մեկ տարվա խաղաղ կյանք գալառում»... Նման պատճառաբանությունը ծիծաղելի է, իհարկե: Նրա առաջարկությունը լսելիս իմ միտքը երևանումն էր և զբաղված էր սենյակի հարցով... Ահա թե ինչը, գուցե, կարողանա ընկճել ինձ:

Իրողնե՛լ Երևանը և իմ սիրած գործը, այդ հարվածի ու զոհողության շափը Դուք շատ լավ գիտեք: Դուք զգում ու համազդում եք: Իմ նամակում կաշխատեմ Հենրուն ևս գոնե մասամբ զգալ տալ, թերևս հաջողվի:

— Թիֆլիսում, դժբախտաբար, չկարողացա գնալ Ձեր տունը, որ այնքան փափաղում էի, բոլոր փոքրիկը խանդարում էր ինձ:

Մայրիկը եկա՞վ, եթե այդտեղ է իմ կողմից բարեկեցեր, ինչպես և Թամարին ու տիկ. Աշխենին:

Շուգերը շատ չե՞ն անհանգստացնում, ինչպե՞ս են անցնում օրերը: Սպասում եմ Ձեր մանրամասն նամակին, ներեցե՛ք, որ իմը շատ վայրիվերո և հակիրճ դուրս եկալ:

Սպասում եմ Ձեր պատասխանին:

Ջերմ բարեններով՝

Ա. Խճիկյան

Հասցես՝ Ахалцихе, ул. Атарбекова № 12.

Հատուկ բարեններս Ալադյազի երգչին:

6 հունվարի 1939 թ., Ելեցից Երևան

Հարգելի ընկ. Նվարդ,

Մեկ ամսից ավելի է, ինչ Երևանից տեղեկություն չունեմ, ի՞նչ դրության է գործը, հուսով եմ արդեն հատորը սպազրության եք հանձնել: Ի՞նչպես լուծվեց և լուծվե՞ց արդյոք ժառանգության հարցը: Ի՞նչ է արվում 70-ամյակի առնչությամբ:

Շատ եմ խնդրում Ձեր սուղ ժամանակի մի քանի բոլակն ինձ նվիրեք և մի քանի տող գրեք ինձ հետաքրքրող հարցերի մասին:

Ընկ. Հովիկը, երեկ, դեռևս ժամանակ չի գտել իմ նամակիս պատասխանելու համար:

Ինչպես տեսնում եք՝ Տուրգենևից անցել եմ Պիսարևին, Օրյոլից տեղափոխվել ենք նույն մարզի Ելեց քաղաքը։ Աշխատում <եմ> ղո-
րամասի թերթի խմբագրատանը։

Քաղաքի կենտրոնական գրադարանը, իմ բախտից, գտնվում է շտաբի պիմացը, երեկոները, աղատ ժամերիս գնում եմ և կարդում։ Հա՛, այդ գրադարանում ավարտեցի Մոսկվայի ժողովածուի առաջա-
բանը, որ սկսել էի Երևանում։ Նյութերը ինձ հետ էի վերցրել, այնպես
որ, բանակումն էլ Հովհ. Թումանյանի հետ եմ։ Մտադիր եմ այստեղ
գրել նաև Հայ գրականության պատմության դասագրքի Թումանյանին
վերաբերող գլուխը։

Այդ մասին գրում եմ Հովիկ Մելիքյանին։

Ջերմագին ողջունեցիք խմբագրական կազմին, ընկ. Սիմակին, Ստ.
Ջորջյանին, Ար. Տերտերյանին (համաձայնվեց), արևային Սարյանին,
եռանդուն և համեստ Ալեքսանյանին։

Բարևներ ընկ. ընկ. Աշխենին, Թամարին, Հովիկին, ինչպես և ընկ.
Մուշեղ Աղայանին։

Դեռ իմ աչքի առաջ է ճաշի համեստ սեղանը և դեմդիմաց նստած
մեր գրականության երկու նահապետի ժառանգները՝ միացած սիրո և
բարեկամության կրկնակի գեղեցիկ կապերով...

Հավագույն ցանկություններով՝

Ա. Իճևիկյան

Հասցես՝ Г. Елец, Орловская область, п/ящ., 4, ինձ։

P.S. Եթե հանդիպեք, խնդրում եմ Ռուբենին հիշեցնեք, որ ինձ նամակ
պիտի գրի։

Հա՛, խոնարհ ողջուններս նաև Սուրենին, Ռուբենին, Խորեն Սերգե-
ևիչին, Հովիկին, Արամին և «հարցնողաց»։

Նույն

6 մարտի 1939 թ., Օրյոլից Երևան.

Մեծարգո ընկ. նվարդ,

Շնորհակալություն նամակների համար։

Ձեք կարող պատկերացնել, թե ի՞նչ կարոտով եմ կարդում Երեա-
նից ստացած ամեն մի տողը. մի պահ ինձ նորից զգում եմ իմ հարա-
դատ միջավայրում, «իմ հին ծանոթների ու սիրելի դեմքերի» շրջա-
նում...

Ցավում է սիրտս ու վշտանում, երբ կարդում եմ, թե վերաբեր-
մունքը նույնն է մնում և Ձեզ շարունակում են վրդովել։

Մինչև ե՞րբ պիտի շարունակվի այդ անհաճո պատմությունը։ Ե՞րբ,

արդյոք, դրանք պիտի հասկանան, որ տղեղ ու անվայել է, ուղղակի հանցանք է Հովհ. Թումանյանի հիշատակի հետ կապել այդքան շնչին հաշիվներ, մի բանաստեղծի անվան հետ, որի մեծությունը ոչ մի չափ ու սահման չի հանդուրժում և որն այնպես ուժգին ատել է դժուծ հաշիվներն ու համբանքը...

Գրում եք «պայծառ է միայն սիրտս»: Այո՞, միայն Թումանյանից սերված սիրտը կարող է պայծառ մնալ այդ ամենի մեջ և ևս հավատում եմ, որ Ձեր սրտի պայծառությունը դուր կհաղթանակեր: Դուք արդեն շատ բան եք արել Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործության համար, ոչ միայն Թումանյանագիտության հիմքը Դուք եք դրել, այլև Դուք առաջիններից եք, եթե ոչ ամենաառաջինը, որ ղգացել եք մեր նոր գրականության առանձին հեղինակների ու նրանց ստեղծագործության դիտական—մասնագիտական ուսումնասիրության մասնագիտացված անհրաժեշտությունը:

Ամեն անգամ, երբ տեսնում էի Ձեզ Ձեր անմահ Հայրիկի սեպագրությունների յուրաքանչյուր տողի, բառի վերածնությունը կլանված, մրտքովս անցնում էր՝ որեէ հրաշքով հանկարծ սենյակի դուռը բաց աներ ու հանդարտ ներս մտներ Հայրիկը...

Շարունակեցեք Ձեր մեծ գործը և հավատացեք, որ այն բարձր է գնահատվում շատ-շատերի կողմից:

Փետրվարի 19-ը ինձ համար եղավ ինքնահաշիվետության օր: Տեսա, որ Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործության գեղարվ<եստ>—փիլիսոփայական վերլուծության գնահատության ասպարեզում իմ աշխատանքը նոր է սկսվելու: Մինչև այժմ գրածներս, անտիպ թե տպված, ինձ բնավ չեն գոհացնում:

Մի վերագառնա՞մ, ամեն ինչ մի կողմ եմ դնելու և գրելու եմ նորը, նորից, նոր թափով... Հովհ. Թումանյանի անունը պարտավորեցնում է ու պահանջում ամբողջական գործ: Մինչև այժմ այդ մոնումենտալ գրողի մասին գրել ենք միայն մանրիկ ֆրագմենտներ:

Խնդրում եմ, ընկ. Նվարդ, մանրամասն գրեք խմբագրական հանձնաժողովի աշխատանքի մասին, ո՞վ է ավելացել, պրոֆ. Տերտերյանը աշխատակցո՞ւմ է, II հատ<որի> մեջ Թումանյանի պորտրեն Ե. Բաղդասյանի՞ն է, թե Մ. Սարյանինը, ինչպե՞ս լուծվեց առաջաբանի հարցը: Ինչպե՞ս է ընթանում I հատորի պատրաստման աշխատանքը: Ինձ ո՞վ է փոխարինում: Մի խոսքով, գործի մասին խնդրում եմ գրեք ավելի մանրամասն:

Ինչպես տեսնում եմ, 70-ամյակը լավ չի կազմակերպված: Միության թերթերում դեռևս ոչինչ չի երևում: Ի՞նչ է մտածում Գրողների

միությունը: Հա՛, ի՞նչ եղավ արձանի համամիութենական կոնկուր-սը:

Ջերմ բարեներս մեր սիրելի վարպետին (այսօր նրան նամակ գրե-ցի), ընկ. Մուշեղին, Աշխենին, Թամարին, Հովիկին, ինստիտուտի և թան-գարանի աշխատակից-ընկերներին:

Հարգանքներով ու շատ բարեներով՝ Ջեր

Ա. Իճեիկյան

P.S. Նամակներս ուղարկեցիք առանց դրոշմանիշի:

Հասցես՝ Г. Оре́л, п/яш. 2, кв. 4.:

2 մայիսի 1939 թ., Օրյոլից Երևան:

Հարգելի ընկ. Նվարդ,

Քույրս ուղարկել էր Երևանի Թերթերի հոբելյանական ՄՄ-ը, բա-ցիկներն ու Ջեր գրքույկը: Ջեր կարող երեակայել, թե ի՞նչ հափշտա-կությամբ ու հրճվանքով էի կլանում յուրաքանչյուր տողը: Սակայն չեմ կարող շխտտովանել, որ իմ ուրախության հետ մի թախիժ ճնշում էր սիրտս, այն ղդացումը, թե ես անմասն եղա իմ պաշտամունքի հոբել-յանին, և, աշխատում էի ինձ մխիթարել, թե ոչինչ, կարժանանամ երե-վի, 75-ամյակին և կմասնակցեմ մեծ պոետի անվանը արժանի մի նը-վեր ուսումնասիրությամբ:

Թերթերից դատելով, հոբելյանը Հայաստանում լավ էր կազմա-կերպված, սակայն, ցավոք սրտի, նույնը չի կարելի ասել միութենական առումով: Կիրպոսինի և Արշարունու լղարիկ հոգվածներից բացի, ոչինչ չերևաց կենտրոնական մամուլում: Պուշկինի, Ռուսթավելու, Տառաս Շեվչենկոյի փորձը բավական չէ՞ր միթե, որ մեր գրողների վարչությունը սովորեր, թե ինչպես պետք է կազմակերպել զրական այդպիսի մի հրա-կայի հոբելյանը: Անշուշտ, այս տարի անհամեմատ լավ էր, քան անց-յալ և նախանցյալ տարիները, բայց... դա դեռ այն չէ, որին արժանի է Թումանյանը...

Թերթերում ոչինչ չկար ակադեմ<իական> հրատարակության II հատորի մասին: Ի՞նչ ընթացքի մեջ է տպագրությունը: Ինչպե՞ս են ըն-թանում I հատորի աշխատանքները:

Հա՛, խնդրում եմ հաղորդեք, թե ինչ կերպ են պահպանվել իմ իրա-վունքները, հարկավ ինձ խմբագրական կազմից չեք «վտարել»: Ս. Տա-րոնցին սոսկ ժամանակավորապես է փոխարինում ինձ: Եթե պրոֆ. Ա. Տերտերյանը չի մասնակցում, ապա նրա փոխարեն նոր ո՞վ է նշանակ-ված:

երևի շուտով լույս կտեսնի «Թումանյան քննադատը»: Խնդրում եմ մեկ օրինակ ուղարկեք ինձ վերադիր վճարով:

Սիրով կարդացի Ձեր գրքույկը, այդքան կարճ ժամանակամիջոցում կարողացել եք բավական բան գրել: Ունեմ մի երկու գիտողություն, որոնց մասին՝ հաջորդ նամակում: Ինձ համար մի զեղեցիկ անակնկալ էր «վերջաբանը», «Դեպի ժողովուրդն ու դեպի բնությունը, հայոց գրողներ...»: Այդ ի՞նչ վերջաբան է, ո՞ր եմ սկիզբն ու մեջը և, արդյոք, պահպանվե՞լ է հոգվածն ամբողջությամբ:

Ժողովրդայնության ու ռեալիզմի մեծ հրամանատարի հզոր կոչն է դա «Դեպի՝ ժողովուրդը, դեպի՝ բնությունը...»:

Սպասելով Ձեր պատասխանին փակում եմ նամակս:

Սրտագին ողջույններս Ձեզ, գրչի ու վրձինի սիրելի վարպետներին— Իսահակյանին ու Սարյանին, Ընկ. Մուշեղին, Թամարին, Աշխենին, Հովիկին և աշխատակից ընկերներին:

Հարգանքներով՝

Ա. ԽՆՆԻԿՅԱՆ

10 հունիսի 1939 թ., Օրշոլից Երևան

Հարգելի ընկ. նվարդ,

Ձեր նամակի պատասխանն այս անգամ ուշացավ՝ հակառակ իմ ցանկություն: Հիմա ղեկավարժության ամենահեռու շրջանն է, և հազիվ եմ ժամանակ գտնում կարդալու կամ նամակագրության: Ձեր նվերներին՝ իմ սրտին այնքան մոտ նվերների պատասխանը պատրաստում էի հենց առաջին օրից՝ ընդմիջումներին, երբ հանգստանում էի կանաչի վրա՝ որսալով հյուսիսային արևի նվազ ջերմությունը:

Այո՞, Հովհ. Թումանյանի կյանքին ու գործին կապված եմ մշտապես, կապված եմ իմ մանկության օրերից, կապված եմ իմ գիտակցական ամբողջ աշխարհով, իմ բոլոր հույզերով ու զգացմունքներով: Դա մի սիրահարություն է, որ չի հնանում ու բնավ հիասթափվել չբերի:

Իմ մանկության հեթաթ-օրերին երևակայությանս գույները բոցավառվել են Թումանյանի կրակով: Հորս նոր տարվա նվերները Թումանյանի «Մանկական դրադարանի» հմայիչ գրքույկներն էին՝ Շունն ու Կատուն, Գառնիկ Ախպերը, Քաջ Նազարը, Դիքորը...

Ու այսօր իմ հիշողությանս մեջ կենդանանում է ձմռան այն իրիկունը, երբ հայրս առաջին անգամ կարդաց մեզ «Գառնիկ Ախպերը».

երկու որբեր,
Քուր ու ախպեր
Կորած գնում են հեռու,

Արեւ՝ վառ, ճամփեն՝ երկար,
Ո՛չ աղբյուր կա, ո՛չ առու...

Գառնիկ Ախպերն ու Փոքրիկ Զինորսը («Ուրաշիման», ինչպես մանուկներս էինք վերնագրել) մեզ նույնքան էին հուզում, որքան և Դիքորը (Զէ՞ որ մանկան համար հեքիաթն ու իրականությունը սահմաններ չունեն)։ Մենք տխրում էինք հեքիաթի երկու որբերի դառն վիճակով ու ապա հրճվում՝ վերջում չարի կործանումն ու որբերի բախտավորվելը տեսնելով։ Գառնիկ Ախպոր ընթերցումն ավարտվում էր ցնծության բացականչություններով, այնինչ Դիքորի ընթերցմանը հաջորդում էր մի տխուր լուսվուն... Մեր մանկական աչքերն արցունքով էին լցվում, երբ հայրս կարգում էր, «Դիքոր ջան, բա կկել եմ, է, Դիքոր ջան...»։

Դիքորի ներգործությունը տեսել եմ նաև Դսեղում՝ իմ ուսուցչության ժամանակ։ Դիքորի ընթերցումը լսելով, աշակերտներին սլաքաձուռ աչքերը ցուրտ էին արցունքով։

Այնուհետև դալիս են աշակերտության տարիներս։ Կարդում ենք «Լուսաբերը», «Հասկերը», ուր Թումանյանն էր իշխում իր մանկական գրականությամբ, «Սասունցի Դավիթը»՝ Ռոտտերի հայտնի նկարներով, «Մանուկն ու ջուրը»։ «Դեկը», «Ամենից լավ տունը» և այլն, և այլն («...և որ մեկի անունը տամ...»)։

Բարձր դասարաններում դարձյալ Թումանյանն էր, իմ ամենասիրելի պոետն ու մտերիմը։ Կարդում, սիրում, ուսումնասիրում էի «Անուշը», «Փարվանան» (որն անգիր էի արել և մինչև այժմ հիշում եմ), քառյակները...

Թումանյանի հմայքն իշխում էր մեր տանը։ Արդեն ասացի, որ հորս նոր տարվա նվերները Թումանյանի մանկական գրադարանի զբոսայգիներն էին։ Մեծ քույրս քառյակներն էր արտասանում, ու այսօր էլ ականջիս հնչում է.

... Զա՛ն, հայրենի անտառներ,
Դուք եք կանչում ինձ ձեր բով...

Փոքր քույրս, Արաբսին, հուզմունքով արտասանում է մինչև այժմ էլ «Անուշի» նախերգանքը և առաջին երգը։

Միջնակարգն ավարտելուց հետո պաշտոնավարության վայրը ընտրում եմ Դսեղը։ Եվ ահա Քոլագերանից բարձրանում եմ Դսեղ։ Ինձ ուղեկցող զյուզացու հետ զրուցիս նյութը Թումանյանն է ու ինչպե՞ս ինձ դալարացնում էր ուղեկցիս անտարբերությունն ու նույնիսկ սառնությունը՝ զեպի իմ պաշտամունքը։

Դսեղում արդեն Թումանյանի տարերքի մեջ եմ։ Ունկնդիր եմ Դեբեդի «վուշ-վուշին» և Դիտի ծղրիղների համերգներին։ Այստեղ արդեն

բանաստեղծին ոչ միայն հասկանում եմ կատարելապես, այլև զգում եմ նրան:

Դսեղում է սկսվում նաև իմ ծանոթությունը Թումանյանի ընտանիքի հետ, Ձեզ հետ (հիշում եք, արդյոք):

Դսեղից հետո գալիս է ուսանողության շրջանը, մինչև 1934 թ. աշնանային այն իրիկունը, երբ բախելով Ձեր սենյակի դուռը (II հյուրանոցում, կարծեմ՝ № 66) Թումանյանի ակազիմ <իակա՜ն> հրատարակության գործում առաջարկեցի իմ աշխատակցությունը:

Մնացածն արդեն Ձեզ հայտնի է:

Իմ ամենամոռյալ ու տխուր ժամերին Թումանյանին եմ դիմել հուզուս խաղաղությունը վերականգնելու համար և հենց որ ձեռքս եմ առել նրա ժողովածուն, կամ նայել հավերժական խաղաղության մասնահոսթյան ժպիտով ճառագայթող նրա դեմքին-հանգստացել եմ ու մխիթարվել, վերականգնել եմ հուզուս կորուվը:

Ու այժմ մի վիշտ է քարացել սրտիս, թե երկարամյա մտերմությունից ու սիրուց հետո նրա անվանը վայել մի դոբ չեմ արել: Որքան շատ եմ խորացել, այնքան խորությունն անշահելի է թվացել ու բարձրությունն՝ անհասանելի:

«Ոչ հատակն եմ գտնում անվերջ,

եվ ոչ հասնում երկրին...»

Ու «տառապում է իմ հոգին»:

Զգիտեմ ինչ է լինելու սրա վերջը:

Խնդրում եմ հայտնե՜ր՝ ո՞ւր եք անցկացնելու ամառը, ուր էլ լինեք, հաղորդեցե՜ք Ձեր հասցեն:

Գալով ինձ, կվերադառնամ սեպտեմբերի վերջին կամ հոկտեմբերի սկզբներին:

Ջերմագին բարենհրա ընկ. Մուշեղին, տիկ. Աշխենին, Թամարին, Հովիկին, ամենասիրելի վարպետներ Իսահակյանին և Սարյանին:

Հարգանքներով՝

Ա. Իճճիկյան

Հասցե: Նույնն է:

Ք. Տ. Ինձ անշափ ուրախացնում է այն միտքը, որ Աղայանի և «Վերքի» 100-ամյակին կլինեմ Երևանում ու մի բան էլ ես կանեմ...

Նույն

4 հոկտեմբերի 1939 թ., Օրշոլից Երևան

Շատ հարգելի ընկ. Նվարդ,

Այո՛, սպասում էի աշնանը, որ վերադառնամ, բայց աշունը եկավ նոր «խաբրիկներով» ու ես, դժբախտաբար, առայժմ ոչինչ չեմ կարող

ասել իմ վերադարձի մասին: Սպասում եմ աշխարհը խաղաղվի: Ըստ նոր օրենքի, ինձ արտոնություն պիտի տրվի (§ 26):

Տեսնենք:

«Սասունցի Դավթի» տոնակատարությունը նմանը շունի մեր կուլտուրայի պատմության մեջ: Թերթերն ուղարկում էր Ռուբենը: Կարդում էի և ուրախանում, հրճվում, բայց նաև... տխրում, տխրում, որ ես զրկված եմ մեր կուլտուրայի մեծագույն հուշարձանի համաժողովրդական տոնակատարությանը մասնակցելու գերագույն հաճությից:

Ապա Թումանյանը...

Ու, այս րոպեին, զլխումս պտտվում եմ Թումանյանի խոսքերը՝ «Իմ բախտն էլ, հալբաթ, էսպես էր գրած...»:

Երբ այդտեղ էի, չէի շտապում, այնպես հանգիստ էի, ասես ժամանակը իմ ձեռքին լիներ: Սպասում էի, որ մտքերս, եզրակացություններս կարծրանան, բյուրեղանան և ապա թղթին հանձնեմ, սպասում էի... ու այժմ, այս անորոշ անջատումից հետո, ինձ մնում է միայն ափսոսալ կորցրածս ժամանակի ու դանդաղկոտության համար և չե՞ որ մտքերը կարծրանում են, բյուրեղանում ո՞չ միայն ժամանակի ընթացքում, այլև գրելու շարագրվելու, ստեղծվելու պրոցեսում:

Ինչնէ:

Ձեր նամակը շատ համառոտակի էր, խնդրում եմ հաջորդով մանրամասն հաղորդեք ինչ պրոցեսի մեջ է I հատորի պատրաստման գործը, ինչ սկզբունքներով եք առաջնորդվում տեքստի պատրաստման գործում: Ինչ է ցույց տալիս II հատորի փորձը և ինչպես է ընթանում տպագրությունը, ովքեր են սրբագրում, «Զրույցները» չե՞ք պատրաստում տպագրության:

Իմ օրերն անցնում են միակերպ, ընդունում և վարժեցնում ենք նորեկներին: Շատ քիչ ժամանակ եմ դառնում կարդալու, կամ գոնե հետևելու, քն ինչ է կատարվում գրական աշխարհում:

Այնպե՞ս եմ լցված աշխատելու ծարավով, այնպե՞ս եմ ուզում աշխատել... Այնպե՞ս եմ կարոտել Թումանյանի ձեռագրերին...

Ներեցեք, որ ստիպված եմ նամակս կարճել, բոլորն արդեն քնել են և ես պարտավոր եմ լույսը հանգցնել:

Ջերմագին ողջույններս ամենասիրելի վարպետներ Իսահակյանին և Սարյանին, մեծարգո ընկ. Գ. Լևոնյանին և ընկեր-աշխատակիցներին:

Հարգանքներով՝

Ա. ԻճԵԿՅԱՆ

Р. с. խնդրում եմ առայժմ գրեք այս հասցեով՝ г. Орел, почтамт, до востребования, ինձ:

8 նոյեմբերի 1939 թ., Օրյուից Երևան

Ընկ. Նվարդ,

Առաջիկա հնդօրյակում կլուծվի իմ վերադարձի հարցը: Սպասում եմ պատասխանի և հույս ունեմ, որ այն կլինի զրական:

Այս մեկ տարվա ընթացքում հանգստացա ու թարմացա և հիմա ամբողջապես համակված եմ աշխատանքի ծարավով:

Մի վերադառնամ...

Հիմա, կարծում եմ, աշխատանքի պայմանները բարելավվել են, վերաբերմունքը փոխվել է, այժմ կարելի է հանդիստ ու արդյունավետ աշխատել, ամբողջովին նվիրվել մեր սիրած գործին:

Ռադիո ալիքներն ականջիս էին հասցնում հայ երգի-երածշտու-թյան հարազատ հնչյունները, «Անուշի» անուշ ձայներն ու խոսքերը:

1939 թ. հայ գրականության ու արվեստի հաղթանակի տարին եղավ, Հովհ. Թումանյանի 70-ամյակը, Սասունցի Դավթի հազարամյակը և հայ արվեստի տասնօրյակը Մոսկվայում՝ նմանը չունեն մեր պատմության մեջ:

Իսկ 1940 թիվը, Մեսրոպի հազարհինգհարյուրամյակը, «Վերքի» և Աղայանի հարյուրամյակները, մեր սիրելի վարպետի՝ Ալ. Իսահակյանի ծննդյան վաթսունհինգամյակը...

Տրամադրությունս սպասողական է, ներեցեք, որ ավելի չեմ կարող գրել: Զերմագին սղջուններս մեր մեծ վարպետին, ընկ. Մուշեղին, տիկ. Աշխենին, Թամարին, Հովիկին, Թումանյանի խմբագրությանն, ինստիտուտին, թանգարանին, ընկ. Գար. Լևոնյանին. հիացմունքս ու շնորհավորանքներս մեր մեծ նկարչին, Մ. Սարյանին՝ «Ամաստի» երրորդ հեղինակին:

Հարգանքներով՝

Ա. Խնկյան

18 նոյեմբերի 1939 թ., Օրյուից Երևան

Ընկ. Նվարդ,

Շատ էի ցանկանում գեթ մեկ-երկու օրով Հայ արվեստի տասնօրյակին լինել Մոսկվայում և կլինեի, եթե զալուս հարցը մեջտեղ չգար ու չխանգարեր:

Խանգարվելու տեսակետից նմանում եմ իմ պոետին՝ Թումանյանին... այս էլ մի միօթարություն է...

Ախր ամեն ինչ նոր էի սկսել, հազիվ էի մի բան գրել, գրասեղանս ղրել և նստել, որ պարապեմ...

Այդտեղ էլ որ էի՝ միշտ բնակարանի հարց, տեղի հարց, ժամանա-

կի հարց, անվերջ խանգարումներ ու վրդովմունքներ, չկարողացա, ինչպես կուզեի, ամբողջությամբ, առանց մնացորդի, նվիրվել Թումանյանին: Որ դամ պիտի թողնեմ մանկավարժական աշխատանքը, հեքիաթի հերոսի նման ականջներս պիտի բրդով փակեմ և գնամ նախապես ընտրած թումանյանական ուղիով, հերիք է, այժմ ժամանակի գինը գիտեմ:

Գրում եր, թե արխիվը, կնքված, թանգարանումն է, շուտով բացելու եր: Ա՛յ, որ ասում եմ բախտ չունեմ... դե ո՞նց Քաջ Նազարին իրավունք չտամ բախտի խնդրում, բախտ չունեմ, էլի՜...

Քայց ո՛չ, Թումանյանն ինձ հուսահատվելու իրավունք չի տալիս, հակառակ դեպքում նա ինձ կզրկի որդեգրությունից ու սիրուց: Ես հավատում եմ, որ շուտով կվերադառնամ և կշարունակեմ իմ գործը, դեռ ուշ չէ:

Եթե իմանայի Ձեր գալու-գնալու օրը՝ կլիմավորեի Օրյոլ կայարանում:

Գալուս մասին առայժմ որոշակի ոչինչ չեմ կարող գրել: Սպասում եմ պատասխանի: Կհաղորդեմ հաջորդով:

Առայժմ:

Հարգանքներով՝

Արամ Ինճիկյան

Չ.Յ. Մոսկվայից գրած Ձեր նամակն ստացել եմ:

Եղա՞ք, արդյոք, պուշկինիստների մոտ:

30 դեկտեմբերի 1939 թ., Օրյոլից Երևան

Շատ հարգելի ընկ. Նվարդ,

Գրում եմ գուցե վերջին նամակը: Գնում եմ Լենինգրադ և նրանից էլ դենը... Գնում ենք ազատագրելու Ֆինն ժողովրդին:

Այս բուպեններին, երբ վերհիշում եմ իմ ամբողջ գորշ ու անուրախ կյանքը՝ մեր համատեղ աշխատանքի օրերը, իմ հուշերի միջից բարձրանում են իբրև իմ կյանքի ամենապայծա՜ր, ամենաեղբայրիկ օրերը, երբ նստած տպագրության էինք պատրաստում Ձեր Հայրիկի և մեր գրականության հանճարեղ հայրերից մեկի ձեռագիրը:

Կրկնում եմ՝ երանելի՜ օրեր:

Ոչի՜նչ, ոչինչ չի կարող հավասարվել հոգեկան այն հաճույքին, որ ապրում էի ես այդ օրերին, որոնք, դժբախտաբար, այնքա՜ն արագ ու համարյա անհետ անցան...

Ինչպե՞ս չկանչել բանաստեղծի պես.

—Ե՛տ հկե՛ք, դարնան վարար գետ, հկե՛ք,
Անցած օրեր, խինդ ու սեր,
Դարձեր, իրար հետ հկե՛ք...

Բայց անցել են... անցել՝ «Հերվան ձյունի պես» (Տեսնում էք՝ դարձյալ խոսում է Թումանյանը):

Հա՛, լավ միտս ընկավ. մի անգամ իմ ուկրաինացի ընկերներիցս մեկը երգում էր «Вечерний звон» երգը, հարցրի, ասաց միայն չորս տողը, մնացածը մոռացել է, ահա այդ տողերը.

Вечерний звон, вечерний звон,
Как много дум наводит он,
Как я стоял и весь дрожал,
Последний раз «Прощай» сказал.

Ասում է, թե այս արտոյալի երգ է: Որքան հիշում եմ Թումանյանն այս բանաստեղծությունը թարգմանել է բանտում 1912 թվին (բանտի տնտրում՝ սևագրությունը): Հեղինակը չի հիշում թե ով է:

Ընկեր նվարդ, ասում եմ զուցե սա իմ վերջին նամակը լինի, որովհետև

«Դե երբ որ մարդիկ կոխվ են անում,
Մեջտեղը փլավ հո չե՛ն բաժանում...»:

Եթե որեւէ հրաշքով աղատվեցի, կվերադառնամ Թումանյանին ու իմ աշխատանքներին, բայց... տեսնենք:

Նամակների և հոգվածների հատորների աշխատանքներում մասնակցություն ունեցել եմ, այդ Դուր ամենից լավ գիտեք, հուսով եմ իմ այդ աշխատանքը չի մոռացվի:

Անհամեստություն մի՛ համարեք, խնդրում եմ, իմ այս հիշեցումը, իմ վերջին տարիների աշխատանքի առանցքը եղել է Թումանյանը, դա եղել է իմ սրտի, իմ արյան գործը, ուստի չեմ ուզում, որ մոռացվի, հիշեցեք այն, ինչ արել եմ:

Եվ երբ առաջվա նման նստեք Թումանյանի ձեռագրերը կարդալու, վերծանելու և տպագրության պատրաստելու, հիշեցեք ինձ և ես Թումանյանի տողերի միջից նորից կկենդանանամ, կապրեմ նորից...

Ներեցեք, եթե երբեւէ որեւէ չափով Ձեզ վրդովմունք կամ դժգոհություն եմ պատճառել, ներեցեք ու բարի հիշեցեք, սա հեռացողի վերջին ցանկությունն է, «Բարի հիշեք ինձ ձեր սրտում, մնաք բարով, մնաք բարով...»:

Իմ կարոտագին ողջուններս Ձեզ, սիրելի վարպետին, ընկ. Մու-

Ղեղին, ընկ. Գ. Լևոնյանին, տիկ. Աշխենին, Թամարին, Հովիկին և բոլորին:

Հարգանքի ու համակրանքի անկեղծ ղգացմունքներով՝

Ա. ԻՆՆԻԿՅԱՆ

31 հունվարի 1940 թ., Պետսամոյից Երևան

Հարգելի ընկ. Նվարդ,

Ձեռք գալիս է հեռավոր Ֆինլանդիայից: Ամսույս 11-ին «Մարիա Ուլյանովա» ջերմանավով իջանք Պետսամո և այժմ, արդեն 20 օր է, գտնվում ենք ֆրոնտից մոտ 60 կիլոմետր հեռավորության վրա: Առայժմ պահեստումն ենք, բայց երևի շուտով կանցնենք գործի:

Առաջին պահ անարև Ֆինլանդիան տարօրինակ լիակաց, բայց հետքահետք ընտելացա: Արևը մի կես ժամի չափ ցույց է տալիս իր երեսը և ապա նորից ծածկվում անտառապատ լեռների ու բլուրների ետևը:

Որքան ցանկալի ու հաճելի է արևը, մանավանդ ինձ համար, որ սիրում եմ արևը և վաղուց չէ, որ բաժանվել եմ արևային Երևանից:

Այսօր առաջին անգամ դուրս եկա դահուկների վրա վարժվելու (на лыжах), անհրաժեշտ է կարճ ժամանակամիջոցում տիրապետել այդ տեխնիկային, որ մարտական նշանակություն ունի:

Շատ եմ ցանկանում իմանալ ի՞նչ եք անում Դուր, ի՞նչ ընթացքի մեջ է գործը, ինչո՞ւ է հարստացել թումանյանագիտությունը: Թե մի երկու տող գրեք, ինչ հոգեկան մեծ հաճույք պատճառած կլինեք:

Գրեցեք այս հասցեով՝ Действующая РККА, ВПСП №2, ППС № 105, 112 с/п, м.л. комзводу, ինձ:

Նախորդ հրաժեշտի նամակս գրելիս փոքր ինչ վատառողջ էի, որը և աղբյուրադրվել է նամակի տրամադրության վրա:

Ես պինդ եմ հոգով ավելի, քան երբևէ: Ինձ անչափ ոգևորում է ֆինն ժողովրդի ազատագրությունը, որի համար և մենք մարտնչում ենք:

Մարտական ողջույններս Ձեզ, ընկ. Մուշեղին, տիկ. Աշխենին, Թամարին, Հովիկին, գրչի և վրձնի մեր սիրելի վարպետներին և ընկերաշխատակիցներին:

Հարգանքներով՝

Արամ ԻՆՆԻԿՅԱՆ

4 ապրիլի 1940 թ., Մուրմանսկից Երևան

Հարգելի ընկ. Նվարդ,

Ամսույս 1-ին վերադարձանք Մուրմանսկ և շուտով կշաբժվենք դեպի հարավ, ուր արևը ջերմացնում է և խաղում է դարնանային շունչը...

Հեռավոր հյուսիսից սրտադին ողջունում եմ Ղ. Աղայանի, սիրելի Ասլան-բալայի հոգեկից, նույնքան սիրելի Ասլան Ապոր ծննդյան 100-ամյակը...

Երեկ էսպես պիտի լիներ, որ ես հեռու լինեի այնքան մտերմական ու սրտակցական այդ հոբելյաններից, մեկի 70-ամյակից և մյուսի 100-ամյակից.

Ձեռք չի հասնում,

Ձեռք չի լսում:

Բայց սիրտս խնդակից է ու մասնակից դրական այդ տոներին...

Վերադարձիս մասին առայժմ ոչինչ չեմ կարող հայտնել, նախագուշակելը դժվար է: Եթե մինչև աշուն խաղաղ անցնի, աշնանը ինձ իրավունք է վերապահված տալ պահեստի միջին հրամանատարի քըննություն և զորացրվել: Տեսնենք ինչպես կանցնեն առաջիկա ամիսները:

Շնորհակալություն ողջունների համար: Փոխադարձ ջերմագին բարեներս ընկ. Մուշեղին, Աշխենին, Թամարին, Հովիկին և մեք սիրելի վարպետներին:

Պահեցեք հոգու առկուրությունն ու պինդ կացե՛ք ի սեր թումանյանագիտության:

Լավագույն ցանկություններով՝

Արամ Ինեիկյան

10 մայիսի 1940 թ., Մոնչեգոսկից Երևան

Արամ Ինեիկյան

Նախորդ ամսվա 21-ի Ձեր նամակն ստացա, որի թուղթն ինձ ծանոթ թվաց, ինչ-որ թումանյանական բան կար այդ թղթի վրա...

Ասում եք՝ Աղայանի 100-ամյակը չնշվեց, չհիշվեց: Աղայանի հարյուրամյակը... Ախր մի Աղայան ունենք և մի հարյուրամյակ, մի՞թե կարելի է անտարբեր անցնել Աղայանի կողքով: Նա մեզ համար՝ միայն մանկական գրող ու մանկավարժ չէ, մեր հասարակական կյանքի և

մարի զարդացման պատմության մեջ նա մի ահագին երևույթ է, մի մեծություն, որի կատարած դերի մասին դեռևս լրիվ պատկերացում չունենք: Նա սկսվում է 60-ական թվականներից, Աբովյանից ու Նալբանդյանից, նա մեր ամենամեծ երազողն է, «մեծ դժգոհը» տիրող կարգերից, ինչպես Թումանյան է ասել Լ. Ն. Տոլստոյի մասին:

Աղայանը... Բայց մի՞թե կարելի է մոռանալ Աղայանին: Իսկ Աղայան մարդը-քաղաքացին, որի մասին գաղափար եմ կազմել ոչ միայն նրա երկերից, մեմուարներից, Թումանյանով, այլև նրա բալիթով (թող ընկ. Մուշեղը ների ինձ այս մտերմական տոնի համար):

Երեսնի դրական կյանքում վերջին մի-երկու տարում նշանավոր երեւույթներ տեղի ունեցան, փոշիներից հանվեց <ին> Մուրացանը, Բաֆին: Բայց Աղայան-Թումանյանի նկատմամբ նախկին վերաբերմունքը դեռ շարունակվում է: Աղայանով ու Թումանյանով պիտի զբաղվել ոչ թե հոբելյանից հոբելյան, այլ ամեն օր, մեծագույն մեր այդ գեմոկրատների ստեղծագործությունները պետք է ամենօրյա պրոպագանդի նյութ դարձնել ընդդեմ հնի և հանուն նորի, լավագույնի:

Արդյոք ի՞նչ դրություն մեջ է արխիվը: Վաղուց ժամանակն է ձեռագրերը փակել սեյֆերի մեջ և աշխատել միայն ու միմիայն ֆոտոպատճենների վրա: Անցյալներն «ИЗВЕСТИЯ»-ում կարդում էի Լենինի ձեռագրերի մասին ու մտածում, թե արդյոք ի՞նչ վիճակում է Թումանյանի ձեռագրերի պահպանության ու պաշտպանության գործը:

— Ինչպե՞ս չհիշեմ տիկին Հայկանուշին, մեր բարի, մայրական տիկին Հայկանուշին: Հյուսիսում մի անգամ չէ, որ հիշել եմ աշնանային այն ցուրտ երեկոն, երբ Աբովյանից ցած էի իջնում և ինձ պատահեց տիկին Հայկանուշը: Անվերարկու էի, մրսում էի ու կուշ էի եկել: Նա մայրական հոգածությամբ պատվիրեց, որ հետևյալ օրը Պետհրատ անցնեմ, ստանամ հոնարարիս երկրորդ կեսը, ինքը մի կերպ դուրս կգրի, և ինձ համար վերարկու ձեռք բերեմ...

Շատ, շատ ու ջերմագինս բարեկեցիկ տիկին Հայկանուշին, ասացեր, որ այժմ հյուսիսային բեկեռում էլ չեմ մրսում, մանավանդ, երբ մտաբերում եմ Երեսնի իմ լավ բարեկամներին:

Հնար եղածին շափ պարապում եմ՝ աշխատելով օգտվել սպիտակ գիշերներից: Գրում եմ մեր սիրելի վարպետի մասին: Շատ եմ խորհել, ցանկանում եմ նրա 65-ամյակին նվիրաբերել զոբոյկա:

Մրտանց շնորհակալ եմ ընկ. Մուշեղի բաժակի համար, երազում եմ այն երանելի ժամը, երբ Երեսնում բաժակ-բաժակի կտանք և բախտ կունենամ լսելու նրա Քյոթողլին:

Զերմ բարեներս ձերոնց ամենքին ու զրական մեր ընկեր-բարե-կամներին:

Լավագույն ցանկություններով՝

Արամ Ինճիկյան

Հ.գ. Միաժամանակ զրում եմ վարպետին:

2 օգոստոսի 1940 թ., Մոնչեգորսկից Երևան

Շատ հարգելի ընկ. նվարդ.

Վաղուց է ձեզանից լուր չունեմ և չգիտեմ ինչպես են ընթանում ախաղճմիականի աշխատանքները: Ե՞րբ, արդյոք, լույս կտեսնի Բ. հատորը: Հիշո՞ւմ եք, մի ժամանակ ծրագրում էինք 1940-ին հրատարակությունն ավարտել գլխովին: Խոչընդոտներ շատ եղան և, ինչպես երևում է, այժմ էլ Թումանյանի ախաղճմիական հրատարակության ճանապարհը հարթ չէ:

Վերադարձիս հարցը կարծես թե մոտենում է իր զրական լուծմանը: Գոյություն ունի (ինքս եմ կարդացել) Պաշտպանության ժողկոմի հրամանը, որի համաձայն, 1938 թ. զորակոչված բարձրագույն կըրթովյան տե՛ր անձինք, 1940 թ. սեպտեմբերին պահեստի կրտսեր լեյտենանտի քննություն տալուց հետո, զորացրվում են:

Սպասում եմ, անհամբեր սպասում եմ ցանկալի սեպտեմբերին և միաժամանակ սրտաթունդ հետևում միջազգային դեպքերի զարգացմանը, չլինի մի անակնկալ խանգարի...

Քույրս ուղարկել էր «Թումանյան քննադատը», շնորհավորում եմ: Անշուշտ ինքներդ էլ նկատած կլինեք, որ խիստ զգալի է առաքկայական ցանկի պակասը: Զգալի է նաև Շերսպիրի և Ղ. Աղայանի պորտրետների պակասը: Ընդհանուր առմամբ, ինչ խոսք, դա նշանակալից նվաճում է ո՞չ միայն Թումանյանագիտության, այլև ընդհանրապես մեր զրականագիտության համար: Երկրորդ հրատարակություն, անշուշտ, ավելի լավ Վ. լրիվ կլինի:

Գրում եմ Երևանի հասցեով, բայց տարակուսում եմ, թե նամակս Ձեզ գտնի մայրաքաղաքում: Երբ էլ հասնի Ձեր ձեռքը նամակս, խընդրում եմ մանրամասն զրեք զործի հանգամանքներից, Ձեր, ընկ. Մուշեղի և ամենքի մասին:

Ձերմագին ողջույններս ամենքին:

Ձերմագին ցանկություններով՝

Արամ Ինճիկյան

Հասցես՝ Мурманская обл., г., Мончегорск, п/я № 13—39.

Շատ հարգելի բնկ. նվարդ,

Ձեր զվարթ նամակն ստացա Մոնչեգորսկում, պատասխանն ուշաց-
րի սպասելով մերոնց դիմումի պատասխանին, որ Ձեզ հաղորդեմ:
Ըստ երևույթին, ընտանեկան արտոնության պծով հարցը դեռ շատ է
ձգձգվելու: Միակ ուսու հույսն այն է, որ գոյություն ունի Ռազմ<-
ական> ժող<ովրդական> կոմի<սարի> սեպտ<եմբերի> 21
թվակիր, № 0513 հրամանը, որի համաձայն ես իրավունք ունեմ
հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսների ընթացքում միջին հրամանատարի
(պահեստի) բննություն տալու և արձակվելու: Միով բանիվ, վերադար-
ձիս հույսն այժմ ավելի ուսու է, քան երբեք:

Նամակից երևում է, որ Սեանում լավ եր հանգստացել: Ինչ խոսք,
ավելի լավ կլիներ, եթե Սեանից հետո Լուու սարերին այցի գնայիք,
իմ կողմից էլ կողջունիր... Հա՛, Դսեղից հրավեր ունեմ և խոստացել
եմ այցելել, երբ բանակից վերադառնամ: Դսեղի կարոտն իմ մեջ էլ է
խոսում, այն սրբազան կարոտը, որ այնպե՛ս ջերմությամբ արտահայ-
տել է Թումանյանը.

Ո՛վ է ձեռքով անում, ո՞վ,

Հեռվից անթիվ ձեռքերով.

Ձա՛ն, հայրենի անտառներ,

Դուր եր կանչում, ինձ ձեր բով...

Ի՛նչ թարցնեմ, մի կողմից ուրախ եմ, որ ակադ<եմիական>
հրատ<արակության> գործը դանդաղ է շարժվում, ուրախ եմ, որ
կհասնեմ իմ սիրած գործին, որ միասին սկսած գործը միասին կավար-
տենք: Իսկ վերադարձից հետո արդեն ոչ մի գանդաղում ներելի չէ,
կգործադրենք ամեն ջանք ու հնարավորություն, իհարկե, ինչ որ մե-
զանից է կախված, այսքան ժամանակ ձգձգվող գործը պատվով աւար-
տելու:

Հիմի կհարցնեք՝ ինչպես նորից Մուրմանսկ ընկա: 14-րդ բանակի
հրամանատարի կարգադրությամբ առայժմ տեղափոխեցին Բանակի
բերքի խմբագրություն որ հրատարակվում է այստեղ, Մուրմանսկում:
Պայմաններն ավելի լավ են, քան Մոնչեգորսկում էր, բայց վերադարձի
տենչա օրեցօր ավելանում է: Վարպետի մասին գրածս հոգվածը ուղար-
կել եմ «Գր<ական> թերթի» խմբագրությանը, իսկ ուսերեն վա-
րիանտը՝ «Литературная газета»-ին, Մոսկվա: Այնպես էլ չիմացա
ի՛նչ է արվում վարպետի 65-ամյակի առթիվ: Մարդիկ այդպիսի հոբել-
յաններին տարիներ առաջ են պատրաստվում, իսկ մեզ նման «խալխը»

(էջ գիրքի Հովհ. Թումանյան...) 100-ամյակներ է կուլ տալիս: Եվ ինչպիսի բողաղ է, որ չի պատուվում...

Առաջժմ վերջակետ եմ դնում: Գալուս մասին կտեղեկացնեմ:

Ջերմագին բարեններս Ձեզ, մայրիկին, Մուշեղին, Թամարին, տիկ. Աշխենին, Հովիկին, տիկին Հայկանուշին, ընկ. Գ. Լևոնյանին և նրա տիկնոջը, ակադեմ<իական> հրատարակության խմբագրական ամբողջ կազմին և բոլոր գրական ընկեր-բարեկամներին:

Լավագույն ցանկություններով ու ողջույններով՝

Ա. Իճճիկյան

Հասցես՝ г. Мурманск, Редакция газеты «Часовой Севера», ինձ:
Р. Տ. Վարպետին գրում եմ առանձին:

16 դեկտեմբերի 1941 թ., Թելավից Երևան

Հարգելի ընկ. նվարդ,

Լարված և անընդհատ պարապմունքների պատճառով համակա ուշացավ: Այսօր օգտվելով ազատ ժամանակից շտապում եմ մի քանի տող գրել: Տրամադրությունս բարձր է, մտնավանդ ամեն օր մեր ինֆորմբյուրոն ուրախ հաղորդագրություններ է տալիս Կարմիր բանակի նորանոր հաղթանակների մասին:

Ռոստովի և Մոսկվայի փառավոր հաղթանակները ֆաշիզմի վերջնական ջախջախման սկիզբն են ազդարարում: Այո՛, մի քանի ամիս ես, և ֆաշիստական-հիտլերյան զաղրելի հիդրան կոչնչացվի: Այն ժամանակ, եթե բախտ ունեցա, նորից կվերադառնամ և այս անգամ առանց ընդմիջման կվերսկսեմ ու կավարտեմ ակադեմիականի աշխատանքները: Մեր պարապմունքների մասին բան չեմ գրում, սրովհետև դրանք հազիվ թե ձեզ հետաքրքրեն: Այժմ բոլորիս ուշադրության կենտրոնը ֆրոնտն է: Բոլորս անհամբեր այնտեղից ենք սպասում լուրերի: Եթե ինձ բախտ վիճակվի ֆրոնտ ընկնել, այնտեղից կգրեմ մանրամասն նամակներ:

Իսկ մինչ այդ, խնդրում եմ հաղորդեք, ի՞նչ վիճակումն է ակադեմիականի V հատորի տպագրության գործը: I հատորը հանձնեցի՞ր, թե ոչ և առհասարակ, ի՞նչ նոր բան կա ինստիտուտի ներքին կյանքում:

Ջերմագին ողջույններս վարպետին, ընկ. Մուշեղին, Ստ. Ջորջանին և Սիմակին, ինչպես նաև ինստիտուտի աշխատակից-ուհիներին:

Լավագույն ցանկություններով՝ Ձեր

Ա. Իճճիկյան

Հասցես՝ Телави, почт. ящик 17/к.

Հ. գ. Առանձնապես ողջույններ տիկին Աշխենին և Թամարին:

ԱՐԱՄ ԻՆՃԻՅԱՆԻ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Մենագրություն

Հովհաննես Թումանյան. Կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը (1869—1899): Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ. 1969, 595 էջ:

Հոգվածներ և ուսումնասիրություններ

1 Մի գրական մտերմություն (Ղ. Աղայան-Հովհ. Թումանյան). «Խորհրդային գրականություն», 1936, № 3—4, էջ 208—212:

2 Ованес Туманян как переводчик Пушкина, «Коммунист», 1936, 28 октября.

3 Հովհ. Թումանյանը Պուշկինի մասին. «Գրական թերթ», 1936, նոյեմբերի 1:

4 Крупнейший поэт, «Коммунист», 1936, 20 ноября.

5 Հովհ. Թումանյանի գեղարվեստական արձակը. «Խորհրդային գրականություն», 1937, № 8—9, էջ 104—134:

6 Հովհ. Թումանյանի «Քաջ Նազարը». «Տեղեկագիր» պատմության և գրականության ինստիտուտի, 1938, դիրք 1, էջ 83—98:

7 Հովհաննես Թումանյան (Մահվան 15-րդ տարեդարձի նախօրյակին). Ն. Թումանյան, Ա. Ինճիկյան, «Գրական թերթ», 1938, մարտի 20:

8 Ованес Туманян, «Коммунист», 1938, 21 марта.

9 Աբովյան և Թումանյան. «Գրական թերթ», 1938, ապրիլի 18:

10 «Սասունցի Դավիթը» գեղարվեստական գրականության մեջ. «Գրական թերթ», 1938, դեկտեմբեր:

11 Великий армянский поэт (К семидесятилетию со дня рождения), «Орловская правда», 1939, 7 апреля.

12 Ованес Туманян. Ованес Туманян, Избранное. Ер., Армгиз, 1941, с. VII—XIX.

13 «Լիտերատուրնայա էնցիկլոպեդիայի» մի հոդվածի առթիվ. «Սովետ. Հայաստան», 1941, փետրվարի 28:

14 Մի քանի խոսք (Դ. Դեմիրճյանի «Աղայանի լեզուն» հոդվածի առթիվ). «Սովետ. գրականություն», 1941, № 4, էջ 70—73:

15 Великий народный поэт (К 24-летию со дня смерти Ов. Туманяна). «Коммунист», 1947, 23 марта.

16 Հավերժական կերպարը. «Գրական թերթ», 1948, մարտի 24:

17 Մեծ տրագիկոսներ. «Գրական թերթ», 1954, մարտի 21:

18 Туманян Ованес, Б. С. Э., 1956, т. 43, с. 389.

19 Մեծ բանաստեղծների հոգեկցությունը. Հովհաննես Թումանյան. Սայաթ-Նովա (Հոգվածներ և ճառեր), Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1963, էջ 5—12:

20 Թումանյանը և հայագիտությունը. «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ, 1963, №6, էջ 29—46:

21 «Անրուն կեղևն» առակի անտիպ տարբերակը. Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, գիրք 1, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1964, էջ 46—59:

22 Նա արևի նման էր նայում աշխարհին. «Գրական թերթ», 1964, փետրվարի 28:

23 Ценный вклад в туманяноведение (էդ. Ջրբաշյանի «Թումանյանի պոեմները» գրքի մասին, 1964), «Лит. Армения», 1965, № 8, с. 60—64.

24 Անթառամ ավանդներ. Արամ Ինճիկյան, Մտերիմներ և մտորումներ: Եր., «Հայաստան» հրատ., 1967, էջ 257—263: «Մեծ արագիցիաներ» հոգվածի մշակված տարբերակն է:

25 Մեծ բանաստեղծների հոգեկցությունը. նույն տեղում, էջ 264.—269:

26 Հովհ. Թումանյանը և հայկական համալսարանը. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1967, № 2, 185—197:

27 Թումանյանը և Շեքսպիրը. Հովհաննես Թումանյան, Շեքսպիրի մասին: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, էջ 5—22:

28 Թումանյանի մանկությունը. «Լրաբեր» հաս. գիտ., ՀՍՍՀ ԳԱ, 1969, № 1, էջ 42—58:

29 Հովհ. Թումանյանի առաջին ժողովածուն և նրա արձագանքները. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 1, էջ 73—89:

30 Հովհ. Թումանյանի անավարտ և անտիպ մի հոգվածը («Աղամյանը Համլետի դերում») Շեքսպիրական, գիրք 3, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, էջ 335—341:

31 Туманян и Шекспир, Туманян—100, Ер., изд. АН Арм. ССР, 1974, с. 216—221.

32 Վերնատուն. «Գարուն», 1979, № 5, էջ 66—71: (Տպագրված է կրճատումներով):

Բնագրագիտական աշխատանքներ և հրապարակումներ

1. Հովհաննես Թումանյան. Ն. Թումանյան. Ա. Ինճիկյան, «Գրական թերթ», 1938, մարտի 20:

Շնորհավոր նոր տարի (էքսպրոմտ)

2 Հովհաննես Թումանյան, Երկերի ժողովածու 6 հատորով: Հ. 1, Եր., Հայպետհրատ, 1950, տեքստը և ծանոթագր. պատրաստեցին՝ Ն. Թումանյան, Ա. Ինճիկյան, Ա. Ղանալանյան, հ. 2, Եր., Արմֆանի հրատ., 1940, տեքստը և ծանոթագր.՝ Ն. Թումանյան, Ա. Ինճիկյան, հ. 3, Եր., Հայպետհրատ, 1949, տեքստը և ծանոթագր.՝ Ն. Թումանյան, Ա. Ինճիկյան, Ա. Ղանալանյան, հ. 4., Եր., Հայպետհրատ, 1951, տեքստը և ծանոթագր.՝ Ն. Թումանյան, Ա. Ինճիկյան, Ա. Ղանալանյան, Մ. Հյուսյան, հ. 5, Եր., Հայպետհրատ, 1945, տեքստը պատրաստեցին Ն. Թումանյան, Ա. Ինճիկյան:

3. Ованес Туманян. Избранные произведения, тт. 1—2. Сост. Н. Туманян, А. Инджикян. М., изд. «Худ. лит.», 1960.

4 Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, գիրք 1, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1964, հրապարակումներ ծանոթագրություններով.

Շունն ու կատուն (ֆրագմենտներ անհայտ տարբերակի սևագրությունից)

«Միամիտ ընկե՛ր, դու մի՛ զարմանար...» (սևագիր բանաստ.)

Կաղնի (բանաստ.)

Խորհրդածություն հայկական հարցի վրա (բանաստ.)

Գեպի հայրենիք (ֆրագմենտներ վեպից)

Նամակներ՝ Օլգա Թումանյանին (21)

Խորեն Խրիմյանին (1)

Արիստակես Զարգարյանին (1)

Ստեփան Լիսիցյանին (1)

Սևարոս Տեր-Մովսիսյանին (1)

Բնտանիքին (1)

Ավետիք Իսահակյանին (1)

5 Թումանյանը և հայկական համալսարանը. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1967, № 2:

Հայկազյան ընկերություն ուսումնական ենթաժողովի 1917 թ. հունիսի 7-ի և 9-ի նիստերի արձանագրությունները

6 Անժանոթ էջեր Հովհ. Թումանյանի դրական ժառանգությունից, ծանոթագրություններով. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1968, № 2, էջ 158—167

Հաղթական ամբոխը

Բարձրաբաշ Ս. Գրիգորի վանքը

Նամակներ՝ Վարյա Խանդամիրյանին (2)

Զապել Եսայանին (1)

Հարություն Սուրխաթյանին (1)

7 Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, գիրք 2, Եր., ՀՍՍՀ ԴԱ հրատ., 1969, հրապարակումներ ծանոթագրություններով.

Հառաչանք (սեպագրություններ)

Դեպի անհունը (սեպգիր հատվածներ)

Հաղթական ամբոխը (նախապես հրապարակել է «Բանրեր Երևանի համալսարանի», 1968, № 2)

8 Հովհաննես Թումանյան. Երկերի ժողովածու 4 հատորով: Հ. 2., Եր., «Հայաստան» հրատ., 1969, տեքստը պատրաստեցին՝ Ա. Ինճիրկյան, Խ. Սամվելյան, Զ. Ավետիսյան:

9 Թումանյանի մի նորահայտ ինքնագիր. «Երեկոյան Երևան», 1969, սեպտ. 24:

10 Անտիպ էջեր Հովհ. Թումանյանի գրական ժառանգությունից, ծանոթագրություններով. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1972, № 1, էջ 151—168.

«Այգալիսի աչքեր ևս դեռ չեմ տեսել...» (սեպգիր բանաստ.)

Նունե Սողալյանին ձոնված երկու էքսպրոմտ

«Քե՛ղ, գովված մուսա, ևս չեմ ճանաչում...» (բանաստ.)

Հույս (բանաստ.)

Անրախտ վաճառականներ (սեպգիր ֆրագմենտ)

Անիծած հարսը (սեպգիր ֆրագմենտներ)

Որբը (սեպգիր ֆրագմենտներ)

Թագավորն ու շարչին (սեպգիր հատված)

«Շնորհավոր...» (էքսպրոմտ)

«Ափսո՛ս, որ չես տեսնում բնավ...» (էքսպրոմտ)

Մեծ պատերազմից հետո (բառատող)

«Օդն նն ցնդել երազները մշուշոտ...» (սեպգիր, անավարտ բանաստ.)

Անբուն կկուն (վերջին, անավարտ տարրերակը)

Խմբագրական աշխատանքներ

1 Հովհաննես Թումանյան. Կյանքն ու ստեղծագործությունը (Նյուն-թեր դպրոցներում և մանկական գրադարաններում ցուցահանդես կազմակերպելու համար), կազմողներ՝ Լ. Թաշճյան, Ֆ. Հակոբյան: Եր., «Լույս» հրատ. 1964:

2 Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, գիրք 1, խմբ.՝ Ա. Մ. Ինճիրկյան, էգ. Մ. Զրբաշյան, գիրք 2, խմբ. Ա. Մ. Ինճիրկյան, էգ. Մ. Զրբաշյան:

3 Հովհ. Թումանյան. Երկերի ժողովածու 4 հատորով, Եր., «Հաստատան» հրատ., 1969, հ. 1, տեքստը պատրաստեցին՝ էդ. Զրբաշյան, Խ. Սամվելյան, խմբ.՝ Ա. Ինճիկյան, հ. 3., տեքստը պատրաստեցին՝ Խ. Սամվելյան, Զ. Ավետիսյան, խմբ.՝ Ա. Ինճիկյան, էդ. Զրբաշյան, հ. 4., տեքստը պատրաստեցին՝ Ա. Բեժանյան, Շ. Գրիգորյան, խմբ.՝ էդ. Զրբաշյան, Ա. Ինճիկյան:

4 Նվարդ Թումանյան. Հուշեր և զրույցներ, Եր., «Լույս» հրատ., 1969, խմբ. Ա. Ինճիկյան, Լ. Հախվերդյան, է. Զրբաշյան:

5 Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում. տեքստը պատրաստեց, ծանոթագրեց Լ. Կարապետյանը, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., խմբ.՝ Ա. Մ. Ինճիկյան, Պ. Հ. Հակոբյան:

6 Թումանյան, Արվեստի մասին. կազմեց, ծանոթագրեց Ի. Սաֆրազբեկյանը: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969:

7 Շ. Գրիգորյան. Հովհաննես Թումանյան (100-ամյակի առթիվ): Եր., ՀՍՍՀ «Գիտելիք» ընկ. հրատ., 1969:

8 Զ. Ավետիսյան. Թումանյանի ստեղծագործական լաբորատորիան: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1973:

9 И. Р. Сафразбекян. Ованес Туманян и мировая литература, Ер., изд. АН Арм. ССР, 1976, ред. Б. Я. Браинина, А. Н. Инджикян.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրության կազմից	5
Ուսումնասիրություններ	
Էգ. Զրբաշյան—Թումանյանի ռեալիզմը	9
Պ. Հակոբյան—Երկու ակնարկ	32
1. «Մի կաթիլ մեղրո» յոթանասունամյա հեռավորությունից	32
2. Հովհ. Թումանյանը և հայագետ Գ. Տեր-Մկրտչյանը	53
Խ. Գյուլնազարյան—Գրական նկատումներ	79
1. Տարրերակից մինչև ընագիր	79
2. Մանուկների Թումանյանը	88
Լ. Կարապետյան—Թումանյանի հասարակական գործունեությունը և Թիֆլիսի պահ-նորդական բաժինը	100
Ա. Վաղդանյան—Հովհ. Թումանյանի հեքիաթների ստեղծագործական պատմությունից	122

Հրապարակումներ

Հաղարան բլրով	135
Տարրերակներ	142
Պատուհիկներ	273
Մրադրային նշումներ և գրառումներ	286
Նանոթագրություններ	311
Հովհ. Թումանյանի նորահայտ հոգվածները	31
Հովհ. Թումանյանի գրախոս ցուցմունքները և խնդրագրերը (1909, 1911)	334
Նանոթագրություններ	351
Արամ Ինճիկյանի դրական ժառանգությունից	356
Թումանյանի դրամատուրգիական փորձերը	365
Հայկական դիցարանության տարրերը Թումանյանի «եղեմական Մադիկը» հեքիաթում	377
«Վերնատունը»	385
Նամակներ Նվարդ Թումանյանին	398
Արամ Ինճիկյանի՝ Հովհաննես Թումանյանին նվիրված աշխատությունների ցանկ	419

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ

Հրատ. խմբագիրներ Ժ. Բ. Ափինյան, Ս. Ն. Գուլասարյան, կազմը Լ. Սաղսյանի, Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան, Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հաբությունյան, Սրբազրիչ Ռ. Ս. Մանուկյան

ԿԵ № 653

Հանձնված է շարվածքի 27. 01. 1982 թ. Ստորագրված է տպագրության 25. 02. 1983 թ. ՎՋ 06713: Չափը 60×1/16, թուղթ № 1: Տառատեսակ «զրբի սովորական», բարձր տպագրություն: Տպագր. 26,5+0,25 կր. օտ. մամուլ: Հրատ. հաշվարկ. 24,08 մամուլ: Տպարանակ 3000: Պատվեր № 81: Հրատ. № 5649: Գինը 3 ռ. 90:

ՀՄՄՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24 դ:

Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван, ул. Брежневская, 24 г.

ՀՄՄՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24: Типография Издательства АН Арм. ССР, 375019, Ереван, ул. Барскамутия, 24.

A $\bar{u}$
69240